

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

múltunk
könyvek

Egry Gábor

NEMZETI VÉDGÁT
VAGY SZOLID
HASZONSZERZÉS?

Egry Gábor
NEMZETI VÉDGÁT VAGY SZOLID HASZONSZERZÉS?
Az erdélyi szászok pénzintézeti rendszere
és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914)

Egry Gábor

**NEMZETI VÉDGÁT
VAGY SZOLID HASZONSZERZÉS?
Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere
és szerepe a nemzeti mozgalomban
(1835–1914)**

Pro-Print Könyvkiadó
Csíkszereda, 2009

Ez a munka az MTA Kisebbségkutató Intézete
és a Pro-Print Könyvkiadó
közös könyvkiadási programja keretében készült.

A kiadvány megjelenését
a Communitas Alapítvány támogatta.

Lektorálta:
Egyed Ákos
Szász Zoltán

Sorozatszerkesztő:
Bárdi Nándor

Borítóterv:
Bíró Gábor

© Egry Gábor
© Pro-Print Könyvkiadó

ISBN 978-973-8468-83-2

Előszó

Az erdélyi szászság mindig is kis nép volt az etnikumok közép- és kelet-európai tengerében. A sokszínű történeti Magyarország keleti részén, Erdély déli és északkeleti határaihoz közel telepedtek le a 12. és 13. század folyamán, ott alakították ki saját és sajátos intézményrendszerüket, a környezetükben élőkhöz képest városias civilizációjukat. Ott váltak nemzetté, egy időben szomszédaikkal, ott küzdöttek megmaradásukért és végül onnan vándoroltak ki Németországba a 20. század utolsó harmadában, egészen új irányt szabva ezzel nemcsak a szász, hanem az erdélyi történelemnek is.

A szászok soha nem alkottak államot. Bár, mint minden nemzetnek, úgy nekik is megvannak a saját hőseik és emlékezetes történelmi eseményeik, környezetük emlékezetében nem dicső harci tetteik miatt maradtak meg, és nagyon ritkán adódott lehetőségük arra, hogy akár csak a Kárpát-medence történetére döntő befolyást gyakoroljanak. Egy telepes közösségből kinőve mindenekelőtt civilizatorikus küldetést teljesítettek, erdőségeket irtottak és törtek eke alá, falvakat alapítottak, templomokat építettek, majd iskolákat, nyomdákat, később bankokat, gyárakat, vasutat. Közben megteremtették reformált egyházukat és a modern kor követelményeinek megfelelő civil szervezeti hálózatot is.

Mindezek ellenére a hagyományos, magyar és román nemzeti történelemszemléletben, hasonlóan a kis népekhez, nagyon kevés szerephez jutottak. Önálló állam nélkül inkább a „történelem nélküli népekhez” soroltattak. Ennek megfelelően sokszor sztereotípiákból állt a róluk kialakult kép. A 19. században zárt, oligarchikus jegyeket őrző (sokszor „feudálisnak” mondott) közösségként tekintettek rájuk. Úgy vélték, hogy boltíves házaikban,

maig megmaradt városfalaik mögött környezetüktől elkülönülve éltek hagyományok át- meg átszötte mindennapjaikat. Zártságuk, ismeretlenségük nem egy esetben félelmeket szült. Közben azonban nem csekély irigységgel figyelték jól szervezett és stabil társadalmukat, virágzó falvaikat, sikeres gazdasági intézményeket, egy szóval azt a civilizációt, amit az évszázadok során sikerült megteremtteniük. Sőt az első világháború után egyenesen példává lettek a magyar kisebbségek önszerveződése számára.

Mai szászkepünkben már egyértelműen a sikeres társadalomépítés a domináns. Lélekszámuk drasztikus csökkenése érthetően mérsékelte a félelmeket. Ezzel egy időben a nemzetépítő állam nem egy látványos kudarca polgárai jólétének megteremtésében felértékelte azt az önerőből kialakított, nagyon sok tekintetben egyedi társadalmi-gazdasági modellt, melyet történetük során működtettek. A szászok ma már inkább a sikeres társadalomépítés tanítómestereinek tűnnek, nem pedig rivális nemzeti közösségnek.

Nemcsak ennek tükrében meglepő azonban, hogy milyen csekély a tudományos érdeklődés történelmük és annak tanulságai iránt, hanem azért is, mert a nemzeti-nemzetiségi kérdés, a kisebbségek története és jelene az ezredforduló tudományos és közéletének népszerű témája. Kutatóintézetek, civil szervezetek, kormányhivatalok, folyóiratok, újságírók és politikusok próbálják naponta kielégíteni a közönség nagyon különböző igényekben jelentkező kíváncsiságát. Innen szemlélve tehát nem kell különösebb indoklás egy újabb, a problémakör valamely részét feldolgozni kívánó munka megírásához, sőt éppen a divatnak való behódolás vethető a szerző szemére. Nem szabad azonban megfeledkezni arról a kétségtelen tényről, hogy a nemzeti, illetve a nemzetiségi kérdés egész Kelet-Közép-Európa¹ új- és legújabb kori történetének egyik megkerülhetetlen tényezője, melynek hatása ma is eleven.

1 A fogalom alatt értve az egykori Habsburg Birodalom teljes, Poroszország keleti területét, Oroszország lengyel, balti és ukrán kormányzóságait, valamint a Balkán északi részét (Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Románia).

Indokolatlan is lenne új divatról beszélni, amikor a mai érdeklődés a kisebbségek és nemzetiségek iránti nem választható el magától a nemzeti ébredéstől, a nemzeti összetartozás tudatának az egész újkort fokozódó intenzitással jellemző érzésétől. Kialakulásakor a modern nemzeti történetírások egyik fontos feladata is a nemzet konstruálása, a nemzeti identitás „popularizálása” volt. Az összetartozás tudata az egyik alapja az „anyaországok”² részéről a kisebbségek iránt megmutatkozó mai érdeklődésnek is. Az is tagadhatatlan, hogy ebből a nézőpontból a mai kisebbségkutatás funkcióját tekintve nagymértékben rokon a 19. század nemzeti történelmeivel.

Némileg leszűkítve perspektívánkat elmondható, hogy történeti nagyrégióink múltjába illeszkedik Magyarország, illetve a magyar történelem is. Sőt az is, hogy Magyarország, illetve némileg tágabban az egykori Habsburg Birodalom, majd a későbbi Osztrák–Magyar Monarchia etnikai sokszínűsége és ebből fakadóan a nemzeti mozgalmak, a nemzetépítő törekvések és konfliktusok változatossága önmagában is ideális terepet kínál a kérdés tanulmányozásához. Az egykori magyar államterületen élő, az ország össznépeességéből képviselt részarányuk vagy regionális súlyuk miatt jelentős nemzetiségek (románok, szlovákok, németek, szerbek, rutének, horvátok) nemzeti ébredése, mozgalmi, konfliktusai egymás közt és a többséggel, illetve az államnemzettel már-már kimeríthetetlen tárházát jelentik a történeti és szociológiai kutatásoknak.

El kell ugyanakkor ismerni, hogy a nemzeti történetírások hagyománya kisebb-nagyobb mértékben máig rányomja bélyegét a tudományos megközelítésekre. A legfeltűnőbb az egyes kutatóknak a saját nemzeti történelmük iránti preferenciája. Ez természetesen nem szükségszerűen jelenti az értékelés elfogultságát,

2 A fogalom egyes esetekben, például a magyar kisebbségek tekintetében csak fenntartásokkal használható. A mai Magyarország nem klasszikus kibocsátó anyaállam, hanem a legnagyobb magyar közösségnek otthont adó állam.

sem azt hogy ne lennének kivételek. De a „határátlépések” viszonylagos ritkasága miatt, illetve azért, mert az eredmények ismerete jobbra a szűkebb szakmai, esetleg értelmiségi közönségre korlátozódik, a régió történelme ma is főként egymáshoz nem vagy kevésbé illeszkedő nemzeti mozaikokból áll össze.³ Ezek jobb esetben csak egyszerűen nem vesznek tudomást a „konkuráló” történelmekről. Rosszabb esetben azonban a valódi szintézis igénye nélkül konfrontálódnak egymással, sokszor meg sem kísérelve legalább mérlegelni más lehetséges megközelítések igazságtartalmát vagy perspektívájuk érvényességét.

Ez a megállapítás nagymértékben igaz a magyar történeti köztudatra is. A kisebbségi kérdés iránti magyarországi közérdeklődés kulcsa Trianon, az első világháborút lezáró és a magyar kisebbségeket „megteremtő” békerendezés. A közvélemény első sorban a következmények, a kisebbségi magyarság sorsa iránt fogékony, vagy azokat az okokat kutatná, melyek a tragédiához vezettek. A Trianon-centrikus viszony következménye az is, hogy jelentős teret kaphatnak különféle legendák és mítoszok. Ezek sorában előkelő helyet foglalnak el a határok megvonását személyes indokokkal vagy kicsinyes csalásokkal magyarázó,⁴ de természetesen a dualizmus korának Magyarországra és annak nemzetiségeire vonatkozók is szervesen illeszkednek a közönség történelemképébe. Az utóbbiak közül figyelemre méltó szívóssággal él a közvéleményben a régi Magyarország nemzetiségi politikáját pozitívnak, mintaszerűnek beállító vélekedés, és hasonlóan gyakoriak azok az összeesküvés-elméletek, amelyek valamilyen nagyszabású konspirációval próbálják magyarázni a területi veszteségeket.⁵ Ezek egy része szinte meg is egyezik a rivális nemzeti történelmek elfogadott beállításaival. Így az a vélemény, hogy az

3 Ezzel kapcsolatban markáns véleményt fogalmazott meg Harald Roth. Roth, 2001.

4 Ablonczy, 2002.

5 Figyelemre méltó és tanulságos ezzel kapcsolatban egy-egy internetes fórum áttanulmányozása. Pl. június 4-én emlékezzünk Trianon 1920. www.forum.index.hu

erdélyi románság a 19. század második felében egyöntetűen az elszakadásra, a román nemzeti egység megteremtésére törekedett, lényegét tekintve semmiben sem különbözik attól a román állásponttól, amely szerint történelmük mozgatóereje kezdettől fogva a nemzeti egység megteremtése.

A történettudományi megközelítések lényeges pontokon különböznek a közvélekedéstől. Sokkal árnyaltabbak és elsősorban nem egyszerűen Trianon magyarázatát keresik, hanem egy annál jóval tágabb problémakört vizsgálnak, amelyben Trianon fontos, de nem egyedi esemény. A kutatások megpróbálják átfogni az egész korszakot és a nemzeti ébredés-nemzetépítés-nemzeti államiság folyamatában értelmezni a történeteket. Ez a megközelítés természetesen nemcsak a békeszerződéshez kapcsolódó téveszméket bírálja felül, hanem a dualizmus korának magyar nemzetiségi politikáját is árnyaltan és differenciáltan értékeli.

Van azonban egy pont, ahol a köztudat és szakma (implicit) értékelése találkozik, mégpedig az egyes nemzetek-nemzetiségek jelentőségének megítélésében. A közvélemény érdeklődésére főként a lélekszámban és arányban jelentősebb magyar közösségek, illetve a velük kapcsolatban álló nemzetiségek tarthatnak számot, és a tudományos kutatások is elsősorban ezekre, illetve történelmükre irányulnak. Különösen igaz ez a nemzetiségek gazdasági életével, azokra alapozott nemzetépítési törekvéseivel kapcsolatban. A történeti tudatnak ma is fontos részét képezi a román bankok dualizmus kori, földvásárlásban és kulturális intézmények támogatásában megnyilvánuló, Erdély román kézre juttatására törekvő tevékenységével kapcsolatos legenda.

A románok egykori politikájával kapcsolatos elképzeléseket a források legfeljebb részben igazolják, de a román történetírásban és a magyar köztudatban ma is szinte axiómaként kezelik.⁶ Eközben a legutóbbi időkig sem a nemzetiségek történetével

6 Hogy ez máig a román történettudomány axiómája, mi sem bizonyítja jobban, mint ahogyan Mihai D. Drecin lép fel ennek jegyében. Például Drecin, 1999.

kapcsolatos történetírás, sem a gazdaságtörténet nem fordított különösebb figyelmet az erdélyi szászok pénzintézeteire vagy szélesebb értelemben vett gazdasági alapú nemzetépítésére. Persze ez kevésbé meglepő, ha figyelembe vesszük azt is, hogy az erdélyi szászok iránt általában csekély érdeklődés nyilvánul meg a magyar kutatók részéről. A szászok történetírása sem bővelkedik azonban a gazdaság- vagy éppen banktörténeti feldolgozásokban, a téma ma is, ott is mostohagyereknek számít.

Munkám során éppen ennek a hiánynak a lehetőség szerinti kitöltésére teszek kísérletet, tudatosan vállalva a kilépést a hagyományos nemzeti történelem keretei közül. Így egy másik nézőpontból, egy némileg periferikus régió domináns társadalmának tükrében vizsgálhatom a dualizmus kori Magyarország történeti valóságának elemeit. Egyszerű bank-, illetve intézménytörténeti kérdésfelvetésektől indulok el. A legfontosabb pénzintézetek alapítástörténetével foglalkozom, kíváncsi vagyok az alapítók motivációira, a különböző pénzintézeti típusok kialakulására. Mindezt átfogóbb gazdaságtörténeti problémák megvilágításával folytatom. Lényeges kérdés ezek sorában a pénzintézeti szervezet és azon belül a koordináció jellege, nemcsak az egyes intézetek, hanem a társadalom többi intézménye és a bankok közt is. Érdekes problémát jelentenek a bankoknak a szűkebb gazdasági feladatokon túlmutató funkciói. Mindezek alapján válaszolható meg a kérdés: vajon létezett-e önálló nemzeti pénzintézeti rendszer az erdélyi szászok körében? Ha igen, miként integrálódott a szélesebb, országos vagy monarchiabeli pénzpiacba? Mindezek alapján bemutathatónak vélem a szászok bankjainak szerepét is a kis regionális nemzet társadalmában.

Ezt követően teszek kísérletet a nemzeti mozgalomban betöltött szerepük vizsgálatára. Ennek során számos kérdésre kísérek meg választ adni. Tekinthető-e a pénzintézeti struktúrák átfogó, nemzeti szervezetnek? Ha igen, milyen volt a viszonyuk a nemzet

egyéb kulcsfontosságú intézményeihez, az egyházhoz, az egyletekhez, a politikai képviselői funkciókat gyakorló Szász Néppárthoz? Hol helyezkednek el a döntéshozatali struktúrákban, mi volt a szerepük a nemzeti célok kijelölésében? Végrehajtó szervezetekként működtek, vagy maguk is képesek voltak politikai célok kitűzésére? Milyen mértékű volt integrációjuk a szász társadalomban? Tevékenységük társadalmi recepciója kapcsán milyen szerep jutott nekik a változó, átalakuló szász identitástudat formálásában?

Mindezek együtt talán azt is lehetővé teszik, hogy a munkát ne csupán pénzintézetek regionális történeteként olvassuk. És ne is egyszerűen egy nemzeti mozgalom történeteként. Remélem, hogy bizonyos mértékig sikerül érzékeltetnem azt is, hogy ezen kérdéskör vizsgálata egyúttal esettanulmánya is egy rendi privilégiumokkal rendelkező társadalom polgárosodásának, illetve betagozódásának a polgári és kapitalista viszonyok közé. Mindezt úgy, hogy közben ellenszegül a kapitalizmus régi közösségeket felbomlasztó tendenciáinak, ám határozottan igenli a modernizáció legfontosabb elemeit, és azokat saját szolgálatába kívánja állítani.

Remélve azt, hogy a kitűzött célokat sikerül megvalósítani, azt is el kell fogadni, hogy egy ilyen munkának óhatatlanul aktuális és aktualizálható mondanivalója van. A mai kisebbségi társadalmak problémái sok tekintetben nagyon hasonlóak az egy-másfél évszázaddal ezelőttiekhez. A nemzetépítés, a kisebbségi közösségek és a nemzetépítő állam konfliktusai lényegüket tekintve, strukturálisan nem különböznek jelentősen. A társadalmi-gazdasági rendszer hasonlóságai nem egy esetben technikailag is hasonló megoldásokat eredményeznek. Éppen ezért kétségtelen, hogy a munka eredményei, megfelelően értelmezve és alkalmazva akár a jelenlegi problémákkal kapcsolatban is felhasználhatók.

Mindezek tudatában, a probléma elől el nem menekülve, a szerző csak egyetlen dolgot ígérhet: megpróbálja minél szaksze-

rúbb anyagkezeléssel, alapos elemzéssel, higgadt értékeléssel segíteni az olvasót. Mivel a kutatás eredményei nem zárhatók karanténba, az jelentheti a legnagyobb kihívást, hogy elkerüljük a mai politikai és ideológiai irányzatok közti igazságtételt, vagy megijedve azoktól, megfutamodjunk az elemzés és értékelés elől. A többit az olvasóra bízva invitálom eme történeti utazásra mindazokat, akik nem ijednek meg a „határátlépés” izgalmától.

1. Szászok a történeti és a köztudatban

1.1. A szászok és Erdély: történelem, ahogy ma ismerjük

Az erdélyi szászokról élő kép napjainkban néhány történeti sztereotípiára redukálódott mind Magyarországon, mind Erdélyben. A majdnem 200 ezer fős népcsoport lélekszámának drámai csökkenése miatt – az 1970-es évektől napjainkig (a 2002-es népszámlálás adatai szerint mintegy 14 000 főre becsülhető a ma még Románia területén élő szászok száma) – a közvélemény ma már nemigen vesz tudomást a megmaradtakról, és gyakorlatilag múlt időben gondol rájuk. Mindezek ellenére az általuk egykor lakott települések – mind a városok mind a falvak – képét máig meghatározza jelenlétük, ami felerősíti azt a gyakori sémát, ami a jelen problémáit az egykori dicső múlt emlékével ellenpontozza.

Ennek megfelelően a szászokról élő kép legmeghatározóbb elemei közt találjuk középkori civilizációs vívmányaik tiszteletét, a szászok jogi különállásában gyökerező elzárkózást, a történeti konzervativizmust és mindenek előtt a gazdagságot és a fejlettséget. (Ezek közül a pozitívak nagy hatására sok elemző jellemzőnek találta, hogy a 2000. évi önkormányzati választásokon a 160 000 ezer lakosú Nagyszebenben a kb. 3000 fős szász közösség jelöltjét, az azóta már két ízben újra is választott Klaus Johannis Wernert választották polgármesternek.) A magyar közvélemény mindezek mellett nagy hangsúlyt fektet a szászok eltűnésére is. Részben a magyar közösséget is fenyegető jövő példájaként említik, részben alkalmasnak vélik az első világháború óta folytatott román nemzetiségi politika valós természetének leleplezésére is.

Korábban, az együttélés tapasztalatai és a szászok aktív politikai fellépése miatt ez a kép jóval inkább jelen idejű tapasztalatokra reflektált. A népcsoport hangsúlyos, mindennapi jelenléte Erdélyben szükségessé tette beemelésüket az Erdély-képbe is. Olyannyira, hogy az első világháború után, a magyarság kisebbségbe kerülését követően hirtelen példává is váltak. Összetartásuk, egységük, öntudatuk, szervezettségük, civilizációs szintjük, műveltségük, józanságuk, sőt vélt vagy valós erdélyiségük alapozta meg ezeket a vélekedéseket.¹

A 20. század végének fejleményei ezt jelenleg már alig igazolják, de a történeti megközelítés továbbra is tudomást kell vegyen róluk. Ezért az erdélyi szászok története és annak historiográfiája elválaszthatatlan Erdély historiográfiájától.

1.1.1. Erdélyi történet az új évezredben

A posztmodern történetírás térnyerése, a nemzet és a nemzeti kategóriájának változó, inkább a nacionalizmus negatív vonásait hangsúlyozó megítélése, a 20. századi történelem rossz tapasztalatai és nem utolsósorban Erdély mindennapi valóságának változása – például a szászok eltűnése – után joggal merült fel az Erdély-történetírás paradigmaváltásának kérdése. A történészek egy jelentős csoportja, a fiatalok és a középgeneráció egy része szerint meg kell haladni a nemzeti látószögű résztörténelmeket és végre meg kell írni a tartomány közös történetét.

Ennek az eszmének az egyik legjelentősebb képviselője a segesvári születésű Harald Roth, Németországban élő történész. Véleményének kiváló összefoglalása az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 2000. szeptember 16-i, Kolozsvárott rendezett konferenciáján

¹ Ezekre vonatkozóan itt most csak két példát említenék. Molter Károly több esszéjében is foglalkozott a szászokkal, a fenti szellemben. Vö. például Molter, 2000. 128–136., Molter, 2001, 158–163. különösen 159.

elhangzott előadása.² Roth elveti a nemzeti történetírást, mint Erdély történetének egy a 21. században is lehetséges paradigmáját. Azzal érvel, hogy a nemzeti történelem valójában mesterséges konstrukció, mely a nemzet létét hivatott megteremteni és alátámasztani. Éppen ezért javasolja, hogy a történész munkája közben ne azonosítsa magát a közösséggel, amelynek történetét kutatja, ne vonatkoztassa az eredményeket magára is. Roth megfogalmazásában: szakítson „az egyes és többes szám első személlyel”. Véleménye szerint ez a hozzáállás segíthet a történelem depolitizálásában is. Új és releváns történeti kérdéseket kell feltenni, nem pedig a régieket – például a dák-római-román kontinuitás, a három román fejedelemség vagy az ősi magyar föld – újra felemlgetni.

Mindebből logikusan következik, hogy Roth számára az eddig megjelent erdélyi és Erdély-történetek csak részlegesen fogadhatók el és semmiképpen sem lehetnek kielégítőek. Ezzel az álláspontjával a mai történetírásban nincs egyedül. A *Provincia* folyóirat egy körkérdésére³ adott válaszok alapján jól elkülöníthetők a különböző, Erdély múltjának eddigi feldolgozásaival kapcsolatos álláspontok. Mindenekelőtt természetesen Rothé. Ehhez hasonlóan vélekedik például Lucian Boia,⁴ Mihaela Grancea,⁵ Ovidiu Pecican,⁶ Lucian Nastasă,⁷ Pál Judit.⁸ Főként a politikatörténet dominanciáját vetik el, mint ami szükségszerűen vezet az elfogult nemzeti történelemhez. Helyette elsősorban a legszélesebb értelemben vett

2 Roth, 2001

3 *Provincia*, 2001/3., 8. A három kérdés: 1. Erdélynek egyelőre csak részleges történetei vannak. Kíváncsún tartja-e egy olyan Erdély-történet megírását, amely valamennyi ott élő közösség múltját képes egységbe foglalni? 2. Hogyan látná lehetségesnek ennek megvalósulását? 3. Melyek azok a kérdések, amelyek kötelező módon transzjetnikus megközelítést igényelnek? Historiográfiai szempontból természetesen az első pont igazán releváns.

4 Boia, 2001.

5 Grancea, 2001.

6 Pecican, 2001.

7 Nastasă, 2001.

8 Pál, 2001.

kultúrtörténetet, a történelem egy interdiszciplináris megközelítését javasolják, amelynek éppúgy része a gazdaságtörténet, mint a mindennapok históriája. Sőt egyesek, mint Nastasă, kifejezetten úgy vélik, hogy a korábban bevett, szakterületek szerint korlátozott megközelítések helyett Erdély az avantgárd történetírás számára kínál kiváló lehetőségeket.

Természetesen ma is vannak, akik nem vetik el a korábbi tudományos megközelítéseket, elismerve persze azok korlátait. Csetri Elek⁹ szerint készültek olyan munkák, amelyek sikeresen próbálkoztak a nemzeti látószög kiküszöbölésével és megtalálták a megfelelő arányokat az egyes nemzetek tárgyalásakor. Csetri elsősorban az 1986-os *Erdély történetére* gondol, annak erőnyeit taglalja. Hasonlóan vélekedik K. Lengyel Zsolt is,¹⁰ aki azonban az Akadémiai Kiadó könyvére sokkal korlátozottabban tartja érvényesnek a nemzeti történelem meghaladását, és a következő feladatokkal kapcsolatos véleménye is közelebb áll Rothéhoz. Ugyancsak szkeptikus a teljes paradigmaváltás szükségességét és főleg lehetőségét illetően Szász Zoltán.¹¹ Az *Erdély története* egyik szerzője és szerkesztője szerint az eddigi etnocentrikus megközelítés nem pusztán a történelem és a nemzeti identitás közti szoros kapcsolattal magyarázható, hanem valós történeti alapjai vannak. A régió közösségei történetileg is elsősorban saját közösségükre reflektáltak, és az interetnikus viszonyok hálózata csak másodlagos volt. Erdély történetében legalább annyira fontos elem az *egyén mellett élés*, vagyis a közösségek befelé fordulása, mint az *együttélés*, a másikkal való kapcsolat.

Bár Erdély egészének története, illetve ennek eddigi historiográfiája közvetlenül nem kapcsolódik témámhoz, mégsem árt számot vetni azzal, ami a vélemények különbsége ellenére is egyértelmű: a régió történetének kutatása jelentős változások előtt

9 Csetri, 2001.

10 K. Lengyel, 2001.

11 Szász, 2001.

áll. A kutatók szándékai szerint egyre hangsúlyosabb szerepet kaphatnak elemzéseikben az összefonódó történelmek, az új módszertani megközelítések, egyre kevésbé a politikatörténet lesz a domináns. Még akkor sem, ha ma is ennek feldolgozásával szokás kezdeni egy-egy korszak megismerését.

Feltétlenül említésre méltó azonban, hogy ez a megközelítés, amely bizonyos elemeiben emlékeztet a marxista történetírás felfogására, messze nem problémamentes. Nem elsősorban a politikatörténet dominanciájának megszüntetése, vagy az új témák választása jelenthet gondot. Inkább az, hogy mindezek során nem számol kellő mértékben a nemzeti társadalmak belső integrációjának fontosságával. Ez az újkori történelem egyik legfontosabb folyamata, amely az elkülönülés, a különállás elemeit hangsúlyosan tartalmazta annak ellenére, hogy rendszerint ellenpontosította egy másik, párhuzamosan zajló, szekunder integráció valamilyen nemzetek feletti struktúrába (ilyen a Habsburg Birodalom, a szovjet blokk vagy éppen az Európai Unió). Ennek tükrében pedig a „közös” történelem erőteljes hangsúlyozása esetleg azt az illúziót táplálhatja, hogy a történészek, mintegy a társadalom mérnökeként, képesek lehetnek egy új identitás kialakítására. Az új identitás elemeit pedig saját morális ítéleteik alapján „válogathatják össze”.

1.1.2. Banktörténet és az erdélyi bankok története

Az általam vizsgált szűkebb problémakör kapcsán elengedhetetlen a számvetés két részterület eddigi kutatási eredményeivel. Az egyik a banktörténet, ezen belül is a regionális és a vidéki, köztük az erdélyi bankokra vonatkozó kutatások. A másik az erdélyi százszok 19. századi története, mindenekelőtt nemzeti mozgalmuk és nemzetépítésük, különös tekintettel a korszakban zajló nagy társadalmi-gazdasági változásokra. Végül számba kell venni azt is, amit eddig a százszok pénzügyeiről írtak.

A magyar banktörténetírás, összehasonlítva a szomszédos népekével, egészen sajátos helyzetben van. A dualizmus korára vonatkozó kutatások ugyan a magyarországi szerzők legtöbbje esetében is a nemzeti pénzügyi rendszer axiómájára épültek, de ezt nem elsősorban az egyes nemzetiségi csoportok alapján értelmezték. A magyar banktörténetírás számára a nemzeti pénzügyi rendszer a Magyar Királyság keretei közt működő pénzügyi intézeteket jelentette, szembe állítva a Monarchia ciszlajtán részének pénzügyeivel.¹² Ezzel szemben a környező nemzetek történetészei az egykori Magyarország területén élő nemzetrészeket többé-kevésbé elkülönült társadalmakként kezelik és pénzügyi intézeteket is úgy tárgyalták, mint a magyarországi gazdaságtól elkülöníthető gazdasági alrendszer.¹³ Emellett a román gazdaságtörténetírás fő vonulatával kapcsolatban további probléma, hogy az Ókirályság és Erdély bankrendszerét hajlamos már a 19. század végén, a 20. század elején olyan mértékben egységesen kezelni, amelyet sem a pénzügyi egységesülés, sem az intézményes kapcsolatok nem indokolnak teljes mértékben.¹⁴

A legújabb magyar banktörténeti kutatások egyik irányzata, mely elsősorban Kövér György nevéhez köthető, a magyarországi bankszféra analízise során megkérdőjelezi a hagyományos felfogást.¹⁵ Kövér több ízben is felvetette a kérdést: vajon kezelhető-e külön bankrendszerként a magyarországi pénzügyi intézetek összessége? Az

12 Ez az értelmezés nem meglepő módon éppen a dualizmus időszakára vezethető vissza. Lásd többek közt: Vargha, 1896; Katus, 1979, de érthetően ez az elemzési kerete a a legújabb összefoglaló banktörténeti munkáknak is, például Tomka, 2000.

13 Különösen a román történetírásra jellemző ez a beállítás. Drecin, 1982; Dronca, 1999, Drecin-Dobrescu, 2001.

14 Ez jellemző a már említett munkákra is, de még meghatározóbb, méghozzá a teljes gazdasági szférára vonatkoztatva Axenciuc-Tiberian, 1989. A mű ugyan a Ceaușescu-korszakban jelent meg, a felfogás és maga a munka is régebbi. Állításai ma már nem mindenben elfogadottak, de jellemző szemlélete nem idegen a legújabb munkáktól sem.

15 Kövér, 2002b; Kövér, 2001.

általa felhozott ellenérvek közül a legfontosabb, hogy a Monarchiának közös jegybankja volt, 1878-ig az Osztrák Nemzeti Bank majd ezt követően az Osztrák–Magyar Bank. A jegybank végső hitelezőként összefogta a bankrendszert, és ezért – Kövér értelmezése szerint – csak a Monarchia egységes bankrendszeréről jogos beszélni. Érvelését a jegybank kérdése mellett alátámasztja többek közt a pénzpiac sajátosságaival is. A Monarchia két tőzsdéje közül a bécsi funkcionált elsősorban tőkepiacként, míg Budapesten az árutőzsdének volt nagy jelentősége.

Az elmúlt időszakban egyébként is előtérbe került a bankok strukturális elemzése. A kutatások célja, hogy átrajzolják a hagyományos képet, amely az elemzés szempontjából sokszor problematikus magyar statisztikai adatokra épül, valamint elhelyezzék a magyarországi bankszférát az Európában azonosítható típusok közt. Ez volt az egyik célja Tomka Béla már idézett összefoglalásának is, és ugyanő egy korábbi írásában is elemezte a kérdést.¹⁶ A strukturális analízis egy másik részterületéhez, az egyes hitelintézeti ágak és típusok funkcionális alapú elkülönítéséhez volt szerencséje jelen disszertáció szerzőjének is hozzájárulnia egy hosszabb tanulmánnyal.¹⁷

A teljes pénzintézeti szférára vonatkozó, és az aggregált mutatók helyesbítésére épülő újraértékelés azonban csak kevésbé alapozza meg és teszi lehetővé a regionális elemzést, pedig ez máig a magyar banktörténetírás egyik komoly hiányossága. Rendelkezésünkre áll jó néhány helyi érvényű munka az egyes intézetek történetéről. Ezek egy része azonban meglehetősen régi, többnyire az egyes hitelintézetek intézménytörténeti megközelítésű évfordulós kiadványa, amelyek általában megelégszenek az üzemszervezet változásainak taglalásával és az aggregált mérlegadatok bemutatásával. Mellettük készültek elemzések egyes települések bankjairól is.¹⁸

16 Tomka, 1999.

17 Egrý, 1995.

18 Pl. Marjanucz, 1992.

A regionális érvényű munkák, tanulmányok egyik komoly problémája az elemzés kereteinek meghatározása és azok relevanciájának biztosítása. A bankrendszer társadalmi-gazdasági kapcsolatai rendkívül szerteágazók, és a statisztikai adatok területi összesítései nem mutatják ki, hogy az adott régióban, többnyire székhelyük szerint számba vett intézetek valóban csak ott tevékenykednek-e és csak az ottani lakosság tartozik-e az ügyfelek közé. Különösen jól megmutatkozik a regionális elemzésnek ez a korlátja Kövér György egy tanulmányában, amelyben a dunántúli regionális bankpiacok elemzésére tesz kísérletet.¹⁹ A felhasznált források, az Osztrák–Magyar Bank iratai, főként a fiókok működésére vonatkozóak eleve korlátozzák a regionalitás értelmezhetőségét.²⁰ Ám még az is kérdéses marad, hogy a statisztikai kimutatások szerkezetén túl indokolja-e valami a Dunántúl önálló vizsgálatát, van-e a statisztika mögött bármilyen egyéb tartalma a Dunántúl gazdasági egységként való kezelésének.²¹

Ugyanez igaz az Erdély bankjait vagy azok történetét valamilyen összefüggésben és mélységben tárgyaló munkákra is. A rendkívül gyér magyar nyelvű szakirodalomból érdemes kiemelni Bodor Antal kortárs közgazdasági tanulmányát és Egyed Ákos összefoglaló társadalom- és gazdaságtörténetét.²² Egyikük sem próbálkozik azzal, hogy a regionális kereteket a bankszférán keresztül értelmezze, amihez elengedhetetlen lenne annak vizsgálata is, hogy a régió pénzintézeteinek üzleti célcsoportja, illetve valódi ügyfélköre földrajzilag mennyire köthető Erdélyhez.

19 Kövér, 2002a, 238–242.

20 Uo. 239–240. A tanulmányból kiderül, hogy az OMB ragaszkodott az egyes helyi pénzintézetek számára kijelölt fiók meghatározásakor a közigazgatási és kereskedelmi kamarai beosztáshoz, és eltekintett a valós gazdasági-pénzügyi kapcsolatokról.

21 A munka alapján világos, hogy maga Kövér is fenntartásokkal fogadna egy olyan megközelítést, amely gazdasági, de legalábbis banki egységként kezelné a Dunántúlt.

22 Bodor, 1904, Egyed, 1981.

Általánosságban természetesen igaz, hogy az egyes vidéki pénzüintézetek ügyfélköre döntően a helyi lakosságból került ki, ezért egyik munka esetében sem állítható, hogy megközelítésük nélkülözne minden relevanciát. De két fontos problémát mindenképpen fel kell vetni velük kapcsolatban. Az első: önmagukban a politikai-közigazgatási határok alkalmasak-e bármiféle regionális elemzés kereteinek? Bodor értelemszerűen a történeti Erdély vármegyéit veszi alapul, Egyed Ákos pedig, főként cenzurális okokból, kénytelen volt igazodni a román gazdaságtörténet-írás hagyományaihoz, így az 1920-ban meghúzott határok közti területre vonatkoztatni megállapításait. Az előbbi esetben a szerző nem vethet számot az Erdély alföldi peremvidékére irányuló banki tevékenységgel. Az utóbbi esetben ez a probléma megoldódni látszik, csak hogy az aggregált mutatókat használva ekkor olyan intézeteket is az erdélyi bankrendszer részeként kénytelen kezelni a szerző, amelyek kisebb vagy nagyobb részben közvetlenül Budapest, illetve Bécs felé orientálódtak, és nem, vagy alig voltak kapcsolataik a történeti Erdéllyel. Ezeknek a megközelítéseknek a másik kérdéses eleme az, hogy a helyileg kétségtelenül fontos intézmények közti regionális szintű, akár spontán, akár szervezett munkamegosztás léte nem igazolható. Így arra sem kaphatunk választ, vajon valóban regionális szervezetben, strukturáltan kínálták-e szolgáltatásaikat a lakosságnak, vagy csupán a monarchia-beli illetve a magyarországi bankok előretolt helyőrségeiként funkcionáltak.²³ A tanulság mindenképpen az, hogy a jövő bank-történeti kutatásaiban ott, ahol ezt a forrásanyag lehetővé teszi, fontos kérdésként kell kezelni a bankok ügyfélkörének regionális megoszlását és az egyes intézetek egymás közti kapcsolatrendsze-

23 Ez utóbbi nézetet támasztaná alá az a banktörténeti irodalomban gyakori – igaz, ma már sok szempontból árnyalt – megállapítás, amely szerint a korszak fejlődésének egyik domináns tendenciája a kisebb pénzüintézetek nagyobbak által történő bekebelezése, affiliációja, de legalábbis aszimmetrikus partneri viszonyba kényszerítése. Vö. Tomka, 2000, 54. skk.

rét, a pénzintézeti hálózatok hálózatelméleti alapú megközelítését is.

Ezek után nem meglepő, hogy Erdély banktörténetének tárgyalásakor a leggyakoribb megközelítés az egyes nemzetek és pénzintézeteik összekapcsolása. Ezt a megközelítést, nem kizárólag Magyarországon, még a 20. század fordulóján legitimálta az akkori közgazdasági kutatás és az ahhoz kapcsolódó statisztika (sőt a politika is).²⁴ Csak felerősítette ezt az új államok létrejötte, nemzetállami struktúrák megerősödése az első világháborút követően. Ennek megfelelően főként olyan nemzeti banktörténetek születtek, amelyek egy-egy nemzet pénzintézeteit tárgyalták, nem egyszer az új államhatárok közti területen.²⁵

Ezek a kötetek, különösen Drecin monográfiája, máig alapvetőnek minősülnek a korszak és a régió gazdaságtörténetének tanulmányozásában, mindenekeelőtt a feltárt forrásanyag, illetve a gondos statisztikai gyűjtés miatt. Az utóbbi időszakban született munkák már arra is kísérletet tesznek, hogy egy szűkebb régión belül helyezték el a tárgyalt pénzintézetet, vagy azok társadalmi kapcsolatrendszerét vessék alá tüzetesebb elemzésnek.²⁶ Azt is el kell ismerni, hogy korábban is voltak olyan munkák, amelyek legalábbis óvatos kételyeket fejeztek ki a bankrendszer nemzeti értelmezésével kapcsolatban. Ezek arra alapoztak, hogy a román bankok ügyfélköre etnikai értelemben változatos volt, tevékenységük társadalmi tartalma pedig inkább a marxi kizsákmányolás kategóriájával írható le, mintsem a nemzeti szolidaritással vagy éppen a tudatos nemzetépítéssel.²⁷

Mindezzel együtt a román banktörténetírásban máig meghatározó a „Nagy Egység” toposza. Még a 20. század fordulójának politikai vitáiban született az az értékelés, hogy a román bankok

24 Vö. Bodor, 1904; Eichmann, 1903; Rösler, Kreditorganisation.; Romsics, 2001.

25 Petra, 1936, Drecin, 1982, Dronca, 1999.

26 Dronca, 1999, Dobrescu, 1996.

27 Surdu, 1962.

tudatosan törekednek a magyarság kiszorítására a régióból. Az uralomváltást követően ezek a pénzintézetek a román munkákban már úgy jelentek meg, mint amelyek elsődleges célja éppen a nemzeti egység megteremtése volt. Annak ellenére, hogy az adatok inkább a szigorúbban gazdaságtörténeti megközelítés mellett szólnak és az eddig még hiányzó regionális elemzés, valamint a román bankok magyarországi bankszféra keretei közt történő elhelyezésének fontosságára hívják fel a figyelmet.²⁸

A jelzett problémák és különbségek ellenére a fent említett munkák megegyeznek abban, hogy az erdélyi bankok jelentősége országos összevetésben a dualizmus korában viszonylag csekély volt. Bár abban a szerzők egyetértenek, hogy tőkegyűjtésük nem volt sikertelen, és főként a takarékbetétek révén a helyben keletkező megtakarítások jelentős részét mobilizálták és terelték a tőkepiacra, az is nyilvánvaló, hogy a régió végig tőkeimportra szorult. Ezzel kapcsolatban azonban kevésbé tisztázott, hogy a tőkebevonás során a bankközi vagy a tőkepiaci kapcsolatok voltak-e fontosabbak. A gyakran hangoztatott affiliációs folyamat, illetve a román bankok esetében kimutatott jelentős visszleszámlálás budapesti és bécsi bankoknál vagy helyi leányintézeteiknél az előbbi jelentőségére utal. A kétféle modell aránya a régió bankjai esetében ezzel együtt sem tekinthető tisztázottnak.

Ugyancsak egybehangzó a szakirodalom álláspontja a bankok nemzeti jellegéről. Bár számos részletet eltérően ítélnek meg, az általánosan elfogadott, hogy az erdélyi bankok tevékenységének értelmezéséhez elengedhetetlen a nemzeti hovatartozás vizsgálata. A legújabb kutatások eredményei ebben a tekintetben sokat ígérők. Hunyadi Attila a különböző szövetkezeti mozgalmak nemzeti tartalmáról és a nemzeti mozgalmakban betöltött szerepéről írott tanulmányaiban²⁹ elemzi a román, a szász és a magyar szövetkezetek tevékenységét. Különösen lényegesnek tekinthetők megállá-

²⁸ Drecin, 1999, 18–21.

²⁹ Hunyadi 2002 és 2004.

pításai az intézetek szimbolikus funkcióiról és a nemzeti közösség strukturálásában, szervezésében betöltött szerepéről. Ugyancsak lényeges ebből a szempontból Ábrahám Barna monográfiája az erdélyi románság polgárosodásáról.³⁰ Azt viszont eddig nem sikerült meggyőzően bemutatni, hogy minden esetben ténylegesen elkülönült nemzeti bankrendszerekről van szó, és eddig az sem tisztázódott, ez egyáltalán lehetséges-e.³¹ Ezzel kapcsolatban, mindekenelőtt a román banktörténeti munkákban elsősorban a Monarchia bankrendszerébe történő integráció jellege és módja maradt feltáratlan, továbbá kevés ismerettel rendelkezünk a nemzetinek vélt bankrendszerek rendszerjellegére és munkamegosztására vonatkozóan is. A román szakirodalom ezzel kapcsolatban elsősorban mindeddig a visszszámítoláson nyugvó kapcsolatokat, valamint jóval kisebb súllyal a falusi hitelszövetkezeteket és a koordinációs intézményeket tartotta fontosnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy Hunyadi Attila már említett munkái túllépnek ezen az értelmezési kereten és jelentős mértékben bővítik ismereteinket a bankrendszerek, főleg a hitelszövetkezetek egyéb társadalmi funkcióival kapcsolatban is.

1.1.3. A szászok és bankjaik a historiográfiában

Az erdélyi banktörténet viszonylag csekély szakirodalmával összevetve az erdélyi szászok 19. századi történelmével jelentős számú munka foglalkozik. Ezek közt nemcsak összefoglalók, hanem egyes részterületeket vizsgálók is vannak.³² Az összefoglaló

30 Ábrahám, 2004.

31 Megkérdőjelezi pl. a román „nemzetgazdaság” létét Ábrahám Barna is. Ábrahám, 2001.

32 A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni a régebbi munkák közül Teutsch, 1926, Teutsch 1896a, az egyház és az iskoláztatás történetére még mindig használható Teutsch, 1923; magyarul máig meghatározza ismereteinket Pukánszky 1943; kortársként jó átfogó képet ad a szászokról Neugeboren, 1913. Az újabb munkák közül kiemelendő Göllner, 1988, mely tematikusan és kronologikusan is rendszerezte a kutatásokat a nyolcvanas évekig. Mellette figyelemre méltó

igényű művek megközelítése elsősorban politikatörténeti. Ebben a korszakban elsősorban a magyar–szász viszonyt tekintik kulcsfontosságúnak. A magyar szerzők többnyire a magyar liberalizmus keretei közt megszülető és érvényesülő, átfogó igényű modernizációs törekvések és a rendi privilégiumokhoz való ragaszkodás konfliktusaként láttatják az eseményeket, elismerve egyúttal a magyar állam olyan nemzetépítő törekvéseit is, melyek valóban negatív hatással voltak a szászok jogos törekvéseinek érvényesítésére, valamint a nemzetiségi törvényben biztosított jogok csorbítását is.

Mindezekkel együtt a szászok és a budapesti kormányzatok együttműködését rendszerint sikeres modellként taglalják, amely megmutatta a korszak berendezkedésében és a magyar politikai elit engedményeiben rejlő lehetőségeket, egyúttal azok korlátait is világosan jelezve. A szászok és a magyar kormány kiegyezése 1890-ben olyan tartós együttműködés alapjait teremtette meg, amelyben nem, vagy alig korlátozták a kisebbségi csoport saját nemzetépítését. A szászok ellenszolgáltatásként elfogadták az állami berendezkedést és a magyar nemzeteszmét. Tagadhatatlan hiányossága volt ennek a rendszernek, hogy a kormányzati tolerancia és segítség rendszerint jogon kívüli aktusokban és protekciós gesztusokban nyilvánult meg, nem pedig jogi érvényű biztosítékokban. Ez ugyan lehetővé tette, amint arra Tisza István a

Gündisch, 1998. Magyarul kiemelendők az *Erdély története* vonatkozó fejezetei: Miskolczy, 1986, Szász, 1986a. Emellett az egyéb fejezetekben is foglalkoznak a szerzők a szászokkal. Az 1848 előtti időszakra lásd Sárközi, 1963. Az egyes rész kérdésekről eddig inkább tanulmánykötetek jelentek meg. Az univerzitás történetéről Wolfgang Kessler (hrsg): *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*. Köln–Wien–Weimar, 1990; König 1996; a Habsburgok és a szászok, illetve Erdély viszonyára Zsolt K. Lengyel – Ulrich A. Wien (hrsg): *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690–1867)*. Köln–Wien–Weimar, 1999. A falusi közösségekről Weber, G.–Weber, R., 2000; magyarul ugyanerről néprajzi-antropológiai megközelítésben hosszú tanulmány olvasható Pozsony, 1999; A társadalomtörténetről legújabbban Hochstrasser, 2002.

románokkal folytatott tárgyalásain kísérletet is tett, hogy a modellt úgy alkalmazzák más nemzetiségekre is, hogy az egyfelől az adott nemzetiség társadalmi-gazdasági helyzetét és súlyát is figyelembe vegye, másfelől pedig ne járjon a magyar állam közjogi berendezkedésének megbomlásával, kétségtelenül kiszolgáltatta viszont az egyes nemzetiségeket a kormányzati önkénynek.

A külföldi, elsősorban szász szerzők munkái szintén a konfliktusok felől közelítik meg a két nép, illetve elitjük viszonyát. Ők érthetően a magyarosítási szándékot, a politikai és társadalmi elit asszimilációs céljait kifogásolják. Rendszerint a nemzetiségi törvény rosszhiszemű alkalmazását, illetve tételes megsértését hangsúlyozzák. Ezekben a munkákban az 1890-ben kialakított modell elemzése kevésbé fontos. A gazdasági és társadalmi nemzetépítést és a politikatörténetet többnyire elkülönítetten tárgyalják, és ebben az értelmezési keretben az 1890-es kiegyezés jelentősége valóban kisebb. Mindezzel kapcsolatban azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kormányzatnak a közigazgatáson keresztül lehetősége volt komolyan elősegíteni vagy hátráltatni a társadalmi-gazdasági szervezkedést. Ennek tükrében pedig a kormányzat jóindulata egyáltalán nem volt jelentéktelen tényező egy nemzeti mozgalom céljainak elérésében.

A politikatörténet értelmezése mellett fontos pontokon különbözik a szászok társadalmáról kialakított kép is. Abban megegyeznek a munkák, hogy egy strukturálisan szilárd, konzervatív-tradicionális berendezkedésű közösségről beszélhetünk. A magyar munkák, különösen a régebbiek értelmezése szerint ez a tradicionalizmus egyúttal arisztokratikus-oligarchikus berendezkedéssel párosult. A szász szerzők ezzel szemben a stabilitás melletti magas műveltségi szintet, az írástudók magas arányát, a világra való nyitottságot és a társadalmi mobilitás jelentőségét hangsúlyozzák. A hagyományos típusú tekintélyek érvényesülésére épülő viszonyok továbbélése szerintük inkább a falvakra korlátozódott. Ott

sem párosult azonban teljes elzárkózással, igaz, jellemző volt a hagyományos és a munkamegosztásban is tükröződő szegregációs viszonyok fennmaradása. Ennek megfelelően a falvak központjában általában a földterületek túlnyomó részét is birtokló szász családok éltek, miközben a külső részeken a csekély birtokkal rendelkező vagy mezőgazdasági segédmunkából és pásztorkodásból élő románok, valamint a cigányok találtak otthonra.

A szászok történetével foglalkozó munkák közös vonása, hogy – különösen a dualizmus korának második felében – nagy jelentőséget tulajdonítanak a gazdasági tevékenységnek. Mindezek ellenére viszonylag kevés gazdaságtörténeti, köztük is elsősorban agrártörténeti, és jóval kevesebb banktörténeti munka született.³³ A század elején, illetve első felében több, nagyobb igényű feldolgozás is megjelent, azóta azonban mindössze egyetlen monográfia született, melynek témája főként a két világháború közti korszak.³⁴ Ezek mellett nagy számban állnak rendelkezésünkre az egyes intézetek évfordulós kiadványai.³⁵ Közülük is kiemelkedik a dr. Karl Wolff igazgatóságának 25. évfordulójára megjelent munka, egy Wolff szerteágazó tevékenysége köré szervezett tanulmánygyűjtemény, közte olyan írásokkal, melyek például a vasútépítésekben játszott szerepét taglalják.³⁶

33 Sőt azt is érdemes elmondani, hogy a szászoknak saját történelmükről kialakított képében is jelentős szerepet kaptak a bankok, elsősorban mint a gazdasági és civilizációs fejlettség jelei. Erről tanúskodik például, hogy a második világháború után Németországba menekült, illetve kitelepített szászok ügyében keletkezett több emlékirat is megemlíti őket a történeti összefoglaló részben. Vö. Karl Kurt Klein emlékirata a szászok jövőjéről, Guido Gündisch megjegyzéseivel. Siebenbürgisches Archiv (SA) Gundelsheim. Bistritzer Sparkassa BIII 1. Bd. 5. 10. cs.; Guido Gündisch emlékirata a négy nagyhatalom képviselőjéhez SA BIII 1. Bd. 5. 12. cs.

34 Eichmann, 1903; Rösler, Kreditorganisation, Klein, 1941., Klein, 1995. A kisebb munkák közül említésre érdemes Wächter, 1940, Heimberger, 1939.

35 Ezek közül néhány, melyeket használtam: Thör, 1910; Wolff, 1891; Schuller, 1910b; Zeigel, 63 Jahre; Tobie, 1922; Festschrift, 1912, Dahinten, 1899; Beer, 1926.

36 Schuller, 1910b.

A későbbi időszak gyér szakirodalmát is főleg Wolff pályafutásának szentelték a szerzők.³⁷ Miután egyszerre töltötte be a politikai intézményrendszer legfontosabb tisztét, vezette a legnagyobb szász bankot és az egyház világi főgondnokaként is működött, nyilvánvalóan a szászok egyik legfontosabb személyisége volt a 20. század elején. Ennek megfelelően nem jogosulatlan a tevékenységének szentelt munkák száma, de éppen sokrétű ténykedése miatt ezekben a banktörténeti vonatkozások rendszerint kisebb teret kapnak. Meg kell még említeni, hogy a viszonylag nagy számú feldolgozás ellenére, a levéltári, és olykor a nyomtatott források felhasználásának hiánya miatt ma sem tudunk sokkal többet róla, mint egy fél évszázada. Ennek megfelelően az újabb írások megközelítése is inkább eseménytörténeti. Ez alól kivétel Georg Michael Ambrosi írása. Ambrosi, érezhetően az Európai Unió regionális politikájától is ihletve, Wolff munkásságát egy a Nagyszebeni Általános Takarékpénztárra támaszkodó regionális fejlesztési stratégiaként említi. Mivel nem épít újabb alap kutatásokra, forrásfeltárássra, így értelmezése nem több, mint eddigi tudásunk újrafogalmazása, ekként némiképp közhelyes is.³⁸

Az átfogó banktörténeti szakirodalom régebbi munkáit rendszerint az esemény- és intézménytörténeti megközelítés jellemzi. Ez alól részlegesen kivételt jelent Eichmann munkája, aki a korszak színvonalán, jelentős statisztikai anyagra építve jóval részletesebben mutatta be a szászok bankjainak addigi fejlődését, mint Rudolf Rösler, de a munka így is leíró jellegű. Némileg elemzőbb Gustav Adolf Klein banktörténete, de ez a mű sem haladja meg az ilyen típusú, évfordulós munkák korlátait, mindekelőtt a tematika szűkre szabottságát. A mérlegadatokra építő elemzés és az intézmény szerkezeti-szervezeti változásainak bemutatása uralja a további munkákat is. A szakirodalom jelenlegi állását, az átfogó és nagyobb igényű elemzés hiányát jól jellemzi,

³⁷ Kroner, 1976; Göllner, 1979, Ambrosi, 1999.

³⁸ Ambrosi, 1999.

hogy Christoph Klein könyvének rövid bevezető fejezete teljességgel összefoglalja mindazt, amit általában tudunk a szászok bankjairól.³⁹

Ennek a képnek két súlypontja van: a takarékpénztárak, főleg a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, és a Raiffeisen-szövetkezetek. A takarékpénztár fejlődését a szakirodalom, nem alaptalanul kiemelkedőnek tartja, és hangsúlyozza Wolff szerepét a dinamikus növekedésben. A bankszféra tevékenységében és sikerében igen lényegesnek tekintik a sikeres tőkeimportot. A Raiffeisen-szövetkezetek kapcsán rendszerint hangsúlyozzák azok társadalmi tartalmát, a szövetkezés jelentőségét a falusi lakosság helyzetének javításában. Emellett Ambrosi lényegesnek tartja szembeállítani ezeket a szövetkezetek eltorzult formáival, az 1930-as évek nemzeti-faji exkluzivitásra törekvő intézményeivel és a szocialista kényszerszövetkezeti modellel.

Ami a bankok nemzeti jellegét illeti, ebben konszenzus van a csekély számú mű szerzői közt. Elsősorban a támogatáspolitikát, a jótékony és iskolai célokra fordított összegeket tekintik nemzeti megalapozásúnak. Bár hangsúlyozzák a modernizációs tevékenységet is, ennek azonban nem tulajdonítanak kiemelt nemzeti tartalmat. Nem feledkeznek meg közben a Raiffeisen-mozgalom szerepéről a falvak megőrzésében, a szászok megtartásában, igaz, ennek részleteit nem elemzik.

Látható, hogy eddig számos érdemi kérdés elkerülte a kutatók érdeklődését. Olyan problémákról nem rendelkezünk alapos ismeretekkel, hogy vajon bankrendszernek tekinthetők-e egyáltalán a szász pénzintézetek. Aránylag keveset tudunk társadalmi kapcsolataikról, arról, hogy kik is álltak mögöttük, célcsoportjaikról és hogy mely társadalmi csoportokat tekintettek vonatkoztatási csoportnak. Keveset tudunk a koordinációról mind a pénzintézetek, mind a szász társadalom egyéb intézményei és bankszféra közt.

39 Érdemes még átfogó tudásunk érzékeltetésére megemlíteni a következő tanulmányt. Ciobanu, 2001.

Nem ismerjük szerepüket a nemzeti program változásában, az új elképzelések valóra váltásában. Keveset tudunk arról, miként járultak hozzá a szász társadalom újrastrukturálódásához. Csupán általános képünk van a földbirtok-politikáról és a vele szorosan összefüggő telepítésügről. A szász bankok problémaköre olyan kutatási terület, amely még igen sok lehetőséget rejtveget számunkra.

1.2. Források és feldolgozásuk

A szász pénzintézetek történetének számos részlete vár még feldolgozásra, de a jelen munka nem vállalkozhat ezek teljes körű és azonos mélységű feltárására, ennek ellenére megpróbál a fentebb említett alapkérdésekről új ismereteket közölni és azokkal kapcsolatban állást foglalni. Ennek forrásai széles skálán mozognak a korabeli publikációktól a statisztikai adatokon keresztül a levéltárakban található személyes iratokig.

A felhasznált források egyik legjelentősebb csoportját a különböző statisztikai adatok alkotják. Ezek közt megtalálhatók a hivatalos statisztikai szervezet által gyűjtötték és rendszerezettek, az egyes intézmények saját statisztikáin alapuló vagy éppen mások által összegyűjtött és rendszerezett adatok is. Elsősorban a bankok működéséhez kapcsolódnak, mérlegadatok, vagy az ügyfelekről rendelkezésre állók. Mellettük főként a szászok társadalmára vonatkozó statisztikai forrásokat vettem igénybe.

A bankokra vonatkozó éves adatsorokat a *Statisztikai Évkönyv* köteteiben, illetve a kereskedelmi minisztérium által támogatott *Magyar Compass* sorozatban publikálták. A *Statisztikai Évkönyv* 1873-tól aggregált adatokat közölt, megyei szintig lebontva, a *Magyar Compass* pedig az egyes intézmények beküldött üzleti jelentéseit és mérlegeit tette közzé. Mivel ez utóbbiakat kötelező volt nyilvánosságra hozni, így nemcsak ott, hanem a helyi lapok valamelyikében is megjelentek. A hivatalos statisztikai

kai adatgyűjtést megelőző időszakra vonatkozó információk forrását is az intézetek saját, többnyire a sajtóban publikált mérlegei jelentik.

A pénzügyi statisztikai adatok értelmezésének egyik legfontosabb problémája az adatok összehasonlíthatósága, hogy hosszabb idősorokat lehessen vizsgálni. A hivatalos statisztika közlési rendszere 1873-ban jelentősen megváltozott, ami megnehezíti a munkát. Szerencsére ami problémát jelent aggregált szinten, az az egyedi intézetek esetében megkerülhető. A száz bankokról készült feldolgozások az alapítástól közlik a mérlegadatokat, és az éves mérlegek külön-külön is összegyűjthetők. Így az egyetlen probléma a korai periódusban jelentkezik, amikor egyes esetekben a mérlegtételek teljes összegzése elmarad és a mérlegfőösszeg néhány csekély tétel hiánya miatt nem állapítható meg pontosan. A forrásszerkezetben domináns takarékbetétek állományát alapul véve azonban ezekben az esetekben is lehetséges az elemzés és az összevetés a későbbi periódusokkal.

A százok társadalmára vonatkozó adatok forrásai közt akadnak a hivatalos statisztika feldolgozásán alapulók,⁴⁰ melyek a népszámlálási eredményekből különítették el a százokra vonatkozókat. Egy másik részük az egyházi statisztikákon alapul,⁴¹ amelyek azonban a népszámlálási adatokhoz képest tendenciaszerűen felülbecsülik a százok lélekszámát. Az eltérés rendszerint csekély, egyik oka minden bizonnyal az, hogy a hivatalos adatok egy statikus állapotot tükröznek, míg az egyházi anyakönyvek évről évre rögzítik a változásokat. Emellett elképzelhető, hogy a távol levő népességet is tartalmazzák, míg a népszámlálás adataiban ők csak ritkán foglaltatnak bele. Az adatok összevethetőségét és felhasználhatóságát erősíti, hogy az egyes száz közösségek egymáshoz viszonyított aránya, súlya mindkét adatsorban megegyezik. Ugyanúgy, mint a nem százokhoz viszonyított is. Elsősorban

40 Jekelius, 1908.

41 Meltzl, 1886; Casper, 1913.

a földbirtokviszonyok kapcsán említendőek olyan statisztikai adat-sorok és kimutatások, amelyeket egy-egy intézmény hivatalos adataiból gyűjtve rendszereztek.⁴² Ebben az esetben közlőjük már előzetesen értékelte, csoportosította őket.

A források másik csoportját a nélkülözhetetlen forráskiadványok jelentik. Mindenek előtt Kemény G. Gábor hatalmas vállalkozásáról kell szólni,⁴³ melyben számos irat található a szászokkal kapcsolatosan. Ezek a gyűjtőkörből adódóan elsősorban politikai jellegűek, de nem egy esetben jelennek meg bennük az itt tárgyalt témába vágó problémák. A nyomtatott források közt kell megemlíteni a Brassói Kereskedelmi és Iparkamara üléseinek rendszere-sen kiadott jegyzőkönyveit is.

A kutatás két legfontosabb bázisa közül az egyik a levéltári források csoportja. A szász pénzügyi iratanyaga nem maradt fenn teljességében, illetve kutatása olykor akadályokba ütközik.⁴⁴ Mindezek ellenére a rendelkezésemre álló, olykor hézagos irat-anyag is igen tekintélyes és alkalmasnak bizonyult munkám sikeres lezárására. A Brassói Általános Takarékpénztár teljes iratanyaga a Brassói Állami Levéltárban (Arhivele Statului din Braşov) található (fond „Sparkassa”), kutatását megfelelő leltár segíti. Az anyag átfogóan tartalmazza az igazgatósági jegyzőkönyveket, azok mutatókönyveit, a közgyűlési jegyzőkönyveket és az éves mérlegeket. Ezek mellett részlegesen megvannak egyes főkönyvek, leltárkönyvek is. Ezek azonban nem kínálnak reprezentatív mintát az üzleti tevékenység egyes részeire vonatkozóan. Végül ide van besorolva az 1899-ben alapított Nationalbank teljes iratanyaga is.

42 Csallner, 1989; Jekelius, 1911; Meltzl, 1886 földbirtokra vonatkozó adatai, Casper, 1913 hasonló adatai.

43 Kemény, *Iratok*.

44 A Nagyszebeni Állami Levéltárban 2003 májusában azt a tájékoztatást kaptam, hogy a takarékpénztár és a földhitelintézet anyagai leltár hiányában nem kutathatók.

A Nagyszebeni Állami Levéltár (Arhivele Statului din Sibiu) állományából a Bedeus család gyűjteménye (Collectie Familia Bedeus) rejt számos olyan iratot, melyek segítségemre voltak a téma feldolgozásában. Mindenekelőtt itt találhatók ifj. Josef Bedeus von Scharberg, a Nagyszebeni Földhitelintézet alapítója és vezérigazgatója hátrahagyott iratai. Ezek közt számos a földhitelintézet működésére vonatkozik, köztük egy kéziratos intézettörvényt is. Ezek mellett jó néhány kapcsolatos a hitelszövetkezeti mozgalommal vagy a Vereinsbank alapításával is, mivel Bedeus aktívan részt vett ezekben a kezdeményezésekben. Ugyancsak itt található Bedeus veje, és utóda a vezérigazgatói székben, Oscar Meltzl irathagyatéka. Meltzl iratai közt nemcsak a földhitelintézet irányítása során keletkezettek találhatók, hanem politikai tevékenységére vonatkozóak is, valamint kiterjedt levelezése a szászok legfontosabb személyiségeivel. Ezek között is előfordulnak a témába illők, főként a vasúti beruházásokkal kapcsolatban.⁴⁵ Végül ugyanitt található Gustav Bedeusnak, ifj. Josef Bedeus fiának az iratanyaga. Ebből főleg a szentágotai vasút építésére vonatkozó iratok, köztük a finanszírozással kapcsolatosak tartoznak a témához.

A források utolsó nagy csoportja a sajtóban megjelent íráské, melyek közül a *Siebenbürger Bote* 1841–1848, a *Siebenbürgisches Wochenblatt* 1835–1848, a *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* 1880–1918 közötti, a *Kronstädter Zeitung* 1900-as, 1905-ös és 1910-es, valamint a *Groß-Kokler Bote* 1905, 1906 és 1910-es évfolyamainak hasábjain napvilágot látottakat használtam fel. Ezek számos kérdéskört taglalnak a bankok működésétől és céljaitól kezdve a nemzeti mozgalom és a Szász Néppárt aktuális problémáig. Az anyag nagysága és tematikus változatossága természetesen megnehezíti felhasználását, mégis képet ad a ban-

45 A levelezés politikai tárgyú része is rendkívül érdekes és módszeres feldolgozása nagymértékben bővíthetné ismereteinket a szászok nemzeti érdekérvényesítő politikájáról.

kokkal és szerepükkel kapcsolatban a nyilvánosságban folyó vitákról és elképzelésekről. Emellett jó lehetőséget kínál a tájékozódásra a nemzeti mozgalom politikai céljairól, az alternatívákról és a távlati tervekről is.

A fentiekben felsorolt források feldolgozására, a problémakör elemzésére egy három nagyobb részre tagozódó és a tárgyalt téma legfontosabb kérdéskörére vonatkozóan két pilléren nyugvó szerkezet ígérkezik a legmegfelelőbbnek. Az első nagyobb tematikai egység átfogó képet kíván adni az erdélyi szászokról a vizsgált korszakban (2. fejezet, 2.1. alfejezet). Ennek célja, hogy bemutassa azokat a tágabb társadalmi kereteket, amelyek közt a pénzügyi szféra értelmezhető. Hangsúlyozni szándékozom azokat a jellegzetességeket, amelyek sok szempontból a nemzeti mozgalmat is meghatározták. A feldolgozás legfontosabb kérdése a szászok világának változása. Milyen módosulásokat okozott az intézményrendszerben és a nemzeti mozgalomban a vizsgált periódus egyik legfontosabb eseménye, a közjogi keretek megszűnése, az unió és a Királyföld felszámolása? Ennek keretében mutatható be és elemezhető, hogy a szászok mint nemzet miként tipizálhatók a nacionalizmus kutatás legelfogadottabb modelljeinek felhasználásával (2.2. alfejezet).

A banktörténeti feldolgozások korábban már ismertetett hiányosságai miatt lényegesnek tartom, hogy a második nagyobb tematikus egység keretei közt, amely egyúttal nemzeti mozgalom és a bankok kapcsolatát tárgyaló rész első pillére, alaposabb és átfogóbb képet adjak a szászok bankjainak fejlődéséről. Ennek megfelelően nagy hangsúlyt kap a banki struktúrák kiépülésének folyamata, az egyes intézmények funkcionális differenciálódása, és választ keresek arra a kérdésre is, hogy valóban bankrendszernek tekinthető-e a szászok pénzügyi intézményhálózata, és ha igen, milyen megszorításokkal (3. fejezet). A statisztikai, elsősorban a mérlegadatok lehetővé teszik az idősoros elemzést. Mivel eddig

a problémával kapcsolatos alapkutatásokat sem végezték el, kénytelen vagyok ehhez igazítani a feldolgozás módszertanát is. Nem elsősorban közgazdasági, illetve gazdaságtörténeti kérdésekre keresek választ, így az egyszerű és hagyományos feldolgozás mellett döntöttem.

Ezen belül nagyobb teret kapnak az alapítástörténetek. Ezek kapcsán nemcsak a gazdasági, hanem a társadalompolitikai célkitűzések is felvázolhatók. A források lehetővé teszik, hogy nyomon kövessük az egyes célkitűzések és a hozzájuk rendelt intézményi struktúrák változásait. Mindezek mellett kísérletet teszek a banki működés regionális korlátainak feltárására is. Ez alapvetően meghatározza ennek a nagyobb egységnek a szerkezetét, és elkerülhetetlen a kronologikus rend alkalmazása. Az első rész a legkorábban megalakított, és nagyon sokáig a tradicionális keretek közt működő takarékpénztárak létrejöttét és korai történetét mutatja be (3.1. *alfejezet*). A következő állomás az első hitelszövetkezetek megalapítása, amelyeket a kisiparosok és a parasztság hitelviszonyainak rendezésére szántak, a takarékpénztárakhoz hasonlóan német mintára, viszont azoktól eltérően csak felemás eredményekkel (3.2. *alfejezet*). A földhitelintézetet éppen az agrár-gazdaság hitelviszonyainak további megoldatlansága hívta életre. A minta ezúttal is németországi eredetű, ám ebben az esetben már nem közvetlen átvételről volt szó (3.3. *alfejezet*). Az egyre éleződő verseny és az Erdélyt is elérő modernizáció hullámai közepette a takarékpénztárak csak úgy maradhattak versenyképesek és úgy őrizhették meg központi szerepüket a nemzeti intézményrendszerben, ha a hagyományos működési módról áttértek egy rugalmasabb, többféle üzleti típust alkalmazó, nagyobb forrásbevonást lehetővé tevő üzleti modellre (3.4. *alfejezet*). A Raiffeisen-mozgalom végre a százszok kezébe adta az eszközt a továbbra is fennálló, egyre komolyabb probléma, a falusi hitelviszonyok javítására (3.5. *alfejezet*). A Vereinsbank az ipartelepítés és a telepítési mozgalom támogatásának szándékával, a pénzintézetek közös

alapítása révén jött létre az első olyan intézetként, amely hangsúlyozottan nemzeti célokat szolgált (3.6. *alfejezet*). Megalapítása egyúttal az utolsó láncszemet jelentette a szászok pénzügyi rendszerének kiépítésében és jól példázza az együttműködés lehetőségeit, lehetőséget adva arra is, hogy megpróbáljunk válaszolni a szász pénzügyi rendszer létét firtató kérdésre (3.7. *alfejezet*).

A harmadik nagy részben, ami egyúttal a második pillér is, feltárható a pénzügyi intézetek szerepe a nemzeti mozgalomban, a célok kitűzésében és megvalósításában.

Ehhez előbb elemezni kell társadalmi célkitűzéseiket és társadalmi kapcsolatrendszerüket, feltárva saját maguk elé tűzött céljaikat és azt a társadalmi háttérrel, amely segíthette őket azok elérésében (4.1. *alfejezet*). Következő lépésként vizsgálható szerepük a programalkotásban. Bemutatható, hogy évtizedes tapasztalataik és a közjogi keretek változása lehetővé tették, hogy a nemzetépítés új lehetőségei kerüljenek be a szászok nemzeti programjába (4.2. *alfejezet*). Ezek megvalósításában is jelentős szerepet játszanak a pénzügyi intézetek, miközben fontos szerepet töltenek be a szász falvak modernizációjában, megújításában, a szász társadalomban újrastrukturálásában (4.3. *alfejezet*). Nem kis szerepet vállnak az egyes helyi közösségek finanszírozásában, akár kedvező hitelkapcsolatok (4.4. *alfejezet*), akár a jótékony célú támogatások rendszere révén (4.5. *alfejezet*). Megkerülhetetlenek lesznek a nemzeti alapú földbirtok-politikában, a nemzeti birtokállomány védelmében is (4.6. *alfejezet*). Végül vizsgálódásaim mérlegének megvonása során egy rövid összehasonlítást is kívánok adni a másik két erdélyi nemzet bankjaival (5. *fejezet*).

2. A szászok a 19. századi Erdélyben

Munkám tágabb értelemben vett tárgya – a vidék, ahova történeti utazásra invitálom az olvasót –, Erdély és lakóinak egy kicsi, sajátos csoportját jelentik az erdélyi szászok. Az ország(rész) régóta nem egyszerűen egy földrajzi egység – a Keleti- és Déli-Kárpátok vonulata, valamint a Meszes-hegység, az Erdélyi-érc-hegység (másik elnevezésével élve a Nyugati-Kárpátok), valamint a Ruszka-havas és az Erdélyi Vaskapu határolta terület –, hanem mitikus táj románnak, szásznak, magyarnak egyaránt. Köztudatunkban a magyarságtudat, a nemzethez tartozás, valamint a nemzeti tragédiák megélésének autentikus közege. Állandó jelzői, gyakran felemlgetett jellemzői közé tartozik a sokszínűség, a tolerancia, a megértés éppúgy, mint „tündérkert” volta.

A 19. század embere számára Erdély eszméje talán még nem volt ennyire érzelmekkel telített, és földrajzi, sőt politikai tartalma sem egyezett meg a maival. Léte persze tagadhatatlan volt, ennek keretét egy rövid 1848–1849-es közjátékkal megszakított, az 1867-es kiegyezésig tartó, az Erdélyi Vajdaság előzményére is épülő, mintegy háromszáz éves önálló politikai és állami rend adta. A 19. század első felében az Erdélyi Nagyfejedelemség nem csupán a földrajzi értelemben vett Erdély – fentebb már körülírt – területére terjedt ki. Magában foglalta még a Szilágy-ság¹ területét többé-kevésbé lefedő Kraszna és Közép-Szolnok

1 Hozzávetőleg a mai romániai Sălaj (Szilágy) megye területe. (A továbbiakban a nem szászöldi földrajzi nevek említésekor a korszakban használatos hivatalos névváltozatot, a szászöldi helynevek esetében a városok bevett magyar nevét használok, a falvak és mezővárosok esetében a német alakot. A másik két nyelven használatos elnevezések kapcsán a helynévmutató ad eligazítást.)

vármegyéket, attól keletre a Szamos és a Lápos folyók közt található Kővár-vidéket,² valamint a Fehér-Körös felső folyása mentén Zaránd megyét.³

A történeti Erdély fogalma szűkebb a trianoni béke nyomán Romániához került területekénél, amit a mai köznyelv Erdélyként tart számon. Ugyanakkor az ország(rész) a Magyar Királyságtól nemcsak földrajzi-politikai, hanem jogi értelemben is elkülönült. A nagyfejedelemség jogrendje a 16. század közepétől fokozatosan elvált Magyarországtól, a külön jogrend számos eleme még a kiegyezést, sőt az első világháborút követően is sokáig megmaradt. Mindezek mellett gazdaságföldrajzi értelemben is megfigyelhető volt egy bizonyos fokú különállás. A Partium⁴ és a Bánság,⁵ éppen a történeti Erdély és a szűkebb értelemben vett Magyarország határvidéke, élénk kapcsolatban állt az ország központjával, miközben kevésbé volt jellemző rá a kötődés Erdélyhez.

Munkám során elsősorban a történeti Erdély viszonyaival, az ottani helyzettel foglalkozom. Távolabbra csak annyiban merészkedem, amennyiben azt az általam vizsgált pénzügyi intézetek kapcsolattrendszere megkívánja, illetve lehetővé teszi. A történeti Erdélyen belül is különleges súlyt kívánok helyezni a kis létszámú, de nagy hagyományokkal bíró népre, az erdélyi szászokra.⁶ A szászok a 12. század közepe óta éltek a tartomány déli vidékein, ahová II.

2 A mai Sălaj (Szilág) és Maramureș (Máramaros) megyék területén.

3 Ma részben Arad (Arad) részben Hunedoara (Hunyad) megye

4 Hozzávetőleg a Szatmárnémetitől Nagyváradon át Nagyszalontáig, illetve a Maros folyóig terjedő terület, a mai Bihar (Bihar) és Satu Mare (Szatmár) megye teljes, Arad (Arad) megye északi területe. Román elnevezése, kiegészítve Maramureș (Máramaros) megyével, de Arad (Arad) megye részei nélkül: Crișana (Körös-vidék).

5 A Maros-Tisza-Duna közén fekvő egykori Temesi Bánság területe, melynek csak egy része tartozik Romániához. A mai Arad (Arad) megye déli része, Timiș (Temes) és Caraș-Severin (Krassó-Szörény) megye alkotja.

6 A szászok korai történetének rövid, de jó összefoglalása olvasható a *Provincia* című folyóiratban: Vogel, 2002, illetve Szabó M., 2004.

Géza hívására telepesként érkeztek, hogy benépesítsék és termőre fordítsák a ritkán lakott, sivár vidéket. A következő évszázad elején (1224-ben) egy királyi adománylevél, II. András oklevele, az ún. Andreanum szabályozta jogállásukat, komoly kiváltságokat biztosítva számukra. Közben szállásterületük jelentősen kibővült, amikor megkapták a Német Lovagrend egykori barcasági birtokait. Ezzel párhuzamosan, szintén a 12. század óta fejlődött egy másik, eredetileg bányászattal foglalkozó közösségük Észak-Erdélyben, Beszterce és Radna vidékén.

A szászok 1437-ben részesei lettek az Erdély alkotmányát és közjogi berendezkedését évszázadokra meghatározó három nemzet uniójának, majd 1486-ban elnyerték Mátyás királytól legfőbb előljárójuk, a szász gróf (a comes) választásának jogát. Ez az aktus véglegesítette a szászok berendezkedését, a Szász Univerzitást (Universitas Saxonum, Sächsische Nationsuniversität), a rendi különállás intézményi és területi keretét, a Királyföldet,⁷ vagy Szászföldet.⁸ Az Univerzitás egészen területének 1876-os végleges felosztásáig a szász önrendelkezés alapja maradt, bár közben felépítése és az általa gyakorolt jogok többször is módosultak, a kiegyezést követően igen lényegesen.⁹

2.1. Intézményi keretek a Királyföldtől a megyéig

Az erdélyi szászok politikai intézményrendszerének tágabb keretét az ország közjogi-közigazgatási berendezkedése adta. A kiegyezés előtt – 1848/49 és a neoabszolutizmus rövid periódusát kivéve – az Erdélyi Nagyfejedelemség ügyeinek intézésében a három nemzet egyikeként vehettek részt, míg önkormányzatuk alapját a rendi

7 Fundus Regius (latin), Königsboden (német), Pământul Craïesc (román). Mint a név is mutatja, a király közvetlen fennhatósága alá tartozó, egykori királyi birtokokból kihasított területről van szó.

8 Sachsenland, Sachsenboden (német)

9 A szász berendezkedés fejlődésére máig a legalaposabb összefoglalás: Müller, 1941.

eredetű autonómiát élvező Királyföld adta. A királyföldi berendezkedésen alapult országgyűlési képviseletük is. A kiegyezés után a szászok rendi nemzeti jogállása végleg megszűnt, de politikai önkormányzatuk és részvételük a törvényhozásban a Királyföld 1876-os megszűnéséig továbbra is a régi keretekre épült.

A szász önkormányzati rendszer végleges formájában, a 15. század végétől kezdve, 9 székből és 2 kerületből, összesen 11 önkormányzati egységből állt. Északon különálló területet alkotott Beszterce-vidék (székhely: Beszterce), de nem tartozott ide Szászrégen és a környék szász falvai. A déli településterület keleti végén Brassó-vidék (Brassó) alkotott egy közigazgatási egységet. A kilenc szász szék a következő volt: Szászváros-szék (Szászváros), Szászsebes-szék (Szászsebes), Szerdahely-szék (Szerdahely), Szeben-szék (Nagyszeben), Medgyes-szék (Medgyes); Segesvár-szék (Segesvár), Kóhalom-szék (Kóhalom), Újgyház-szék (Újgyház), Nagysink-szék (Nagysink). A közigazgatási egységeket a Szász Univerzitás fogta össze. Ennek tanácskozásaira minden közigazgatási egység egyenlő számú küldöttet delegált. A nagyszebeni székhelyű, fellebbviteli bírósággént is működő, Nationsuniversitát élén az általa választott, de az uralkodó által kinevezett szász gróf (comes) állt. 1876-ig ennek a beosztásnak megfelelően alakult az országgyűlési képviselet is. Minden szék és kerület két-két képviselőt választott az erdélyi vagy a magyar országgyűlésre.

1867 után mindenképpen át kellett alakítani a szász önkormányzatot, hogy az beilleszthető legyen a kialakuló magyar polgári állam keretei közé. Az uniós törvény (1868. XLIII. tc.), részben a szászoknak tett engedményként, részben az 1848-ban, az unió kimondása alkalmával tett ígéreteket felelevenítve kilátásba helyezte, hogy a kérdést külön jogszabállyal rendezik. A szászok természetesen reménykedtek benne, hogy a Szászföld a szervezeti átalakítás után is megmaradhat önálló közigazgatási és önkormányzati egységként annak ellenére, hogy már Andrássy is jelezte:

miniszter társainak nem tetszik a szászok privilégiuma. Végül nem jelentéktelen változtatásokat követően az 1876. évi XII. törvénycikkkel történt meg a Nationsuniversitát átalakítása és a Királyföld felosztása.¹⁰ A törvény elfogadását heves és éles hangú vita előzte meg. A szászok nemzeti autonómiájuk biztosítékaként védték a fennálló struktúrákat, míg a magyar politikusok és a sajtó a feudális maradványok és a polgári jogrend összeegyeztethetetlenségét hangoztatták.

A törvény alapján az egykori kiváltságos terület részeit hat, részben újonnan létrehozott törvényhatóságba tagolták be. Beszterce-vidék, az egykori Doboka és Belső-Szolnok megye részeivel együtt az új Beszterce-Naszód vármegyét alkotta. Nagyszeben, Szászsebes, Szerdahely székek és Újegyház-szék, valamint Alsó- és Felső-Fehér megyék egyes községeiből jött létre Szeben megye. Segesvár, Medgyes, Nagysink-szék, valamint Kőhalom-szék és Felső-Fehér részeiből alakult meg Nagy-Küküllő megye. Brassó-vidékből és a Törösvári-uradalom községeiből Brassó megyét hozták létre. Ezenkívül Szászváros-széket beolvastották Hunyad megyébe, Medgyes-szék falvai közül kettőt¹¹ Kis-Küküllő, Újegyház-szék települései közül kettőt¹² Nagy-Küküllő, végül Segesvár és Kőhalom-szék községei közül kettőt-kettőt¹³ Udvarhely megyéhez csatoltak.

Az új közigazgatási beosztást kiegészítette az országgyűlési választókerületek – az egykori Szászföld területén 17 – megszerzése. Beszterce-Naszód vármegyéből a besztercei és a naszodi, Hunyadból a szászvárosi, Szebenből két nagyszebeni, a szászsebesi, a nagydisznódi, az újegyházi és a keresztényszigeti, Nagy-

10 Ezt megelőzően 1868 végén egy új statútum megszabta a censzos választójog feltételeit, az 1869-es bírósági törvény elvonta a bíraskodási jogkört. A municipiális törvény – 1870: XLII. tc. – nem érintette a Szászföldet, viszont a törvényhatóságok átalakítása már sor került a kérdés végleges rendezésére. Göllner, 1990. 355–365.

11 Bogeschdorfot és Kirtschet.

12 Abtsdorfot, Magareit

13 Arkedent, Meeburgot, Draast, Székelysombort

Küküllő vármegyéből a medgyesi, a segesvári, a szentágotai és a kőhalmi, Brassó megyéből két brassói, a vidombáki és a szászhermányi választókerületek küldték képviselőiket a budapesti országgyűlésbe. Bár a census igen kedvező volt a szászok számára, a szászvárosi és a naszódi választókerületben még így sem alkottak választói többséget. Így legfeljebb 15 képviselő megválasztásával számolhattak.

Az országos képviseleti intézmények mellett fontos volt a törvényhatóságok és a városok rendszere is. Figyelemre méltó és jól jelzi a hagyományos szervezet fontosságát, hogy a két szász nagyvárosban minden feltétel megvolt a törvényhatósági jog elnyeréséhez, mégis megelégedtek a rendezett tanácsú státussal. A város és környéke – a szék – szimbiózisa olyan történeti modellt jelentett, amelyet az új körülmények közt sem akartak megváltoztatni.¹⁴ Ezt megkönnyítette az is, hogy a községekben, a városokban és a törvényhatóságokban is érvényesülő census és a virilizmus rendszere biztosította többségüket a különböző testületekben, bár lélekszámarányuk gyakran nem haladta meg az 50 százalékot. A dualizmus korára jellemző lassú, fokozatos csökkenés után arányuk 1910-ben Beszterce vármegyében 20,25%-ot, a megyeszékhelyen 48,8%-ot Brassó megyében 30%-ot, Brassó városában 27,8%-ot, Nagy-Küküllőben 41,9%-ot, Szeben vármegyében 28,9%-ot, a városban 56,9%-ot tett ki. Ezen kívül jelentősebb kisebbséget alkottak Kis-Küküllő vármegyében 17,5%-kal, különösen az erzsébetvárosi (35,2%) és a hosszúaszoói (22,7%) járásban, továbbá Kolozs vármegye tekei járásában (25,65%), valamint Szászrégen városában (Maros-Torda vm.) 40,4% és Szászvárosban (Hunyad vm.) 30,9%-kal.¹⁵ A szászok általában tehetősebbek voltak román vagy magyar szomszédaiknál, ezért mind virilistaként, mind választóként nagyobb arányban vettek részt a döntésekben, mint a többi nemzetiség képviselői.

14 Erről bővebben és történeti perspektívából lásd Sonkoly, 2001.

15 Népszámlálás, 1910.

A Nationsuniversitát az átalakítás után sem szűnt meg, de szerepe megváltozott. A törvény a megmaradt testületre ruházta az Univerzitás és az ún. Hétbírák¹⁶ vagyonának kezelését azzal a kikötéssel, hogy azt az egykori Királyföld területén, a lakosok vallási és nemzetiségi különbségére való tekintet nélkül azok kulturális céljaira kell fordítani. Az Univerzitás tagjait immár az országgyűlési választójog alapján választották az egykori Királyföld községei. A testület elnöke, megtartva a szász ispán (comes) címét, a mindenkori szebeni főispán lett. Az ügyrendet és a gazdálkodási szabályzatot a vallás- és közoktatásügyi miniszternek kellett jóváhagynia. A testület feletti szilárd ellenőrzés immár csak az anyagi források feletti rendelkezést biztosította, közvetlen politikai jelentősége megszűnt.

2.1.1. Beilleszkedés a kiegyezés rendszerébe

A új szabályozás nem csekély adaptációs készséget kívánt a szászok vezetőitől, és korántsem meglepő módon félelmet és ellenállást gerjesztett. A korábbi – rendi keretek közt gyakorolt – autonómia egyik legfontosabb feladata volt, hogy megakadályozza az „idegenek”, elsősorban a románok, időnként a magyarok hatékony érdekérvényesítését a Királyföld ügyeiben. A zárt rendszer formális kritériumai, a királyföldi polgárok és a jövevények jogállásának különbsége, a betelepülőkre vonatkozó ingatlanszerzési korlátozások és az informális kötöttségek, például a testületek német tanácskozási nyelve, lehetővé tették, hogy a domináns szászok nemzeti autonómiát próbáljanak kiépíteni; igaz, ezt politikai okokból időnként összekapcsolták a románok, mindenekelőtt a vármegyei területen élők jogaiért folytatott küzdelemmel is.¹⁷

16 Az egykori szász székek egy csoportjának királybírái nyomán meghonosodott elnevezés.

17 Ebben sokszor a taktikai elemek is szerepet játszottak. Például az 1863/64-es nagyszebeni országgyűlésen a románok egyenjogúságának elismerésében jelentős volt az igazodási kényszer a bécsi kormányzat elvárásaihoz. Korábban pedig a

A régi struktúrák felszámolása és átalakítása, a modern polgári jogrend bevezetése következtében a zárt rendszert egy nyílt váltotta fel. Ennek keretei közt a jogszabályban meghatározott kritériumoknak való megfelelés automatikusan biztosította a politikai jogképességet, és egyúttal az „ancien régime” jogrendjének átalakítása, a rendi jellegű kötöttségek megszüntetése, a birtokbírhatóság joga, a vállalkozási szabadság megteremtése nem csak a szászoknak biztosított lehetőséget a feltételek teljesítésére. A veszélyérzetet csak fokozta és önvédelmi reakciókat generált a nemzeti szállásterület új igazgatási egységekre sorolása. A szászok kettős szorításban politizáltak. Egyfelől a románok számára is megnyílt a politikai játéktér, és semmi sem biztosíthatta, hogy az új szereplők megkíméljék a szászokat, mivel a szász-román viszonyban is jelentős konfliktuspotenciál halmozódott fel. S bár a románok politikai előretörése nem következett, nem következhetett be egyik napról a másikra, gyarapodásukat, főként a falvakban, gyanakodva figyelték. Másfelől a municipiális testületek rovására fokozatosan terjeszkedő kormányzat befolyása egyúttal a magyar nemzeti törekvéseket is képviselte, olykor mindennapos fenyegetést jelentve a szászok számára.

A dualizmus első negyedszázada ennek megfelelően a magyar kormányzat és a szászok változó intenzitású, de állandó küzdelmével telt el. A szászok engedtek az alkalmazkodási kényszernek és 1876 után lemondtak a Királyföld visszaállításáról. Csupán a municipiális autonómia erősítését tűzték ki célul, de ebbéli törekvéseik nem bizonyultak sikeresnek. Cselekvési területet, manőverezési lehetőségeiket korlátozta, hogy politikai programjuk sarkalatos pontja volt az 1867-es kiegyezés megkérdőjelezhetetlensége. A korábbi, Bécs felé tájékozódó szász politika maradványaként a szász elit a viszonylag szoros osztrák-magyar államközösségben saját túlélésének egyik biztosítékát látta, a dualista berendezkedés

magyar nemzeti tervekkel szemben volt természetes a szászok és a románok udvarhű és antiunionista szövetsége.

további gyengítését elképzelhetetlennek tartotta.¹⁸ Ilyen körülmények közt még taktikai okokból sem kerülhetett szóba az együttműködés a függetlenségi párti ellenzékkel. A szászoknak így 1890-ig nem volt jelentős szövetségesük. Szemben álltak a kormánnyal annak nemzetiségi politikája miatt – nem is szólva a Szászföld igazságtalannak és hitszegőnek érzett felosztásáról –, valamint az ellenzékkel a magyarosító elképzelések és a 48-as alapállás miatt.

Visszatekintve maguk a szászok is a sérelmi politika – meglehetősen sikertelen – korszakának minősítették ezt a periódust. Saját értékelésük szerint a középiskolai törvényjavaslat vitájában 1883-ban elszenvedett vereség készítette őket pozíciójuk újragondolására.¹⁹ Ehhez hozzájárult az is, hogy az 1880-as évek második felére felerősödtek a magyar–szász konfliktusok azokban a közösségekben, amelyekben jelentős, de elszigetelt szász csoport állt szemben megerősödő magyar csoportokkal, mint például Szászrégenben.²⁰ Ezek mellett gyakori volt az ellentét a kormányzati intenciókat képviselő főispánok és a törvényhatósági gyűlést uraló szászok között is. A legkomolyabb összeütközésekre Bánffy Dezső beszercei főispánsága idején került sor az új középiskolai törvény kapcsán; ezzel egy időben Bethlen Gábor Nagy-Küküllő vármegyei működése is a szász sajtó kritikájának ösztözülébe került.²¹

18 Például Evans, 1999, 13–46.; Heppner, 1999, 47–60.; K. Lengyel, 1999, 87–118.

19 Wolff, 1909, 403–407.

20 Lásd például Lutz Korodi – a gimnázium egykori tanára – és Rákosi Viktor vitáját. Kemény G., *Iratok*, III. köt., 41. A–D dokumentumok, 330. skk.

21 Pl. a Vernichtungskrieg gegen die konfessionellen Schulen im Bistritz-Nasoder Komitat [Megsemmisítő háború a Beszerce-Naszód vármegyei egyházi iskolák ellen] című cikk a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* (a továbbiakban SDT) 4055. számában (1887. április 15.); Oscar Meltzl hagyatékában számos Bánffyval és Bethlennel kapcsolatos feldolgozás található Bethleniana és Bánffyana besorolással. Direcția Județeană ale Arhivelor Naționale din Sibiu (a továbbiakban DJANSB), Collecția Familia Bedeus (a továbbiakban Col. Fam. Bedeus) dosar 366. Bethlen később a balavásári kerület képviselője lett függetlenségi (és nemzetiségellenes) programmal.

A változtatás azonban nem bizonyult egyszerűnek. A következő bő fél évtized a szász program újrágondolásával és átalakításával telt, miközben a kormány és a szászok konfliktusai nem csitulak. Csak 1890-ben deklarálták politikai irányváltásukat az új szász népi program elfogadásával. Részben átalakították a nemzeti célkitűzéseket, és a gazdasági-társadalmi alapú nemzetépítést, a szász társadalom részleges modernizációját, valamint kohéziójának megőrzését helyezték előtérbe. A kompromisszum lehetővé tette a szász képviselők belépését bármelyik 67-es alapon álló pártba, ami többnyire a Szabadelvű Pártot jelentette.²² Az együttműködés jelentősen megnövelte a kormányzati toleranciát, leváltották pl. Bethlen Gábort, Bánffy, és a szászoknak megfelelő szebeni főispánt nevezték ki Gustav Thalmann személyében. Emellett nem kis segítséget jelentett számukra, hogy a kormányban földművelésügyi miniszterként tevékenykedő Bethlen Andrással jó kapcsolatot építettek ki annak brassói és szebeni főispánsága idején. Nem egy ízben fordult elő, hogy Bethlen legalább részben képviselte érdekeiket. Mindezeket túl a municipális testületek működése is olajozottabbá vált és a kormány megértőbben viszonyult a szászok engedélyezéshez kötött intézményeihez is.²³

A fentebb már vázolt kényszerhelyzet azonban nem szűnt meg, így a szászok és a kormány (kormánypárt) kapcsolata sokszor inkább „kényszerházasság” volt, mintsem elkötelezett együttműködés. A magyar fél természetesen örült annak, hogy végre pacifikált egy nemzetiségi mozgalmat és így részt üthetett e mozgalmak sorain. Ezt azonban nem a nemzetállami elképzelések – egyébiránt az ellenzék által külön szorgalmazott – megvalósításának feladásával, hanem taktikai kompromisszumokkal érte el. A siker igazolta a kemény fellépés eredményességét is, és a

22 Das sächsisches Volksprogramm. *SDT* 5023. sz., 1890. június 18.; Magyarul: Az 1890. évi szász „népi program”. In Kemény G., *Iratok* I. köt., 785–788.

23 Erre vonatkozóan lásd Egry, 2004; Egry, 2003c.

korábbi nemzetiségi politika lényegében tovább folytatódott. A magyar politikai elit nem kívánt formálisan különbséget tenni a szászok és a többi nemzetiség közt, és ez a későbbi jogszabályok előterjesztésekor komoly konfliktusok forrása lett. Már az egyház-politikai törvények is feszültséget okoztak. Az egyházi anyakönyvezés korlátozása a nemzeti egyházként funkcionáló erdélyi szász evangélikus egyház jogait sértette. A szászok véleménye szerint a célpont valójában ők voltak, a törvények egyházuk és nemzetük ellen irányultak. A helységnévtörvény pedig véget vetett a főispán korában hevesen támadott Bánffy Dezsővel folytatott, kezdetben meglehetősen természetellenesnek tűnő együttműködésnek. Elfogadása után a szászok kiléptek a Szabadelvű Pártból, ahova csak 1903-ban, Tisza István miniszterelnöksége idején tértek vissza, megijedve a függetlenségi ellenzék obstrukciójától és bízva a Tisza által meghirdetett új nemzetiségi politikában.²⁴

Mindenesetre a következő egy év eseményei kiválóan jellemzik a szászok kényszerhelyzetét. Az obstruáló, a Monarchia felrobbantásával fenyegető függetlenségi ellenzékkel szemben, melynek képviselői a nemzetiségi kérdésben is sokkal harciasabbak voltak a Szabadelvű Párt korifeusainál, támogatták Tisza kormányát. Közben természetesen határozottan tiltakoztak a Berzeviczy-féle népiskolai törvényjavaslat ellen, amely a magyar nyelv nép- és középiskolai oktatásának kiterjesztését célozta, és emellett a fizetéskiegészítés rendszerének kibővítésével korlátozhatta a fenntartók jogát a tanszemélyzet kiválasztásában. Az együttműködés szükségességét, a kormányzat jóindulatának megnyerésére való kényszerű törekvést jelzi, hogy az 1906-os választások előtt már deklarálták: a Szász Néppárt jelöltjei az új országgyűlésben az Alkotmánypártba fognak belépni. Nem sokkal később éppen ennek a pártnak vallás- és közoktatásügyi minisztere, Apponyi Albert terjesztette be az új népiskolai törvényt, amely részben a

24 Vö. Kemény Gy. *Iratok*, IV. köt., 14. A–E dokumentumok, 99–104.

Berzeviczy-féle javaslatban foglaltakat emelte törvényerőre, sok, nemzetileg érzékeny kérdésben azonban túl is ment annak elképzelésien. Ez ellen a szászok újfent hiába tiltakoztak, de 1910-ben mégsem ezért, hanem a kormány támogatásának megőrzése miatt vették az irányt a Munkapártba.²⁵ Ekkorra már a szász politikának egyértelműen a románság térnyerése elleni gazdasági küzdelem és a nemzet társadalmi kohéziójának megerősítése volt a fő irányvonala, és ebben a kormány jóindulata rendkívül hasznosnak bizonyult.

A szász politika fő jellemzője tehát 1876-ot követően az alkalmazkodás. Először a megváltozott jogi-strukturális feltételekhez, majd a politikai erőviszonyok változásaihoz igazították saját elképzeléseiket és taktikájukat. Ebben kétségtelenül segítségükre volt az is, hogy a századforduló után a magyar politika célpontja az egyre erősebb, korábbi passzivitását feladó román és szlovák, majd a „Khuenovscsina”²⁶ végével felerősödő délszláv (szerb, horvát és szerb-horvát) nemzeti mozgalom. Bár ez sem hozhatta meg a szászok különleges állásának jogi szankcionálását, de mindenképpen elterelte a figyelmet róluk, amennyiben nem a magyarországi német mozgalmakkal és a németországi pángermán egyesületekkel akartak együttműködni.

25 Vö. Tudósítás a segesvári választókerület 1910. május 29-i választói gyűléséről. *Groß-Kohler Bote* 1641. sz. XXXII. évf. 1910. június. 5.

26 Khuen-Héderváry Károly gróf horvát báni működésének (1883–1903) bevett elnevezése.

2.1.2. A Szász Néppárt és társadalmi háttere

A szászok alkalmazkodása nem csupán a politikai célkitűzések változásában és a politikai taktika kérdéseiben jelentkezett. A Királyföld átalakítása, a törvényhatóságok, a városok és a községek rendezése, az országgyűlési választókerületek olyan adottságot jelentettek, melyekhez mindenképpen igazodniuk kellett. Létre kellett hozniuk egy olyan új intézményrendszert, amely biztosítja a politikai érdekképviseletet és a politikai részvételt minden lehetséges szinten. Ehhez az 1876-ban megalapított Szász Néppárt adta a keretet.

A szászok politikai intézményei nem csupán a jogi feltételeket vették figyelembe, hanem társadalmuk jellegzetességeit is.²⁷ Az 1910-ben mintegy 220 000 főnyi szászok jól körülhatárolt településterületen élt: 242 mezővárost és falut, valamint 8 várost tartottak számon szász településként. 1910-ben a szászok 76%-a falvakban, 24%-a pedig városokban élt. A foglalkozás szerinti megoszlás alapján a lakosság 57%-a volt östermelő, vagyis a falusi népesség jelentős része, legalább egynegyede nem mezőgazdasággal foglalkozott, hanem egyházi és polgári közszolgálatban állt, kereskedelemmel, esetleg önálló iparüzéssel kereste kenyerét. Ez azért is lehetett így, mert az 1870-es évek közigazgatási átalakítása során számos korábbi mezőváros és piachely közigazgatási (és így statisztikai) besorolása község (falu) lett (pl. Birthälm), de gazdasági és művelődési funkcióik egy része megmaradt az ehhez szükséges intézményrendszerrel együtt.

Minden szászok lakta településen régóta éltek más nemzetiségűek is, és arányuk 1880-és 1910 között ha lassan is, de folyamatosan nőtt. Ezzel együtt a 242 település mintegy kétharmadában a szászok aránya meghaladta az 50%-ot, és arányuk csak öt településen volt kevesebb 10%-nál. A szászok hagyományos falu-

²⁷ Az alfejezet elkészítésénél a következő munkákra támaszkodtam: Jekelius; 1908, Casper, 1913; Szász, 1986b, 1609; Katus, 1990, 111–130.; Csallner, 1989b.

közössége még ezeken a településeken is biztosította a kohéziót. A középontban az egyházközség és a lelkész állt, valamint a hozzájuk kapcsolódó intézmények, az iskola és a Nachbar-, Schwester- és Bruderschaftok. Ezeknek minden szász tagja volt, és életüket szigorú keretek közé szorították.

A falusi társadalmi viszonyok egyik lényeges dimenzióját képezik a földbirtokviszonyok. A szász községekben minimális volt a birtoktalanok aránya, és alacsony a törpebirtokos, jobbára napszámból élők száma.²⁸ A korban tipikus szász gazda kisbirtokos 2-6 hold szántót művelt, miközben a határ erdőterületeit, legelőit és rétjeit közösen használta a faluközösség többi tagjával. A szászokkal ellentétben a községek román (és jóval kisebb számban magyar) lakói jórészt birtoktalanok voltak. Ez a helyzet jellemezte szinte kivétel nélkül azokat a falvakat is, amelyekben a szászok csupán számbeli kisebbséget alkottak. Pozícióikat erősítették a községekben a szász egyházi és gazdasági intézmények közösségi birtokai is, ráadásul politikai túlsúlyuk miatt a nem csekély községi birtokok hasznosításában is ők mondták ki a döntő szót.

Hasonló volt a helyzet a városokban is. Itt a szász kereskedők, vállalkozók, értelmiségiek és egyéb alkalmazottak közül kerültek ki a politikai jogok élvezői. A szászok körében, a falvakban is, szinte általános volt az írni-olvasni tudás és nagy hagyományai voltak a középiskolai oktatásnak, sőt az egyetemi végzettség megszerzésének is. Így elsősorban a szászok profitálhattak abból is, hogy a dualizmus kori Magyarország politikai rendszerében nemcsak a tulajdon, hanem meghatározott műveltség is képesítetett a politikai jogok gyakorlására. Mindezek mellett a minden településen különös súlyt képviselő szász egyház nem világi tagjai is a politikailag aktív réteget gyarapították.

28 1900-ban a szászok közt a birtokkal rendelkező napszámosok száma 3434 volt, ők az összes birtokos 10,2 százalékát tették ki. Birtoktalan napszámos ennél is kevesebb volt. Jekelius, 1908, 236.

Mindezen történetileg kialakult társadalomszerkezeti okok ismeretében nem meglepő, ha az egykori Szászföld megyéiben a törvényhatósági közgyűlések, a városi tanácsok virilis és választott tagjai, a megyei és városi hivatalnokok döntően a szászok soraiból kerültek ki. 1905-ben például Segesvár 108 tanácstagja közt (54 virilis és 54 választott) mindössze három magyar található a többi szász,²⁹ miközben lakosságarányuk már csak 47% volt. Szintén a szászok alkották az országgyűlési választók testületét. Ráadásul kerületeik a legalacsonyabb választói létszámúak közé tartoztak. 1896-ban Brassóban 839, Nagy-Küküllőben 812, Szébenben 717 választó jutott egy képviselőre.³⁰ Az így kialakult helyzet az adott jogi keretek közt teljes mértékben biztosította a szászok politikai befolyását és lehetséges önrendelkezését.

Ezzel a háttérrel kezdte meg működését a Szász Néppárt. Működése a korszak klubpártjaihoz hasonló, de számos sajátosság is kimutatható. Megalakulására a Királyföld megszüntetése után került sor. Az átalakított Nationsuniversitát, elveszítve közigazgatási és politikai funkcióit, nem maradhatott a politikai képviselet legfontosabb szerve. Ezért előbb életre hívták a Sächsischer Zentralausschuß (Központi Választmány), melybe minden választókerület három-három tagot delegált, majd ez a testület 1876. október 22-én megalapította a Szász Néppártot.³¹

A párt tagsága az egyes választókerületekben a szász képviselők választóiból rekrutálódott. Ezek egy-egy parlamenti ciklus idejére választottak egy Kreisausschuß (kerületi választmány). A kerületi választmányok ezután a napi ügyek intézésére létrehoztak egy végrehajtó bizottságot.³² Minden választmány három delegáltja és az országgyűlési képviselők alkották a Zentralausschußt. Ez a rendszer 1890-ben némileg módosult. Ettől kezdve az ún. szűkebb

29 *Groß-Kokler Bote* 1360. sz. XXVII. évf. 1905. január 15.

30 Gerő, 1988, 66.

31 Roth, 1994, 22–23.

32 *Vö. Groß-Kokler Bote* 1642. sz. XXXII. évf. 1910. április 11.

Zentralausschuß kilenc tagját és elnökét a szász választók gyűléseként funkcionáló legfőbb döntéshozó fórum, a Sachsentag választotta meg. Az ún. tágabb vagy megerősített Zentralausschuß rajtuk kívül az egyes kerületi választmányok 2-2 delegáltját foglalta magában.³³ Bár elméletileg a legfontosabb döntéshozó testület a Sachsentag volt, azt a dualizmus idején csak háromszor – 1872-ben, 1890-ben és 1896-ban – hívták össze és feladata ekkor a Központi Választmány megválasztásán kívül csupán a Volksprogram (a pártprogram) elfogadása volt.

A pártban egyértelműen a Zentralausschuß és az egyes kerületi választmányok játszottak kulcsszerepet. Ez nemcsak a szász vezetés játékterét szélesítette ki, hanem a regionális elitekét is. A Zentralausschuß a kerületi delegáltakkal kiegészülve az egész nép képviselőjében léphetett fel, míg a szűkebb testület önállóan is akcióképes volt. A Központi Választmány döntött a képviselők belépéséről valamely pártba, ajánlást tett a képviselők személyére, és megkerülhetetlen volt bármiféle politikai jellegű kezdeményezés esetén.³⁴ A képviselőkkel kapcsolatos ajánlások az egyes kerületek önállósági igénye miatt nem terjedtek túl olyan általánosságokon, mint hogy a népi programot képviseljék, így a gyakorlatban nem sokban korlátozták a kerületi választmányok jelölési jogát.³⁵

Elméletileg egy-egy választókerületben külön-külön működhettek a választmányok. A gyakorlatban ez a hagyományos széki felosztás maradványaként meggyénként különbözött. Nagy-Küküllőben valóban minden egyes választókerületben felálltak a testületek, Nagyszébenben a város két kerületének egyetlen választmánya

33 Roth, 1994, 22–23.

34 Lásd pl. a Vereinsbank alapítását vagy a Bodenschutzverein kezdeményezését a magyar–szász szövetségre a telepítésekkel kapcsolatban, melyeket majd részletesen is tárgyalok. Mindezek magától értetődően a Zentralausschuß elé kerültek végső döntésre. Siebenbürger Vereinsbank. *SDT*, XVIII. évf. 5287. sz., 1891. április 30.; Bericht, 1912.

35 Vö. pl. Kemény G., *Iratok*, III. köt. 29/A dokumentum, 159.; Uo. IV. köt. 50/A dokumntum, 532.

volt, míg Brassóban az egész megye négy körzetében csak egyetlen választmány tevékenykedett.³⁶ A különbségek a történeti hagyományokban és a helyi elitek szerepében gyökereztek. A Barcaságban hagyományosan egységes közigazgatás működött és Brassó, a székhely kiemelkedő szerepe megkérdőjelezhetetlen volt. Nagy-Küküllő vármegyébe több egykori széket és azok „főhelyét” besorolták. A kerületi választmányok szerveződését alátámasztotta az is, hogy a szászok hagyományos elitje a városokban nagyobb számban volt jelen, és a városok a befolyásos egyház szervezetében is kulcsszerepet játszottak (Brassó, Szeben, Medgyes, Segesvár egy-egy egyházkerület székhelye is volt). Ilyen körülmények közt nemigen léphettek fel olyan alternatív csoportok, melyek kikényszeríthették volna a politika további decentralizálását.

Az intézményrendszer a képviselő jelölésének joga révén biztosította a helyi elitek reprezentációját és befolyását. Ez olykor lehetővé tette eltérő politikai programok képviseletét is, bár a nemzeti mozgalmakban szokásos egységkényszer többnyire kompromisszumra kényszerítette a szembenállókat. Mindenesetre a kerületi választmányok befolyásos testületek voltak, a szász politikai élet fontos intézményei, és legalábbis a belső politikában egyenrangúak a Központi Választmánnyal. Országosan azonban a képviselők és a Zentralausschuß, annak is elsősorban az elnöke – 1890 óta dr. Karl Wolff – és az evangélikus egyház püspöke jelenítették meg a szászokat.

Amíg a párt területi szervezete biztosította a választók állandó mozgósításának lehetőségét, valamint a képviselő és képviseltek kapcsolattartását, meghaladva a hagyományos klubpárti szerveződésköröket, addig a képviselők egy klasszikus klubpártban tevékenykedtek. Már 1890-et megelőzően is előfordult, hogy valamely

36 Tudósítás a nagyszebeni választói gyűlésről. *Kronstädter Zeitung* (a továbbiakban *KrZtg*) 69. évf., 19. sz., 1905. január 24.; *Wahlversammlung. KrZtg*, 69. évf., 11. sz., 1905. január 14. illetve Tudósítás a választói gyűlésről.; *KrZtg*, 69. évf., 19. sz., 1905. január 24.

szász kerület parlamenti képviselője belépett a Szabadelvű Pártba, sőt, mint kormánypárti, komoly polémiaiba is keveredett társai-val.³⁷ Miután a Volksprogram 1890-től engedélyezte a csatlakozást más klubokhoz, a képviselők általában testületileg lettek tagjai valamely 67-es kormánypártnak. Azon belül azonban fenntartották a jogot, hogy a nemzeti szempontból fontos ügyekben, ilyen az egyházi autonómia, az oktatásügy és a nyelvhasználat, önálló álláspontot alakítsanak ki. Ezek kapcsán akár még kenyértörésre is sor kerülhetett.

Figyelemre méltó a Szász Néppárt szervezettsége és eredményessége, különösen akkor, ha összehasonlítjuk akár a Román Nemzeti Párt, akár a Szlovák Nemzeti Párt tevékenységével. Egyik szerveződésnek sem sikerült ennyire szilárd struktúrákat kialakítana. A szlovákok pártja megmaradt az értelmiségi elit csekély mozgósító erejű szerveződésének; 1896-ig nem sikerült képviselőt juttatniuk az Országgyűlésbe.³⁸ Helyi szervezetei leginkább vegetáltak, tényleges politikai tevékenységük rendkívül visszafogott maradt.³⁹ Politikai kudarcaiban szerepet játszott az is, hogy nem állt mellette a szász evangélikus egyházhoz hasonló szervezet. A Román Nemzeti Párt először passzivitási politikája miatt maradt képviselő nélkül. Amikor a századelőn annak feladása mellett döntöttek, akkor derült ki, főként az 1910-es választások során, hogy programja, képviselői és a mögöttük álló szervezet – beleértve az egyházakat is – nem képesek teljes mértékben mozgósítani a választókat, illetve eszméi és céljai nem általánosan elfogadottak az erdélyi románság soraiban.⁴⁰

37 Guido Baußnern, a szentágotai kerület szabadelvű képviselője pl. az EMKE támogatására hívott fel, amit a szász félhivatalos SDT élesen kritizált. Jellemző azonban, hogy Baußnern ellenében soha sem léptettek fel ellenjelöltet. Lásd *Bemerkungen zum offenem Schreiben Baußnern's, SDT* 3551–3553. sz. 1885. augusztus 19–21.

38 Ebben szerepe volt annak is, hogy hosszú ideig a passzivitás álláspontjára helyezkedtek.

39 Szarka, 1999, 78–91., illetve Boros–Szabó, 1999, 28–39.

2.1.3. A helyi eliték szerepe a szász politikában

A Szász Néppárt természetesen nemcsak az országos politikában játszott szerepet, hanem helyben is fontos feladatai voltak. Miután szervezete a választókerületekre épült, kerületi választmányai bonyolították le a választásokat. Már láthattuk, hogy a választójogi szabályozás a szászok számára igen kedvező volt, a választójogosultak alacsony száma számukra előnyt jelentett. Azt is említettem, hogy az egyes kerületi választmányok a helyi elit politikai szereplésének fontos terepei voltak.

Ez a helyi elit jelentős változáson ment keresztül a reformkori helyzethez képest. Míg akkor a városi magisztrátusokban valóban komoly oligarchikus tendenciák érvényesültek, addig a polgári átalakulás új csoportok számára biztosított lehetőséget az aktív politikai részvételre. Nem szabad megfélekezni azonban arról, hogy a reformkori eliten belül sem volt jelentéktelen a mobilitás. A nagy vagyonok átörökítése és a városi testületek rekrutációjának módja – a polgárjog korlátozottsága, ingatlanulajdonhoz kötése – biztosított ugyan egyfajta folyamatosságot, de jelentős számú kívülről és alulról jövő is szerephez jutott a városi önkormányzatokban vagy az Univerzitás keretei közt. Természetesen ez a lehetőség főként a társadalom második vonalát jelentő rétegekből kikerülők számára adatott meg. Felemelkedésük legfontosabb feltétele a tanulás, lehetőleg egyetemi szintű (vagy jogakadémiai) végzettség volt. Ez lehetővé tette a közigazgatási posztok betöltését, azon keresztül akár a szenátori tisztség elnyerését is.

A szász reformkor két kiemelkedő figurája, Friedrich Michael Herbert szebeni és Peter Traugott Lange brassói szenátor is ezt az utat járta be. Herbert a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, a sztearingertyagyár és az Olt hajózhatóvá tételére alakult társaság alapítója és egyik vezetője. 1802. május 16-án született

40 Szász, 1986d, 1642–1663.; Boros–Szabó, 1999, 28–39.

Kolozsvárott, ahol apja evangélikus lelkész volt. A kolozsvári unitárius kollégium diákja volt, majd 1821-ben Marosvásárhelyt a királyi táblán lett jurátus. 1823-ban tette le vizsgáit és 1824-ben a Guberniumnál gyakornokoskodott. Ekkor került életének legfontosabb választása elé. Mint azt apjához, ekkor már Szászsebes városi lelkészéhez, írott levelében megfogalmazza, előtte áll a hivatali felemelkedés útja a Guberniumon, majd a kancellárián keresztül, vagy pedig tisztség vállalása a városi közéletben. Bár ez utóbbról nincs jó véleménye – elítéli a kicsinyes intrikákat és belharcokat – mégis ezt választja, mert nem akar elszakadni szülőföldjétől. 1824-től Nagyszebenben a magisztrátus mellett gyakornokosodik, 1826-ban barátjával, Wilhelm Conraddal, aki 1841-től Szeben főjegyzője lesz, európai utazást tesz Bécs, Graz, Trieszt, Velence, Zürich, Schaffhausen, Basel, Strassbourg, Karlsruhe, Stuttgart, Ulm, Augsburg, Salzburg, Linz, Bécs útvonalon. 1830-ban megházasodik, elveszi a homoródi lelkész lányát, és ebben az évben *Universitäts-Archivregestant* (a Szász Nemzeti Egyetem levéltárának tisztviselője) lesz. 1836-tól Szeben-szék árva felügyelője (*Territorial- und Pupillarinspektor*). Végül 1841-ben eljut a szenátori tisztségig. Részt vett az Altschiffahrtsgesellschaft (egy az Olt hajózhatóvá tételét szorgalmazó társaság) 1838-as, 1840-ben pedig a Landwirtschaftsverein alapításának. Ezt követően kezdeményezője a helyi takarékpénztárnak. Szintén alapítója, majd pénztárosa a sztearingyertyagyárnak és alapítója, később elnöke a cukorgyárnak.⁴¹

Lange 1797. január 2-án született Brassóban. 1816–1818 között a kolozsvári evangélikus líceumban tanult. 1819–1820 közt a Gubernium mellett tiszteletdíjas írnok. 1821–1837 közt az Erdélyi Udvari Kancellária fizetett írnoka. Ezt követően Brassó szenátora lesz. 1835-ben ő a takarékpénztár alapításának kezdeményezője és motorja. 1842-ben részt vesz az Iparegylet alapításában (őt kéri

41 Wolff, 1891, 1-6.

fel a statútum megfogalmazására). 1845-ben az Allgemeine Pensionsanstalt alapítója és 1869-ig vezetője. 1847-ben a brassói Zálogház alapítója. 1848-ban politikai szerepet vállal, tagja a szászok V. Ferdinándhoz menesztett küldöttségének. Társaival követi az udvart Innsbruckba is. 1849. április 26-án lemond szenátori tisztéről, de az orosz intervenciót követően újra vállalja azt. 1850-ben megkapja a Ferenc József-rend lovagkeresztjét. 1852-ben a nagyszebeni kerület (Distrikt) biztosa, 1854. február 18-án pedig az erdélyi helytartóság helytartótanácsosa. 1861-ben visszavonul, részben egészségi problémái miatt.⁴²

Mindkettejük pályáján közös, hogy apjuk evangélikus lelkészként tevékenykedett egy kisebb közösségben, ők maguk jogi tanulmányokat folytattak. Lange az Erdélyi Udvari Kancellárián eltöltött hivatalnokévek után tért haza, hogy szülővárosa szenátora legyen, míg Herbert a szék igazgatásában – árvaszéki felügyelőként – kezdte karrierjét, mely a magas városi méltóságig ívelt.⁴³ De nemcsak a jogi végzettség tette lehetővé a felemelkedést, hanem a természettudományi – elsősorban az orvosi vagy a teológiai is.

Az oligarchikus jelleg mellett tehát már a reformkorban is megjelent a polgári teljesítményelv és a tudás, a képzettség fontossága. Szintén polgári jellegű volt az üzleti siker szerepe, méghozzá nemcsak a hagyományos kereskedelemben és az iparüzésben, hanem a művelődéshez kötődő üzletágakban is, mint amilyen a nyomdászat. Mindezek még fokozottabban érvényesültek az 1848 után felgyorsuló polgári átalakulás közepette. A század második felében a szászok legbefolyásosabb személyiségei közé tartozott Wilhelm Krafft, Josef Drottletff nagyszebeni, vagy éppen Johann Gött brassói nyomdász. Krafft és Drottletff polgármesterek

42 Joseph Trausch: *Schriftsteller Lexikon der siebenbürger Deutschen*, II. köt., 327. skk.; Nussbächer, 2002, 42–45.

43 Herbertre vonatkozóan lásd Wolff, 1891. 1–6.

is voltak Nagyszebenben, az előbbi befolyásos szürke eminenciása az 1880-as évek szász nemzeti mozgalmának.⁴⁴

A másik felemelkedési lehetőség az egyházi pályán kínálkozott. A jövődő lelkészek Németországban szereztek teológiai végzettséget, és gyakran más tudományokban is elmélyedtek. Ezt követően valamelyik középiskolában tanítottak, esetleg segédlelkészek voltak egy városi egyházközségben. A karrier csúcsa az volt, amikor egy vidéki egyházközség meghívta őket a lelkészi tiszt betöltésére. Ez biztos, élethosszig tartó megélhetést jelentett, a hívek megbecsülését, valamint befolyást a konzisztóriumban. Hiba lenne azonban a szász lelkészeket a maradisággal, esetleg a szélsőséges konzervativizmussal azonosítani. Németországi tanulmányaik az esetek többségében fokozták nyitottságukat, erősítették fogékonyságukat a változásokra és persze a nemzeti szellemet.⁴⁵

Magyar szemmel ugyan a szászok oligarchikus és feudális nemzetnek tűnhettek, ám elitjük folytonosan kiegészült és átalakult, jelentős mértékben polgári elvek alapján. A dualizmus időszakában a jogrend is elősegítette a megújulást. A választójogi szabályozás az „értelmi cenzussal” (a bizonyos végzettséggel rendelkezők automatikus választójogával) és a virilisták esetén az értelmiségiek kétszeres adóbeszámításával⁴⁶ megerősítette helyüket a városi és a törvényhatósági testületekben. A szászok politikai

44 Például a nemzetépítés szempontjából kulcsfontosságúnak tartott Raiffeisen-egyletek szervezését megelőző tanácskozások aktív résztvevője és házigazdája. Ezek a megbeszélések 1885 nyarán Krafft kerti házában zajlottak. Lásd Schuller, 1910a, 170.

45 Gündisch, 1998, 128. – Az egyház befolyásának alakulása vitatott, Robert J. Evans szerint csökkenő tendenciát mutat. Evans, 1999, 25.

46 A községek rendezéséről szóló 1871: XVIII. tv. 35. cikkelye és a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló XLII. törvény 23. cikkelye értelmében kétszeres beszámításra voltak jogosultak az akadémia tagjai, a tanárok, a művészek, a doktori diplomások, folyóirat- és lapszerkesztők, ügyvédek, közjegyzők, mérnökök, sebészek, okleveles gazdák, okleveles erdészek, bányászok, alkalmazásban álló lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők, iskolai tanítók, kereskedelmi- és iparkamarák bel- és kültagjai.

szervezete pedig, helyet adva a regionális eliteknek, biztosította részvételüket a politikai életben. Ez a komplex, polgári pályákon mozgó társadalmi csoport, kiegészülve az üzleti és gazdasági élet elitjével, jelentette a szász politika választói és résztvevői bázisát.

Kiváló példa erre a segesvári kerületi választmány. Amikor az 1905-ös választások előestéjén megújították a testületet, a városból 35 rendes és 10 póttagot, a falvakból 15 rendes és 5 póttagot választottak.⁴⁷ Érdeemes felfigyelni a vidék-város arányra. A tagok mintegy 30%-a a falvakat képviseli, míg a fennmaradó 70%-ot a városiak közül választották. Ez nemcsak arra utal, hogy a választók közül többen éltek a városban, illetve ők nagyobb számban jelentek meg a Segesvárott tartott gyűlésen, hanem arra is, hogy itt a politikában és a közéletben aktívan részt vevők száma nagyobb lehetett. Sokatmondó a különböző delegáltak társadalmi összetétele is. Azt nyugodtan feltételezhetjük, hogy a „Kreisausschuß” tagjai a szász közösség aktív közéleti szereplői közül kerültek ki. A 35 rendes tagból 25 tagja volt a városi képviselőtestületnek is, 16 virilisként, kilenc választás révén. Hozzájuk csatlakozott még a 10 póttag közül négy, egy virilis és három választott. A város 52 szász virilisének 30 százaléka volt a Kreisausschuß tagja a polgármesterrel együtt, ami a virilisek jelentős részének aktív politikai és közéleti szerepvállalására utal.⁴⁸ A városi testület választott tagjai közül pedig a legaktívabbak és legbefolyásosabbak kaphattak szerepet.

Ezt a csoportot a politikai értelemben vett városi elitnek tekintve érdemes megvizsgálni a foglalkozási összetételét. Az eredmény mindenekeelőtt igazolja azt, amit a szász politikai elit rekrutációjáról már vázoltunk. A legnépesebb csoport nyolc fővel

47 *Groß-Kokler Bote* 1361. sz. XXVIII. évf. 1905 január 22. és 1362. sz. XXVIII. évf. 1905. január 29.

48 Erre utal az is, hogy a tagok közül kerülnek ki a törvényhatóság központi bizottmányának választott tagjai. Vö. *Groß-Kokler Bote* 1363. sz. XXVIII. évf. 1905. február 5.

az iparosoké és az üzemtulajdonosoké; a következő a tanárok csoportja hat fővel (ez utóbbiakhoz számítottam a leányiskola igazgatóját is). Rajtuk kívül találunk köztük két bankigazgatót, egy malomtulajdonost, négy kereskedőt, egy nyomdász könyvkiadót, a városi sebészt, egy városi alkalmazottat, egy-egy ügyvédet, pénztárost, gyógyszerészt, a segesvári egyházkerület dékánját és egy magánzót. Nyilvánvaló a sokszínűség, miközben jelentős az értelmiségiek részvétele. A személyekhez kötődő intézmények fontosságát is jelzi, hogy a segesvári kerületi választmány elnöke Julius Balthes bankigazgató volt, akit tisztében egy másik bankigazgató, Friedrich Markus váltott fel. Ez különösen annak tükrében figyelemre méltó, hogy a Zentralausschuß vezetője, Karl Wolff is bankigazgató.

Teljesen eltérő képet mutat a vidéki tagok vizsgálata. Tizenöt rendes tag közül tízen különböző falvak lelkészei voltak, az öt póttag közül pedig hárman. Mellettük egy körorvos, egy jegyző, egy tanár és négy gazda került be a testületbe. A kép egyértelmű: a falvak közösségi életének meghatározó szereplője a lelkész, aki közösségét is képviseli a politikai intézményekben. Rajta kívül csak a legtekintélyesebb gazdák és néhány „nélkülözhetetlen” értelmiségi kaphat szerepet. Az egyház és a politika ilyen összefonódása azt is jelzi, hogy a városi környezetben a politikai szereplésre több lehetőség nyílt, a közvélemény alakításában jelentős szerepet játszó tekintély rendszerint a modern polgári életút sikerein nyugodott. Ezzel szemben a falvakban minden bizonnyal a tradicionális közösségi szervezet autoritási viszonyai befolyásolták a közösség véleményformálását. Ez a kettősség, mint később látni fogjuk, lehetővé tette, hogy a szászok nemzetépítési stratégiája egyszerre legyen a gazdasági kihívásokhoz alkalmazkodó és sikeres a nemzeti közösség társadalmi dezintegrációjával szemben.

A szász politikai intézmények rugalmas, befogadó jellegére utal az is, hogy a testületek nem váltak zárttá, képesek voltak integrálni

az újonnan jövőket. 1910-ben a segesvári kerületi választmányban az akkori elnök, Friedrich Markus javaslatára 61 főre növelték a városi és 30 főre a vidéki tagok létszámát. A 61. tag rendhagyó módon éppen Karl Wolff, a Központi Választmány elnöke lett.⁴⁹ Figyelemre méltó az is, hogy Friedrich Walbaum korábbi segesvári polgármester és kerületi választmányi tag nem sokkal korábban lett szebeni főispán és comes.

2.1.4. Választások alatt és között

A politikai élet leglátványosabb eseménye a szászok körében is az országgyűlési képviselő-választás volt. Mivel azonban az erőviszonyok a census és a szászok jólétének, valamint magas műveltségi színvonalának eredményeképpen egyértelműek voltak, az ország más vidékein jóval gyakoribb korteskedés errefelé rendszerint elmaradt, maga a választási procedúra rutineljárásává vált.⁵⁰

Először a Zentralausschuß ülésezett és adott ki a kerületi választmányoknak ajánlást, melyet kellő homályossággal fogalmazott meg ahhoz, hogy a szászok belső konfliktusai ne manifesztálódjanak a választások időszakában. Rendszerint a Volksprogram alapján álló képviselők jelölését és megválasztását javasolta, valamint meghatározta, hogy mely pártba fognak belépni a választásokat követően.⁵¹ Ez utóbbi 1890 után csak 1901-ben maradt el. Ekkor a helységnévtörvény kapcsán kialakult konfliktus miatt eltekintettek attól, hogy kilátásba helyezték belépésüket a Szabad-

49 *Groß-Kokler Bote* 1642. sz. XXXII. évf. 1910. június 12. Ez a tiszteletnyilvánításon kívül politikai kiállást is jelentett Wolff mellett a belső viták esetére.

50 A választásokra vonatkozóan lásd Gerő, 1988; Gerő, 1993, 149–176., valamint Boros–Szabó, 1999, 124–150.

51 Pl. Kemény G., *Iratok*, III. köt. 29/A dokumentum, 159., Uo. IV. köt. 50/A dokumentum, 532.; *Groß-Kokler Bote* 1641. sz. XXXII. évf. 1910. június 5.; *Groß-Kokler Bote* 1642. sz. XXXII. évf. 1910. június 12.

elvű Pártba. A döntés nem kis részben megint csak a belső konfliktusok elkerülésére szolgált.⁵²

A kerületi választmány általában a választás napját megelőző vasárnapra hívta össze a választók gyűlését. Az előző képviselő ebből az alkalomból beszámolt tevékenységéről, majd sor került az új jelölésre és a választmány megújítására.⁵³ A jelölést és a tisztújítást nem ritkán kiegészítette egy elemzés az aktuális politikai helyzetről. A gyűlések koreográfiája igen hasonló volt. Általában ováció fogadta a régi képviselőt (képviseleket), akinek (vagy akiknek) beszámolóját többször is éljenzés szakította meg. Majd egy egyházi személy – lehetőleg az egyházi kerület dékánja vagy a kerületi „főhely” városi lelkésze – ajánlotta a már előre kiszemelt képviselőjelöltet (az esetek nagyobb részében a régi képviselőt) a választóknak, akik többnyire közfelkiáltással fogadták el a jelölést.

A választások napján is olajozottan zajlottak az események. A választók már kora délelőtt összegyűltek, hogy hamar véget vessenek a procedúrának. Jelöltjüket egyhangúlag, ellenjelölt fellépése esetén pedig nagy többséggel választották meg. Az 1905-ös és az 1910-es választásokon a segesvári kerületben csak egyetlen jelölt volt. A helyi újság tudósítása szerint mindkét esetben már reggel 9 előtt befejeződött a procedura. Az 1910-es választások külön érdekessége, hogy a választási elnök tisztét a Kreisausschuß vezetője, Friedrich Markus töltötte be.⁵⁴ Ez is jelzi, milyen esélyei lehettek egy esetleges ellenjelöltnek. 1905-ben Brassóban viszont

52 Kemény G., *Iratok*, III. köt. 29/A dokumentum, 159., illetve 12. dokumentum, 78. Az iratból kiderül, hogy a szász képviselők egy része ekkor, 1900 júniusában a kormánypártban foglalt helyet, míg másik részük pártonkívülinek minősítette magát.

53 *Groß-Kokler Bote* 1360. sz. XXVII. évf. 1905. január 15.; 1362. sz. XXVII. évf. 1905. január 29.; 1641. sz. XXXII. évf. 1910. június 5.; *KrZtg* 69. évf. 11. sz. 1905. január 14.

54 *Groß-Kokler Bote* 1362. sz. XXVII. évf. 1905. január 29.; 1641. sz. XXXII. évf. 1910. június 5..

akadt egy próbálkozó, a szász Wilhelm Riemandz adóhivatalnok, aki mindkét brassói kerületben fellépett a hivatalos támogatottakkal szemben. Bukása után a *Kronstädter Zeitung* kommentárja reményét fejezte ki, hogy a sikertelenség végleg elveszi Riemandz kedvét a hasonló kalandorakcióktól.⁵⁵

A választásokat természetesen ünneplés követte. Már déltől folyt az eszem-izsom a választókerület székhelyének kocsmáiban és vendéglőiben. Este pedig a település valamely reprezentatív helyiségében tartottak nagy (több száz fős) ünnepséget, vacsorával és zenével. Az említett 1905-ös segesvári választások után az Iparegylet régi termében jöttek össze a városi választók, hogy a *Groß-Kokler Bote* tudósítása szerint megállapítsák: a tűzoltózenekar játéka határozottan fejlődött. 1910-ben már az eredmény kihirdetését követően megkezdődtek az ünnepségek. A képviselőt, Wilhelm Melzert a vállukon vitték fel a várbéli Schulgassén lévő lakásába és kezdetét vette a „szokásos ünnep, jó borral és kitűnően elkészített tokánnal”. Végül este az iparegylet helyiségében tartottak köszöntőt.⁵⁶ Nem maradt el az ünnepség Brassóban sem, itt a városi koncertterem adta lehetőséget használták ki. Az eseményről fontosnak tartották megjegyezni, hogy azt nem a képviselők költségén rendezték.⁵⁷

A kerületi választmányok tevékenysége nem szünetelt a két választás között sem. Nem csupán a Zentralausschuß döntéseivel foglalkoztak, felhívásait tárgyalták meg, hanem biztosították a politika szélesebb értelemben vett hivatalos nyilvánosságát is, a képviselő és a választók kapcsolatát. A segesvári választmány 1905 és 1910 között 14 ülést tartott és 11 megbeszélést szervezett a képviselő és választói között.⁵⁸ Ezeken nyílt lehetőség az aktuális

55 *KrZtg* 69. évf. 12. sz. 1905. január 16.

56 *Groß-Kokler Bote* 1362. sz. XXVII évf. 1905. január 29.; 1641. sz. XXXII. évf. 1910. június 5.

57 *KrZtg* 69. évf. 12. sz. 1905. január 16.

58 *Groß-Kokler Bote* 1642. sz. XXXII. évf. 1910. június 12.

kérdések megtárgyalására, a képviselők beszámolóinak ismertetésére és megvitatására, nem utolsósorban a hivatalos szász politikával kapcsolatos vélemények ütköztetésére.⁵⁹

Mint látható, a politikai intézményrendszer és a választási rendszer lehetővé tette a szászok aktív részvételét és sikerét a választásokon, s legitimálta az eredményt. A Volkspartei szervezete eleve épített a helyi elit hagyományos, még a Királyföld tradícióiban gyökerező aktivitására, és egyúttal biztosította reprezentációját a politikai struktúrákban. Bár ennek a helyi elitnek a tagjai az országos politikában közvetlenül nem vettek részt, de befolyásuk volt (vagy legalábbis így érezték) a párt irányvonalára és megválaszthatták saját képviselőiket, nem kellett oktrojált politikusokra szavazniuk. Ezenkívül korlátozások nélkül vehettek részt a helyi és a megyei politikai életben. Mindez megalapozta aktivitásukat, és a jogrendbe épített korlátok, valamint a szász társadalom jellegzetességei miatt politikai monopóliumot élveztek. A kerületi választmányok rekrutációja megoldást kínált a legitimációs problémákra is. Sokszínű összetételük és integráló fellépésük révén csak kevésbé korlátozták a politikai térre a belépést. Az egyháziak aktív részvétele áthidalta a falusi lakosság reprezentációjának kérdését. Mivel az egyház tradicionális szerepe a falvakban az egész korszakban nem kérdőjeleződött meg, a lelkész a közösség hiteles képviselőjeként vihette át legitimitását a választott képviselőre. Ezt csak erősítette a falu és város szimbiózisának az egykori Királyföldről eredő hagyománya.

A konszenzusos kiválasztás nyomán nem meglepő, hogy a szász képviselők pályafutása a dualizmus kori parlamentekben hosszúra nyúlt, helyük meglehetősen stabil volt, különösen azután, hogy a hetvenes évek során lezajlott a generációváltás, és a neoabszolu-

59 Lásd pl. Kemény G., *Iratok*, IV. köt., 14/D dokumentum, 101. A *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* cikke beszámol dr. Karl Lurtz brassói képviselő találkozájáról választóival, ahol szembesült azzal az elégedetlenséggel, amelyet a Tisza-féle kormánypártba történő visszatérés keltett.

tizmus politikai nemzedékének tagjai átadták helyüket egy új generációnak. A Monarchia Magyarországnak parlamentjében a szász képviselők zöme legalább két ciklust töltött el, jó egyharmaduk még ennél is többet. A csúcstartók a következők voltak: idősebb Guido Baußnern, aki hét egymás utáni választáson nyert és lett az országgyűlés tagja és csak 1890-ben, a fogarasi főispán tisztéért vett búcsút szentágotai választóitól. Adolf Zay Brassóból, aki hat ciklusban 1875 és 1896 közt képviselte a várost. Josef Gull, aki egy megszakítással és az államszervezet változásaival összesen tizenegy alkalommal nyerte el a választók bizalmát. Gull első ízben még az 1848-as országgyűlés tagja volt, majd a nagyszebeni országgyűlésen vett részt, azt követően a kolozsvárin és annak berekesztése után a magyarországin 1875-ig. Legközelebb 1881-től 1896-ig részese a parlament munkájának. Az „ismétlő” képviselő a 20. század elején is tipikus jelenség: az 1905-ben választott országgyűlésben tizenketten már legalább másodszor nyerték el választóik bizalmát, 1906-ban csak heten, 1910-ben nyolcan. Megállapítható, hogy ha nem került sor generációváltásra (ez történt például az 1901-es választások idején) vagy politikai földrengésre (a koalíció győzelme és az új választások 1905–1906-ban), akkor a szász képviselők hosszú politikai pályafutással számolhattak.⁶⁰

A szász képviselők csoportja kifelé próbált egységesen fellépni, a vitákat lehetőleg a magyar nyilvánosság kizárásával elrendezni. Ennek ellenére megosztottságuk időről időre napvilágra került. Az öntörvényű Guido Baußnern egész politikai pályafutása során a Szabadelvű Párt soraiban foglalt helyet, és számos vitája volt szász kollégáival. Ennek ellenére választókerületét, melyet 1878 óta képviselt, szinte hitbizományként kezelhette, és főispáni megbízatása után sikerült azt fiára „hagyományoznia”.⁶¹

60 Az összeállítás alapja a *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* IV. kötetének végén található összefoglaló az egyes képviselők parlamenti hozzászólásairól, valamint a *Magyarország tiszti névtára* kötetei.

61 Lásd *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* IV. k. 21–22.

Hasonló törésvonalat jelzett az a már említett eset, amikor a szász képviselők egy csoportja 1900 júniusában nyilatkozatot adott ki, melyben pártonkívülinek minősítették magukat, miközben társaik egy része a Szabadelvű Párt mellett maradt.⁶²

Ezzel együtt az 1890-ben elfogadott megoldás – a szászok a mindenkori 67-es alapon álló kormánypárt tagjaként tevékenykednek a parlamentben – elég jól működött. Ez a partnerek felé az egységet emelte ki, ami a parlamenti fellépés során kifejezésre is jutott. A nemzeti szempontból kardinálisnak minősített kérdésekben – nemzetiségi törvény érvényesítése, a kiegyezési rendszer fenntartása, az egyház autonómiájának védelme, az iskolák tanítási nyelvének megőrzése, valamint szász képviselők elleni támadások esetén – rendre szolidaritást vállaltak az egyébként egymással szemben álló képviselők is. Az 1901-es Rákosi-Korodi vita során, amikor Rákosi Viktor agresszív támadást intézett Lutz Korodi, a *Kronstädter Zeitung* szerkesztője, brassói képviselő ellen. Korodi a magyarországi németiség összefogását szorgalmazó és a németországi nagynémet irányzatokkal kapcsolatokat kereső ún. zöldszászok egyik vezetője volt, mégis mellette léptek fel a mérsékeltekhez, az ún. feketékhez tartozó képviselőtársai.⁶³ Mindennek persze voltak hátrányai is, hiszen az egység hangsúlyozása miatt a kormányzat valamely szárnnyal kapcsolatos gyanakvása az egész közösségre kiterjedő lépésekhez vezethetett.⁶⁴

62 Kemény G., *Iratok*, III. köt. 12. dokumentum, 78.

63 Uo. 41/A–D dokumentumok, 322–330.

64 Ez történt a nemzetiségi pénzüzetek ellenőrzésével kapcsolatos tervek esetében is. Itt a zöldek bánsági aktivitása miatt az egész mozgalmat vonták megfigyelés alá. Lásd Kemény G., *Iratok*, III. köt., 50/A–Z dokumentumok, 383–445.; Uo. IV. köt. 2/A–M dokumentumok, 14. skk.; valamint Szász, 1966, 118–137.

2.1.5. Az egyház

A szászok intézményrendszerének rendkívüli súlyú és a szász politika alakításában is kiemelkedő szerepet játszó része volt az erdélyi országos evangélikus egyház (*Evangelische Landeskirche Siebenbürgens A. B.*). Önállóságát garantálta, hogy régi erdélyi bevett vallás volt, élvezte az ehhez a státushoz kapcsolódó jogokat, amelyeket az uniós törvények is tiszteletben tartottak. Híveinek döntő többsége a szászok közül került ki, lelkészei és tisztviselői pedig szinte kizárólagosan. Joggal tekintették tehát nemzeti egyháznak nemcsak a szászok, hanem mások is.

Felépítése nem különbözött az evangélikus egyházak episzkopális berendezkedésétől. Alapegységét a falvanként szervezett egyházközségek adták, ezek tartották fenn a szintén egyházi intézményként működő iskolát. A falu evangélikus lakóit ún. *Nachbarschaftok* fogták össze. Ezeknek minden 24. életévét betöltött szász lakos tagja volt. A tagok közösen fogadták el az alapszabályt, közösen tartották meg az ünnepeket, közösen vettek részt az istentiszteleten. Büntetést mérhettek ki tagjaikra, közösen szervezték meg a keresztelőket, esküvőket és temetéseket, és rendszeres összejöveteleket tartottak.⁶⁵ A *Nachbarschaftok*at az egyházközség, illetve a lelkész személye fogta össze.

A községek 10 egyházkerületet alkottak Medgyes, Nagyszeben, Brassó, Beszterce, Szászsebes, Segesvár, Nagyselyk, Nagysink, Kőhalom, Szászrégen székhellyel. Mindegyikben működött egy világiakból és egyháziakból álló konzisztórium, és ez választotta meg a dékánt, valamint delegálta küldötteit a Landeskonsistorium tagjai sorába. Ez utóbbi a legfelsőbb döntéshozó testületként működött, hatáskörébe tartozott a püspök (szuperintendens) megválasztása, akit aztán az uralkodó nevezett ki. Megválasztotta továbbá a világi főgondnokot, az egyház legmagasabb rangú világi

65 Ezekre lásd Weber, G.-Weber, R. 1985, 376–522., illetve Pozsony, 1999; *Nachbarschaftok* léteztek a városokban is.

tagját. Az egyház hagyományosan rendkívül befolyásos intézmény volt, püspöke állandó meghívottja az erdélyi országgyűléseknek, majd tagja a magyar főrendi háznak is. A Királyföld felosztása után úgy tekintettek erre a szervezetre, mint az egyetlenre, ami még összefogott minden erdélyi szászt.

A dualizmus korában, amikor a nemzeti konfliktusok állandósultak, a nemzeti hovatartozás jelentősége erősödött, két tényező tette különösen fontossá: az anyanyelvi istentisztelet és az iskolák fenntartása. Az előbbi lehetővé tette, hogy az egyházakra is kiterjedő magyarosító tendenciákat kivédjék.⁶⁶ Az utóbbi biztosította a szász művelődés autonómiáját és „nemzeti” irányultságát. Nem elhanyagolható továbbá, hogy az egyház vagyona és jövedelme – kiegészítve a gazdasági vállalkozások jövedelméből származó támogatásokkal és a Nationsuniversitát biztosította forrásokkal – képes volt megalapozni az oktatási hálózat függetlenségét, biztosítani a tanítók jövedelmét és státusát.

Az önálló iskoláztatás joga azon kérdések sorába tartozott, amelyekben a szászok komoly konfliktusokat is vállaltak. A korszak népiskolai és középiskolai törvénymódosításai és javaslatai (1879, 1883, 1904, 1907) egyúttal a szász–magyar kapcsolatok mélypontjai is voltak. Mind a magyar nyelv oktatásának, mind a magyar nyelvű oktatásnak a tervezett vagy megvalósított kiterjesztése, mind a költségvetési támogatásra hivatkozó jogelvonás (a tanítók állami kinevezésének joga, fegyelmi jogkör állami gyakorlása a Berzeviczy-féle javaslatban majd a Lex Apponyiban) heves ellenállást váltott ki. Az egyház a Néppárttal együtt mindent megtett, hogy a meghozott jogszabályok negatív következményeit mérsékelje. Például a tanítók kötelező fizetéseemelését saját erőből fedezték, s ezzel elkerülték az említett jogok átruházását, ami az állami bérkiegészítéssel járt volna.

66 A magyarországi evangélikus egyház törekvései közé tartozott nem magyar nyelvű – elsősorban szlovák – hívei körében a magyar nyelv terjesztése. Guóth, 2000, 117–124.

A lelkészek az egyházi-hitéleti kérdéseken túl is aktív szerepet játszottak a közösségi életben. A *Nachbarschaft* intézménye szorosan az egyházhoz kötötte az élet szinte minden szeletét. A korszak változásai közepette a lelkész szerepe még inkább felértékelődött. Személye a közösség és az egyes tagok számára is szilárd viszonyítási pont maradhatott. Ezt kihasználva fontos szerepe volt az adaptációban, a kihívásokhoz való alkalmazkodásban. Sikeréhez hozzájárult az is, hogy rendszerint Németországban végezte a teológiát, közvetlen tapasztalatokat szerezve nemcsak a világ változásairól, hanem az azokra adott válaszokról is.⁶⁷ A lelkész helyeslése számított a végső megerősítésnek bármilyen újdonság meghonosításakor, legyen az a mezőgazdasági egyesület vagy a hitelszövetkezet. A lelkész volt a közösség autentikus képviselője akár üzleti ügyekben is.⁶⁸

A tradicionális tekintélyi pozíció átalakulásából és egyúttal megőrzéséből adódott, hogy a politikai intézmények kulcspozícióiban is ott voltak az egyháziak. A kerületi választmányok rekrutációjának vizsgálatakor láttuk, hogy a falvak képviselőjében szinte kizárólag a helyi lelkészek léptek fel. Az egyház szerepét emelte ki, fontosságát hangsúlyozta az is, hogy a megválasztandó képviselőt egy tekintélyes egyházi személyiség ajánlotta a választóknak. A szászok egyháza tevékeny részese volt a politikai életnek, lelkészei közösségi szentesítést adtak a politikai döntéseknek. Bár az országgyűlési képviselőségtől többnyire tartózkodtak, de a döntéshozatal során megkerülhetetlenek voltak. A politikai szerepet vállalók is tudták, hogy szükségük van a támogatásukra.

Kiemelt szerepet játszott a püspök. Mint az egyház feje a választott comes tisztének megszűnése után a szászok legfőbb reprezentánsa is lett. A *Zentralausschuß* politikailag exponált

67 Lásd Weber, G.-Weber, R. 1985, 544–646.

68 A zenderschick 1893-ban megvásároltak egy 600 holdas birtokot. Az ügyletet végig a lelkész intézte, ő utazott Kolozsvárra a tárgyalások folytatására. (Weber, G.-Weber, R., 1985, 246–247.)

elnökével ellentétben őt általánosan elfogadták a közösségen belül, főrendi házi tagsága pedig külön is alkalmassá tette arra, hogy közösségét kifelé képviselje, nem egy esetben politikai közvetítő funkciót is ellásson. A dualizmus idején Georg Bindert követően hárman – Georg Daniel Teutsch, Friedrich Müller és az előbbi fia, Friedrich Teutsch – töltötték be a tiszteket.⁶⁹ A püspök fontosságát mutatja, hogy az idősebb Teutsch hagyatékában több mint 19 000 levél maradt fenn.⁷⁰ Egyebek mellett olyanok, amelyek szinte minden politikai kérdéssel foglalkoztak. Teutsch személyesen is fontos szerepet játszott a német nyelvű iskoláztatásért folytatott küzdelemben, nem utolsósorban ezért minősíthette őt Trefort Ágoston – ellenséges éllel – a „szász Strossmayernek”.⁷¹

Utódai megörökölték a szerepét és a tag értelemben vett egyházi autonómiáért folytatott küzdelem aktív részesei lettek. Ezt nagyban megkönnyítette, hogy a századforduló után a világi főgondnok tiszteket Karl Wolff, a *Zentralausschuß* elnöke töltötte be. Friedrich Teuschot pedig még a világpolitikai epizód szerepe lehetősége is meglegyintette, amikor 1917 szeptemberében nemzetét képviselhette az Erdélybe látogató II. Vilmos fogadásakor. Meg is ragadta az alkalmat, s előadta a szászok terveit és sérelmeit. A házigazda szerepét betöltő József főherceg visszaemlékezései szerint napokba telt, amíg a püspök általa kifogásolt „aknamunkáját” hatástalanítani tudta.⁷²

2.1.6. Az egyletek⁷³

A 19. század folyamán alakított gazdasági és kulturális egyletek is a szász társadalmi-politikai intézményrendszer szerves részei voltak. Ennek két fontos okát érdemes megemlíteni. Az egyik ok,

69 A Teuschok tekintélyét fokozta, hogy népük történetírói is voltak.

70 A hagyaték a Nagyszebeni Állami Levéltárban található. Lásd Vlaicu, 1994., 25.

71 Nágler, 1994, 17.

72 József főherceg, 1930.

73 A szász egyletek szociológiai elemzésére lásd Wallner, 1993.

hogy a régi intézmények felszámolása miatt a nemzeti kohéziót is szolgáló szervezetek rendszerében hiátus keletkezett. Korábban az Univerzitás rendje az élet minden területét átfogta, az egyes székek és maga az Univerzitás széleskörű önkormányzati jogokkal bírtak, amelyek nemcsak a közigazgatásra terjedtek ki, hanem az igazságszolgáltatásra és – korlátozottan – a jogalkotásra is. Ebben a szervezeti keretben, amelyikbe szinte minden szász beletartozott, akadálytalanul lehetett érvényesíteni a nemzeti érdekeket a Királyföld román és magyar lakosaival szemben, és arra is alkalmasnak bizonyult, hogy legalább részben elhárítsa a magyarosító törekvéseket. A másik ok pedig az, hogy mint már jeleztem, a nemzetiségek és az államalkotó nemzet küzdelme nem korlátozó-dott a politikai mezőre. A nemzetépítés folyamatában, a saját nemzeti társadalom megszervezésében a politikához hasonló fontossággal bírt a művelődés vagy a gazdaság is. Ez önmagában is szükségessé tette, hogy a civil intézményrendszert politikai funkciókkal ruházzák fel.

A közjogi autonómia megszüntetése, a városi és községi szervezet átalakítása kevésbé érintette a zárt és a hagyományos szervezetet megőrző faluközösségeket. A városokban a változás sokkal jelentősebb volt. A jogilag zárt és elzárkózásra képes városi közösség végleges megszűnését követően a demográfiai folyamatok a szász városok arculatának megváltozásával fenyegettek. Általános jelenség volt az „idegenek” arányának növekedése és a szász többség lemorzsolódása. Sőt Brassóban, ahol már a reformkorban kiegyenlítettek voltak a demográfiai viszonyok, 1910-re a szászok a harmadik helyre szorultak a magyarok és a románok mögött. A választójog és a városi képviselő szabályozása még megvédte a szászok politikai monopóliumát, de a változás a városok fizikai és szimbolikus terének átalakulásával fenyegetett. Ilyen körülmények között a különböző egyletek segíthettek a

települések etnikai arculatának megőrzésében, illetve a városi szász közösségek stabilitásának erősítésében.

Az egyleti mozgalom a reformkorban kezdődött. Az 1840-es években alapított *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*, *Siebenbürgischer Karpathenverein*, *Siebenbürgischer Landwirtschaftsverein*, *Siebenbürgischer Naturwissenschaftsverein* az egész nemzetre kiterjedő kulturális és gazdasági építkezés igényét jelezte.⁷⁴ Rajtuk kívül számos helyi egyesület is alakult, amelyek nem szerveződtek egységes mozgalomba. Iparegyletek, polgári egyesületek jöttek létre a szászok városaiban, kézbe véve a szakoktatást és a vasárnapi iskoláztatás ügyét. Kivételt csak az egységesen szerveződő tornamozgalom jelentett, amely németországi mintára és németországi tanárok vezetésével vert gyökeret a szászok körében. Az első tornaegyesületek természetesen Brassóban és Nagyszebenben alakultak, de 1848-ra a többi középiskola mellett is megjelentek a „tornászok”.⁷⁵

A korai alapokon a dualizmus időszakában virágzó és sokszínű egyleti élet fejlődött ki. Az előbb említettek mellett nőegyesületek jöttek létre különböző célokra, például az árvák felnevelésére, a leányiskola támogatására, betegápolásra. Iskolások felruházására alakult egyesületek, munkásképző egyesületek, énekkarok, lövészegyesületek, városszépítő egyesületek, tűzoltóegyesületek, rabokat segítő egyesületek, higiéniai és babaegyesületek tevékenykedtek, sőt a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár támogatási listáján még a pinzgauai szarvasmarha tenyésztésére alakult egyesület is feltűnik. Az egész

74 Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek az egyesületek eredetileg a másik két nemzetiség irányába nyitottan működtek és csak azután váltak kizárólagosan nemzeti intézménnyé, hogy azok is megkezdtek párhuzamos intézményeik kiépítését. Wallner, 1993.

75 Az 1848 augusztusában Medgyesen alakult *Sächsische Jugendbund* a nemzeti erénynek tartott tetterő, áldozatkészség és eszmei tisztaság megteremtésében szánt fontos szerepet a tornának. Tagjai nemzeti elkötelezettségét mutatja, hogy nagy számban léptek be a szász önkéntes zászlóaljakkba. Göllner, 1988, 278–279.; Thomas, 1898, 335.

közösséget átfogó szervezetek sorát pedig a protestáns Gustav Adolf Egylet gyarapította, mely természetesen együttműködött a németországi anyaszervezettel.

Az egyleti mozgalom széles körben tette lehetővé a szászok részvételét a közösség mindennapjaiban. Képesek voltak arra is, hogy a korábbi intézményektől átvegyenek bizonyos szimbolikus funkciókat. Éves rendszerességgel mindig más szász városban megrendezett nagy találkozójuk, a *Vereinstage*, ünnepélyes aktusával – istentiszteletek, felvonulások, beszédek – demonstrálta a nemzeti közösség összetartozását, jelenlétét Erdély földrajzi terében. Az ehhez hasonló nemzeti demonstrációk (említhető még ezen kívül a *Turnfest*, a tornászok éves ünnepe is) sikeresen pótolták az autonómia nemzeti demonstrációit, elsősorban a comes beiktatása alkalmából szervezett nagy ünnepséget. Ezt a szászok is világosan látták, és egyleteik szerepét rendkívül fontosnak tartották a közösség stabilizálásában.⁷⁶

Ezzel szemben a közösség állandóságát a falvakban még jó ideig biztosította a hagyományos intézmények rendszere. Itt a külső kihívásokra adott válaszok jelentettek problémát. A gazdasági átalakulás a szász településeket sem hagyta érintetlenül, a kapitalizálódást nem lehetett megállítani a Szászföld határainál. A csökkenő mezőgazdasági jövedelmek, a kivándorlás, a szászok arányának nem drámai, de folyamatos csökkenése határozott

76 A *Landwirtschaftsverein* titkára a következőképpen fogalmazott: „In der Geschichte der mit den vierziger Jahren beginnenden Einigungsbewegung unseres Volkschens sind sie [ti. az egyletek] als die hervorragendsten Faktoren zu nennen [...] [sie seien] sogar in mancher Beziehung noch sächsischer als unsere Kirche [denn sie bildeten] eine nationale Schutzwehr [...] deren Bedeutung für unser Volkstum um so größer ist, je mehr der Staat in seiner Allmacht die Lebensäußerungen dieses Volkstums auf den Gebieten des öffentlichen Lebens unterdrückt.” [Kis népünk negyvenes évekkel kezdődő egységmozgalmában az egyleteket a legkiemelkedőbb tényezőknek nevezhajjuk... Számos tekintetben még az egyháznál is szászbabbak voltak, mivel olyan nemzeti védgátat alkottak, melynek jelentősége népünk számára annál nagyobb volt, minél inkább korlátozta annak életmegnyilatkozásait az állam teljhatalma.] Rudolf Briebecher: *Unsere Vereine*. In Friedrich Teutsch (hrsg): *Bilder aus der Vaterländischen Geschichte*. II. köt. 481–491., idézi Gündisch, 1998, 153–154.

cselekvést igényelt. Az 1880-as évek második felében megfogalmazott tervek, javaslatok célja olyan intézmények kialakítása volt, amelyek lehetővé teszik a gazdasági életben a technikai adaptációt és a gazdasági versenyben való helytálláshoz szükséges eljárások meghonosítását. Fontos szempont volt az is, hogy a kiépülő intézmények nem boríthatták fel a hagyományos falusi közösséget, nem érinthették a tradicionális intézményeket, sőt illeszkedniük kellett azokhoz.⁷⁷ Arra számítottak, hogy a megerősített szász parasztság, háta mögött egy összetett és hatékony pénzügyi intézményrendszerrel, hatásosan léphet fel a gazdasági kihívásokkal⁷⁸ vagy a románság térnyerésével szemben.

A különféle egyletek és gazdasági társaságok, melyekben az „idegenek” részvételét az alapszabályokba foglalt eljárások, például a részvények átruházásának igazgatósági és közgyűlési engedélyhez kötése, révén korlátozták, jól használható szervezetnek bizonyultak. Nem kis szerepet játszott ebben, hogy a szászok régi, hagyományos struktúráikat helyettesítették vagy azokra építettek a folyamat során. A tradicionális intézmények beépítése a szervezetbe, a faluközségi hagyomány, a közösségi szolidaritás régi tradíciója a szász községekben könnyebbé tette az intézmények elfogadtatását és működtetését is.

77 Arbeitsziele, *SDT* 4495–4509. sz. 1888. szeptember 21.–október 1.

78 Ennek köszönhető, hogy egy a 20. század elején a Földművelésügyi Minisztérium megbízásából készült tanulmány is kifejezetten példaként állította a szászok mezőgazdaságát. Lásd Dorner, 1910.

2.2. A szász nemzet

Az általam tárgyalt kérdések és problémák szempontjából megkerülhetetlen az a modern, a 18. század második felében, még inkább a végén jelentkező jelenség, amelyet nemzeti mozgalomnak, illetve nemzetté válásnak hívunk. Ez a folyamat nem került el sem Erdélyt, sem a Szászföldet, és a 19. század ezen a vidéken is a nemzetek százada. Éppen ezért elengedhetetlen, hogy megpróbáljuk elhelyezni a szász nemzetet a nemzetté válással, a nemzet mibenlétével kapcsolatos vélemények és teóriák keretei közt, kísérletet téve egyúttal arra is, hogy a szász nemzet, illetve a szász nemzetté válás legfontosabb jellemzőit is megragadjuk.

A szakirodalom alapvetően egyetért abban, hogy a nemzet modern képződmény. Gyökerei ugyan visszanyúlhatnak vagy visszanyúlhatnak a középkori *natió*kig, *gens*ekig de sokkal fontosabbak azok a lényeges különbségek, amelyek elválasztják attól.⁷⁹ Ezzel szemben nincs tudományos konszenzus a nemzet, illetve a nacionalizmus mibenlétéről. Az egyes szerzők és megközelítéseik rendszerint egy-egy fontosabb szempontot, konstitutív tényezőt, identitáselemet emelnek ki és annak a nemzet megteremtésében betöltött szerepét, jelentőségét hangsúlyozzák. Ezeket az elméleteket közelebbről megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy egy-egy valódi nemzet vagy nemzetiség létrejöttében és identitásának alakulásában nem csupán egy kiemelt, hanem számos különböző fontosságú, de nem elhanyagolható tényező játszik jobbra egyidejű szerepet. Ennek megfelelően a nemzetek többnyire nem sorolhatók be egy-egy merev kategóriába, hanem az „ideáltipikus” nemzetek keverékei.

A nemzetek eredetével, kialakulásával kapcsolatban az egyik legfontosabb és leggyakrabban alkalmazott különbségtétel az államnemzet és a kultúrnemzet elkülönítése. Lényege, hogy képví-

79 Máig alapvető a középkori nemzetfelfogás és az újkori különbségére vonatkozóan: Szűcs, 1984a, 1984b.

selői szerint a nyugat-európai nemzeteket, a nemzet tagjainak összetartozás-tudatát a meglévő állami keretek közt a polgári átalakulás során megteremtett jogegyenlőség hozta létre. Létezésüknek is az a legfontosabb jellemzője, hogy etnikai-származásbeli különbség nélkül bárki tagjuk lehet. Ezzel állítják szembe a másik nemzettípust, amelyet nem az állami keretek közti jogegyenlőség hoz létre, hanem a kulturális egység. Az ilyen kultúrnemzetek maguk is törekednek a jogi egységesítésre, de ez már csak a nemzeti lét szükséges feltételeinek, illetve azok hordozójának, a nemzetállamnak a megteremtését jelenti. A sorrend tehát ebben az esetben megfordul, és az autentikus közösség teremti meg saját államát és a jogi kereteket.

Részben ennek a különbségtételnek a továbbfejlesztése a nacionalizmus nyugati és keleti modelljének a szembeállítására. Az elképzelés szerint a kelet-európai nacionalizmusok születésének legfontosabb oka a Nyugatról érkező civilizációs nyomás volt. A nyugati modellnek, amely jóval sikeresebbnek bizonyult a keleti, prenatalista modellnél, szerves része volt a nacionalizmus is. Ez a nyomás arra készítette a magukat fenyegetve érző keleti eliteket, hogy saját nemzeteik megteremtésével próbálják növelni versenyképességüket. Ugyanakkor ez a keleti nacionalizmus nem felel meg mindenben nyugati előképének. Mivel a veszélyeztetettség érzése hívta életre és az továbbra is állandóan jelen van a közösség életében, hajlamos lesz az antiliberalizmusra.⁸⁰

Hasonlóan vélekednek a nacionalizmus és a nemzetek születésének nyugat-keleti sorrendjéről a „modernizációs modell” hívei is, mindennekelőtt Eric Hobsbawm és Ernest Gellner. A nemzetté válást egyértelműen modernizációs jelenségnek tekintik, amelyet az ipari forradalom nyomán átalakuló, a rendi kötöttségeket meghaladó, sok tekintetben egységesülő társadalom új, egységes

80 Plamenatz, 1995, 52–67.

jogi-gazdasági keretek közt történő megszervezése motivál. A Nyugaton sikeres mintát szerintük is csak követik a kelet-európai népek, amelyek szintén meg akarják teremteni saját nemzetállamukat, hogy kiteljesíthessék a nemzeti küldetést. Ebből vezetik le a nacionalizmus egyik közkeletű meghatározását is, amely szerint ez a mozgalom arra törekszik, hogy az államhatárok egybeessenek a nemzet határaival.

Ugyancsak meg kell említeni azokat az elméleteket, amelyek – részben éppen a „modernizációs modellhez” kapcsolódva – a nemzetet konstruált, mesterséges (Benedict Anderson szavaival képzelt – *imagined*) entitásnak tartják. Felhívják a figyelmet arra, hogy a korábbi identitásokat felváltó új, egységes és homogenizáló identitástudat ugyan meglévő elemekre épít (közös származástudat, közös nyelv, közös kultúra, közös történelem), de abban a formában, ahogy azt mindenkire nézve kiterjesztik, ez az új nemzeti tudat célzatos konstrukció. Feladata egy meglehetősen heterogén társadalom, illetve társadalmi csoportok egységbe szervezése, ekként akár a modern gazdaság működési kereteinek megteremtése is.

A nemzet konstrukciós folyamatának számos elemét és tényezőjét sikerült már feltárni. Többé-kevésbé ismerjük azt a folyamatot is, ahogy az elsősorban az elitek által képviselt nemzeteszme lassan minden társadalmi réteg vagy csoport identitását meghatározza. Ennek során rendkívül fontos szerep jut az értelmiségnek, világiaknak és egyháziaknak egyaránt. Az ő „feladatuk” a nemzet premodern gyökereinek megteremtése, a kulturális és nyelvi standardok kialakítása. Az egységes kulturális normák alapozták meg a nemzeti közösség homogenitását és társadalmi kiterjesztésének lehetőségét. Együttal megteremtették a politikai mozgalom feltételeit is.⁸¹

81 A nemzetiségi mozgalmakra, jellegzetességeikre, tipológiájukra lásd Smith, 1995. 9–26.; Plamenatz, 1995; Romsics, 1998, különösen 9–15.; Schultze, 1998, 95–114.; Niederhauser, 1977; Hroch, 1989, 83–102., Hroch, 1993. A parasztság nemzeti

Mindezekre tekintettel a szász nacionalizmus és nemzeti mozgalom ha nem is egyedi, de rendkívül sajátos képződménynek tűnik. Legfontosabb jellemzője a sokféle korlátozottság. A földrajzi tér és a nemzeti közösség méretei sokkal kisebbek, mint a korszak többi nemzeti mozgalma, esetleg nemzetállama esetében. Ez egyúttal megkérdőjelezi, hogy a nacionalizmusok tipológiájának bevett elképzelései alkalmazhatók-e a szászokra. A közös származástudat létező és rendkívül fontos tényező volt, de nem a szászok önálló nemzetét konstituálta, hanem egy másik, nagyobb közösséghez, a németiséghez kötötte őket. A szász nemzet tulajdonképeni eredetét a bevándorlás és letelepedés jelentette, viszont nem feltételezték, hogy a bevándorlókat vérségi kötelék fűzte volna egymáshoz. Történeti tudatukban ezért csekély szerep jutott az ősök mítoszának és a vérségi köteléknek. Erdélybe költözésük természetesen felfogható honfoglalásnak, és nem hiányzik belőle a „harcias” tartalom sem – a szászokat „ad retinendam coronam”, a korona birtokainak védelmére hívják be. De mindenképpen sajátossá és a többi nemzet esetében gyakori mitikus elképzelésekkel szemben megfoghatóvá teszi, hogy igazolható jogi aktus kodifikálta – az adománylevél ma is ismert.

A nacionalizmussal kapcsolatos keleti modernizációs modell alkalmazhatósága is megkérdőjelezhető, hiszen a szászok esetében sem a jogi, sem a gazdasági egységesítés kényszere nem állt fenn. Jogállásuk és jogrendjük egysége még a középkorban kialakult, a gazdasági egység pedig éppen a földrajzi korlátok miatt egyszerre volt illúzió és valóság. A Szászföld önálló, Erdélytől független, elkülönült nemzetgazdasággá szervezésének gondolata nemigen merült fel, a szász gazdasági gondolkodás kerete mindig elsősorban az egységesen kezelt Erdély volt. Ugyanakkor a szász nép éppen a korlátozott földrajzi tér révén

ébredésének problémájáról kiváló tanulmány Weber, 1980, 405–417.; másként, főleg a szászokra vonatkozóan Egry, 2003b, különösen 154–158.

képes volt valóban egységes gazdasági szervezet, intézményrendszer létrehozására.

Nem egyértelmű a közösség imaginárius volta sem (Benedict Anderson elképzelése szerint). Az identitástudat, a szokásrend és a nyelv különbsége a vegyes lakosságú vidéken mindennapi élmény és valóság volt, és élesen elkülönítette a szászokat a románoktól és a magyaroktól. A Királyföld terében a szász egység is viszonylag könnyen átélethető lehetett, nem is szólva a valódi rokoni kapcsolatokról. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szászoknak ne lett volna meg régtől fogva a maguk szimbólumrendszere, ne lettek volna meg a fontos ünnepeik, eseményeik, amelyek az összetartozást kifejezhették. Ezek azonban vagy a Királyföld hagyományaiban (comes beiktatása, Univerzitás ülése), vagy az egyház szokásaiban gyökereztek. Tény, hogy ezek egy része 1876 után elenyészett, és helyüket más, a nemzeti érzés és együvé tartozás kifejezésének modernebb és gyakoribb formáját jelentő aktusok foglalták el, de ezek is szorosan kötődtek a meglévő intézményekhez (pl. a Vereinstage), és ennek megfelelően a szimbolikus mellett hangsúlyos gyakorlati funkciókkal is bírtak.

Szintén nehéz elhelyezni a szász nemzeti érzést és a szász nemzetet az államnemzet–kultúrnemzet ellentét keretei közt. A nyelv és a közös kultúra szerepe az identitástudat alakulásában egyértelmű, ám legalább ilyen fontos volt a jogrendben biztosított privilégiumok szerepe, illetve a történeti folyamatosság. Érdemes ezzel kapcsolatban felidézni, hogy a többi magyarországi német népcsoport nemzeti ébredése csak a 20. század fordulóján kezdődik. Ugyanakkor bármekkora jelentősége volt is a közösségi tudat alakításában az egységes jogállásnak, azt nem akarták kiterjeszteni a Szászföld többi lakójára, hanem szerették volna megőrizni a különállásukat, szó sem volt egy kvázi nemzetállami egységesítésről.

A nacionalizmus nyugati és keleti típusáról alkotott elmélet is csak korlátozottan alkalmazható. A szászok mozgalmában valóban jelentős tényező a reakció, elsősorban a magyar nemzeti ébredésre, illetve a magyar nemzeti követelésekre. Ez azonban nem a versenyképtelenségből fakadó adaptációs kényszer, hanem a legalábbis egyenrangú civilizáció pozícióőrzése. Ez utóbbi tényező, a pozícióőrzés, a szász nemzeti mozgalom egyik legjellegzetesebb sajátossága. A cél esetükben nem a nemzetépítés a nemzet konstruálásának értelmében, legfeljebb a nemzetet érő kihívásokra adott válasz, valamiféle korlátozott modernizáció. Bár a szász nemzet kialakításában, hasonlóan a többi nemzethez, jelentős szerepe volt az értelmiségi és egyházi elitnek, esetükben sokkal inkább a meglévő keretek átértelmezéséről, újfajta interpretációjáról volt szó. Nem kellett jogkiterjesztéssel beemelni a nép egy részét a nemzet keretei közé, nem kellett megteremteniük a középosztályt, nem kellett versenyre kelniük a nemzeti szállásterület elitpozícióiért, nem kellett megteremteniük az iskolázott közösséget, az identitást és származástudatot erősítő nyelvet⁸² – ezek adottak voltak. Viszont meg kellett védeni őket a többi nemzettől.

Mindezek alapján, ha a lehetséges elméleti kereteket keressük, még leginkább Miroslav Hroch nemzeti mozgalmak szakaszairól kialakított elképzelése⁸³ tűnik megfeleltethetőnek. Hroch éppen abból indul ki, hogy a nemzetépítés, illetve a nacionalizmus hagyományos, általában valamilyen kettősségen alapuló értelmezései nem képesek megragadni az egyedi nemzeti mozgalmak szászok esetében is bemutatott sokszínűségét. Éppen ezért, hangsúlyozottan történeti perspektívából közelítve a kérdéshez, megkísérli elkülöníteni a mindegyik esetre egyaránt jellemző célkitűzéseket (a közös múlt, a sorsközösség eszméje; a nyelvi és kulturális

82 Még akkor sem, ha természetesen a német irodalmi nyelvet tanulták az iskolában. Azt a szász dialektussal párhuzamosan használták egészen a 20. század végéig.

83 Hroch, 1993.

kötelékekre épülő közösségen belüli kommunikáció; a csoport tagjainak egyenlősége), valamint a nemzetépítés folyamatának három szakaszát a nemzettudat erőssége és elterjedtsége alapján. Az első ilyen szakaszban a csoport sajátosságainak, kultúrájának és történelmének megismerése, kutatása kerül előtérbe, de politikai követelések még nem fogalmazódnak meg, a második szakaszt már a nemzeti értékek tömeges elfogadtatásának igénye jellemzi, végül a harmadik szakasz már a nemzeti tömegmozgalom időszaka.⁸⁴

Ezzel együtt sem állítható, hogy Hroch szakaszolása, illetve a nemzeti követelések általa megfogalmazott jellemzői teljes mértékben leírnák a szászok esetét. Különösen a nemzeti eszme terjesztése és a nemzeti követelések kapcsán merülhetnek fel kételyek. A szászok esetében egy elkülönült és hangsúlyosan etnikai jegyeket is hordozó identitás már igen korán megfigyelhető, ráadásul ezt világos jogi keretek is biztosítani látszanak. Másfelől a szász közösség társadalmi-gazdasági viszonyai, noha semmiképpen sem feleltek meg a modern kapitalizmus viszonyainak, a rendies viszonyok között is más minőséget képviseltek, mint a jobbágy-nemes kettősségre épülő szomszédos közösségek esetében. Éppen ezért a nemzeti mozgalmakat jellemző átalakulásigény sem ugyanolyan formában artikulálódott, az állagőrzés és változás, alkalmazkodás egyensúlya másként alakult. Ezzel együtt is vitathatatlan azonban, hogy a szászok elitje végigjárta a nemzetépítő elitek Hroch által jellemzett útját, a nemzeti sajátosságokat kutató szándékoktól a nemzeti értékeket elfogadtató célokon át a tömegmozgalommá váló nemzeti mozgalom kialakításáig. Eközben a saját közösségről alkotott felfogása is átalakult, és részben éppen ehhez alkalmazkodott intézményrendszerük is.

Összességében, különös tekintettel az egyház rendkívüli fontosságára a közösség szervezésében, művelésében, normarendsze-

84 Hroch, 1993, 5–7.

rének alakításában és elhatárolásában, sajátos konzervatív nacionalizmusról beszélhetünk, amely nem irtózott ugyan a részleges modernizációtól, sőt támogatta azt, ám a közösség stabilitását, a tradicionális értékek megőrzését rendkívül fontosnak tartotta. Az identitástudat domináns eleme a százsz önazonosság volt, a német-ség érzete másodlagos. Mindez korlátozott földrajzi térben érvényesült és egyfajta regionális patriotizmusban fejeződött ki. Ez a fajta patriotizmus pedig alapelveiben összeegyeztethető volt a magyar állameszme államnemzeti értelmezésével, ami megkönnyítette az integrálódást és a kiegyezést a dualizmus kori Magyarorszá-
g létevel. A magyar államnemzet etnikai típusú felfogásával természetszerűen konfrontálódott, de a többi nemzetiséggel szemben nem tekintett a határon túlra, és nem vállalhatta fel egy német nemzeti állam megteremtésének célját a fennálló helyzet alternatívájaként.

3. Szász bankok, szász bankrendszer

Ahhoz, hogy egyáltalán feltételezhessük a szász nemzeti mozgalom és a szász pénzügyi rendszer közti, a nemzeti szempontok érvényesítésében jelentkező kapcsolat létét, mindenek előtt arra a kérdésre kell válaszolnunk: vajon létezett-e szász bankrendszer? A válasz egyáltalán nem magától értetődő. A szász alapítók és szász intézményi vezetők léte esetén is kérdés, vajon alkottak-e ezek az intézetek egy olyan rendszert, amely tudatosan törekedett a kisebbségi társadalombeli átfogó megjelenésre, azt egységes, bár differenciált eszközként kezelte működése során, és saját változásait a közösség felől érkező visszajelzések alapján annak igényeihez igazította. Emellett, miközben a kisebbségi társadalom által igényelt szolgáltatások teljes körének biztosítására törekedett, megteremtve ezzel a kisebbségek egyéni elkülönülésének lehetőségét, intézményesen is korlátozta a pénzügyi rendszer kapcsolatait a tágabb pénzügyi – országos, monarchiabeli vagy éppen nemzetközi struktúrákkal – azáltal, hogy kiépítette saját regionális elosztási centrumait és azokon keresztül integrálta a helyi intézményeket.

Mindezek a kérdések jórészt a gazdaságtörténet tárgykörébe tartoznak és ennek megfelelően a válasz érvényessége is elsősorban gazdaságtörténeti lesz. Az egyes szász pénzügyi intézetek, illetve pénzügyi típusok külön-külön vizsgálata teszi lehetővé a megalapozott következtetések levonását. A szász bankszervezet vizsgálata során jelentős súlyt kap a Brassói Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár alapításának és korai működésének vizsgálata, valamint a szász Raiffeisen-mozgalom kezdeteinek elemzése. Az előbbi esetben ezt az a kivételes gazdaságtörténeti jelentőségű tény igazolja, hogy a Szent Korona

országainak első hitelintézete jött létre Brassóban, valamint az, hogy Erdély és Magyarország két, egyedülállóan működő, klasszikus német mintájú takarékpénztáráról van szó. Az utóbbi esetben is fontos az, hogy kronológiailag az első Raiffeisen-egyletek Magyarországon a Szászföldön alakultak. Ám ennél is jelentősebb, hogy a szövetkezetekkel foglalkozó irodalomban ezeket egy sajátos szász modell képviselőinek tekintették, amelynek bemutatása nem érdektelen.¹ A takarékpénztárak jelentették a századforduló szász bankszervezetének gerincét, a Raiffeisen-egyletek pedig a szász társadalom legnagyobb csoportját, a falusi lakosságot hálózták be.

A bankalapítás, a működő bankrendszer életre hívásának szándéka elsősorban gazdasági motivációjú a szászok esetében is, akik egészen sajátos helyzetben voltak a 19. század első felének Erdélyében. A tartomány jogrendje általában kedvezőtlenebb volt a gazdasági átalakulás feltételeinek biztosítására, mint Magyarországon. Elmaradt például az úrbérrendezés – azt az ún. Cziráky-féle összeírás helyettesítette –, ami akadályozta a különböző használati típusba tartozó birtokok elkülönítését, és ez jelentősen nehezítette az esetleges tulajdoni változásokat. Nem születtek meg a reformországgyűlések gazdasági tárgyú törvényeinek megfelelői, ami bizonytalanná és átláthatatlanná tette a viszonyokat, egyidejűleg sokkal nagyobb teret biztosítva a diszkrecionális uralkodói döntéseknek.

Erdélyen belül a Királyföldön sokkal kedvezőbb volt a helyzet. A legnagyobb városokat, mindenekelőtt persze Brassót, évszázados kereskedelmi kapcsolatok fűzték a Levantéhoz, a balkáni piacokhoz. Ezek a kapcsolatok élénkek voltak a 19. század elején is, bár az itteni kereskedők versenyképessége egyre inkább elmaradt a Török Birodalmat maguknak fokozatosan megnyitó hatalmak, elsősorban Anglia kereskedőinek versenyképessége mögött.

1 Klein, 1941, 28.

Ezzel együtt az élénk kereskedelem élénk pénzforgalommal járt, ami kedvezett a banki tevékenységnek.

További előny volt Erdély többi részével – és Magyarországgal – szemben a birtokviszonyok rendezettsége. A Királyföld csak speciális esetben – például a Brassó által bérbe vett töröcsvári vagy az Univerzitás által bérelt fogarasi uradalom területén – ismerte a jobbágyság által művelt földesúri birtok kategóriáját. A Szászföldön polgárjoggal bírók számára biztosítva volt a birtokbírhatás joga. Az a tény pedig, hogy a Királyföldre tartozó falvak speciális jogállású telepesei voltak, amelyek évszázadokra visszanyúló privilégiumaik védelmében korlátozták a betelepülést, biztosította, hogy a birtokok művelése birtokosuk kezében maradjon. II. József ugyan megadta a koncivilitás, a teljes polgárjog megszerzésének jogát a városokba költöző románoknak és magyaroknak is, de részben a józsefi reformok eltörlése, részben a románság legnagyobb részének szegénysége, valamint eltérő jogállása megakadályozta a drámai változásokat a szászföldi birtokviszonyokban.

A helyzet kiszámíthatóságát és az ingatlanok, mindenekelőtt a házingatlanok mobilitását és hitelfedezeti alkalmasságát jelentősen növelte a Királyföldön meglévő rendezett telekkönyv. Ez a nyilvántartás, valamint a birtokok forgalomképességét csökkentő, feudális eredetű, és a Szent Korona országaiban máshol érvényes jogintézmények – például az ősiség – hiánya, ha nem is ideálissá, de mindenképpen a többi országrésznél kedvezőbbé tette a feltételeket az intézményes hitelélet megszervezésére.

A szász elitet hasonló problémák készítették a hitelviszonyokkal való foglalkozásra, mint a magyarországi reformereket. A polgári átalakulás programjának egyik alapvető eleme volt mindenhol a gazdasági élet megújítása, a versenyképesség feltételeinek megteremtése, ami szorosan összefüggött a társadalmi átalakulás programjával. Mivel azonban a Szászföld társadalma a jogi egyenlősé-

gen alapult (nem számítva természetesen a románok eltérő helyzetét), ezért ebben a közegben a társadalmi átalakulás sem ugyanazt jelentette, mint máshol. A szászok különbsége a társadalmi kohézió, a társadalmi felelősségvállalás programjában testesült meg, amelynek révén a tradicionális társadalmi viszonyok megváltoztatását, a polgári öngondoskodáson alapuló, bár az elit példamutatására épülő jólét megteremtését akarták elérni.²

3.1. A bankrendszer elemei: a takarékpénztárak

3.1.1. Alapítás és szervezet

A takarékpénztárak alapítása előtt a királyföldi hitelviszonyok nem különböztek jelentősen az ország többi részétől. A hiteligénylők magánszemélyekhez és különböző törvényhatósági vagy magisztrátusi alapokhoz fordulhattak segítségért. Ezek egyfelől a rendelkezésre álló tőke, másfelől a „hitelbírálat” rendszerében különböztek a szervezett hitelintézetektől. A magánpénztárak tőkeereje, összehasonlítva a szervezett hitelintézetekkel, csekély volt. A takarékpénztárak születése előtt a Szászföldön, az utókor kortársi véleményekre alapozott értékelése szerint csak a nagyszebeni Dobosi Sámuel érdemelte ki a bankár elnevezést. Ő áru- és váltóüzlettel foglalkozott, majd 1746-tól kizárólag hitelezéssel. Kölcsöneit 6%-os kamattal, jelzálogi biztosíték mellett nyújtotta, ügyfelei közé egyaránt tartoztak magán- és jogi személyek: polgárok, katonatisztek, magyar nemesek, havasalföldi fejedelmek, Nagyszeben, Brassó város. 1759-es halála után felesége még 32 évig folytatta a hitelezést. Dobosi végrendeletében 192 928 forint vagyonról rendelkezett az ingatlanok és a családi ékszerek nélkül. 33 798 forint készpénz mellett 13 997 forintnyi a titkos üzleti könyvekbe bevezetett követelés, 38 000 forintnyi az üzleti köny-

2 Egry, 2002, különösen 1291–1292.

vekben szereplő követelés és 17 187 forint egyéb hitel szerepelt köztük.³

Ugyancsak kisebb tőke felett rendelkeztek a különböző törvényhatósági vagy magisztrátusi alapok, az árvapénztárak, iskolai alapok, később a kórházi alapok stb. Brassóban például a Temetkezési Egylet (*Leichengesellschaft*) – mely 1785-től működött – 1843-ban 30 395 bécsi értékű forintra rúgó alap fölött rendelkezett, és 21 015 bécsi értékű forint erejéig nyújtott hitelt.⁴

A „hitelbírálat” is különbözött a nyilvános hitelintézetekétől. A hitelezés személyes kapcsolaton alapult, melyet kötelezvény vagy váltó biztosított, illetve az ingatlanra felvett zálog. Ezen a téren a Szászföld kedvező helyzetben volt, mivel a szász székekben volt megfelelő telekkönyv. De ez sem helyettesíthette a nyilvános kritériumokon alapuló, méltányos biztosítékot megkövetelő értékelést.

A helyzetet elsőként megváltoztató intézmény, a Brassói Általános Takarékpénztár (*Kronstädter Allgemeine Sparkasse*, a KAS, ahogy ekkor még hivatalosan nevezték) alapításának főszereplője a brassói születésű Peter Traugott Lange. Lange 1827-ben az Erdélyi Udvari Kancellária tisztviselőjeként Bécsben élt. Ekkor fogalmazódott meg benne a takarékpénztár alapításának terve. Legfőbb indokait az alábbiakban foglalta össze: *„A takarékpénztár lehetőséget kell adjon a gyári munkásoknak, kézműveslegényeknek, szolgáltnak, napszámosoknak (akik nem mindig találhatnak valakit, aki oly csekély összegeket kamatoztatni hajlandó), hogy takarékoskodjanak, azért, hogy a takarékoság szellemét, mely a legerősebb védelem az elszegényedés ellen, a leghatékonyabb eszköz a műszorgalom emelésére, felébressze és életben tartsa.”*⁵

3 Rösler, Kreditorganisation, 7-9.

4 *Siebenbürger Wochenblatt* (a továbbiakban SW) 1843. 11., illetve Leichen-Gesellschaft Statuten.

5 Thör, 1909, 475-481. *„Die Sparkasse [...] sollte den Fabrikarbeitern, Handwerksgehilfen, Dienstboten und Tagelöhnern (die nicht immer jemanden finden, der so kleine Beträge zu verzinsen geneigt ist) Gelegenheit geben zum Sparen um den Geist der*

Már 1827-ben tervet dolgozott ki, melyben az 1819-ben alakított Erste Österreichische Sparkasse mintájára hasonló intézmény alapítását javasolta. Elképzelését eljuttatta Josef Trausch brassói főjegyzőnek, aki hamarosan támogatókat talált a magisztrátusban, elsősorban a fiatal szenátorok közt.⁶ Vélhetően az ő javaslatukra került sor a tervezet megtárgyalására az 1828. január 26-i ülésen. Itt az ügyet támogatásra méltónak ítélték, a tagokat – a százas tanács tagjait is – visszavonhatatlan betétek és felajánlások megtételére szólították fel. A százas tanács 1828. február 25-én tárgyalta a kérdést, és a javaslatot mint „nem öncélú, minden elismerést megérdemlő patriotizmus” megnyilvánulását üdvözltek. Felajánlották azt a 400 konvencióos forintot, amit a polgári kórház létesítésére szántak, azzal a kikötéssel, hogy a kórházat a takarékpénztár is támogassa. Az ülést követően az iratokat gyorsan köröztetni kezdték a szenátorok közt, így már 3 hét alatt végleges elhatározást hozhattak, amihez csak a Gubernium megerősítése hiányzott.⁷

Langénak hosszú idejébe telt, míg elérte, hogy az iratok végre átkerüljenek Bécsbe, az Erdélyi Udvari Kancelláriához. Előbb a magisztrátus fektette el azokat, majd a Gubernium halasztotta továbbküldésüket.⁸ Végül 1832. augusztus 16-án megszületett a döntés: továbbra is várni kell! Indoklásul az uralkodói leirat, amely hangsúlyozta, hogy az uralkodótól nem áll távol a terv megerősítése, arra hivatkozott, hogy a felterjesztett statútum a bécsi Erste Österreichische Sparkasse mintájára készült. Annak alapszabályai épp revízió alatt vannak, meg kell tehát várni megerősítésüket, majd azokat az Erdélyi Nagyfejedelemség viszonyaihoz kell igazítani.⁹

Sparsamkeit, die kräftigste Schutzwehr gegen Verarmung, das Wirksamste Mittel zur Erhöhung des Gewerbefleißes, zu wecken und lebendig zu erhalten.”

6 Vö. Thör, 1909.

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo.

Lange nem kívánta megvárni a végeláthatatlant, és új statútumot írt, ezúttal nürnbergi mintára. Ezt a magisztrátus, amely ekkor már jobban magáénak érezte a kezdeményezést, 1833. március 20-án átküldte a Guberniumhoz, végül 1835. június 3-án¹⁰ kiadták a királyi megerősítést. A Gubernium által kért tíz kisebb jelentőségű módosítást követően 1835. július 15-e után hozhatták nyilvánosságra az alapszabályt.¹¹

A magisztrátus Johann Georg von Albrichsfeldet bízta meg, hogy a szükséges iratok elkészülte után tegye meg a megfelelő lépéseket. Aki a takarékpénztári egyesületbe (*Sparcassaverin*) be kívánt lépni, az Albrichsfeldnél jelenthette be szándékát. 1835. augusztus 26-án az egyesület kérte a magisztrátust, hogy nyomtatott felhívásokban szólítsa fel a brassói honoráciorokat és néhány jobb iparost a csatlakozásra. Kijelölték a takarékpénztár helyét és működési idejét is. Hivatali helyiség lett a százas tanács szobája, hivatali nap minden szombat délelőtt. 1835. október 7-én a százas tanács is elfogadta a tervet. Végül 1835. november 18-án a *Sparcassaverin* megtartotta alakuló ülését, ekkor még 54 alapítóval, akikhez hamarosan még 27-en csatlakoztak.¹²

Úgy tűnik, hogy míg a brassói takarékpénztár alapítóinak meg kellett küzdeniük a bürokráciával, a szebeniek immár kitaposott ösvényen haladtak. Elképzeléseik viszonylag gyors megvalósulását minden bizonnyal segítette, hogy előttük nemcsak a brassói, hanem a pesti és az aradi takarékpénztárak is megszerezték az uralkodói jóváhagyást. Az udvari és kormányhatóságok immár nem feltétlenül gyanús újításként kezelték a takarékpénztárt, hanem megszokott intézménynek, melynek engedélyezése bevett rutinművelet.

Ezzel együtt a nagyszebeni takarékpénztár alapítástörténete is főként egy személyhez köthető. Friedrich Michael Herbert 1840-

10 Hofzahl 2359/1835.

11 Thör, 1909.

12 Uo.

ben kezdte tervezni egy takarékpénztár felállítását Nagyszebenben, brassói mintára. Hamarosan támogatókat is talált tervéhez, bár háttere kevésbé volt hivatalos, mint Langénak. Ekkor azonban már sokkal kevesebb bürokratikus akadályt kellett leküzdeni, mint egy évtizeddel korábban. Így az uralkodó 1841. június 5-én¹³ kiadta a statútumok megerősítéséről szóló rendelkezését és 1841. november 21-én sor került az egyesület alakuló ülésére a *Bürgervereine* helyiségében.¹⁴

A két intézet szervezetét alapvetően meghatározta, hogy egyesületi formában működtek. Ez már magában is jelzi, hogy alapítóik nem elsősorban üzleti vállalkozásnak, hanem főként jótékony célú szervezetnek tekintették őket. Tag lehetett, aki legalább tíz konvenció (ezüst) forintnyi betétet helyezett el, és vállalta, hogy azt öt évig nem veszi fel.¹⁵ Az alapítást követően a tagfelvételtől a közgyűlés döntött, s bár főszabályként megmaradt a tízforintnyi betét kötelezettsége, esetenként a közgyűlés ettől eltekinthetett.¹⁶ A közgyűlést mindkét helyen évente legalább egyszer, a számadások megtárgyalására össze kellett hívni.

Természetesen az operatív irányítás nem lehetett a nehezen összehívható és nehézkes közgyűlés feladata, ezért tisztviselőket választottak és egy közgyűlést helyettesítő, 12 tagú választmányt (*Ausschuß*) hoztak létre. Ennek tagjait évente delegálta a város és az egyesület. A *Kronstädter Sparcassa-Verein*¹⁷ esetében az egyesület élén elnök (*Vereinsvorsteher*) és helyettese állt, akinek hitelügyekben döntési jogköre is volt. A tényleges operatív munkát a pénztárnok (*Kassier*), az ellenőr (*Kontrollor*) és a jegyző (*Aktuar*)

13 Hofzahl 2599/1841.

14 Az alakuló ülés jegyzőkönyvét lásd Thör, 1910, *Függelék* V–VIII.

15 Vö. Thör, 1909, 1910; Wolff, 1891.

16 Így a takarékpénztári egyesület tagjai közé 1840-ben felvettek egy ügyvédet, aki betét helyett a jogi ügyek vitelét vállalta. Mivel ez csak csekély anyagi előnyökkel járhatott, a tény mutatja a tagság presztízsét éppúgy, mint a jótékonyosság ethoszának hatását. Thör, 1910, 36.

17 Ez a korabeli írásmód, a mai helyesírással a szó egybe írandó.

végezte. Később létrehozták a kurátori posztot, amelyet 1841-től Lange töltött be,¹⁸ valamint a *Sparcassacomissar* állását. A kurátor feladata részben az elnök döntési jogköreinek átvételéből állt, a *Sparcassacomissar* pedig a számadások elkészítésében segédkezett. Emellett a működést ellenőrizte egy magisztrátusi biztos is (*Magistratscomissar*).¹⁹

A *Hermannstädter Sparcassa-Verein*²⁰ élén egylet-igazgató (*Vereins-Director*) és aligazgató (*Vice-Director*) állt. A pénzügyeket itt is a pénztárnok intézte az ellenőr (*Sparcassa-Gegensandler v. Kontrollor*) segítségével, és itt is működött egy jegyző. Ezek mellé 1844-től bevezették a revizor tisztét is. Itt csak hattagú ügyvivő bizottságot választottak, melynek összetételét nem korlátozta a KAS-éhoz hasonló megkötés.

3.1.2. Célok és működés

A két takarékpénztár céljai megegyeztek, a HAS alapításakor eleve a KAS szolgált mintául, és a statútumok közt mindössze stiláris különbség van. Céljaikat a KAS statútuma az alábbi négy pontban foglalja össze:

1. „A kézművessegédeknek, napszámosoknak, szolgálknak, parasztoknak és hasonló szorgalmas felnőtt vagy fiatalabb személyeknek a legmegfelelőbb eszközt a kezébe adni, hogy egészséges napjaik nehéz keresetéből, vagy a kapott ajándékokból olykor-olykor valamit félretegyenek, az ilyet a legbiztosabb módon kamatok által gyarapítsák, hogy vagy öregségben vagy egyoldalú kelengyére vagy műhelyberendezésre

18 Tudósítás a közgyűlésről. SW 1841. 10. sz., február 4

19 Vö Thör, 1909, 1910., illetve Tudósítás a közgyűlésről. SW 1845. 13. sz. február 13.

20 A továbbiakban mind a Brassói Általános Takarékpénztár, mind a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár esetében annak hivatalos, német elnevezését, illetve ezek rövidítését – KAS, HAS – használom, mivel mindkét intézet működési nyelve a német volt.

vagy betegség esetén történő segítségre és hasonlókra többet tudjanak fordítani.”

2. „Fiatal embereket készpénzük szükségtelen kiadásától megóvjá és egyidejűleg értelmes takarékoskodásra szoktassa.”

3. „A sok holtan és kihasználatlanul heverő kicsi és önmagában jelentéktelen összegecskét a magánpénztárakból, keresztszülői ajándék-ból egy nagy egésszé egyesítse és a nyilvános forgalomba bevezesse.”

4. „Egy jótékonyági alapot képezzen a segítségre szoruló emberek támogatására.”²¹

Az alapszabályok szerint – összhangban Lange már idézett kijelentésével – az elsődleges cél az elszegényedés elleni legfőbb fegyvernek tartott józan takarékosság ösztönzése a kereső népes-ség körében. A célkitűzések harmadik pontjában mindkét intézet megfogalmazott egy klasszikusan közgazdasági célt is: a tőkeak-kumulációt és tőkekihelyezést.

A fentieknek megfelelően alakultak az üzleti működés szabályai is. Betétet bármily csekély összegben korlátlan időre el lehetett helyezni, négy százalékos kamatra. Mivel a legkisebb pénzérme a negyedkrajcáros volt, és a számlapénz fogalmát nem ismerték vagy nem használták, ezért csak minden 1 forint 15 krajcár (konvenció-s forintban) után tudtak kamatot fizetni. Az ennél kisebb betéteket

21 [A takarékpénztár célja]1. „Dem Handwerksgehilfen, dem Tagelöhner, dem Dienstboten, dem Landmann oder was immer für einer sonstigen fleißigen, erwachsenen oder minderjährigen Person das geeignetste Mittel an die Hand zu geben, von Ihrem mühsamen Erwerb oder Ersparniss in gesunden Tagen, oder von erhaltenen Geschenken dann und wann etwas zurückzulegen, solches auf die sicherste Art durch Interessen zu vermehren, um es entweder im Alter oder zur einseitigen Aussteuer oder zur Handwerkseinrichtung oder zur Aushilfe in Krankheit und dergleichen mehr verwenden zu können.” 2. „Junge Leute vor unnötigen Ausgaben ihrer Barschaft zu verwahren und beizeiten an eine vernünftige Sparsamkeit zu gewöhnen.” 3. „Die vielen, tot und unbenutzt liegenden kleinen, in ihren Einzelheiten unbedeutenden Sümchen der Privatsparkassen, Patengeschenke um in ein großes Ganzes zu sammeln und dem öffentlichen Verkehr zuzuwenden.” 4. „Ein Wohltätigkeitsfond zur Unterstützung hilfsbedürftiger Menschen zu gründen” Thör, 1910, emellett idézi Eichmann, 1903, 51–52. A HAS satútumait lásd Wolff, 1891, Függelek IX skk.

éppúgy csak megőrzésre vették át, mint a betéteknek az 1 forint 15 krajcárt vagy egész számú többszöröseit meghaladó részeit. A betét 0–10 forintos összeghatárig azonnal felvehető volt, 10–50 forint között hathetes, 50 forint felett három hónapos felmondási időt érvényesíthetett az intézet. Szükség esetén az intézet a betétek nagyságát is korlátozhatta.²² A betéti kamatláb nem számított magasnak, különösen mivel az intézet vezetői és a kortársak is a hitelekre megengedett és szokásosnak tekintett 6%-kal vetették össze.²³ Ugyanakkor mivel a megcélzott betétesek köre azokból állt, akik nem rendelkeztek kihelyezhető tőkével, a kamatot alacsonynak minősítő megnyilatkozásokban sajátos ellentmondás is rejlik.

A betétekből szerzett források elhelyezésére az intézetek 5 százalékos kamatozású hitelt nyújtottak, melynek sem alsó, sem felső korlátja nem volt. Ez nemcsak az 1840-es években sorra alakuló magyarországi takarékpénztáraknál dívó 8-10, hanem a már említett 6%-os kamatlábhoz képest is rendkívül kedvezőnek számított. Szigorúan megkövetelték a megfelelő biztosítékot, ami csak rendezett telekkönyvbe bejegyzett ingatlan lehetett, vagy kézizálog, ez utóbbi csupán becsértéke 1/3-áig. A kamatot féléven- te kellett fizetni, míg a tőke törlesztése tetszés szerinti részletekben történt, ami szintén jelentős könnyebbség volt.²⁴

Területileg nem korlátozták a hitelkihelyezést, sőt a brassóiak a szomszédos törvényhatóságokat és a két székhely határőrezredet is értesítették az alapításról, kérve a statútumok közzétételét is.²⁵

22 Vö. Thör, 1910; Wolff, 1891; Eichmann, 1903.

23 Jól jelzi, hogy a korabeli közgazdasági gondolkodásban, elsősorban a pénzügyi rendszer fejletlensége miatt, nem különült el egymástól a betét mint banki forrás és a hitel mint banki eszköz. Ennek köszönhető, hogy a magánbetétek esetében elsődleges alternatív kihelyezésnek a hitelt tekintették, még akkor is, ha a megcélzott betétes réteg nem rendelkezett akkora tőkével, hogy hitelezőként léphessen fel.

24 Vö. Thör, 1910, illetve A KAS felhívása SW 1838. 13. sz. március 30.

25 Thör, 1909.

Később lefordították azokat magyar, illetve román nyelvre is, 1846-ban pedig határozatot hoztak a KAS éves számadásának megjelentetéséről a román és magyar lapokban is. Ám a terjeszkedésben komoly akadályt jelentett az, hogy a többi törvényhatóság területén is megkövetelték a Brassó-vidékhez hasonló, rendezett telekkönyvet.²⁶

Brassóban az első évek, az úttörő jellegnek megfelelően, a lassú növekedés jegyében teltek. A takarékpénztár csak fokozatosan jutott el oda, hogy valóban betölthesse vállalt szerepkörét, és 1848-ra olyan jelentős intézménnyé váljon, amilyenre – ilyen rövid idő alatt – valószínűleg alapítói sem gondoltak.

*1. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár működésének fontosabb adatai konvenció forintban*²⁷ (C. M.) I. 1836–1846.

	Mérlegfő- összeg	Betét	Hitel	Tartalék	Készpénz	Nyereség
1836	nincs adat (n. a.)	9232 fl 22,25 kr.	8894 fl	160 fl 22,5 kr	5447 fl 59,5 kr	35 fl 34
1837	28 778 fl 28 kr	20 886 fl 26,25 kr	20 965 fl	274 fl 7,75 kr	5315 fl 58,5 kr	112 fl 30 kr
1838	61 117 fl 28 kr	59 482 fl 39,75 kr	56 545 fl	798 fl 45 kr	4475 fl 12 kr	571 fl 40 kr
1839	103 108 fl 41,75 kr	100 751 fl 10,5 kr	97 420 fl 50 kr	1093 fl 3,75	5403 fl 57,5 kr	647 fl 36,25 kr
1840	n. a.	135 664 fl 38 kr	135 664 fl 38 kr	1903 fl 57,5 kr	3294 fl 27,75 kr	1390 fl 39,5 kr
1841	178 789 fl 47,25 kr	169 677 fl 18,5 kr	170 988 fl 8 kr	3114 fl 28,25 k	7204 fl 12,5 kr	1956 fl 42,5 kr
1842	205 378 fl 26 kr	198 318 fl 27,75 kr	197 777 fl 50 kr	4103 fl 58,25 k	6580 fl 7,5 kr	5093 fl 28,25 kr
1843	226 968 fl 9,75 kr	218 495 fl 46,75 kr	223 963 fl 20 kr	4483 fl 37,25 k	1460 fl 45,75 kr	2453 fl 20 kr
1844	n. a.	270 613 fl 26,5 kr	266 249 fl 48 kr	7265 fl 34,5 kr	13197 fl 6 kr	3539 fl 16,25 kr*
1845	343 309 fl 41 kr	332 799 fl 3 kr	333 638 fl 38 kr	8901 fl 55 kr	9420 fl 38 kr	3216 fl 30,5 kr
1846	417 374 fl 23,5 kr	402 570 fl 26 kr	393 426 fl 33 kr	10213 fl 1,5 kr	19985 fl 39,5 kr	3173 fl 9,5 kr
1847	n. a.	472 824 fl 25,25 k	469 335 fl 30 kr	12898 fl 39,25 k	19819 fl 6 kr	7440 fl 37,25 kr

* a tűzkárosultaknak juttatott 500 forint nélkül

Forrás: *Siebenbürger Wochenblatt* évfolyamai 1838–1847; Bericht 1851.²⁸

²⁶ Thör, 1909; SW 1846. 11. sz., február 5.

²⁷ Conventions Münze, azaz konvenció pénzérme. 1 forint (fl) = 60 krajcár. Az 1858-cal bevezetett osztrák értékű forint átváltása 100 konvenció forint = 105 osztrák értékű forint.

²⁸ Bericht, 1851.

2. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár működésének főbb adatai II. 1836–1846

	Betétek száma		Kivétek száma	Hitelek száma		Visszafizetések száma (részben is)
	év közben	év végén		év közben	év végén	^
1836	116	n. a.	8	28	25	3
1837	187	312	79	44	59	10
1838	453	521	244	167	203	23
1839	861	1030	337	242	413	59
1840	1050	1412	683	128	489	76
1841	1200	1785	827	133	559	119
1842	1336	1968	1153	127	622	109
1843	1562	2437	1093	226	755	115
1844	1643	3028	1052	289	918	169
1845	1659	3080	1607	311	1009	220
1846	2087	3567	1600	454	1386	253
1847	2485	4083	1969	307	1420	273

Forrás: *Siebenbürger Wochenblatt* évfolyamai 1838–1847; Bericht 1851.

3. táblázat. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár működésének legfontosabb adatai 1841–1847, konvenció forintban (C. M.)

	Betétek	Kölcsönök	Forgalom	Tartalék	Nyeresség	Adományok
1842	66 866 fl 36 kr	64 136 fl 20 kr	189 155 fl 5 kr	735 fl 53 kr	981 fl 10 kr	0
1843	236 325 fl 49 kr	215 629 fl 20 kr	653 611 fl 2 kr	2549 fl 56 kr	3818 fl 52 kr	867 fl 1 kr
1844	356 701 fl 20 kr	361 417 fl 58 kr	1 215 235 fl 59 kr	5186 fl 4 kr	5029 fl 12 kr	1357 fl 18 kr
1845	573 082 fl 16 kr	544 544 fl 44 kr	1 436 810 fl 43 kr	8417 fl 29 kr	6078 fl 13 kr	1519 fl 33 kr
1846	719 458 fl 58 kr	689 514 fl 54 kr	2 205 119 fl 55 kr	12 883 fl 26 kr	8293 fl 19 kr	2077 fl 19 kr
1847	995 786 fl 18 kr	867 824 fl 6 kr	2 563 245 fl 18 kr	16 940 fl 17 kr	8008 fl 35 kr	2019 fl 44 kr

Forrás: Wolff, 1891; Bericht 1851.

Az adatok alapján (lásd 1., 2., 3. táblázat) jól megragadható különbségek rajzolódnak ki az intézmények fejlődése között. A nagyszebeni intézet rendkívül dinamikus fejlődési pályájához képest a brassóié visszafogottabb, bár még mindig figyelemre méltó volt. A HAS betétállományának átlagos növekedése évente 185 780 forint. A KAS esetében ez az érték mindössze 39 334 forint, és ha itt is csak hat év (a legjobb hat év) átlagát²⁹ vesszük figyelembe, akkor is csak 49 808,83 forint. Figyelemre méltó az eltérés az éves növekedés maximális mértéke esetében is. A HAS esetében ez 276 328 forint (1846-ról 1847-re), addig a KAS-nál csak 70 254 forint. Ennek a nagyszebeni intézet legalacsonyabb éves növekménye is majdnem kétszerese. Bár az előző évihez képest százalékban kifejezett növekedés mindkét esetben a magas kezdeti értékek után jelentősen csökken, feltűnő, hogy a KAS ügyfeleinek száma és betéteinek értéke csak lassan nő, a HAS esetében pedig robbanásszerű a kezdet. 1842, az első működési év végén kimutatott 602 betétesük és ezek összege, valamint az évközi 683 betételhelyezés meghaladja a KAS 1838. évi adatait is. 1843-ban, alig több mint két évvel az alapítás után a két intézmény nagyjából azonos méretű, és 1847-re a HAS már kétszer akkora, mint a közben szintén növekvő brassói társa.

Mindkét takarékpénztár nemcsak helyileg, hanem magyarországi összevetésben is jelentős intézetté vált. 1846 végén a magyarországi takarékpénztárak közül csak a Pesti Első Hazai (4 056 942 forint), a pozsonyi (2 112 112 forint) és a soproni (1 096 567 forint) mérlegfőösszege volt magasabb. Az utánuk következő eperjesi takarékpénztárnak csak 304 643 forint volt a vagyona (igaz, ezt csak 1845-ben alapították és fejlődési dinamikája még a HAS-ét is meghaladta). De az 1841-ben alapított aradi takarékpénztár csak 102 902 forintos mérlegfőösszeget mondha-

²⁹ Mivel a HAS esetében 6 év adatai állnak rendelkezésre, ezért indokoltnak láttam a KAS esetében is egy 6 elemű adatsort megvizsgálni.

tott magáénak.³⁰ Az adatok nem csak azért figyelemre méltók, mert miközben a kortársak a hitel hiányát magától értetődően emlegetik, a takarékpénztárak jelentős összeget gyűjtöttek össze és helyeztek ki. Legalább ennyire érdekes, hogy a két százsz takarékpénztár a Magyarországnál elmaradottabb Erdélyben szigorú és visszafogott kamatpolitika mellett érte el eredményeit.

A különbségek a két százsz pénzintézet között nem érnek véget a fent bemutatottakkal. A HAS összforgalma a betétekhez viszonyítva³¹ jelentősen magasabb, mint brassói társáé. Az előbbi forgalma átlagosan 2,81-szerese az év végi betétállománynak (a legmagasabb érték 3,4 a legalacsonyabb 2,45), az utóbbi esetében ez az érték átlagosan 2,3 (legmagasabb 2,91, legalacsonyabb 1,85). A különbség 1842 után átlagosan 0,645, a szélső értékeknél pedig 1,35 1844-ben és 0,12 1845-ben. Bár az adatok érvényessége az alacsony elemszám miatt korlátozott, így is világos, hogy Szébenben a betétek, illetve a kihelyezések forgása gyorsabb volt, mint Brassóban. Ez alapján feltételezhető, hogy a HAS hitelei hamarabb megtérültek, de betétei átlagos tartama is rövidebb lehetett.³²

További különbség figyelhető meg a betétek és a hitelek összegének egymáshoz viszonyított alakulásában. Míg a KAS

30 Vö. *Pester Zeitung* 1847. május 6. A további lista: miskolci tkp. 278 039 fl, pécsi 216 203 fl, veszprémi 169 119 fl, budai 110 177 fl, aradi 102 902 fl, debreceni 101 896 fl, szekszárdi 66 000 fl, nagyvárad 30 000 fl.

31 A mérlegfőösszeg helyett a betéteket voltam kénytelen használni, mivel csak így vethető össze a KAS és a HAS adatsora. Mivel a források közt a betétek szinte kizárólagosak, teljesen jogosnak tűnik ez a fajta számítás.

32 Erre már a kortársak is felfigyeltek és megpróbálták megmagyarázni. A Brassói Kereskedelmi- és Iparkamara 1851-es jelentésében említi, hogy a HAS összességében kétszer annyi üzletet köt, mint brassói társa. Ennek okaként azt említik, hogy Brassó elsősorban kerekedőváros, míg Nagyszébenben inkább az ingatlan-tulajdon dominál. Ez a magyarázat azonban nem veszi figyelembe sem azt, hogy – amint látni fogjuk – a brassói takarékpénztár hiteleinek fedezetül is főként városi ingatlanok szolgáltak, és az ingatlanok értékkülönbsége, mely meghatározta az elhelyezhető összeget, nem lehetett jelentős Brassó és Nagyszében közt, sem azt, hogy a hiteleket nem elsősorban a kereslet korlátozta (a hitelek összege éppen a HAS esetében jelentősen kisebb, mint a betétállomány nagysága), hanem a gyűjtött források mennyisége. Vö. Bericht, 1851, 16.

esetében a hitelek összege szigorúan lépést tart a betétekével (ami érthető, hiszen ez volt a hitelezésre fordítható forrás), addig a HAS esetében 1845-től fokozatosan elszakad egymástól a két érték, és 1847-ben a betétek összege 128 000 forinttal (15%-kal) meghaladja a hitelekét. Úgy tűnik, hogy a KAS minden forrását hitelezésre használta, míg a HAS másfajta eszközökkel is rendelkezett. Vagy megfordítva: míg a KAS forrásbevonását korlátozta a kihelyezhető hitelek mennyisége, addig a HAS esetében ez a korlát kevésbé volt erős.

A két intézet fejlődési pályája közti különbségben bizonyára szerepet játszott, hogy a KAS a gyakorlatban hosszabb lejáratú hiteleket nyújtott, mint a HAS. Ez gyengítette forrásbevonási képességét, hiszen kénytelen volt egyensúlyt tartani a hitelek várható lejárata és a betétek várható visszafizetése közt. Ehhez járult még, hogy míg a KAS üzletmenetében a források elhelyezése kizárólag a hitelezéshez kötődött, addig a HAS más megoldásokat is alkalmazott.³³

A fentieket alátámasztják a közgyűlési beszámolók, melyekből kibontakozik a két vezetőség üzleti filozófiájának különbsége is. A KAS 1843-as közgyűlésén Karl Myß kifejtette, hogy az előző évi nyereség azért alacsony, mert a második félévben sok betét hevert kihelyezetlenül a takarékpénztárban. „A korábbi évek tapasztalatai alapján ősszel volt a legnagyobb a hitelkereslet és a betétek a leggyakrabban igénybe véve, ezért nyáron minden betétet elfogadtak korlátozás nélkül. De ősszel elmaradt a hitelkereslet és a betétek visszafizetése.”³⁴ Két évvel később Lange a közgyűlésen tartott beszédében kifejtette, hogy már 1836-ban voltak, akik attól féltek, hogy a betéteket nem tudják a megkívánt biztosíték ellenében kihelyezni. A félelem nem volt alaptalan, ezért nem egy alkalommal a kisbetétekre kellett korlátozni a betételfoga-

33 Elsősorban állampapírokról volt szó, melyektől 1848 napjaiban meg kellett válni, hogy az intézet fizetőképes maradjon. Vö. Bericht, 1851, 16.

34 Tudósítás a közgyűlésről. SW 1843. 13. sz., február 12.

dást.³⁵ A probléma Nagyszebenben is napirendre került. A közgyűlésen 1845. február 9-én néhányan javasolták, hogy a gyors növekedést, éppen brassói mintára, a betétek korlátozásával fogják vissza.³⁶ Úgy tűnik tehát, hogy a KAS konzervatív és elsősorban a biztonságra törekvő üzletpolitikát folytatott, melyben a növekedés nem játszott kiemelt szerepet.

A szebeni vezetés kockázatvállalóbbnak bizonyult. A már említett 1845-ös közgyűlés eseményei mutatják, hogy a források és eszközök összhangjának megteremtését nem a betétkorlátozás révén akarták elérni. Herbert azzal érvelt, hogy az új betétek és a befolyó törlesztőrészletek – ez utóbbiak meghaladták a 92 000 forintot – elegendőek a követelések kielégítésére. Emellett véleménye szerint még korántsem merült ki a megfelelően fedezett hitelek nyújtásának lehetősége.³⁷ Mindenesetre a források elhelyezésére a közgyűlés időről időre engedélyezte nemesfémek vásárlását, nem jelentéktelen összegért. Az 1846. első félévi mérleg és eredmény kimutatás szerint ebben az időszakban eladtak 18 501 forint értékű nemesfémeket és vettek 53 958 forint 31 krajcárért. A mérlegben 56 794 forint 48,5 krajcár értékben szerepeltették ezt a tételt.³⁸

Mindez arra mutat, hogy a szebeniek a brassóiaktól eltérően előnyben részesítették a növekedést. Ugyanakkor ezt nem a biztonság rovására képzelték el, ezért az ideiglenesen szabad források lekötésére a teljesen biztosnak tekintett nemesfémeket és állampapírokat választották és nem próbálkoztak enyhébb feltételekkel, vagy esetleg váltókra kölcsönt nyújtani.

35 Tudósítás a közgyűlésről. *SW* 1845. 13. sz., február 13.

36 Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1845. 13. sz., február 14.; Die Hermannstädter Sparkasse. *SB* 1845. 58. sz., július 25. A javaslatot elvetették.

37 Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1845. 13. sz., február 14.

38 Tudósítás a félévi közgyűlésről. *SB* 1846. 60. sz., július 25.; Bericht, 1851, 16.

3.1.3. *Források*

A két intézet legfőbb forrását a takarékbetétek képezték. A mérlegben ugyan forrásként jelent meg a tartaléktőke is, ennek aránya azonban elenyésző a betétekhez képest, igaz, a tudatos tartalékolás miatt folyamatosan emelkedik. A KAS esetében 0,95 százalékról 2,5 százalékra, a HAS mérlegében 1 százalékról 1,7 százalékra. A különbség megint csak a két intézet üzleti filozófiájának különbségéről mondottakat támasztja alá. A betétek mellett ugyanakkor más idegen tőkével gyakorlatilag³⁹ nem rendelkeztek. Még az alapítók befizetései is speciális betétként funkcionáltak. A saját tőke aránya tehát olyan alacsony volt, ami eleve szükségessé tette a konzervatív üzletpolitikát.

A betétek megoszlásának vizsgálata sajnos csak korlátozottan lehetséges. A közgyűléseken elhangzott beszámolókból, az intézetek deklarált céljainak megfelelően, elsősorban a szegényebb rétegek betéteivel foglalkoztak. A hangsúlyt mindig a legalacsonyabb betétre, illetve a tulajdonképpen semmilyen jelentőséggel nem bíró átlagos betétnagyságra helyezték a beszámolók. Így mindössze arra tehetünk kísérletet, hogy a betétek kimutatása alapján – ami tulajdonképpen a betéti főkönyv kivonata – a brassói intézet esetében három egymást követő évben vizsgáljuk a betétek érték szerinti megoszlását az év végi állományban (*lásd 4., 5., 6. táblázat*). Az adatokból, különösen az utolsó három év statisztikailag jelentősebb sokaságából világosan kirajzolódnak a betéti struktúra jellegzetességei. A két vizsgált dimenzióban más, ám összeilleszthető képet kapunk, melyet kiegészít és árnyal az időbeli változás vizsgálata.

39 Speciális kivételt képeznek az intézményeknek juttatott kisebb ajándékok, melyekkel a tartaléktőkét növelték. ld. *zustättigen Einnahmen* a KAS 1837-es mérlegében. SW 1838. február 23.

4. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár betéteinek száma értékkategóriánként a tárgyév végén 1835–1839*

Év	Értékkategória, konvenció forint	Betétek száma
1835	0–<10	5
	10–<50	9
	50–<100	1
	100–<500	4
	500–<1000	0
	1000–	0
	összesen	19
1836	0–<10	41
	10–<50	25
	50–<100	6
	100–<500	7
	500–<1000	1
	1000–	0
	összesen	80
1837	0–<10	42
	10–<50	54
	50–<100	12
	100–<500	12
	500–<1000	6
	1000–	4
	összesen	130
1838	0–<10	93
	10–<50	88
	50–<100	21
	100–<500	54
	500–<1000	14
	1000–	10
	összesen	280
1839	0–<10	358
	10–<50	123
	50–<100	32
	100–<500	102
	500–<1000	22
	1000–	16
	összesen	653

*Az 1835, 1836, 1837-es betétek 1837. december 31-i értéknek megfelelően.

Forrás: SW 1838. február 9., 1839 4. január 24., 1840 17. február 27.

5. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár betéeteinek összege és átlagos értéke értékkategóriánként, C. M., 1835–1839*

Év	Értékkategória, konvenciósi forint	Betétek összege	Betétek átlagos értéke
1835	0-<10	29,5	5,9
	10-<50	168,6	18,7
	50-<100	92	92
	100-<500	541,1	135,3
	500-<1000	0	0
	1000-	0	0
	összesen	831,2	43,7
1836	0-<10	160,9	3,9
	10-<50	620,7	24,8
	50-<100	420,8	70,1
	100-<500	1 253,4	179,1
	500-<1000	840,6	840,6
	1000-	0	0
	összesen	3 296,4	41,2
1837	0-<10	185,2	4,4
	10-<50	1 006,9	19,8
	50-<100	876,3	73
	100-<500	2 774,7	231,2
	500-<1000	3 908,4	651,4
	1000-	4 620,6	1155,1
	összesen	13 432,1	103,3
1838	0-<10	363,2	3,9
	10-<50	1 895,7	21,5
	50-<100	1 255,6	59,8
	100-<500	12 534,6	232,1
	500-<1000	8 401	600,1
	1000-	14 034,4	1403,4
	összesen	38 485,5	137,4
1839	0-<10	847,2	2,4
	10-<50	2 985,2	24,3
	50-<100	2 087,5	65,2
	100-<500	22 102,7	216,7
	500-<1000	13 951,5	632,5
	1000-	26 942,5	1683,9
	összesen	68 916,6	105,5

*Az 1835, 1836, 1837-es betétek 1837. december 31-i állapot szerint.

Forrás: SW 1838. február 9., 1839 4. január 24., 1840 17. február 27.

6. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár betéteinek aránya az összesből a betétek száma és összege alapján, 1835–1839*

Év	Értékkategória, konvenció forint	Betétek száma alapján (%)	Betétek összege alapján (%)
1835	0-<10	26,3	3,5
	10-<50	47,4	20,3
	50-<100	5,3	11,1
	100-<500	21,1	65,1
	500-<1000	0	0
	1000–	0	0
1836	0-<10	51,3	4,9
	10-<50	31,3	18,8
	50-<100	7,5	12,8
	100-<500	8,8	38
	500-<1000	1,3	25,5
	1000–	0	0
1837	0-<10	32,3	1,4
	10-<50	41,5	7,9
	50-<100	9,2	6,5
	100-<500	9,2	20,7
	500-<1000	4,6	29,1
	1000–	3,1	34,4
1838	0-<10	33,2	0,9
	10-<50	31,4	4,9
	50-<100	7,5	3,3
	100-<500	19,3	32,6
	500-<1000	5	21,8
	1000–	3,6	36,5
1839	0-<10	54,8	1,2
	10-<50	18,8	4,3
	50-<100	4,9	3
	100-<500	15,6	32,1
	500-<1000	3,4	20,2
	1000–	2,5	39,1

*Az 1835, 1836, 1837-es betétek 1837. december 31-i állapot szerint.

Forrás: SW 1838. február 9., 1839 4. január 24., 1840 17. február 27.

Ami a betétek számát illeti, még az 1836-os adatokból is látszik, hogy a legjelentősebb kört a kisbetétesek⁴⁰ képezték. Arányuk a betétesek egyharmada és fele közt változik, létszámukat tekintve ők a legjelentősebb ügyfélkör. Ráadásul 1839-re a zömük – 209 fő a 313-ból – egészen kicsi, 2 forint alatti betéttel rendelkezett. Ez azonban a vizsgált évek sorában kizárólag erre jellemző, a korábbi időszakban az ilyen kis betétek aránya alacsony (1837-ben 7 darab 42-ből, 1838-ban 16 darab 93-ból). Úgy tűnik, hogy a legalacsonyabb jövedelmű rétegek ekkor jelennek meg igazán jelentős mértékben a takarékpénztár ügyfélkörében, bizalmuk ekkorra szilárdult meg, vagy ekkorra fogadták el a takarékpénztár ideológiáját.

A második legjelentősebb csoport a 10 és 50 forint közötti betéteseké. Ez már jelentősebb összegnek minősült, ezt jelzi a felmondás kritériuma is. Elsősorban a helyi társadalom százas tanácsban képviselt tagjai lehettek a betéttulajdonosok, szegényebb céhes mesterek, kiskereskedők, tehetősebb gazdák. Arányuk nagyjából 20 és 40 százalék közt változott.

A fenti, a legkorábbi ügyfelek közt is jelen lévő csoportok mellé nőtt fel harmadikként a 100 és 500 forint közti betétesek köre. Ők már valóban vagyonos emberek lehettek, akár a város legtekintélyesebbjei közül.⁴¹ Viszonylag magas arányuk az 1838-as és 1839-es adatokban arra utal, hogy a takarékpénztár elfogadott alternatívát kínált a magánhiteleknek. A többi kategóriába eső betétek száma nem jelentős és arányuk az összes betéthez viszonyítva meglehetősen stabil. Az 50 és 100 forint közötti betétek számukat tekintve csekély jelentőségűek, igaz, közben az ennél nagyobbak száma és aránya is nő.

40 Mivel a 10 forint alatti betéteket felmondás nélkül visszafizette az intézet, ezért indokolt ezeket kisbetéteknek minősíteni.

41 Erre utal, hogy az 1850-es évek jövedelem-kimutatásai alapján a brassói levantei grémium tagjai közül száz főnél jóval kevesebbnek haladta meg a tiszta jövedelme a 150 forintot. Vö. Miskolczy, 1987, 161–163.

Nem meglepő, hogy a betétek összértékét vizsgálva más képet kapunk. Ezt a mutatót alapul véve az 1000 forint feletti betétek képezték a legjelentősebb állományt. Hasonlóan jelentős volt a 100–500 forint közti betétek aránya. A két kategória rendre az összes forrás több mint felét tette ki, jelentőségük egyértelmű. Az 500 és 1000 forint közti betétek csoportja rendre többet tett ki a betétek 20 százalékánál. A fenti három kategória együttes aránya 84 és 91 százalék közt változott. Innen nézve nem túlzás kijelenteni, hogy a takarékpénztár növekedését alapjaiban határozta meg a tehetősebb rétegek megtakarítási hajlandósága. Az adatokból az is kiderül, hogy a nagyobb betétek elhelyezését többször is korlátozó KAS növekedési dinamikája érthetően maradt el a nagyszabeni intézeté mögött. A takarékpénztár hitelezésre fordítható forrásait szinte kizárólag ezek a betétek alkották, korlátozásuk jelentősen csökkentette a növekedés lehetőségét.

A kis és közepes betétek állománya olyan alacsony volt, hogy a hitelek forrásaként gyakorlatilag nem jöhettek szóba. Ez azt is jelzi, hogy a célkitűzésként megfogalmazottak közül az első nem illeszkedett a harmadikhoz, a szegényebb rétegek takarékosága csak igen korlátozott mértékben tette lehetővé a hitelezési tevékenység bővítését, a gazdaság fellendítését. A megoldást az jelentette, hogy az intézetben belül tulajdonképpen együttesen működött egy klasszikus takarékpénztár és egy bank. Ez ugyan nem egyezett meg a mintául szolgáló, kisbetétekre koncentráló német takarékpénztárak működésével, de szerencsésen ötvözte az előbbi jótékony céljait az utóbbi növekedési potenciáljával és gazdasági hasznával.

A brassói intézet alapítói és irányítói igyekeztek megőrizni a célkitűzések közti egyensúlyt. A biztonságos működés érdekében rendszeresen korlátozták a nagybetétek elfogadását, mivel egyfelől ezek kihelyezése és visszafizetése jelenthetett gondot, másfelől a kisbetétesek rovására nem kívánták erőltetni a növekedést, fon-

tosnak érezték morális céljaikat. A növekedés alárendelése a szegényebb rétegek takarékoskodásának mutatja, hogy a közösségi jólét és a szegényebb rétegek felemelése nem valamiféle „arculat-formáló” szólam, hanem a gyakorlatban következetesen érvényesített elv volt, a KAS erősen konzervatív üzleti politikája ezeknek a csoportoknak a betéteit kívánta megóvni a kockázatoktól.

A HAS üzletpolitikája nem volt ezzel ellentétes. A szebeni intézet egyszerűen más kockázatkezelési stratégiát választott, de a cél mindkét esetben megegyezett. Mint azt a már többször hivatkozott *Die Hermanstädter Allgemeine Sparcasse* című cikk bizonyítja, a nagyszzebeni intézet vezetősége úgy vélte, hogy a hiteltörlesztések és az új források képesek fedezni a betétek visszafizetését, ezért nem élt a betétkorlátozás többször is szóba került eszközével. Ebben az esetben a kockázat minimalizálására a hitelek biztosítékai és a tartalékalap szolgáltak. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a mérlegben külön tételeként feltüntetett nemesfémek tulajdonképpen tartaléktőkeként funkcionáltak. Így számolva 1846 végén kb. tízsázalékos volt az intézet tartalékrátája, mely egyedüli saját tőke lévén, ugyanakkora tőke-megfelelési mutatót is jelent. Ez normális körülmények között a biztonságos működéshez elegendő. A szebeni vezetés sem vállalt tehát jelentősen nagyobb kockázatot a növekedésért, inkább piaci módon próbálta kezelni a kockázatokat, míg a KAS az adminisztratív eszközöket részesítette előnyben. Azt, hogy mindkét módszert megfelelően alkalmazták, bizonyítja, hogy az 1848–49-es megrázó kódtatást és a vele járó nagyarányú betétkivonást mindkét intézet átvészelte. S bár az 1850-es évek nem a prosperitás időszakát jelentették, ez nem a kockázatkezelési stratégiával függött össze.

A betétesek társadalmi megoszlásáról kevés a közvetlen adat. A közgyűléseken ugyan rendszeresen elhangzott, hogy az intézet mindinkább betölti a neki szánt szerepet, egyre több ügyfele kerül ki az alacsonyabb néposztályokból, de a részletekkel a beszámolók

általában adósak maradnak. Csak az 1839-es közgyűlésen közölt Albrichsfeld néhány adatot. Ezek szerint 1838 decemberében a betétesek (507 fő) közül 25-en a „szolgáló osztályból”, 167-en a gyermekek és árvák, 4-en a közkatonák és altisztek, 10-en pedig a falusiak közül kerültek ki.⁴² Figyelemre méltó a gyermekek és árvák 33 százalékos aránya, ami valószínűsíti, hogy a kis- és talán a közepes betétek jelentős része innen származhatott.

Két évvel később Albrichsfeld azt emelte ki, hogy a fiatal munkások, katonák és a szolgálók betéteinek összege megháromszorozódott.⁴³ Mivel az összállomány növekedése csak 25 százalékos volt, ez valószínűleg a betétesek számának jelentős növekedésével járt együtt. Úgy tűnik tehát, hogy immár ezek a rétegek is a takarékpénztárhoz fordultak megtakarításaikkal.

A működés szempontjából hasznos lehet a betétek havi megoszlásának vizsgálata (7. táblázat).

7. táblázat. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár (HAS) és a Brassói Általános Takarékpénztár (KAS) betéteinek havi megoszlása a betétek száma alapján 1837–1842

	dec.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
HAS 1842	106	47	52	48	38	37	39	37	35	45	59	58	82
KAS 1837	n. a.	14	21	14	15	10	13	6	8	22	7	26	27
KAS 1838	27	20	43	36	38	42	38	34	49	27	36	31	56
KAS 1839	56	59	57	71	82	59	69	65	69	77	69	71	113

Forrás: SW 1838., 1839., 1840.; SB 1843. évi számai.

A táblázatban foglaltak alapján nehéz igazán jellegzetes trendet találni. Mind a négy adatsorban közös az év végi csúcs. A tárgyév decembere mind a négy esetben a betételhelyezés időszaka volt.

⁴² Tudósítás a közgyűlésről. SW 1839. 4. sz., január 24.

⁴³ Tudósítás a közgyűlésről. SW 1841. 10. sz., február 4.

Kirajzolódni látszik egy kisebb késő nyári-őszi csúcspont is. Szebenben szeptember és október folyamán jelentősen nőtt a betétek száma augusztushoz képest, majd novemberben stagnált. Brassóban 1837-ben és 1839-ben szeptemberi csúcs és azt követő visszaesés mutatkozik. 1838-ban pedig augusztusi, majd októberi csúcs látszik. Ez a helyi maximum viszont egyik esetben sem haladja meg jelentősen a késő téli, tavaszi szintet, csupán a nyári stagnáláshoz, illetve visszaeséshez képest jelent emelkedést.

Ennek tükrében a decemberi kiemelkedő betételhelyezési adatok tekinthetők állandó jelenségnek és az, hogy az újonnan elhelyezett betétek száma nyáron csökkent vagy stagnált az előző időszakhoz képest. A betétek számának folyamatos, többéves bővülése elsősorban a téli periódus egyre növekvő betételhelyezéseiből származik. Mindez a mezőgazdaság jövedelmi ciklusára hasonlít, melyben a nyár végi aratás és értékesítés nyomán keletkező jövedelmek a következő nyár elejére lényegében elfogynak. Ezt közvetve megerősítik a gazdaságtörténeti feldolgozások is, melyek arra jutottak, hogy a mezőgazdasági ciklus még jóval később, a századvégen is meghatározó a bankok éves üzleti működésében.⁴⁴

A mezőgazdasági népesség aránya ekkor még magasabb volt, mint a századvégen. A gazdasági átalakulás meg sem kezdődött, és a jelentős kereskedő és iparos réteg is ezer szállal kötődött a városokat körülvevő falvakhoz. A városi polgárok társadalmi státusának jelei közé tartozott a föld- és szőlőbirtoklás, mely még szorosabban kötötte őket a mezőgazdasághoz. A parasztok számára a betakarítást követő viszonylagos pénzbőség időszaka tette lehetővé a kézművestermékek és textíliák beszerzését. A nagykereskedők román fejedelemségekbeli partnereinek fizetőképessége is a mezőgazdasági ciklushoz kapcsolódott. Mindezeket figyelembe véve szinte bizonyos, hogy a takarékbetétek ciklusa a gazdasági

44 Kövér, 1986, 59–61.

áttételek miatt némi eltolódással a mezőgazdaság éves ciklusához igazodott még olyan viszonylag polgárosult környezetben is, mint Brassó vagy Nagyszeben.

8. táblázat. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár (HAS) és a Brassói Általános Takarékpénztár (KAS) betéeteinek havi megoszlása a betétek összege alapján 1837–1842 (forint C. M.)⁴⁵

	dec.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
HAS 1842	5860,7	3740,8	1852,5	3500,1	2383,3	1756,5	9477,3	3261,4	8619,8	7366,7	14 614,3	15 193,1	9624,4
KAS 1837	n. a.	587,68	1929,4	1200,2	671,4	801,9	540,96	71,2	143,7	2634,9	361,2	3392,99	1096,6
KAS 1838	1096,6	733,23	1707,8	3610	3822,2	1511,1	3104,4	3079,3	8510,1	5983,2	2406,5	1808,6	7381,3
KAS 1839	7381,3	2546,2	1988,3	6619,1	3228,4	8331,2	2987,2	4775,8	8399,1	3327,2	13 043,5	4110,5	9524,1

Forrás: SW 1838.,1839.,1840.; SB 1843. évi számai.

A betétek értékének havi megoszlása (8. táblázat) a betétek számához hasonló trendeket mutat. Itt is kimutatható az év végi maximum. Figyelembe véve, hogy a szebeni adatok az év közben kivett összegeket is tartalmazzák, feltételezhető, hogy ez az adatsor alkalmasabb a folyamatok vizsgálatára. Ez alapján most is kirajzolódik az év többi részéhez, elsősorban az őszi–téli periódushoz képest alacsonyabb volumenű nyári betételhelyezés. Ez a HAS esetében egyértelmű, de a KAS adatai esetében is megfigyelhető. Egyértelműen csak az év utolsó harmadáról állítható, hogy betételhelyezés szempontjából kiemelkedő és a kirajzolódó betéti ciklus ismét erősen hasonlít a mezőgazdasági ciklushoz. Összességében tehát bizonyosnak tűnik, hogy a betéti ciklus a mezőgazdasági ciklushoz kötődött. Ez egyúttal azt is mutatja, hogy a betétek forrásául elsősorban a jövedelmek szolgáltak, és csak másodsorban a már korábban felhalmozott vagyon. Ez összeegyeztethető a

45 A HAS és KAS adatsorainak összevethetősége nem teljes, mivel a HAS tartalmazza az év végéig kivett betéteket, míg a KAS adatai csak az év végi állományt tartalmazzák.

betétek megoszlásáról korábban elmondottakkal, hiszen a források jelentős részét biztosító 100–500 forintos betéti kategória realizálható jövedelmet jelentett.⁴⁶

3.1.4. Eszközök

Amint azt a fentiekben már láttuk, a takarékpénztárak legfontosabb kihelyezése az ingatlannal vagy értéktárgyakkal biztosított hitelnújtás volt. Ez a forma azonban meglehetősen differenciálatlan. A későbbi, könyveléstechnikailag és statisztikailag elkülönített, különböző típusú és célú hitelkategóriák – váltóleszámítás, jelzáloghitel, lombard, kötvénykölcson stb. – nem különülnek el. Így aztán a hitelek összessége tartalmazhatott hosszú lejáratúnak szánt valódi jelzáloghiteleket, rövid lejáratú, a váltót helyettesítő hiteleket, a tulajdonképpeni lombardot jelentő kézizálogkölcson is.

A hitelekre vonatkozó szabályok egyértelművé teszik, hogy a kölcsönök differenciálása nem volt cél. A lejáratot nem szabták meg, csak a félévenkénti kamatfizetést tették kötelezővé, de a hitel felmondható volt. A tőke törlesztése az adós lehetőségei szerint történt. A törlesztéssel kapcsolatos „engedékenységet” a biztosítékok és a hitelek engedélyezésének rendszere ellensúlyozta. Megkövetelték a rendezett telekkönyvet és az abba bejegyzett zálogjogot, valamint a hivatalos becslési okiratot. Az engedélyezés a válaszmány joga volt, esetenként a közgyűlésé.

A biztosítékokkal kapcsolatos szigorúság ellenére a két takarékpénztár hitelei iránt a kereslet mindig jelentős volt. A betétként elhelyezett összegek kihelyezése megfelelő üzletpolitikával, valódi versenytársak nélkül nem okozott komolyabb gondot. A közölt adatokból is látható, hogy a két takarékpénztár 1848-ra rendkívül jelentős hitelezővé nőtte ki magát.

⁴⁶ Vö. Miskolczy, 1987, 163.

A hitelek összege pár forinttól több ezerig változott, ami jelzi, hogy a legkülönbözőbb igényeknek is megfelelt a két intézet.⁴⁷ Az éves új kihelyezés az 1840-es években Brassóban 50 és 100 ezer forint között volt 1845-ig, utána meghaladta a 140 ezer forintot is.⁴⁸ Nagyszebenben már 1843-tól rendre 200 ezer forint felett, 1847-ben pedig már 300 ezer forintot meghaladóan nyújtottak új hitelt.⁴⁹ A tőkekoncentráció jelentős, bár a KAS esetében az adatokból csökkenő tendencia bontakozik ki. Míg 1841-ben 1200 új betét mellett 133 hitelt nyújtanak (az arány 9,02), addig 1846-ban 2087 új betétre 454 hitel jut (az arány 4,6), igaz 1847-ben újra 8,09-re emelkedik (2485 betét 307 hitel). Hasonló képet mutatnak az év végi adatok is. 1841-ben 1785 betétre 559 hitel jut (3,19) addig 1846-ban már 3567 betét mellett 1386 hitelt tartanak nyilván (2,57), 1847-ben ez is nő 2,87-re (4083 betét 1420 hitel).⁵⁰

A hitelállomány pontos lejárata az adatokból nem deríthető fel. Ugyanakkor a hitelek visszafizetését jellemző, és azon keresztül a hiteltörlesztésből származó bevétel jelentőségét mutató jelzőszám lehet az éves visszafizetések aránya az előző év végi hitelekhez képest (9. táblázat):

47 Pl. a KAS esetében 1841-ben 2 fl 30 kr volt a legkisebb, 8000 fl a legnagyobb. SW 1842. 10. sz., február 3.; 1842-ben 8 fl a legkisebb, 3500 fl a legnagyobb. SW 1843. 13. sz., február 12.; 1844-ben 6 fl a legkisebb 9000 fl a legnagyobb. SW 1845. 13. sz., február 13.; 1845-ben 6 fl a legkisebb 17 000 fl (!) a legnagyobb. SW 1846. 11. sz., február 5.

48 Uo.

49 Bericht, 1851. Anhang B.

50 Ezzel együtt a csökkenés nem olyan jelentős, hogy azt ne okozhatná a nyilvántartott hitelek értékében a részleges visszafizetések miatt bekövetkezett változás. Erre enged következtetni, hogy pl. 1846-ban csak 77 hitel teljes törlesztésére került sor, ami az ennél jóval többre tehető részleges visszafizetésekkel együtt jelentős részben megmagyarázza az átlagos hitel összegének csökkenését az év végi állományban.

9. táblázat. Az éven belüli visszafizetések aránya a Brassói Általános Takarékpénztár (KAS) és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár (HAS) előző év végi hiteleihez viszonyítva 1838–1847

	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847
KAS	40%	26,8%	28,6%	28%	17,85%	23,5%	23,7%	35,6%	26,2%	23,5%
HAS	–	–	–	–	–	42,5%	45,1%	23%	19,4%	19,7%

A törlesztések aránya az indulást követő periódusban rendkívül magas, hogy aztán a gazdasági ciklikusságnak köszönhetően ingadozva alacsonyabb szinten stabilizálódjon. A KAS esetében kb. 23-24, a HAS esetében pedig 19-20 százalékon. Ez a takarékbetétek visszafizetésének igényéhez képest meglehetősen alacsony arány. Így azok visszafizetésének legfontosabb forrása folyamatos bővülésük maradt. Ez ismét igazolja, hogy a takarékpénztárak növekedési dinamikáját alapvetően az új betétek gyűjtésének képessége határozta meg. A takarékpénztárak fejlődése valószínűleg azért maradhatott lendületes 1848-ig, mivel a korábbi megtakarítások jelentős része átkerülhetett hozzájuk és úgy tűnik, hogy a gazdasági környezet segítette a betétgyűjtést. Ezt követően azonban, komolyabb versenyt hozó feltételek közt a fejlődést stagnálás váltotta fel, melyből a takarékpénztárak képtelenek voltak kitörni, betétgyűjtésüket dinamizálni.

A brassói intézet esetében a hitelek földrajzi megoszlásáról is rendelkezünk adatokkal (10. és 11. táblázat):

10. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár hiteleinek földrajzi megoszlása a hitelek összege alapján 1841–1846, forint C. M.

Év	Brassó	Barcaság	Egyéb	Összesen
1841	112 782	27 015	31 190	170 987
1842	133 057	28 896	35 830	197 783
1844	184 800	44 783	36 666	266 249
1846	269 171	59 683	64 571	393 425

Forrás: SW 1842., 1843., 1845., 1847. évi számai.

11. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár hiteleinek földrajzi megoszlása az összes hitelhez viszonyított arány alapján (%) 1841–1846

Év	Brassó	Barcaság	Egyéb
1841	66	15,8	18,2
1842	67,3	14,6	18,1
1844	69,4	16,8	13,8
1846	68,4	15,2	16,4

Forrás: SW 1842., 1843., 1845., 1847. évi számai.

Az adatok alapján egyértelmű, hogy a legjelentősebb hitelfelvevő Brassó lakossága volt. Részesedésük meglehetősen stabil, rendre eléri vagy meghaladja a kétharmadot. A Barcaság⁵¹ városaiba és falvaiba a kihelyezések mintegy 15-16 százaléka került, míg a fennmaradó rész a Barcaságon kívüli területekre. Bár ez utóbbi aránya 1841-től 1846-ig kissé csökkent, a tendencia nem egyértelmű.

Átlagosan a brassói hitelek voltak a legmagasabbak, 1846-ban 735,5 fl összegűek. Ezzel szemben a Barcaságban az átlagos hitelösszeg csak 73 fl, vagyis mindössze a brassói tizede! Az egyéb területeken elhelyezett hitelek átlaga 316,5 fl volt.⁵² Brassóban ezek szerint igen jelentős volt a nagy adósok, minden bizonnyal kereskedők és iparosok szerepe, míg a Barcaságból inkább a kisegzisztenciák, elsősorban a parasztok folyamodtak hitelért,⁵³

51 A Barcaság – németül Burzenland, románul Țară Bârsei – Erdély Brassó körül elhelyezkedő tájegysége, melyet ekkor a Brassó-vidék (Districtus Coronensis, Distrikt Kronstadt) közigazgatási egysége fogott össze a szász önkormányzat részeként.

52 Tudósítás a közgyűlésről. SW 1847. 15. sz., február 22.

53 Vö. Albrichsfeld megállapításával 1839. január 22-én, miszerint a vidéki lakosság elsősorban hitelért fordul az intézethez. Úgy tűnik, ez a tendencia nem változott meg 1848-ig sem. Tudósítás a közgyűlésről. SW 1839. 4. sz., január 24. Közvetve ezt támasztják alá az 1846-os visszafizetési adatok is. Ekkor Brassóból 72 925 f, a Barcaságból 6091 f, más területekről 8253 f értékű hitelt fizettek vissza. Ez Brassó esetében 26 százalék körüli, a más területek esetében 15 százalék körüli,

bár a hitelezés szerepet játszhatott a Brassó környéki protoindusztriális, a paraszti háziiparon nyugvó termelés finanszírozásában is.⁵⁴

Világos, hogy a takarékpénztár elsősorban lokális szerepet játszott, regionális funkciói csak nagyon kis mértékben voltak. A hitelek 82-84 százaléka rendre Brassóban és a hozzá tartozó Barcaságban került elhelyezésre. A fennmaradó rész nagy valószínűséggel a közeli területekre jutott, figyelembe véve, hogy a kapcsolatfelvétel a környező székekre, törvényhatóságokra és határőrezredekre korlátozódott. A földrajzilag meglehetősen behatárolt működésnek a tükrében talán még jelentősebb a takarékpénztár fejlődése. Az 1847-re elért közel félmillió forintos tőkefelhalmozás Brassó és környéke legjelentősebb gazdasági intézményévé tette a KAS-t és jelzi, hogy tudatos, a tőkeakkumulációt segítő gazdaságpolitikával még Erdélyben is jelentős erőforrásokat lehetett megmozgatni.

A hitelezési tevékenység legfontosabb korlátját a betétek alakulása jelentette. A hitelek volumene a betétekével megegyezően alakult, amit jól szemléltet a HAS 1842-es kimutatása:

12. táblázat. Betétek és hitelek havonkénti alakulása a Nagyszebeni Általános Takarékpénztárnál, 1841. december – 1842. december, forint C. M.

	dec.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
betétek	5861	3741	1853	3500	2383	1756	9477	3261	8620	7367	14 614	15 193	9624
hitelek	6020	3290	1320	2945	2116	133	9700	3700	4600	3650	8 884	13 524	7536

Forrás: SW 1843. évf.

míg a Barcaság esetében 11-12 százalékos visszafizetést jelent. Ez nagy valószínűséggel az eltérő gazdasági tevékenység következménye, hiszen a kereskedelem jelentősen gyorsabb megtérülési lehetőségeket biztosít. Vö. Tudósítás a közgyűlésről. SW 1847. 15. sz., február 22.

⁵⁴ A protoindusztrializációra vonatkozóan lásd Miskolczy, 1987, 114–127.

A 12. táblázat adataiból kiderül, hogy a betéteket nem lehetett mindig kihelyezni, a hitelkereslet ingadozása éppúgy korlátozta a hitelezést, mint a betétek összegének változása. További akadályt jelentettek a fedezetre vonatkozó szabályok. Az ügyfelek igényeinek teljesítését behatárolták az egyes nagyobb hitelek is. Az ezekre fordított összegek sokkal több kishitel – ma azt mondanánk, mikrohitel – finanszírozására lettek volna alkalmasak. Mindezek együtt megnehezítették a megfelelő ingatlannal vagy értéktárgyakkal nem rendelkezők és a kis összegű hitelek iránt érdeklődők pénzhez jutását, akik közt találhatjuk a városi iparosok és kereskedők jelentős részét.⁵⁵

A takarékpénztár működésének földrajzi korlátozottságában is szerepet játszottak a fedezetre vonatkozó szigorú szabályok. Az erdélyi társadalomszerkezet jellegzetessége volt egy jelentős, az összlakosság kb. egyharmadát kitevő szabadparaszti réteg, amely potenciális hitelfelvevő lehetett, de ennek területi megoszlása nem volt egyenletes. Míg Brassó-vidéken 48,4 százalékot tettek ki (és ez a száz szék közül a második legalacsonyabb arány volt!), addig Háromszékben csak 0,23 százalékot, Felső-Fehérben 6,17 százalékot, Kóhalom-székből 88,20 százalékot, Fogaras-vidéken 3,05 százalékot, Udvarhely-székből 51,58 százalékot.⁵⁶ Ha ehhez hozzászámítjuk az egyéb szabad jogállású és birtokbírhatási jogot élvező rétegeket, akkor is megállapíthatjuk, hogy az egyes közigazgatási egységeket és régiókat tekintve komoly különbségek voltak a potenciális hitelfelvevők száma közt. Az aránytalanság hatásait még a rendszeres telekkönyv hiánya is fokozta. Figyelembe véve tehát Brassó-vidék magas lélekszámát – mely 1847-ben megközelítette a 130 ezer főt⁵⁷ – egyértelmű, hogy a KAS tevékenységének

55 Az iparosok kishitelek iránti igényét alátámasztja, hogy a brassói városi Zálogház (*Versatzamt*) 1847-ben 3792 tételt fogadott be, javarészt 1-2 és 3-10 forint értékben. Vö. Thör, 1910, 15.

56 Csetri-Imreh, 1990, 18. és 19. táblázat, 402–403.

57 Uo.; Söllner, 1856, 271–276.

bővítésére jó ideig helyben is megfelelő lehetőségek kínálkoztak. S bár a takarékpénztár-egylet törekedett tevékenysége földrajzi kiterjesztésére (erre utal kapcsolatfelvételük a temesvári takarékpénztárral, illetve a számadások megjelentetése erdélyi magyar és román lapokban⁵⁸), ez részben a távolabbi vidékeken meglévő hitelezési lehetőségek korlátozottsága, részben a Barcaságban még kihasználatlan lehetőségek miatt csak kismértékben történt meg.

Ezzel együtt a két intézet fejlődése alapján nyugodtan kijelenthető, hogy Erdély elmaradottságával együtt sem bizonyult kedvezőtlen adottságú területnek a takarékpénztárak számára. A szabad társadalmi rétegek magas aránya, mely a szász székekben a városi lakosság nagy számával és koncentrációjával is együtt járt, jelentős potenciális ügyfélkört jelentett. Míg a betéteseket az elit példája és a takarékoskodás ethosza egyaránt serkenthette, a jelentős létszámú birtokbírhatási jogú réteg a korabeli rendi keretek közt is lehetővé tette a kockázatmentes hitelezési tevékenységet.

Ezt igazolja a takarékoskodás mint öngondoskodási stratégia terjesztésének sikere. 1847-ben Brassó-vidék lakosságának több mint két százaléka rendelkezett takarékbetéttel.⁵⁹ Valószínű, hogy az adósokhoz hasonlóan a betétesek nagyobbik része is brassói volt. Ezek szerint magában a 24 ezer lakosú városban akár a tíz százalékot is elérhette a betéteknek a lakosok számához viszonyított aránya. Szembenben az arányok a magasabb átlagos betétnagyság miatt hasonlóak lehettek, ám ebben az esetben számolni kell azzal is, hogy Nagyszeben politikai és kulturális központi szerepe jobban vonzhatta a más székbeliakat is, és a szász nemzeti

58 Tudósítás a közgyűlésről. SW 1847. 15. sz., február 22., ill. Tudósítás a közgyűlésről. SW 1846. 11. sz., február 5.

59 A 4083 betét a 128 800 lakos esetén 3,17 százalékot jelent, de egy személy több betétet is birtokolhatott, illetve nem Brassó-vidékieknek is lehetett betéte. Ugyanakkor, tekintettel a gyermekek és árvák számára nyitott betétekre, nem alkalmazható az a kényelmes és aránynövelő megoldás, hogy a családfők számára hoz viszonyítjuk a betétek számát.

takarékpénztár jellegét kölcsönözhetette a HAS-nak, ami a betétek helyi lakossághoz viszonyított arányát csökkentő tényező.⁶⁰ Természetes viszont, hogy a polgárosultabb városi környezet Brassóban és Nagyszebenben elfogadóbban reagált, mint a vidék.

A *Kronstädter Allgemeine Sparkasse* és a *Hermanstädter Allgemeine Sparkasse* korai történetéből kirajzolódó kép a tradicionális mintájú takarékpénztárak működéséről meglehetősen sokrétű. Egyértelmű, hogy a helyi társadalom elitjének, azon belül is a magyarországi reformnemzedékkel egykorú fiatalabb generációknak a közösségi felelősségvállalása nyomán jöttek létre, ők játszottak kulcsszerepet működtetésükben is. A korszakban magas színvonalúnak számító közgazdasági ismeretekkel rendelkező vezetőik kiválóan ötvözték a klasszikus takarékpénztárak népjóléti céljait a tőkefelhalmozás és tőkeallokáció gazdasági feladatával. A két szász takarékpénztár sajátos típusát képezi a tradicionális takarékpénztárak csoportjának, melyet a tulajdonképpen bankokként funkcionáló magyarországi takarékpénztáraktól a hangsúlyozott népjóléti funkció, míg a klasszikus takarékpénztáraktól a nagybetétek gyűjtése és azok elhelyezése különböztette meg.

Ezen belül is két működési modell versenye figyelhető meg. A KAS biztonságra törekvő, a biztonság alapjául a formális szabályokat választó stratégiáját kellően ellenpontozza a HAS rugalmas, üzleti alapú tevékenysége, piaci alapú stratégiája. Közös azonban az intézményekben gyors térnyerésük a források és hitelek piacán, dinamikus fejlődésük és az általuk végrehajtott jelentős tőkeakkumuláció. Mindezek tükrében nyugodtan állíthatjuk, hogy a két takarékpénztár korai története gazdasági sikertörténet.

60 Ezt támasztja alá, hogy a nagyszebeni zálogházat (*Versatzamt*) 1844. december 20-án *sächsisches Nationalversatzamt* megnevezéssel alapította a *Nations-Universität*. Vö. Peter Lange szócikke: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* II. köt. 327.

3.2. A bankrendszer elemei: az első hitelszövetkezetek

3.2.1. Új igények, új válaszok

A szász takarékpénztárak viszonylag jó állapotban vészelték át a szabadságharc számukra zűrzavaros időszakát. 1849 márciusában, Bem sikeres hadjárata idején, amikor a honvédek elfoglalták Nagyszebent és Brassót, az üzleti könyveket és a pénztárat mindkét intézet Havasalföldre menekítette. A visszatérésre csak az orosz intervenció után kerülhetett sor. A menekülés okozta problémák – a takarékpénztári tevékenység felfüggesztése – mellett egyéb üzleti veszteségek is érték őket. A forradalom és a hamarosan kitörő háború hatására ügyfeleik jelentős része biztonságosabbnak vélte tőkéjének felvételét. A szabadságharc bukását követően pedig szembe kellett nézniük a Kossuth-bankó értékvesztésével.⁶¹ Ennek ellenére mérlegfőösszegük már 1850-ben elérte az utolsó békeévben regisztráltat, és az is előnyös volt számukra, hogy a polgári jogrend viszonyai közt egyedüli szereplőként maradtak Erdélyben a bankszférában.

A változások azonban meg is nehezítették helyzetüket. Az egységes polgári jogrend körvonalai ugyan fontos lépést jelentettek a jogbiztonság megteremtése felé, ám a birtokbírhatás jogának általános kiterjesztésével, a jobbágyság földbirtokhoz jutásával egyszerre ugrásszerűen megnőtt a potenciális hiteligénylők száma. A dekonjunktuurával párosulva⁶² ez olyan nyomás alá helyezte őket, amelynek nem tudtak megfelelni. Igaz, nem is feltétlenül akartak, hiszen stratégiájuk a régi maradt, a regionális szerepkör betöltésén alapult.⁶³

61 Vö. Bericht, 1851, 16–17.

62 Egyed, 1981, 171–172.; Miskolczy, 1987, 159. skk.

63 A két takarékpénztár további fejlődéséről részletesebben lásd az átalakulásukkal foglalkozó fejezetet.

Az újonnan megalakított Brassói Kereskedelmi és Iparkamara ülésein állandó témát jelentettek a hitelviszonyok. A kamara jelentései rendszeresen szóvá tették a hiteligényekhez képest alacsony kihelyezési lehetőséget, a pénzhiányt. Nagyszebenben kétszeres fedezet mellett sem lehetett takarékpénztári kölcsönhöz jutni, és ahhoz, hogy az igényeknek valamelyest meg tudjanak felelni, kénytelenek voltak a kincstártól 50 000 forint kölcsönt kérni.⁶⁴ A helyzetet nehezítették az állampapír-kibocsátások is. Ezek magas kamatukkal elszívták a megtakarításokat az amúgy is óvatos takarékpénztárak elől.⁶⁵ A problémákat nem oldotta meg az Osztrák Nemzeti Bank brassói kirendeltségének 1850-ben történt megnyitása sem, mivel az éppen a kereskedők számára legfontosabb váltóleszármítást nem vette fel üzletei közé, csupán a bécsi pénztárra szóló utalványok beváltásával foglalkozott.⁶⁶

A kamara kebelében, tehát a leginkább érdekelték körében, három párhuzamos javaslat született. Mindenekelőtt azt kérték, hogy a nemzeti banki fiók minél előbb kezdje meg a váltók leszámítását, lehetőleg magas dotációval, hogy minél nagyobb értékben fogadhasson be ilyen jellegű kötelezvényeket.⁶⁷ A váltótörvény megvitatása kapcsán javasolták továbbá, hogy a két takarékpénztár is fogadjon be váltókat leszámításra. A vitában aztán többen rámutattak – pl. Johann Gött kamarai alelnök és Karl Schmidt –, hogy a két intézet jótékony céljaival nem egyeztethető össze a kockázatos váltóhitelezés. Az ellenzők további érve volt, hogy a föld- és ingatlantulajdonosok jogos érdekeire is tekintettel kell lenni, és a takarékpénztárak a pénzhiány közepe tette képtelenek egyszerre mindkét csoport igényeit kielégíteni.⁶⁸ A javaslat akkor került le végleg a napirendről, amikor

64 Bericht, 1851, 16–17.

65 Uo.; Rösler, Kreditorganisation, 21.; Egyed, 1981, 171–172.

66 Bericht, 1851, 12.

67 Uo., 1857, 275.

68 Protokoll, 1852; Bericht, 1851, 12.

kiderült, hogy a minisztérium nem járul hozzá a statútumok megváltoztatásához és a szükséges kamatemeléshez. A harmadik javaslat egy új bank, egy iparbank (*Gewerbebank*) alapítását tűzte ki célul. Fő feladatának az iparosok hiteligényeinek kielégítését szánták. Azzal érveltek az intézet mellett, hogy az ipari társaságok, manufaktúrák és gyárak alapításához szükséges tőkét csak egy bank révén tudják biztosítani.⁶⁹

Az ONB-fiók tevékenységének bővítésére 1854-ben sor került és a hiteligények nyomán dotációja és leszámítolási kerete hamarosan 1 millió konvenciósi forintra nőtt. Mivel később a további emelés elmaradt, az intézkedés pozitív hatása a hitelviszonyokra csak korlátozottan érvényesült. Még ennyit sem sikerült elérni a *Gewerbebank* alapítása kapcsán. Bár a statútumok tervezetét 1856-ban, a helyi Gewerbeverein támogatásával eljuttatták a minisztériumhoz,⁷⁰ amikor onnan 1858 februárjában visszaküldték a kamarához azzal a kikötéssel, hogy néhány ponton javítsák ki,⁷¹ már érvényben volt a döntés: a tervezet elavult. Így aztán a kérdés hamarosan lekerült a napirendről.

A hitelviszonyok továbbra sem javultak, ezért a kamara további alapítási akciókat kezdeményezett, ám ezúttal kevésbé ambiciózus tervvel álltak elő. Azt javasolták, hogy minden, a kamarai kerülethez tartozó városban hozzanak létre hitelszövetkezetet.⁷² Kérték ugyan a kormány támogatását, de magát az alapítást természetesen az adott település iparosaira és kereskedőire bízta. A *Gewerbebank* korábbi tervéhez képest, amely mindenekelőtt a tőkeközvetítést és a tőkeimportot szolgálta volna, jelentős változás volt, hogy a hitelszövetkezetek egyszerre segítik a tőkefelhalmo-

69 Bericht, 1851, 16.; Protokoll, 1858a.

70 Protokoll, 1858a; Bericht, 1857, 277.

71 Protokoll, 1858b.

72 Rösler, Kreditorganisation, 15. – A hitelszövetkezet olyan társas hitelintézeti forma, melynek tagja lehet mindenki, aki a tagi üzletrészt vagy törzsbetétet befizeti. A szövetkezet rendszerint csak tagjainak nyújt hitelt, és saját tartozásaiért tagjainak felelőssége egyetemleges, bár nem szükségszerűen korlátlan.

zást – a helyben meglévő megtakarítások összegyűjtését – és a hitelfedezet javításával a tőkebevonást is.

A kamara terve meglepő rugalmasságról és egyúttal a pénzügyi innovációk iránti nyitottságról tanúskodik. Az első, valóban hitelszövetkezetnek tekinthető kontinentális pénzintézetet nem sokkal korábban, 1850-ben alapította Hermann Schulze-Delitzsch, aki aztán az általa bevezetett hitelszövetkezeti rendszer névadója is lett.⁷³ Az intézetek legfontosabb jellemzője, hogy a tagok csak törzsbetéteik 3-5-szörös értékéig, korlátozott mértékben viselik a felelősséget a hitelszövetkezet adósságaiért. Tevékenységük mindek előtt rövid lejáratú, főként váltóhitelek nyújtására terjedt ki, szerveződésük és tevékenységük elsősorban a kisvárosi, mezővárosi hitel igények kielégítésére tűnt megfelelőnek.

Végül Erdélyben főként a szászok közt talált kedvező fogadtatásra a javaslat, nem utolsósorban az élénk németországi kapcsolatok és az ottani tapasztalatok miatt. 1860-ban a segesvári Gewerbe-, Spar- und Vorschußverein alapításával komoly alapítási hullám vette kezdetét. Ezt követte 1862-ben Medgyes, 1864-ben Szentágota és Nagyszeben, 1864. december 31-én Beszterce, 1865-ben Nagysink és Szászrégen. 1860 és 1872 közt összesen tizennégy hitelszövetkezet alakult, a fentiek mellett még egy-egy Szászsebesen, Szászvárosban, Zeidenben, Köhalomban, Fogarason, Großpoldon, Heltauban. Az alapítók aktivitása különösen figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a neoabszolutizmus, illetve a provizórium idején csak két másik pénzintézet jött létre, mindkettő Kolozsvárott.⁷⁴ A szász hitelszövetkezeti háló bekapcsolta a pénzügyi intézményrendszerbe a fontosabb szász városokat, térségi központokat. A 11 közigazgatási egység székhelyei közül 9-ben volt hitelszövetkezet, Újgyház helyett pedig a közeli Szentágota ját

73 Lásd Karl Erich Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1977. 223.

74 Egyed, 1981, 172.

szott térségközponti szerepet. Egyedül Szerdahely maradt szász szövetkezet nélkül.

Ezt követően mintegy évtizedes szélcsend következett. A kezdeti lendület alábbhagyott, csak ritkán került sor alapításokra. Ezt részben az indokolta, hogy a Schulze-Delitzsch típusú szövetkezetek igazi terepei a városok voltak, és 1872-re a fontosabb városi jellegű településeken létrehozták azokat. A falvakban már sokkal nehezebb volt sikeres szövetkezeteket alapítani. A hitelszövetkezetek létrehozói megpróbálták erősíteni az együttműködést. 1870. április 23-án a megyesi egylet kezdeményezésére megalakult a szász hitelszövetkezeteket összefogó Verband, és egyleti napot is tartottak. A kezdeményezők a közös fellépés révén nagyobb tőkeerőt akartak biztosítani, összehangolni a hitelszövetkezetek tevékenységét, kicserélni az egyes intézmények tapasztalatait és végül közösen lépni fel céljaikért. Az együttműködés azonban hamarosan megszakadt, amiért később a rossz alapszabályt okol-
ták.⁷⁵

A már létrejött szövetkezetek gazdasági szerepe nem volt elhanyagolható. 1880-ban a brassói kamarai körzetben található 24 szövetkezet (ide tartozott a szász intézetek döntő többsége, de számos magyar és román is) mérlegfőösszege elérte a 4 100 000 osztrák értékű forintot, a kamarai körzet pénzügyi intézetei mérlegfőösszegének 25,1 százalékát. Éves forgalmuk meghaladta a 14 millió forintot, a teljes pénzügyi forgalom 30,4 százalékát.⁷⁶ A legjelentősebb mérlegtételt a leszámított váltók jelentették, 3 291 000 forint értékben. Ez magyarázza, hogy a főként hosszabb lejáratú hitelekkel foglalkozó takarékpénztárakhoz képest arányaiban nagyobb volt a mérlegfőösszeghez viszonyított forgalmuk.⁷⁷

75 Ifj. Josef Bedeus levélfogalmazványa az egyes hitelszövetkezetek részére. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 91.

76 Schuster, 1882, 12–13.

77 Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a kolozsvári kamarai körletben még magasabb volt a forgalomnak a mérlegfőösszeghez viszonyított aránya mind a hitelszövetkezetek, mind a bankok esetében.

A Schulze-Delitzsch típusú hitelszövetkezetek alapításának második hulláma – leszámítva az 1876-ban alapított helsdorsfit – az 1880-as évtized első felére esik. Az előző időszaktól eltérően ekkor nem városi, kisvárosi intézmények alakulnak. A barcasági szász településeken a falusi hiteligények kielégítésére jön létre egy szubregionális intézményi háló.⁷⁸ Más célt szolgált tehát, mint a korábbiak, ám ezt is a kielégítetlen hiteligények hívták életre. Olyanok, melyekre válaszként indult meg az évtized közepén a szász Raiffeisen-mozgalom.⁷⁹ Éppen ezért a Schulze-Delitzsch szövetkezetek falusi terjeszkedése megmaradt barcasági sajátosságnak.

Az 1890-es években induló harmadik alapítási hullámmal egy időben már zajlott az egykor hitelszövetkezetként alapított intézmények áttérése a részvénytársasági formára. Ennek eredményeként 1914-re a legtöbb szövetkezet már átalakult. Mindazonáltal továbbra is jól elkülöníthetők maradtak a szászok pénzintézetei közt. Méreteik alapján, legalábbis a szász intézetekhez viszonyítva, ők képviselték a „közepes” hitelintézeteket. Elhelyezkedésük település-földrajzi sajátosságai, és ebből adódóan társadalmi kapcsolatrendszerük is különbözött a többi bankétól.

3.2.2. A városi hitelszövetkezetek szerepe és működése

A hitelszövetkezetek, eltekintve a speciális barcasági esettől, egyértelműen a másod-, sőt harmadrangú szász városi, kisvárosi központok pénzintézeteiként működtek. Ezek a települések legfeljebb szubregionális vagy kistérségi szerepet játszottak. Gazdasági életükben elsődleges jelentősége a helyi kereskedőknek és kisiparosoknak volt, gazdasági kapcsolatrendszerük csak néhány esetben, például Segesvár, Medgyes vagy Beszterce esetében nyúlt túl ezen a körzeten. Ahol pedig egy nagyvárosban, Nagyszébenben

⁷⁸ Türk, 1898, 645–647.

⁷⁹ Erre vonatkozóan lásd a későbbi, ezzel foglalkozó fejezetet.

vagy Brassóban működtek, ott is háttérbe szorultak a jelentősebb pénzüintézetek mögött, hitelekkel elsősorban eredeti ügyfélkörüket és azok társadalmi csoportjait célozták meg. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról, hogy ez a városháló jelentette a szász településterület gerincét. A szövetkezetek a bankrendszerben is leképezték az egykori Királyföld településrendszerét.

Abban a 29 városban, kisvárosban és községben (eltekintve Nagyszebentől, ahol más, jelentősebb pénzüintézetek játszottak döntő szerepet a gazdasági életben), ahol 1912-ben működő hitelszövetkezet vagy részvénytársasággá alakult egykori hitelszövetkezet tevékenykedett mintegy 57 000 szász élt, az erdélyi szászok 26 százaléka. Ráadásul az egyes pénzüintézetek, különböző mértékben ugyan, de szubregionális szerepet is betöltöttek, a települések vonzaskörzetére is kiterjedt működésük. A szászság több, mint negyede (nem számítva a nagyvárosokban és a vonzaskörzetükben élőket, a harmada) számára az egykori Schulze-Delitzsch szövetkezetek jelentették a pénzügyi infrastruktúra legfontosabb elemét, amivel rendszeres kapcsolatban álltak.

Ezek a pénzüintézetek, mint említettem, eredetileg speciális igények kielégítésére jöttek létre. A részvénytársasági átalakulás a banki tevékenység univerzalizálódásával is járt, a korábban meghatározott társadalmi csoportok számára nyújtott szolgáltatások köre és az ügyfélkör is bővült. A 13., 14., 15. és 16. táblázat ad képet ezen pénzüintézetek banki tevékenységéről.

13. táblázat. Szász hitelszövetkezetek és bankok aktívái 1912, ezer K

	Kész-pénz	Érték-papír	Váltó	Folyó-számla	Jelzálog-kölcsön	Ingatlan	Ipar	Kamatok	Egyéb
Hitelszövetkezetek	1083	16 069	26 111	19 405	63 845	3890	389	1580	2292
Szász bankok	2335	44 336	45 843	36 775	281 840	9472	946	2869	4884

Forrás: Rösler: *Kreditorganisation*, melléklet.

14. táblázat. Az egyes mérlegtételek aránya (%) a szász bankok hasonló állományán belül (első sor), illetve a hitelszövetkezetek állományán belül (második sor)

Kész-pénz	Érték-papír	Váltó	Folyó-számla	Jelzálog-kölcsön	Ingatlan	Ipar	Kamatok	Egyéb
46,38	36,24	56,96	52,77	22,65	41,07	41,12	55,07	46,93
0,80	11,85	19,25	14,31	47,08	2,87	0,29	1,17	1,69

15. táblázat. A szász hitelszövetkezetek (első sor) és a szász bankok (második sor) passzívái 1912, ezer K

Alap-tőke	Tartalék-tőke	Zálog-levelek	Enged-ményezett jelzálog-kölcsön	Takarék-betét	Vissz-leszá-mítolás	Egyéb hitel	Kamatok	Egyéb	Nyere-ség	Mérleg fő-összeg
7944	9117	11 429	16 663	68 698	8162	8084	807	3488	1273	135 622
10 666	29 559	209 437	16 663	119 717	15 586	13 034	5861	6385	2352	429 260

Forrás: Rösler: *Kreditorganisation*, melléklet.

16. táblázat. Az egyes mérlegtételek aránya (%) a szász bankok hasonló állományán belül (első sor), illetve a hitelszövetkezetek állományán belül (második sor)

Alap-tőke	Tartalék-tőke	Zálog-levelek	Enged-ményezett jelzálog-kölcsön	Takarék-betét	Vissz-leszá-mítolás	Egyéb hitel	Kamatok	Egyéb	Nyere-ség	Mérleg fő-összeg
74,48	30,84	5,46	100	57,38	52,37	62,02	13,77	54,63	54,12	31,59
5,86	6,72	8,43	12,29	50,65	6,02	5,96	0,6	2,57	0,94	100

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a szászok kis és közepes pénzügyintézeinek, az egykori Schulze-Delitzsch típusú hitelszövetkezeteknek a szerepe Erdély gazdasági életében egyáltalán nem volt elhanyagolható. Mérlegfőösszegük az összes erdélyi pénzügyintézet mérlegfőösszegének 12-13%-át tette ki, miközben számuk az összes erdélyi banknak csupán 3-3,5%-a volt. Érdekes összehasonlítani őket a román bankok összességével is. Feltűnő, hogy vagyonuk meghaladja az összes, nemcsak erdélyi, hanem partiumi

és bánsági román bank vagyonának 50%-át.⁸⁰ (Ez 1910-ben 211,4 millió koronát, 1914-ben 255,5 millió koronát jelentett.) Mindezt úgy, hogy működési területük az egykori Királyföld kis- és közepes városaira, piachelyeire és a Barcaság falvaira korlátozódott, szemben a román bankok egész Erdélyre és a Partiumra kiterjedő üzleteivel. Figyelemre méltó még az is, hogy ezeknek a településeknek a lakossága Erdély lakosságából messze nem képviselt akkora súlyt, mint amekkora súlyuk a szász hitelszövetkezeteknek volt a pénzintézeti szférában. Ez még akkor is a lakosság jó anyagi kondícióját jelzi, ha számításba vesszük azt, hogy a nagyobb városok egy részében sokan a pesti bankok fiókjainál kerestek hitelt vagy helyeztek el betétet.

A mérlegtételek vizsgálata alapján következtethetünk ezeknek a bankoknak a működési profiljára, valamint a szász bankrendszerben betöltött szerepükre. A források oldalán a legfontosabb szerepet a takarékbetétek játszották. 50 százalékon felüli arányuk a forrásokon belül messze meghaladja a teljes magyarországi bankrendszerre jellemző 29 százalékot.⁸¹ Kijelenthető, hogy elsődleges céljaik közül sikeresnek bizonyultak a megtakarítások összegyűjtésében és a gazdaságba történő visszaforgatásában.

A magyarországi viszonyokhoz képest alacsony volt a saját tőke aránya az idegen tőkéhez viszonyítva. Amíg a teljes bankrendszerben ennek értéke 1:5,4 -hez volt,⁸² és egyes nagybankok jellemzően még ennél is alacsonyabb rátával működtek, addig az itt elemzett szász pénzintézetek saját tőke – idegen tőke mutatója 1:8, vagyis jelentősen magasabb. Nem kizárt, hogy ez a megtakarítási szokásokkal van összefüggésben, azzal, hogy a takarékbetétek számukra gyakorlatilag hosszú lejáratú forrást jelentettek és így a jelzáloghitelek magas aránya ellenére nem kellett a saját tőkét emelni a biztonságos működéshez. Ugyanakkor megint csak azt igazolja,

⁸⁰ Petra, 1936, 106–107.

⁸¹ Tomka, 2000, 50–51.

⁸² Uo.

hogy sikeresen mobilizálták a lakossági megtakarításokat, működésük elsősorban azokra épült, nem pedig a tulajdonosok tőkejutatásaira vagy pénzpiaci tőkebevonásra. Megint csak érdemes ezt összevetni a román bankokkal, amelyek ebben a tekintetben is a magyarországi pénzüintézetekhez hasonlóak voltak. A saját és az idegen tőke aránya az ő esetükben is 1:5,4-hez volt,⁸³ jelezve a különbséget a működésben is.

Sajátos jelenség a záloglevelek megjelenése a mérlegben. Ez nem volt általánosan jellemző sem a magyarországi kis bankokra, sem ezekre a hitelszövetkezetekre, hiszen a kibocsátás feltételül a törvény szigorú feltételeket szabott, amelyeknek a kis bankok egyedül nem is tudtak volna megfelelni. Ezért alakult 1909-ben Medgyesen a *Pfandbriefanstalt Siebenbürgischen Sparkassen* (Erdélyi Takarékpénztárak Záloglevél-intézete), amelynek feladata kifejezetten a ráengedményezett jelzáloghitelek fedezetéül szolgáló záloglevelek kibocsátása volt.

Az aktívákra jellemző a jelzáloghitelek magas aránya. 47 százalékos súlyuk majd húsz százalékkal magasabb, mint az országos érték (29,3%).⁸⁴ Ez nem az egyéb hagyományos (lombard, váltóleszámitolás) vagy újabb (folyószámla-hitelezés) üzletágak rovására történt, azok súlya az üzleti tevékenységükben nem tért el lényegesen az országos értékektől. Ellenben érthető okokból kimaradtak a községi kölcsönök nyújtásából, miután az elsősorban a nagybankoknak és konzorciumaiknak biztosított lehetőségeket. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy működésük jellegzetességei nem tértek el alapvetően a korszak vidéki, kisvárosi pénzüintézeteinek jellemzőitől.

A szász bankok közti munkamegosztást vizsgálva sajátos paradoxon tűnhet fel. Miközben fő üzletáguknak számított a jelzáloghitelek folyósítása (az összes aktíva 47%-át téve ki), az összes szász bank jelzáloghiteleiből mindössze 22,5%-kal rendelkeztek, holott

83 Petra, 1936, 106–107 között.

84 Uo.

mérlegfőösszegük a szász bankok mérlegfőösszegének 31,6%-át tette ki. Az ellentmondás oka az, hogy tevékenységük során elsősorban a helyi hiteligények kielégítésével foglalkoztak, ami erősen korlátozta expanziós lehetőségeiket. A nagyobb, specializált intézetek (ezek működéséről lásd a következő fejezeteket) regionális, sőt azon is túlnyúló szerepre tettek szert. Ugyanakkor helyi, szubregionális szerepük ellenére súlyuk figyelemre méltó a váltóleszámítolásban, valamint a folyószámla-hitelezésben. Ezekben az üzletágakban ők elégítették ki a szász bankokkal szembeni igények nagyobb részét. A folyószámla-hitelezés meghonosítása emellett jelentős innovációs, illetve megújulási potenciálra is utal.⁸⁵

Az ilyen típusú pénzüintézetekre általában jellemző, földrajzi értelemben korlátozott működés mellett is tetten érhetők nem lényegtelen különbségek. Voltak nagyobb területet átfogó, jelentősebb intézetek, melyek közül érdemes kiemelni a medgyesi és a beszercei egyletet. 1912-ben a szász pénzüintézetek mérlegfőösszeg szerinti rangsorában a hatodik és nyolcadik helyen találhatók 12 606 000, illetve 9 473 000 koronával. Mindkettő a korai alapítások közül való, ami részben magyarázatot ad megnövekedett jelentőségükre. Elég idő állt rendelkezésükre ahhoz, hogy komolyabb pénzüintézetté váljanak. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy az alapításkor mindkettő működési területe egy-egy jelentősebb közigazgatási egység volt, fő céljuk pedig a kisiparosok hitelezése. A beszercei intézet megmaradt az egykori Beszerce-vidék szász lakossága fontos hitelforrásának, de a földrajzi elszigeteltség korlátozta fejlődési lehetőségeit.⁸⁶ A medgyesi intézet profitálhatott volna a vasút korai megépüléséből, a fellendülés mégis egészen a századfordulóig váratott magára, nem utolsósorban a működés korábban önként vállalt korlátai miatt. A szövet-

85 Egészen feltűnő ebből a szempontból a *Marienburg-Rotbacher Vorschußverein* és a *Brenndörfer Vorschußverein AG*, melyek kizárólag folyószámlahiteleket nyújtottak. Rösler, *Kreditorganisation*.

86 Zeigel, *63 Jahre*.

kezet csak a részvénytársasággá alakulást követően indult dinamikus gyarapodásnak.⁸⁷

Másik típusnak tekinthető a viszonylag kisebb területen működő és a földrajzi korlátok átlépésével nem kísérletező egylet is, mint például a kőhalmi. 1912-ben a száz bankok rangsorában a 19., mérlegfőösszege 3 406 000 korona, tehát egyértelműen más kategória, mint az előbbi két intézet. 1870-es alapításakor a kicsi Kőhalom-szék bankjának szánták. Feladata az volt, hogy enyhítse a vidék pénzhányát,⁸⁸ ami azt követően lépett fel, hogy a Brassói Általános Takarékpénztár aktivitását az igazgatóság a Barcaságra korlátozta.⁸⁹ A székhez való szoros kötődést jelzi az is, hogy az egylet elnöke Michael Gaertner királybíró lett. Az intézet története során később is ügyeltek rá, hogy a(z egykori) szék 18 községének hitelproblémáival foglalkozzanak. Ennek megfelelően számíthattak a hivatalosság támogatására is. Induláskor 1000 forint hitelt kaptak, később pedig az *Allodialkasse* segítségét vehették igénybe.⁹⁰

Mindkét eddig jellemzettől eltérő modell alakult ki a Barcaságban. Az itteni szövetkezetek intézményi hálójá kiterjedt a terület falvaira is. A szervezet működtetését részben a feketehalmi egylet, részben a brassói takarékpénztár vállalta magára. A barcasági egyletek közül a feketehalmi mérlegfőösszege alapján a kőhalmival egy csoportba tartozott, a többi intézet (a barcarozsnyói kivételével) pedig 1 millió korona körüli vagy az alatti vagyonnal rendelkezett. Az itt tevékenykedő 11 hitelszövetkezet összesen

87 A mérlegfőösszeg növekedése 1862–1866 közt 122 ezer korona, 1882–1886 közt még mindig csak 1,486 millió korona, 1902–1906 közt már 5,296 millió korona 1907–1911 közt pedig 9,552 millió korona! Erre és további adatokra lásd Festschrift, 1912, *Függelék*.

88 Tobie, 1922, 5.

89 Erre lásd Igazgatósági jegyzőkönyvek 1872. január 16., Direcția Județeană ale Arhivelor Naționale din Brașov (DJANBV), fond 148. „Sparkassa” 1/1872; Egry, 2003a.

90 Tobie, 1922, 5.

10 338 000 korona mérlegfőösszeggel rendelkezett. Ez megfelelt a komolyabb regionális szerepet betöltő megyesi vagy segesvári bankok nagyságrendjének.

A feketehalmi, a barcarozsnyói és a heldsorfi egyletek a banki üzletek szélesebb körét gyakorolták, működési körük is túlterjedt a települési határokon, forrásbevonásuk diverzifikált volt. A többi intézet ellenben az adott település lakóinak hiteligényét volt hivatott kielégíteni. Ehhez segítségükre volt, hogy az induláskor leszámítolási hitelkeretet nyithattak a Brassói Általános Takarékpénztárnál, amit később a takarékpénztár rendszerint megemelt. Legfontosabb forrásuk idővel egyre inkább a takarékbetét-állomány, a falusi lakosság gyarapodó megtakarítása lett.⁹¹ Az egyes intézetek közti kooperáció erősítésére 1905-ben megalakították a *Burzenländer Revisionsverband für Genossenschaften und Aktiengesellschaftent*. A szervezet célja elsősorban az ellenőrzés hatékonyabbá tétele és a tapasztalatcsere volt, segítve ezzel a biztonságos működés feltételeinek javítását is. Ezek mellett szerepet kapott az intézetek üzleti kooperációjának erősítésében is.⁹²

3.3. A bankrendszer elemei: a földhitelintézet

Az eddigiekből egyértelmű lehet, hogy a fokozatosan kiépülő banki szervezet az 1860-as években elsősorban a városi lakosság kiszolgálására volt alkalmas. A hiteligények azonban egyáltalán nem korlátozódtak erre a szászok mintegy negyedét kitevő társadalmi csoportra. Ahogy a társadalmi-gazdasági átalakulás előrehaladt, Erdélyben is egyre fontosabb lett a falusi és ezen belül is a mezőgazdaságból élő népesség fokozottan jelentkező igényeinek kielégítése. Széchenyi *Hitelje*, Balásházy *Tanácsolatai*, az 1844-es

91 Lásd Türk, 1898; számos példa található az igazgatósági üléseken tárgyalt kérdésekről: DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 4/1875 Index, Registre 18.; Egry, 2003a.

92 1905. december 23-i igazgatósági ülés. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, Registre 29.

Országgyűlésen kidolgozott javaslat egy hitelintézet alapítására⁹³ azt is jelzik, hogy a kérdés ugyanolyan jelentős szerepet játszott a magyarországi polgári átalakulás során, mint mindenütt Európában. Elmondható ez Erdélyről is, elég csak arra utalni, hogy a szász reformprogramnak is része volt a hitelviszonyok rendezése, a törlesztéses (amortizációs) kölcsön bevezetése.⁹⁴ A földhitelezés tehát kezdettől fogva jelentős szerepet játszott erőfeszítéseikben és nem csak a szászok hitelintézeti hálózatának kiépítése során merült fel, amikor számot vetettek az addigi eredményekkel és hiányosságokkal. Ennek ellenére az intézményrendszer formálásában jelentős szerepe volt annak, hogy a szászok megtapasztalhatták intézményeik, főként a takarékpénztárak korlátait, és kénytelenek voltak újabb megoldási lehetőségeket keresni.

3.3.1. Javaslatok, tervek és a földhitelintézet alapítása

1865 végén egy érdekes elképzelés az Univerzitás közjogi státusát kihasználva, egyfajta kvázi-államkölcsön, vagy municipális kölcsön felvételét javasolta. A terv szerint mintegy 2 millió forintnyi, 5%-os kamatozású kötvényt lehetett volna külföldön – Frankfurtban, Brüsszelben, Amszterdamban – elhelyezni 30 éves lejáratra, amortizációs rendszerű törlesztéssel. Célja elsősorban a konverzió, tehát a meglévő magas kamatozású hitelek felváltása lett volna egy alacsonyabbal. Igaz, a terv kiötlői az így megszerzett forrásokat nem kizárólag agrárcélokra kívánták fordítani.⁹⁵

Ifj. Josef Bedeus von Scharberg, a *Landwirtschaftsverein* titkára a nagyszebeni országgyűlésen terjesztett elő egy másik javaslatot erdélyi tartományi hitelintézet alapítására. Elképzelését az országgyűlés berekesztését követően is fenntartotta. Az általa készített statútumtervre alapozva kívánt létrehozni egy hitelszövetkezetet,

93 *Újabbkori Ismeretek Tára* IV. kötet, Pest 1852. Hitelintézet 297.; Lónyay-nekrológ.

94 Amortisation und Zinsenherabsetzung. *SB* 1846. 93. sz., november 23.

95 National-Anlehen, 1868.

amely tagjai közös felelősségvállalására alapozva juthatott volna forrásokhoz. Ezeket aztán rövid lejáratú hitelként folyósította volna a hitelkérőknek. A hitelfelvétel feltételül kívánta szabni a legalább 3 hónapi rendes tagságot. Emellett elvárta volna, hogy a kérelmezőt „semmilyen bectelenség ne terhelje”, ne legyen hátralékban valamilyen korábbi hitellel és vagyoni-jövedelmi körülményei biztosítsák a visszafizetést. A hitelösszeg az adós vagyonának értékéig terjedhetett volna, az ennél nagyobb igényt készfizető kezessel kellett volna biztosítani. Futamidőként egyszer meghosszabbítható 3 hónapot tervezett.⁹⁶

Az 1826-ban született Bedeus már nem Lange és Herbert nemzedékéhez tartozott, hanem ahhoz, amelyik nem sokkal az eszmélése után már megtapasztalta 48 viharait. Friederich Müller a későbbi püspök kortársa volt, és id. Josef Bedeus, a tartományi főbiztos, neves jogtudós és történész, a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* örökös elnökének fia és örököse. Részben ennek köszönhette tekintélyét, és talán azt is, hogy a nagyszebeni gimnázium és a jogakadémia elvégzése után állami állásba kerülve gyorsan emelkedett felfelé, előbb a királyi táblán, majd a Guberniumnál és végül a belügyminisztériumban. Az Októberi Diploma idején már a politikai élet élvonalában tevékenykedik, és emellett a gazdasági fejlesztéssel kapcsolatos tervekkel is sző.⁹⁷ Az 1863/64-es nagyszebeni országgyűlésen már képviselő és közben a *Landwirtschaftsverein* titkára. Világi pályafutásának emelkedése természetesen hozta magával emelkedését az egyházon belül is, végül annak kurátora lett.

Élete fő műve azonban végül a földhitelintézet megalapítása lett, melynek vezérigazgatói tisztét haláláig betöltötte. Az országgyűlésben előterjesztett tervhez megszerezte a *Landwirtschafts-*

96 Statuten-Entwurf für einen landwirtschaftlichen Vorschussverein. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 285. 146.

97 Erre vonatkozóan lásd például Bedeus levelét Georg Daniel Teutschoz 1860. november 7-én. In Vlaicu, 1994, 42. levél, 97–99.

verein támogatását. Annak elnöksége fel is terjesztette a javaslatot az illetékes minisztériumhoz.⁹⁸ A szakhatóságok azonban elutasították a kérést, mert szerintük Erdélyben csak a záloglevél-kibocsátásra alapított hitelintézet lehet sikeres.⁹⁹ Ezt követően Bedeus átdolgozta a javaslatot és újra a *Landwirtschaftsverein* elé terjesztette. Annak vezetése 1867. augusztus 2-án elfogadta az önszegély elvére alapított hitelegylet tervét. Az elképzelések szerint az új intézet jelzáloghiteleihez záloglevelek kibocsátásával szerzett volna forrásokat.¹⁰⁰ Az új statútumokat kidolgozásukat követően, 1869-ben felterjesztették a Kereskedelmi Minisztériumnak, ahol 1870. szeptember 19-én került sor megerősítésükre.¹⁰¹

A működés megkezdése korántsem bizonyult egyszerűnek. A földhitelintézeti forma miatt 100 000 forintnyi alaptőke jegyzésére, és annak 30 százalékos arányú befizetésére volt szükség. Az első jegyzés sikertelen is volt, 1871 folyamán 300 alapítói rész nem talált gazdára az 1000-ból. Hiába volt az egyház jelentős összegű támogatása, hiába nyújtott segédkezett a *Landwirtschaftsverein* (az alapszabályok értelmében ez utóbbi kapta meg a nyereség 10%-át), Bedeus kénytelen volt elzálogosítani vagyonát. Így is csak 1872 márciusában kezdte meg működését a Nagyszombeni Földhitelintézet (*Bodencreditanstalt in Hermannstadt - BCA*).¹⁰²

A földhitelintézeti forma egyértelművé tette, hogy az új intézet fő profilja a jelzálogkölcsönök nyújtása lesz mind földbirtok, mind pedig házingatlan fedezete mellett. Az ehhez szükséges forrásokat záloglevelek kibocsátása révén szerezték. Magyarországon nem ez volt az első ilyen jellegű pénzintézet, még kevésbé a Monarchiában. A poroszországi *Landschaftok* mintájára a német fejedelemségek-

98 Schobel, 1984, 107.

99 Rösler, *Kreditorganisation*, 15–17.

100 Geschichte der Bodencreditanstalt in Hermannstadt. Kézirat. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 93. (a továbbiakban Geschichte der BCA).

101 Rösler, *Kreditorganisation*, 15–17.

102 Uo.; Teutsch, 1896b, 6.; Geschichte der BCA.

ben és Kelet-Közép-Európa szinte minden régiójában megindult alapítási hullám¹⁰³ az 1840-es években ért a Habsburg Birodalom területére a galíciai földhitelintézet megalapításával. Ezt követően a Bodencreditanstalt és végül 1862-ben a Magyar Földhitelintézet jött létre.¹⁰⁴ Ez utóbbi azonban csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon területén kezdte meg működését.

A kiegyezés után már elbírálta ugyan az Erdélyből érkező hitelkérelmeket is, de az egész ország területén jelentkező hatalmas hitel igény korlátozta a lehetőségeit. Emellett a szervezésben nagy szerepet játszottak a személyes kapcsolatok is. Ezek hiánya a szász elit és a Magyar Földhitelintézetet alapító elitcsoportok közt minimálisra tette a szászföldi kihelyezéseket.¹⁰⁵ A kedvező tapasztalatok azonban hozzájárulhattak ahhoz, hogy miután sem a takarékpénztárak, sem a kisebb városokban működő pénzügyintézetek nem oldották meg az ingatlan tulajdonosok és a földbirtokosok hitel problémáit, a bevált forma meghonosítására tegyenek kísérletet. (Igaz, mint fentebb láthattuk, a kormányzat is csak ehhez adta hozzájárulását.)

Az új intézet indulásakor nem csak a tulajdonrészek jegyzése okozott problémát. Az alapítás után nem sokkal bekövetkező 1873-as krach megnehezítette a záloglevelek sikeres kibocsátását, és ami ehhez elengedhetetlen volt, az intézet iránti bizalom megerősítését. A válság közvetlen negatív hatásai elsősorban a mobilbankokat érintették, azon belül is főként néhány nagyobb,¹⁰⁶ de egy

103 Mennyey, 1940, 143.

104 Egry, MFHI. Az intézetnek ugyan voltak Erdélyben is birtokos tagjai, de az unió megvalósulásáig annak tevékenysége csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon területére terjedt ki.

105 1884. december 31-én az akkor már az ország legnagyobb jelzálog-hitelezőjének számító Magyar Földhitelintézet hiteleiből a Szászföldre mindössze 63,9 ezer forint, az összes kihelyezés 0,07%-a került. Ezen belül Beszterce-Naszód vármegyében 28,5 ezer forint, Nagy-Küküllő vármegyében 32,9 ezer forint, Székely vármegyében 2,5 ezer forint hitelt vettek igénybe. Vö. Egry, MFHI, 3. függelék.

106 A krachnak a hitelszervezetre gyakorolt hatásáról lásd Egry, 1995, 65–144.

frissen induló, értékpapír-kibocsátásra alapozott intézet növekedési lehetőségeit alapvetően befolyásolta a tőzsde összeomlása és a pénzintézeti szféra iránti bizalom megrendülése. A földhitelintézet arra sem számíthatott, hogy egyéb lehetőségek, főként takarékbetétek révén sikerül leküzdenie a forráshiányt, mivel Nagyszebenben elsősorban a takarékpénztárnak voltak jó lehetőségei a betétgyűjtésre.

Ilyen körülmények közt pótolhatatlanok voltak a jó üzleti kapcsolatok és a társadalmi támogatás. Az utóbbi adott volt, az egyház – a szászok egyik legbefolyásosabb intézménye – és a *Landwirtschaftsverein* – szintén tekintélyes és jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkező szervezet – segítették, már csak befektetéseik védelmében is. Nem voltak rossz kapcsolatai a helyi gazdaság szereplőivel sem. Legalábbis erről árulkodik az első, ideiglenes igazgatóság és felügyelőbizottság összetétele. Ennek tagjait az egyház és az alapítást segítő intézmények delegálhatták. Az egyház részéről saját nyugdíjintézetének vezetői, ifj. Josef Bedeus, Michael Bruckner és Karl Conrad kerültek az igazgatótanácsba. Megbízást kapott a *Transsylvania Versicherungsbank* igazgatója, Heinrich Wiedermann is.¹⁰⁷

A felügyelőbizottság összetétele a következő volt: Heinrich Kaestner *Landeskirchenmeister*; Michael Fabritius, a *Vorschußverein* választmányi tagja; Victor Still ügyvéd, a takarékpénztár jogi képviselője; Johann Süßmann, az osztrák alkalmazotti egyesület (*Österreichisches Beamtenverein*) helyi részlegének elnöke; Albert von Sachsenheim, a medgyesi kerületi *Landwirtschaftsverein* elnöke; Josef Gull, Segesvár polgármestere és a *Landwirtschaftsverein* helyi vezetőségének tagja; Josef Mayer ügyvéd és a brassói takarékpénztár jogi képviselője; Eugen Welmann szászsebesi telekkönyvvezető; Johann Alzner szászrégeni szenátor és a helyi *Landwirtschaftsverein* elnöke; Friedrich Phleps magisztrátusi tit-

107 *Vereinsnachricht*, 1872. március 13., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 3.

kár mint jogtudó; Michael Dörner számvevőtanácsos mint számvitelhez értő tag, és végül Josef Schuster pénzügyi tanácsos, mint a *Landwirtschaftsverein* vezetőségének képviselője.¹⁰⁸

A vezető testületek összetételéből egyértelmű, hogy az alapítók gondosan ügyeltek nem csupán az egyes száz régiók reprezentációjára, hanem arra is, hogy az alapítást támogató pénzügyi intézetek, szervezetek és egyletek képviselve legyenek. Nem véletlen a két takarékpénztár, továbbá a helyi *Vorschußverein* és a *Landwirtschaftsverein* részvétele az intézet – ideiglenes – vezetésében. Mindez nemcsak a piaci kapcsolatrendszer biztosítására, hanem a bizalom megteremtésére szolgált. Az előbbi nem is mindig maradt meg személyi kapcsolatok, esetleg az informális segítség szintjén. Wiedermann például később javasolta az intézet végleges vezetésének, hogy a hitelek fedezetéül felajánlott ingatlanok esetében megkövetelt tűzkárbiztosítást az intézet ügyfelei a Transylvániánál könnyített eljárással köthessék meg.¹⁰⁹ Az sem volt mellékes, hogy az igazgatósági tagok, tekintettel egyéb jól fizető állásaikra és az intézet nehézségeire, kezdetben nem tartottak igényt fizetésre, jelentősen könnyítve a működését éppen csak megkezdő földhitelintézet nehézségein.

3.3.2 A lokális banktól a nemzetközi pénzpiacba integrált pénzügyi intézetig

A legfontosabb probléma a forrásszerzés volt. A bankrendszer gyenge vidéki szervezettsége, a tőkefelhalmozás relatív alacsony mértéke és a tőkebeáramlás visszafogottsága miatt az összegyűjtött források elhelyezése szigorúbb feltételek – például a minimálisan 1000 forintos hitelösszeg vagy a kötelező tűzkárbiztosítás – mellett sem volt különösebben nehéz. Bár a betétgyűjtést az alapszabályok nem zárták ki, annak szerepét eleve másodlagosnak

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282.

képzelték. Ennek megfelelően 1873 végén a takarékbetétek értéke 12 829 forintot, és az évtized végére (1880) is csupán 529 000 forintot tett ki.¹¹⁰ Éppen ezért nagyon fontos volt piacot szerezni a zálogleveleknek, ami az egész Európára kiterjedő válság közepette egyáltalán nem volt egyszerű.¹¹¹

Az intézet első zálogleveleit az indulást követően igen csábító kondíciókkal kínálták a piacon. Az 5,5%-os kamat mellett 20%-nyi kamatprémiumot is ígértek, összesen tehát 6,7%-os hozamot biztosítottak a névértékhez képest. A lejárat is rövidebb volt a versenytársak, például a Magyar Földhitelintézet által kibocsátott papírokénál, csak 24 év.¹¹² Mindez azonban az adott körülmények közepette nem bizonyult elegendőnek a kereslet felkeltésére. A mérlegadatok mellett (lásd 17. táblázat) erről tanúskodnak azok a levelek is, amelyekben különböző európai bankházak reagáltak az intézet megkeresésére. 1873. július 8-án kelt a zürichi *Guillond és Kügler* cég levele. Ebben udvariasan megköszönik az értesítést az alapításról és az alapszabályról, ám azt is közlik a földhitelintézet vezetésével, hogy az akkori pénzügyi depresszió közepette nem tudnak jelentősebb kölcsönt folyósítani és a záloglevelek vásárlása is csak akkor lesz majd aktuális, ha a „pénz olcsóbb lesz”.¹¹³ Nem jártak nagyobb sikerrel két évvel később Berlinben, az ottani *Benoni és Kaskel* cégnél sem.¹¹⁴ Megpróbálkozott az igazgatóság azzal is, hogy közvetlenül Schulze-Delitzschtól kérjen segítséget. A megbízásából válaszoló dr. Leibling, a *Gesellschaft für Verbreitung der Volksbildung* vezetőségi titkára arról tájékoztatta a nagyszabedűket, hogy Schulze-Delitzschet „túlságosan leköti a parlamenti

110 Geschichte der BCA.

111 Érdemes megjegyezni, hogy valószínűleg válság nélkül sem lett volna egyszerű a probléma rendezése, hiszen egy évtizeddel korábban a sokkal nagyobb volumenű vállalkozásként induló Magyar Földhitelintézet vezetői számára is gondot okozott a kibocsátott papírok elhelyezése. Egry MFHI.

112 Geschichte der BCA.

113 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282.

114 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 10. f.

munka”. Azért Leibling beajánlotta az intézetet és zálogleveleit Eugen Schlinger berlini bankárhoz.¹¹⁵

Mindezzel együtt az intézet nem volt képes forrásainak bővítésére és a növekedés dinamizálására, amint az a 17. és 18. táblázatból is kitűnik:

17. táblázat. A Nagyszebeni Földhitelintézet működésének legfontosabb adatai 1872–1892, ezer o. é. forint

Év	Forgalom	Értékpapír	Váltó	Folyószámla	Jelzálog-Hitel	Záloglevél biztosítéki alap	Tartalék-tőke	Záloglevelek	Takarék-betét	Nyereség
1873	521	22,5	9,1	5,8	179,5	–	31,9	171,8	12,8	3,7
1877	1 244	99,1	69	3,6	445,5	60,2	60	307,6	248,7	8,4
1882	2 815,5	304,7	84,5	22,5	1578,9	245,4	66,8	1130,6	574,8	18
1887	4 514,5	555,5	136,2	74,1	4221,1	271,5	159,2	3730,6	861,5	22,7
1892	14 403	771,8	165,6	357,1	7967,3	414	213	7364,9	1122,7	50,8

Forrás: Geschichte der BCA.

18. táblázat. A Nagyszebeni Földhitelintézet működésének legfontosabb mutatói a mérlegfőösszeg arányában (%) 1873–1892

Év	Forgalom	Értékpapír	Váltó	Folyószámla	Jelzálog-Hitel	Záloglevél biztosítéki alap	Tartalék-tőke	Záloglevelek	Takarék-betét	Nyereség
1873	237	10,2	4,1	2,6	89,5	–	14,5	78	5,8	1,7
1877	182	14,5	10,1	0,5	65	8,8	8,8	44,9	36,3	1,2
1882	138	15	4,2	1,1	77,6	12,1	3,3	55,5	28,2	0,9
1887	89	11	2,7	1,5	83,7	5,4	3,2	73,9	17,1	0,4
1892	158	8,4	1,8	3,9	86,9	4,5	2,3	80,4	12,2	0,60

Forrás: Geschichte der BCA.

A működés első évtizedének növekedését jóindulattal sem minősíthetjük különösebben lendületesnek, bár a trend az ötéves ciklusokat összevetve emelkedő. A forgalom 1873 és 1877 közt

¹¹⁵ Dr. Leibling levele ifj. Josef Bedeushoz, DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 285. 34. f.

éves átlagban 181 ezer forinttal nő, a következő öt éves periódusban már 314 ezer forinttal. Jelentősebb a jelzáloghitelek növekedési ütemének változása. Az első időszakban az éves átlagérték 66,5 ezer forint, a következő öt évben már 226,5 ezer forint. Sokkal lassabb a takarékbetétek növekedése, és itt az ütem sem változik jelentős mértékben. 1873 és 1877 közt éves átlagban 59 ezer forinttal, a következő időszakban 65 ezer forinttal bővül a betétállomány.

Bár 1877 és 1882 között határozottan javult az intézet teljesítménye, nem beszélhetünk sem a nehézségek teljes leküzdéséről, sem a fejlődés problémamentessé válásáról. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy a vizsgált periódusban a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár is hasonló gondokkal küszködött (mérlegfőösszege csupán valamivel egymillió forint felett nőtt az évtized folyamán), és nehézségekről árulkodnak a medgyesi intézet adatai is. Az utóbbi működése egyértelműen stagnált, mérlegfőösszege 1871-ben 1,138 millió forint, 1881-ben 1,203 millió forint volt, a betétállomány ugyanezen időpontokban 905 ezer illetve 894 ezer forint.¹¹⁶ Velük szemben dinamikusnak tűnik a nem sokkal korábban alapított kőhalmi hitelszövetkezet növekedése, amelynek hitelállománya az 1872-es 84 ezer forintról 1882-re 454 ezer forintra emelkedett. Hasonló mértékben nőtt a betétállomány is 61 ezer forintról 451 ezer forintra.¹¹⁷ Végül érdemes megemlíteni, hogy az 1872-ben alapított Albina fejlődése is nagyon hasonló a már említett intézetekéhez. Az első év 2 713 135 forintos forgalma 1877-ig 3 595 392 forintra nőtt, majd 1882-re 7 423 503 forintra. Az éves kihelyezések összege pedig szinte végig 1,5 millió forint körül ingadozik és 1880-ig nem is mutat emelkedő trendet.¹¹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a régebbi intézetek is növekedési korlátokba ütköztek, az újabb alapításúak pedig hasonló ütemben növekedtek.

116 Festschrift, 1912, *Függelék*.

117 Tobie, 1922, 20.

118 Drecin, 1982, *A függelék*.

Az évtized a térség pénzintézeteinek nem sok sikert hozott, a megrekedés vagy a lassú növekedés általános jelenség a korszakban.

A 17. és 18. táblázatban foglalt adatok alapján az új földhitelintézet fejlődésének legfőbb korlátját a forrásbevonás nehézségei jelentették. A záloglevelek elhelyezése problémát jelentett, így nagyobb szerep jutott a betéteknek a hitelezési tevékenység finanszírozásában. Alátámasztja ezt a források szerkezetének drasztikus változása az első évek során, a záloglevelek arányának jelentős csökkenése és a takarékbetétek arányának növekedése. Csakhogy a betétgyűjtésnek határt szabott az erős konkurencia és a tevékenység földrajzi korlátozottsága, mivel ez az összegyűjthető megtakarítások volumenét is korlátozta. A többi intézet adatai is arra utalnak, hogy a Szászföldön ekkor a régebbi, bejáratott, tekintélyes intézmények, illetve a pénzintézeti rendszerbe frissen bekapcsolt vidékeken alapított bankok – ilyen volt a hitelszövetkezet Kőhalomban – voltak képesek forrásaik komolyabb bővítésére.

A záloglevél-kibocsátás nehézségeit további adatok is illusztrálják. Az első kibocsátású záloglevelekből 1872 és 1876 között 319 ezer forint értékű került a piacra. Az 1879 és 1882 közti második kibocsátás ezt mindössze 50 ezer forinttal haladta meg.¹¹⁹ A földhitelintézet helyzete annyira nehéz volt, hogy 1876. április 10-én Bedeus a működési költségek csökkentését, többek közt az igazgatóság fizetésének redukálását és létszámcsökkentést javasolt.¹²⁰ A nehézségek általános jellegére mutat az is, hogy az Albina körül, annak megalapítása óta szerveződő falusi hitelszövetkezetek már 1874-ben feloszlottak sikertelenségük miatt.¹²¹

119 Geschichte der BCA.

120 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 9. f.

121 Gyárfás Elemér: Az erdélyi románok hitelszervezetei. In *Magyar Kisebbség* 1924. 71–79. Idézi Hunyadi, 2002, 117. 49. j.; Drecin-Dobrescu, 2001, 43–44.

Az első évtized nehézségeit az 1880-as évek közepére dinamikus fejlődés váltotta fel, a hitelezési tevékenység élénküléséről, és így közvetve a tőkebevonás sikeréről tanúskodnak a forgalom és a záloglevél-kibocsátás adatai. A harmadik záloglevél-kibocsátás 1881 és 1887 közt már 1 903 600 forint értékben történt, a negyedik kibocsátású záloglevelekből 1884 és 1889 között 1 748 700 forintnyit sikerült piacra dobni. A forgalom 1883 és 1887 között éves átlagban csak 340 ezer forinttal nőtt, ugyanekkor a záloglevél-kibocsátás növekedése éves átlagban 528 ezer forint. Ez kétszerese a megelőző időszakra jellemzőnek. Közben a takarékbetétek állományának növekedési üteme csökkent, és újra megnőtt a záloglevelek aránya a források közt. A forgalomnövekedés ütemének elmaradását a források növekedése mögött minden bizonnyal a hitelek lejáratja magyarázza.

Az igazi aranykor az 1890-es évek fordulójától következett el. Az ötödik kibocsátású záloglevelekből 1887 és 1894 között 6 537 200 forintnyit sikerült elhelyezni.¹²² Megduplázódott a záloglevél-állomány és megháromszorozódott a forgalom. Az okokat keresve arra hívnám fel a figyelmet, hogy az intézet növekedése igazodik az országos tendenciákhoz. A hetvenes évek országosan is a záloglevél-kibocsátás pangását hozták, 1873 és 1880 közt mindössze 31 millió forinttal nőtt a magyarországi pénzüintézetek állománya, ami kevesebb, mint a megelőző hét évben. A földhitelintézet tehát nem mutat különösebb eltérést az általános tendenciától. A következő évtizedben a bővülés már 108 millió forint.¹²³ Ez a dinamizálódás jellemzi a nagyszebeni intézményt is. Úgy tűnik tehát, hogy az 1880-as és még inkább az 1890-es évtized sikerei mindenekelőtt az általános gazdasági fellendülésben és a pénzüintézeti szektor dinamikus bővülésében gyökereznek, nem pedig a földhitelintézet egyedi üzletpolitikájában. Az országos tendenciák érvényesülését támasztja alá az is, hogy erre az időszakra

¹²² Geschichte der BCA.

¹²³ Tomka, 2000, 38.

esik a Nagyszzebeni Általános Takarékpénztár záloglevél-kibocsátásának kezdete, de a két pénzüintézet nem szívtá el egymás elől a forrásokat, állományuk egyidejűleg is dinamikusan bővült.

A két bank szimultán növekedése rámutat a 70-es évek gyengébb periódusának és a 80-as évek végétől kedvezőbbé váló helyzetnek egy másik tényezőjére is. A magyarországi záloglevelek rendszerint külső piacokon, főként Bécsben és Berlinben kerültek elhelyezésre. Nem volt ez másképp a nagyszzebeni bankok papírjaival sem. A tőzsdekrachot követő időszakban a nemzetközi válság közepette, a bizalom megingása nyomán a külföldi tőkebevonás mértéke csak korlátozott lehetett. A fellendülés után szinte korlátlanul áramlott be a tőke záloglevél-vásárlások formájában. Ehhez aztán hozzájárult a valutaügy rendezése is a Wekerle-kormány idején.¹²⁴

A földhitelintézet a kilencvenes évek fellendülése nyomán közelebb került eredeti céljának eléréséhez. A hitelek érték szerinti megoszlását a 19. táblázat mutatja:

19. táblázat. A földhitelintézet hiteleinek megoszlása a hitelösszeg szerint 1888–1894, darab

A hitel összege osztrák értékű frt.	év 1888–92	év 1893	év 1894	összesen
1000–1900	406	186	139	731
2000–4900	616	235	188	1039
5000–9900	188	80	55	323
10 000–19 900	68	23	17	108
20 000–49 900	60	10	7	77
50 000–	-	3	-	
összesen	1338	537	406	

Forrás: Geschichte der BCA.

¹²⁴ Tomka, 2000, 48.

Az összérték dinamikus bővülése mellett az egyes kategóriákban folyósított hitelek aránya gyakorlatilag állandó, kivéve a legnagyobb értékűeket. A 20 000 forint feletti hitelek aránya 4,5 százalékról kevesebb mint 2 százalékra csökken. Az összes hitel 75-80 százaléka 5000 forint alatti volt. Ez az összeg magasabb volt, mint a sokszor szintén ingatlanfedezet mellett nyújtott váltóhitelek országos átlaga, de jelzáloghitelek esetében kis összegűnek számított. Az is természetes, hogy a nagy összegű hitelek, kisebb számuk ellenére, a kihelyezések összértékét tekintve sokkal nagyobb súlyúak voltak. A hitelek megoszlása alapján elmondható, hogy a földhitelintézet, célkitűzésének megfelelően a kisebb összegű hitelt igénylőknek biztosított forrásokat.

A földbirtok fedezete melletti kihelyezések száma az összes hitel 65 százalékát tette ki. Összesen 2086 ilyen hitelt tartottak nyilván 7 212 000 forint értékben. Ezek fedezetül 62 600 hold szántó és rét, 13 000 hold szőlő és erdő, valamint a hozzájuk tartozó épületek szolgáltak, 19 633 000 forint becsértékkel. A házingatlan fedezete melletti kihelyezések száma 733 volt, összege 3 763 000 forint, a becsérték pedig 12 709 000 forintra rúgott.¹²⁵ A házingatlanra nyújtott hitelek átlagos összege magasabb a földbirtokra nyújtottaknál. A becsértékbeli különbség arra mutat, hogy a földbirtokra adott hitelek esetében sokkal többen használták ki a maximális hitelkeretet. A földbirtokok esetében az igénybe vett összeg meghaladja a becsült érték 36 százalékát, a házingatlanok esetében ez nem éri el a 30 százalékot. Összevetve ezt a hitelek értékének megoszlásával, valószínűsíthető, hogy a kishiteleket elsősorban kisbirtokosok kapták, míg a házingatlanokat terhelőket inkább kereskedők, iparosok, akik számára nem volt létfontosságú a maximális hitellehetőség kihasználása.

125 Geschichte der BCA.

3.4. A bankrendszer továbbfejlesztése: a takarékpénztárak átalakulása

A külső szemlélő számára úgy tűnhetett, hogy az erdélyi szászok által az 1880-as évekre létrehozott és működtetett banki hálózat képes megfelelni a társadalmi-gazdasági igényeknek. Az intézményi forma megfelelően differenciáltnak tűnt. Az egyes típusok működési köre földrajzilag is elkülönült, miközben a hálózat elemei elméletileg mindenkit elérhettek. Nem voltak elszigetelve a magyarországi és a monarchiabeli bankrendszertől sem, különböző csatornákon keresztül szorosabb-lazább kapcsolatot tartottak fenn. A sikeres működésről kialakított képet támasztotta alá az is, hogy 1867 után a szerveződő román bankszervezet is mintának tekintette őket.¹²⁶

A szászok elitjének a kérdéssel foglalkozó része azonban továbbra sem volt elégedett, mivel két nagyon fontos területen érezték bankjaik hiányosságait. A földhitelintézet szerepe a mezőgazdaság hitelezésében, különösen a forgóeszközhitelbiztosításában korlátozott maradt. A szászok mintegy 60–65 százalékát kitevő mezőgazdasági népességet ez nagyon komolyan érintette, problémáik további lépésekre ösztönöztek. A városi iparosok-kereskedők hiteligényeinek kielégítése sem volt megoldott az elképzelt és igényelt mértékben, különösen hogy az 1870-es évektől kezdve immár a jelentősebb ipari üzemek konkurenciájával is meg kellett küzdeniük, miközben fejlesztésre fordítható forrásaik elégtelenek voltak. A hitelproblémák hátterében mindenekelőtt a forrásbevonás és a tőkefelhalmozás korlátai álltak. A legjelentősebb intézetnek számító takarékpénztárak működési korlátozásai prolongálták a gondokat. A negatív hatásokat fokozta, hogy az ország nagy társadalmi-gazdasági átalakulásának hullámai egymás után érték el a szászok lakta vidékekre. Az egyre intenzívebb

¹²⁶ Dronca, 2001, 21–39.

verseny és a modernizációs kihívások pedig lecsapódtak a bankrendszer működésével kapcsolatos elképzelésekben.

A takarékpénztárak már korábban is megpróbálták bővíteni saját tevékenységi körüket, de eredményeik felemásak voltak. Az áttörés legfőbb akadályának a hagyományosan visszafogott üzleti tevékenység bizonyult, a kockázatok minimalizálására törekvés. Mivel ez a működési stratégia nem kizárólag gazdasági megfontolásokon alapult, hanem a takarékpénztárak tradicionális, közösségi és jóléti orientációján, a változtatás sem elsősorban attól függött, hogy a vállalják-e az új tevékenységi köröket, hanem attól, hogy ezeket hogyan tudják összeegyeztetni társadalmi célkitűzéseikkel.

A brassói takarékpénztár az ötvenes évek depressziójának végeztével sem tudta dinamizálni tevékenységét, sőt egy nagyszabedű kihelyezésen elszenvedett tetemes veszteség miatt kénytelen volt működési területét a Barcaságra redukálni.¹²⁷ Ettől kezdve – néhány országos alapításban való részvételtől eltekintve – működése évtizedekig megmaradt ezen határok közt, bár ezzel együtt is meg akarták teremteni a növekedés feltételeit. A helyi társadalom a takarékpénztárban Brassó első számú bankját látta, amelynek kötelessége segíteni a regionális gazdaság fejlődését.

Magától értetődőnek tűnt, hogy amint az már az 1850-es években felmerült, a váltóleszámitolást is felvegyék az intézet tevékenységi körébe. Ez nemcsak az ipar és a kereskedelem számára jelentett volna hitellehetőséget, de a takarékpénztár egyik égető gondját is megoldhatta volna, az egyre növekvő betétállomány megfelelő kihelyezését. 1868-ban újra jelentkezett a negyvenes évekből már ismert jelenség, hogy a betétek gyorsabban nőttek, mint a kemény feltételekkel kihelyezett hitelek, veszélyez-

127 L. az igazgatóság válaszát Toró Péter fogarasi telekkönyvi hivatalvezető levelére, 1872. január 16. Igazgatósági jkv. 1872. DJANBV, fond 148. 1/1872; Mint láttuk, korábban is főként Brassó és a Barcaság jelentette a működési területet. Ezt igazolja az is, hogy az első 25 év során elhelyezett 37 209 betét 90 százaléka Brassóból, 9 százaléka a Barcaságból, és mindössze 1 százaléka származott máshonnan. Vö. Denkschrift, 1862.

tetve az egyensúlyt. Az igazgatóság meg is tárgyalta a kérdést, vajon nem lenne-e szükséges újra korlátozni a betételfogadást.¹²⁸ Megoldásként felmerült a váltóleszámtólás bevezetésének lehetősége. Az igazgatóság tervbe is vette, hogy a közgyűlés elé terjeszti a javaslatot, de szembesülve a várható ellenállással, végül letett erről.¹²⁹ A váltóleszámtólás bevezetése továbbra is a kibontakozási tervek fontos eleme maradt. 1872-ben merült fel újra, de ismét elvetették, ugyanúgy, ahogy a tőzsdeképes értékpapírok vásárlásának engedélyezését.¹³⁰

A következő kísérlet során a városban működő többi pénzintézzel együtt egy *Creditvereint* kívántak alapítani. A takarékpénztár a *Creditverein* által kibocsátott váltókat visszleszámtolta volna, likvid módon helyezve ki hiteleket. A statútumtervezetet 1877. február 23-án fogadta el az igazgatóság, 1877 júliusában a bíróság is megerősítette, de szeptember végéig mindössze 8 tag jelentkezett. A vállalkozás sikertelensége miatt a következő év nyarán egy új konzorcium próbálta meg biztosítani a szükséges alaptőkét, ám ekkor már a takarékpénztár sem vállalta a saját részének befizetését, mert ehhez fel kellett volna mondania hiteleinek egy részét.¹³¹

Az 1870-es évek két lényeges változást is hoztak. A jelzáloghitelkezésben a korábbi, felmondható és egyúttal féléves részletekben tetszés szerint törlesztett kölcsönök helyett bevezették az amortizációs hitelt, 1-2%-os törlesztőrészlettel.¹³² Ez kiszámíthatóbbá tette a törlesztéseket és a bevételeket, egyúttal megkönnyítve a

128 1868. február 4-i igazgatósági ülés. DJANBV, fond 148. „Sparkassa” 2//1867, Index 1866–1874.

129 1868. szeptember 15-i és 18-i igazgatósági ülések. DJANBV, fond 148. „Sparkassa” 2//1867, Index 1866–1874.

130 Thör, 1910.

131 L. Thör, 1910; illetve 1877. február 23-i, július 11-i, szeptember 21-i és 1878. augusztus 11-i igazgatósági ülések. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 4/1875, Index 1875–1885.

132 Thör, 1910.

források és eszközök egyensúlyának megteremtését. A rövid lejáratú hitelezésben jelentett előrelépést a folyószámla-hitelezés bevezetése 1870-ben, a Magyar Földhitelintézet kérésére.

Az 1880-as években a korábbi jelenségekkel ellentétben immár a forráshiány korlátozta a takarékpénztár bővülését. A fokozódó hiteligények kielégítésére az addigi forrásgyűjtési módszerek nem bizonyultak elegendőnek. A probléma megoldására, visszanyúlva az alapításkor hangoztatott elvekhez és célokhoz, a takarékoság kiterjesztését javasolták. Úgy vélték, hogy csak új megtakarítási formák bevezetésével növelhetik a betéteket, ezért az 1880-as évek elején takarékbélyeg bevezetését tervezték. Jellemző azonban az intézet vezetőinek óvatosságára, hogy Karl Schnell igazgatót már 1882-ben megbízták a lehetőségek tanulmányozásával, végül mégis csak 1884-ben kérték a minisztériumi engedélyt a bélyegkibocsátáshoz. A válasz elutasító volt.¹³³

Ugyanakkor az 1880-as évtizedben sem maradtak el a kisebb, de nem lényegtelen változások a KAS működésében. A legfontosabb ezek közül a Barcaságban alakuló hitelszövetkezetekkel kialakított egyre szorosabb kapcsolatrendszer, amely nagyban hozzájárult azok megerősödéséhez és sikeres működéséhez. A *Marienburg-Rotbacher Vorschußverein* 1883. március 5-én, a *Petersberger Spar- und Vorschußverein* 1883. augusztus 17-én kapott 8000, illetve 5000 forintos hitelt. 1885-ben a barcasági hitelszövetkezetek közösen kérték hitelkereteik megemelését, amit a takarékpénztár teljesített.¹³⁴ 1886-ban újra megemelték a petersbergi egylet hitelkeretét, ezúttal 10 000 forintra.¹³⁵ 1889-ben került sor a *Marienburg-Rotbacher Vorschußverein* keretének 25 000 forintra emelésére.¹³⁶

133 Igazgatósági jegyzőkönyv 1882. DJANBV, fond 148. 1/1882; Ig. jkv. 1883. DJANBV, fond 148. 1/1883.; Ig. jkv. DJANBV, fond 148. 1/1884.

134 DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 4/1875, Index 1875–1885.

135 1887. január 25-i igazgatósági ülés. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

136 1889. április 27-i, április 30-i igazgatósági ülés. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

Az üzletkör kibővítésében és a takarékpénztár átalakításában, dinamizálásában az 1890-es évek hozták meg a döntő fordulatot. 1893-ban végre megvalósult az évtizedes elképzelés, a váltóleszámitolás bevezetése. Az új hitelezési forma révén a korábban szigorúan regionális keretek közt tevékenykedő hitelintézet meglepően gyorsan terjesztette ki működési területét. Előbb a Székelyföld közeli részeiről érkező megkereséseket bírálták el pozitívan, nem sokkal később már a távolabbiakat is.¹³⁷ Megindult az üzleti kapcsolatok kiépítése is különböző kisebb, helyi és szubregionális jelentőségű pénzügyintézetekkel. 1893-ban az Al-Csiki Bank, 1894-ben a Gyergyószentmiklósi Hitelintézet Rt. és az Erdővidéki Takarékpénztár Rt., 1895-ben a bölöni, oloszteleki és a baróti takarékpénztárak, 1896-ban az Erzsébetváros és Vidéke Gazdasági és Iparbank Rt., a Gyergyói Első Takarékpénztár, 1898-ban az Oláhfalvi és Homoródmmenti Takarékpénztár, valamint a kisborosnyói takarékpénztár számára nyitott a bank visszleszámitolási hitelkeretet. Ezek felemelésére rendszerint egy-két éven belül sor került.¹³⁸

Megerősödött és átalakult a bank integrációja a magyarországi pénzügyintézeti rendszerbe. A Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankjának alapításához a brassói takarékpénztárat is meghívták. Az igazgatóság 30 000 forintos részvényjegyzést vállalt. Ezzel azt is elérték, hogy Karl Schnell igazgató bekerült az új pénzügyintézet igazgatóságába.¹³⁹

Az átalakítást 1902-ben a záloglevél-kibocsátás bevezetése töltötte be. Az új üzletág révén már olyan forrásbőség lépett fel, amely egyszerre kívánatos partnerré tette a takarékpénztárat a jelentősebb regionális pénzügyintézetek számára, nemcsak Erdélyben,

137 A jelzálogüzlet kiterjeszthető a háromszéki és erdővidéki területekre. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 1/1894 Ig. jkv. 1894. május 18.; a jelzálogüzlet kiterjedhet a Székelyföld távolabbi vidékeire is 1/1897 Ig. jkv. 1897. november 11.

138 Lásd Ig. jkveket. DJANBV., fond 148. „Sparkassa”, 1/1893, 1/1894, 1/1895, 1/1896, 1/1898.

139 DJANBV. Fond 148. „Sparkassa” 1/1892, 1/1893; Ig. jkv. 1892. június 23., 1892. június 24., 1892. július 7., 1893. április 7.

hanem a vele határos országrészekben is. (Például 1900-ban a *Mühlbacher Sparkassa* kért hitelt a takarékpénztártól.) Részben ennek volt köszönhető, hogy immár országos politikai tényező lett a bankból. A századforduló után a kormány vizsgálatot folytatott a takarékpénztár és a bánsági német mozgalom kapcsolatáról.¹⁴⁰

A távolabbi, jelentősebb pénzintézetekkel fenntartott üzleti kapcsolatok igazi élénkülése a jelzáloghitelek engedményezésére épült. Engedményezési megállapodást kötött a takarékpénztár a *Mühlbacher Sparkassával*, a *Schäßburger Gewerbe- Spar- und Vorschußvereinnal*, a *Sächsisch-Reener Vorschuß- und Sparkassagenossenschafttal*, a medgyesi *Spar- und Kreditgenossenschafttal*, a Gyertyámosi Takarékpénztár Rt.-vel, a lugosi Közgazdasági Bank Rt.-vel. Ennél is komolyabb kapcsolatba került a temesvári Délmagyarországi Jelzálogbankkal, amellyel nemcsak engedményezési, hanem folyószámlahitel-megállapodást kötöttek, továbbá a Nagyvárad Belvárosi Takarékpénztárral, valamint a Debreceni Hitelbankkal. Úgy tűnik, hogy a két intézet szándéka szoros stratégiai együttműködés kialakítása volt. A debreceniek, valószínűleg nem akarván betagozódni valamelyik pesti nagybank érdekkörébe, 1911-es részvénykibocsátásukra meghívták a brassói takarékpénztárt. Egyúttal felajánlották, hogy a jegyzésért cserébe biztosítanak egy helyet az igazgatóságban. A takarékpénztár igazgatósága elfogadta a javaslatot és 40 000 koronányi részvény jegyzését vállalta, leépítve egyúttal a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankjában meglévő tulajdonrészt. Nem sokkal később a kapcsolatok erősítésére az intézmény küldöttsége, élén Domahidy Elemér főispánnal és Baltazár Dezső református püspökkel, 1912 májusában sikeres és kellemes látogatást tett Brassóban.¹⁴¹ A takarékpénztár ezt követően jelentős hitelkeretet

140 Szász, 1966

141 Ig. jkv. 1911. március 8. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 1/1911.; Ig. jkv. 1912. április 18. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 3/1912; Ig. jkv. 1912. június. 15. DJANBV, fond 148., „Sparkassa”, 3/1912 Lásd még Egrý, 2003a.

biztosított a debreceni pénzintézetnek engedményezés formájában. Vállalta továbbá, hogy jelentős mértékben (a részvények névértékének nyolcvan százalékáig nyújtott hitellel) finanszírozza az újabb részvénykibocsátást, amit a Debreceni Hitelbank igazgatósági tagjai saját maguk akartak lejegyezni

A takarékpénztár működésének fontosabb mutatóit a 20., 21., 22. és 23. táblázatok foglalják össze:

20. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár aktívái 1860–1910, K

Év	Kész-pénz	Érték-papír	Váltó-tárca	Jelzá-log-kölcsön	Lom-bard	Adó-sok	Folyó-számla	Ingat-lan	Össze-sen
1860	14 751	79 070	–	1 153 712	–	–	–	–	1 249 200
1865	41 646	79 070	–	1 361 060	–	–	–	36 172	1 519 498
1870	66 028	86 625	–	1 677 553	61 611	–	76 000	46 640	2 015 533
1875	49 722	248 215	–	2 177 677	179 958	–	56 800	113 234	2 826 314
1880	134 453	361 625	–	3 399 421	205 132	–	40 000	139 219	4 281 434
1885	193 460	424 421	–	4 594 175	155 060	–	141 698	266 262	5 776 311
1890	230 848	602 440	–	5 481 279	131 500	–	285 600	351 207	7 086 547
1895	678 295	1 254 626	591 247	5 920 259	141 277	–	2 079 795	691 693	11 368 392
1900	554 701	1 484 542	933 113	8 368 186	64 495	–	2 371 139	618 322	14 414 498
1905	727 181	4 272 387	1 267 407	14 795 489	46 570	–	5 181 080	606 142	26 918 399
1910	178 298	5 247 841	2 092 556	31 139 326	40 038	827 741	6 363 443	595 886	46 620 907

Forrás: Thör, 1910.

21. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár aktíváinak aránya (%) a mérlegfőösszeghez viszonyítva 1860–1910

Év	Kész-pénz	Érték-papír	Váltó-tárca	Jelzá-log-kölcsön	Lom-bard	Adó-sok	Folyó-számla	Ingat-lan	Össze-sen
1860	1,2	6,3	–	92,4	–	–	–	–	100
1865	2,7	5,2	–	89,6	–	–	–	2,4	100
1870	3,3	4,3	–	83,2	3,1	–	3,8	2,3	100
1875	1,8	8,8	–	77,1	6,4	–	2	4	100
1880	3,1	8,4	–	79,4	4,8	–	0,9	3,3	100

Év	Kész- pénz	Érték- papír	Váltó- tárca	Jelzá- logköl- csön	Lom- bard	Adó- sok	Folyó- számla	Ingat- lan	Össze- sen
1885	3,3	7,3	-	79,5	2,7	-	2,5	4,6	100
1890	3,3	8,5	-	77,3	1,9	-	4	5	100
1895	6	11	5,2	52,1	1,2	-	18,3	6,1	100
1900	3,8	10,3	6,5	58,1	0,4	-	16,4	4,3	100
1905	2,7	15,9	4,7	55	0,2	-	19,2	2,3	100
1910	0,4	11,3	4,5	66,8	0,1	1,8	13,6	1,3	100

Forrás: Thör, 1910.

*22. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár passzívái
1860–1910, K*

Év	Alap- tőke	Tarta- lékalap	Zálog- levél biztosi- tégi alap	Nyug- díjalap	Betétek	Zálog- levél	Vissz- leszá- mítolás	Hite- lezők	Átme- neti tétel- ek	Nye- re- ség
1860	-	93 957	-	0	1 142 077	-	-	-	-	13 166
1865	-	137 656	-	0	1 366 806	-	-	-	-	15 036
1870	-	157 237	-	911	1 810 199	-	-	-	-	13 550
1875	-	247 796	-	3 106	2 548 530	-	-	-	-	19 539
1880	13 240	367 314	-	6 285	3 856 276	-	-	-	-	25 711
1885	21 019	473 104	-	10 059	5 073 634	-	-	-	-	59 517
1890	22 345	550 454	-	15 399	6 419 266	-	-	-	-	72 279
1895	13 900	610 196	-	22 944	9 618 367	-	-	-	-	122 208
1900	14 000	856 397	-	84 644	12 069 385	-	-	-	-	178 064
1905	14 000	664 303	3 000 000	188 919	15 746 618	6 570 600	-	-	-	199 638
1910	14 000	919 001	3 000 000	313 457	18 841 900	21 180 700	413 512	914 069	679 030	334 286

Forrás: Thör, 1910.

23. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár passzívainak aránya (%) a mérlegfőösszeghez viszonyítva 1860–1910

Év	Alap-tőke	Tartalékalap	Záloglevél biztosítéki alap	Nyugdíjalap	Betétek	Záloglevél	Visszleszámítolás	Hitelezők	Átmeneti tételek	Nyereség
1860	–	7,5	–		91,4	–	–	–	–	1,1
1865	–	9,1	–		90	–	–	–	–	1
1870	–	7,8	–	0,05	89,8	–	–	–	–	0,7
1875	–	8,8	–	0,1	90,2	–	–	–	–	0,7
1880	0,3	8,6	–	0,1	90,1	–	–	–	–	0,6
1885	0,4	8,2	–	0,2	87,8	–	–	–	–	1
1890	0,3	7,8	–	0,2	90,6	–	–	–	–	1
1895	0,1	5,4	–	0,2	84,6	–	–	–	–	1,1
1900	0,1	5,9	–	0,6	83,7	–	–	–	–	1,2
1905	0,1	2,5	11,1	0,7	58,5	24,4	–	–	–	0,7
1910	0,03	2	6,4	0,7	40,4	45,4	0,9	2	1,5	0,7

Forrás: Thör, 1910.

Az adatok igazolják, hogy a takarékpénztár növekedése a vizsgált fél évszázadban egyre dinamikusabbá vált. A bővülés az 1870-es években háromszorosa a hatvanas évek első felében jellemzőnek, és a következő évtizedben szinte megduplázódik. A lendület a nyolcvanas években megtört, a takarékbetétek állományának az előző időszakokhoz viszonyítva lassabb emelkedése a hitelek expanzióját is visszafogta. A lassulás különösen az évtized második felében volt jellemző.

A gyors növekedés az 1890-es évtizedben újrakezdődött. Az első fél évtized növekedési üteme ezúttal is meghaladja a második fél évtizedben jellemzőt. Az eszközök vizsgálatából kiderül, hogy a takarékpénztár dinamizálásában jelentős szerepe volt a más pénzügyi intézetekkel kialakított üzleti kapcsolatoknak. A folyószámlakövetelések bővülése mögött a különböző helyi takarékpénztárak

nak és hitelszövetkezeteknek biztosított hitelkereteket sejtethjük. A források oldalán még mindig a takarékbetétek a meghatározók, az évtized második felében tapasztalható lassulás pedig részben ismét a megtakarítások növekedésének alakulásában gyökerezik.

Míg az előző évtizedben a banktevékenység földrajzi kiterjesztése segítette az expanziót, addig a századforduló után ennek elsődleges oka a záloglevél-kibocsátás bevezetése volt. A forrás-szerzés problémájának megoldásával rendkívül dinamikus, a megelőző periódusnál három-ötször gyorsabb növekedés kezdődött és folytatódott a tevékenységi terület kiterjesztése is. A záloglevelek aránya a források közt 1910-ben már meghaladja a takarékbetétekét. Közben az 1895–1905 között 30-35 százalékot is kitevő, rövid lejáratú váltó- és folyószámlahitelek aránya 25 százalékra csökkent. A hitelek szerkezetének változása híven tükrözi a forrásszerkezet átalakulását, a fellépő forrásbőség levezetése csak a jelzáloghitelezés bővítésével, minél szélesebb körre történő kiterjesztésével volt lehetséges.

A látszat kétségtelenül az, hogy a takarékpénztár visszatért a kiindulópontához, és újra főként jelzáloghitelezéssel foglalkozó pénzügyintézetként működött. Az 1860-as és 1870-es évek takarékpénztára azonban egészen más szerepet töltött be. Alapvetően helyi pénzügyintézet volt hagyományos, betétgyűjtésre épített működési stratégiával. Ezzel szemben a világháború előtt a Brassói Általános Takarékpénztár főként záloglevél-kibocsátással foglalkozó, emellett jelentős mértékű folyószámla-hitelezést és váltóleszámitólást is végző, modern intézet Erdély határain átnyúló szoros üzleti kapcsolatokkal. Értékrendje azonban őrizte a hagyományos takarékpénztárakét, és támogatási politikájában megőrizte lokális jellegét is.

A Brassói Általános Takarékpénztár századforduló utáni fejlődése kétségtelenül rendkívül dinamikus volt, de ez sem bizonyult elégnek ahhoz, hogy ledolgozva az 1840-es évek óta meglévő

hátrányát, utolérje a Nagyszebeni Általános Takarékpénztárat. Sőt időközben mérlegfőösszegét tekintve a földhitelintézet mögé szorult, és már csak a harmadik helyen állt a szász pénzintézetek közt. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, mely egyébként, hasonlóan brassói társához, nem tekintette versenytársnak a másikat, hasonló utat járt be, igaz mintegy másfél évtizeddel megelőzve a brassóiakat.

24. táblázat. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár működésének főbb adatai 1860–1909, ezer K

Év	Források						Források össze- sen	Eszközök		
	Betét	Zálog- levelek	Tarta- léktőke	Nyug- díj- alap	Zálog- levél biztosíté- ki alap	Nyere- ség		Jelzá- log- kölcson	Lom- bard hitelek	Váltó- tárca
1860	2 344	–	190	–	–	3,6	2 538	2 392	–	–
1865	2 348	–	252	–	–	5	2 605	2 480	–	–
1870	4 376	–	366	–	–	8,8	4 751	3 494	–	–
1875	4 900	–	464	–	–	6,4	5 370	4 028	–	–
1880	6 488	–	656	–	–	17,6	7 162	5 784	–	–
1885	7 845	–	888	–	–	34,8	8 768	6 174	378	334
1890	8 472	7 150	745	16,2	410	58,4	16 852	13 591	160	272
1895	10 667	21 455	1016	67,7	1140	143	34 346	26 572	575	1762
1900	13 613	29 973	1460	162	3000	178,5	48 208	35 032	298	1602
1905	17 526	47 206	2171	324	3088	227,5	70 315	53 180	513	2211
1909	19 887	68 809	2898	450	3527	299,0	95 571	78 450	606	3422

Forrás: Wolff, 1891 és Schuller, 1911b.

25. táblázat. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár fontosabb mérlegadatainak aránya (%) a mérlegfőösszeghez 1860–1909

Év	Források						Források össze- sen	Eszközök		
	Betét	Zálog- levelek	Tarta- léktőke	Nyug- díj- alap	Zálog- levél biz- tosítéki alap	Nyere- ség		Jelzá- log- kölsön	Lom- bard hitelek	Váltó- tárca
1860	92,4	–	7,5	–	–	0,1	100	94,3	–	–
1865	90,1	–	9,7	–	–	0,2	100	95,2	–	–
1870	92,1	–	7,7	–	–	0,2	100	73,5	–	–
1875	91,2	–	8,6	–	–	0,1	100	75	–	–
1880	90,6	–	9,2	–	–	0,2	100	80,8	–	–
1885	89,5	–	10,1	–	–	0,4	100	70,4	4,3	3,8
1890	50,3	42,4	4,4	0,1	2,4	0,3	100	80,7	0,9	1,6
1895	31,1	62,5	3	0,2	3,3	0,4	100	77,4	1,7	5,1
1900	28,2	62,2	3	0,3	6,2	0,4	100	72,7	0,6	3,3
1905	24,9	67,1	3,1	0,5	4,4	0,3	100	75,6	0,7	3,1
1909	20,8	72	3	0,5	3,7	0,3	100	82,1	0,6	3,6

Forrás: Wolff, 1891 és Schuller, 1911b.

A 24. és a 25. táblázatból kiderül, hogy a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár fejlődését kezdetben még a Brassói Általános Takarékpénztárénál is konzervatívabb stratégia határozta meg. Az 1880-as évek második feléig az intézet és vezetősége ragaszkodott a hagyományos takarékpénztári keretekhez és nem vállalkozott újabb üzletágak meghonosítására. Helyzetét, ellentétben a brassói intézettel, megkönnyítette az is, hogy a városban alapított további pénzintézetek szándékuk szerint megosztották volna vele a hitelezés terheit. Dinamikusabb fejlődése is arra utal, hogy az expanzióhoz nem volt feltétlenül szükséges a tevékenységi kör bővítése. Az adatokból mindenesetre kiderül, hogy az 1880-as évek elejéig az intézet megmaradt a hagyományos takarékbetételi forrásgyűjtésnél és a jelzálogfedezet melletti hitelek folyósításánál.

Az 1880-as évek elejétől új társadalmi igények fogalmazódtak meg egyre határozottabban. A háttérben az állt, hogy a földhitelintézet nem volt képes megfelelni a vele szemben támasztott igényeknek. A régi-új igények kiváló összegzését adta egy előadásában Oscar Meltzl, a *Landwirtschaftsverein* 1883-as közgyűlésén.¹⁴²

Oscar Meltzl, a dualizmus kori szász politikai és társadalmi élet egyik kiemelkedő alakja, a Nagyszebeni Földhitelintézet vezérigazgatója 1843-ban született. Egy újabb generációt képviselt tehát, azt, amelyik már főleg a kiegyezés után szocializálódott, így könnyebben fogadta el az adaptációs kényszereket. A besztercei gimnázium elvégzése után a nagyszebeni jogakadémiát végezte el, majd a budapesti egyetemen szerzett jogi doktorátust. 1875 és 1886 között a nagyszebeni jogakadémián a nemzetgazdaságtan és a pénzügyek tanára volt. 1886-tól a londoni Nemzetközi Statisztikai Intézet tagja, később alelnöke. 1887 és 1896 között országgyűlési képviselő, közben a pozsonyi kereskedelmi kamara titkára. 1898-ban, apósa, ifj. Josef Bedeus nyomába lépve a Nagyszebeni Földhitelintézet vezérigazgatója lesz, ezt a tisztséget haláláig, 1905-ig tölti be. 1898 után, amikor hazatért szülőföldjére, egyúttal a *Landwirtschaftsverein*, a nagyszebeni kerületi választmány, a Szeben vármegyei egyesült kerületi választmányok elnöke, a *Zentralausschuß* és a *Landeskonsistorium* tagja, a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* választmányi tagja, igazgatósági tagja a *Siebenbürger Vereinsbank*nak, a nagyszebeni Elektromos Műveknek, az Alvincz-vöröstoronyi Vasúttársaságnak, tagja a vármegyei és városi képviselő-testületeknek.¹⁴³ Különösen fontos szerepet játszott az 1890-es magyar–szász kiegyezés megalkotásában.

Ebben az előadásában Meltzl, miután felvázolta a takarékpénztárak korai történetét, a működés jogi és társadalmi korlátait,

¹⁴² Meltzl, 1883.

¹⁴³ Jekelius, 1907.

amellett érvelt, hogy gyökeresen át kell alakítani profiljukat. A hagyományos működést domináló takarékbetét-gyűjtés és az arra alapozott jelzáloghitelezés egyre kevésbé tartható fenn, mivel az eszközök és a források lejáratának különbsége krízis esetén veszélyezteti a likviditást. A jelzáloghitelezésről természetesen nem kell lemondani, de feltétlenül be kell vezetni a váltóhitelezést és a lombardírozást. A források oldalán ezt a takarékbélyegeket meghonosításával, a betétállomány bővítésével lehet megalapozni. A takarékpénztárak csak így felelhetnek meg a társadalmi változásoknak, melyek nyomán egyre nő az elégséges ingatlanfedezettel nem rendelkezők hiteligénye.

Meltzl már az első, kíváncsún tartott változásokat is regisztrálhatta. A KAS esetében a Creditverein alapítása biztatónak tűnt, bár maga a vállalkozás nem működött megfelelően. Nem sokkal később, 1883-ban a HAS is felvette tevékenységi körébe a váltó és a lombardüzletet. A változások egyik kezdeményezője és egyúttal végrehajtója az elkövetkező évtizedek talán legjelentősebb szász politikus és gazdasági szakembere: dr. Karl Wolff.

Wolff szintén Meltzl generációjához tartozott. 1849 októberében született Segesvárott. Halála után egyik méltatója ezt a már-már a legendás, 1849-ben kivégzett Stephan Ludwig Roth „reinkarnálódásaként” említette, jelezve hogy Wolff szerepe a századfordulót követően megkérdőjelezhetetlen.¹⁴⁴ Wolff Segesvárott végezte a gimnáziumot, majd Bécsben szerzett jogi végzettséget és Heidelbergben doktorált. Hamar feltűnést kelt Franz Salmen comes leváltásáról az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban és a *Kölnische Zeitung*ban megjelent cikkével, mely Magyarországon nagy felzúdulást okozott. 1870-től a *Neue Freie Presse* pesti levelezője, majd 1871 szeptemberétől a szerkesztőség tagja, Bécsben.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Jickeli, 1928, 3.

¹⁴⁵ Riemar-Nistor, 1981; Göllner, 1973, 5–36.

Onnan 1873 végén tért haza, amikor az akkori politikai vezetés megalapította a *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt*ot. Wolffot kérték fel az 1874. január 1-én indult lap főszerkesztőjének. A *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* a hivatalos szász politika, 1876-tól a Szász Néppárt lapja volt, vezetése bizalmi- és kulcspozíció volt. Wolff ekkor még határozottan bírálja a magyar kormányzatok politikáját, olyannyira, hogy 1878 januárjában sajtóvétség miatt bíróság elé is állítják, de az esküdtszék felmenti. 1881 és 1887 között országgyűlési képviselő. Ezt követően a nagyszebeni *Kreisausschuss* elnöke, a *Zentralausschuß* tagja.

Közben egyre több társadalmi és gazdasági tisztséget vállal. 1879-ben alapítója a nagyszebeni városszépítő egyesületnek (*Stadtverschönerungsverein*), 1880-ban a *Siebenbürgischer Karpathenverein*-nak (Erdélyi Kárpát-egyesület), amelynek célja a haza megismertetése kül- és belföldön, turistautak és menedékházak építése a Kárpátokban. 1883-ban lesz a takarékpénztári egyesület elnöke, majd 1885-től a takarékpénztár vezérigazgatója. 1890-ben főszerepet játszik a magyar-szász kiegyezésben, ekkor választják a *Zentralausschuß* elnökévé is. A tisztséget 1919-ig, az uralomváltásig tölti be. Eközben előbb a *Landeskonsistorium* (országos konzisztórium) titkárává, majd világi főgondnokká választják.

Tevékeny szerepet vállal az 1890-es évek fejlesztéseiben is. Az Alvincz-vöröstoronyi Vasúttársaság alapítója és igazgatósági tagja, az Elektromos Művek elnöke. A Nagyszeben-Resinári Villamosvasút-társaság igazgatósági tagja. Mindezeket a pozíciókat egyidejűleg betöltve Wolff mindent megtett nem csupán a takarékpénztár hanem a szász bankszervezet átalakítására, részben azért, hogy az addiginál is jobban a nemzeti mozgalom szolgálatába állítsa. Szinte azonnal megfogadta Meltzl tanácsait, igaz, ez azért sem meglepő, mert jó barátok és képviselőtársak voltak.

Két problémára, a falusi lakosság hitelezésére és a takarékpénztár átalakítására, a tőkebevonásra keresett összefüggő meg-

oldást. Amit Meltzl javasolt, a lombard- és a váltóüzlet az első években dinamikusan fejlődött, de hamarosan bekövetkezett a stagnálás, a lombardhitelek esetében a csökkenés. Kétségtelen ugyan, hogy ezek a hitelek, elsősorban a váltóleszámtolás jelentős szerepet játszott a szász bankhálózat bővítésében, de a takarékpénztár dinamizálása nem sikerült a várakozásoknak megfelelően.

A következő változás, a záloglevél-kibocsátás megszervezése viszont nagyon hamar átütő sikernek bizonyult. A cél mindenekelőtt a mezőgazdasági hitelviszonyok javítása, a szerveződő Raiffeisen-egyletek finanszírozási hátterének megteremtése és a tőkebevonás fokozása volt. A takarékpénztár a korszak záloglevél-konjunktúráját meglovagolva rendkívül dinamikusan bővítette forrásait. Négy évvel az első kibocsátás után már jóval több záloglevelet sikerült elhelyeznie, mint a földhitelintézetnek. Megismétlődött az, ami a negyvenes években a két takarékpénztár között. A később induló Nagyszebeni Általános Takarékpénztár sikeresebbnek bizonyult a konkurens intézetnél.

A folyamat, a záloglevelek dominánssá válása az intézet forrásai közt drámainak nevezhető. Arányuk három év alatt 40 százalék fölé emelkedik, a negyedik év végén már 50 százalék felett jár, nyolc év alatt pedig csaknem kétharmadot tesz ki. 1909-ben már a 70 százalékot is meghaladja. A takaréketétek szerepe folyamatosan csökken, hiába duplázódik meg az értékük 1909-ig. A bank 1912-ben a magyarországi záloglevél-kibocsátó intézetek sorában a 12. helyen állt, a vidéki székhelyű intézetek közül a legelőkelőbb helyen. Ráadásul ez már visszaesést jelentett az 1905-ös 9. helyhez képest.¹⁴⁶ S bár a konzorciális elhelyezés révén a nagyobb pesti intézetek jobb eséllyel bocsáthattak ki zálogleveleket, a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár így is egyértelműen Erdély legjelentősebb záloglevél-kibocsátó intézetévé vált.

¹⁴⁶ Katona, 1914, 137.

3.5. A vidéki hitel: a Raiffeisen-egyletek

A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár működésében bekövetkezett változásoknak nem pusztán a pénzügyi saját növekedését kellett segíteniük. A váltóüzlet és záloglevél-kibocsátás bevezetése arra is szolgált, hogy egy jóval nagyobb szabású vállalkozást segítsen: a mezőgazdasági hitelviszonyok gyökeres átalakítását. A szász elit befolyásos vezetői a szászok mintegy 60-65 százalékát kitevő mezőgazdasági népesség, illetve a 76 százaléknyi falusi lakosság helyzetének javítására kerestek megoldást. Hasonlóan az 50-es évek végének hitelszövetkezet-alapítási terveéhez, ismét Németországban kerestek és találtak mintát: a Raiffeisen-típusú hitelszövetkezeteket.

3.5.1. Az agrárhitel kérdése újra napirenden. Tervek, javaslatok

Az új pénzügyi típus meghonosításának közvetlen kiváltó oka inkább társadalompolitikai jellegű volt. A szervezők az uzsora elleni harc jelszavát írták zászlaikra, a hitelhiány miatti elszegényedés megállítását tűzték ki célul. A döntésben komoly háttértanulmányok is segítettek őket. A *Landwirtschaftsverein* keretében, ha nem is rendszeresen és szervezeten, de folyamatosan zajlott a szász vidékek állapotának felmérése. Ezek a résztanulmányok – melyeket egyleti tagok, lelkészek, tanítók, jogi végzettségű értelmiségiek végeztek – a feltárt problémák megoldását is keresték, segítettek a végső döntés meghozatalát. E munkák – jellegzetes példájuk a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*-ban megjelent tanulmány a Nagyszebenhez közeli Rét-árok menti településekről¹⁴⁷ –

147 F. T., 1888. A tanulmány még 1886, a rothbergi hitelszövetkezet megalakítása előtt készült. A szerző valószínűleg Friedrich Teutsch a későbbi püspök. A települések: Burgberg, Kastenholz, Neudorf, Rothberg, Thalheim.

mindenekelőtt a társadalmi változások, folyamatok felvetette kérdésekre keresték a választ.

A tanulmány – a többihez hasonlóan¹⁴⁸ – alapos képet rajzol a szász falvak viszonyairól. A falu területének legnagyobb része általában erdő, de jelentős a szántók aránya is. Nagy kiterjedésű rétek és legelők szolgáltak állattartásra. A települések határa itt – Thalheim kivételével – nagyobb volt a szász falvak átlagosan 5000 hold alatti területénél. A földek 47,12 százaléka – rendszerint erdők, rétek, legelők – volt közösségi (községi, egyházi, iskolai) birtok, hasonló arányban, mint a többi szász községben. Viszont az átlagos birtoknagyság 20-tól 36 holdig terjedt, jóval a szászföldi átlag felett. A gazdálkodás európai mércével mérve elmaradt, általában háromnyomásos rendszerű, a parcellák száma magas.¹⁴⁹ Többnyire hagyományos növényeket termeltek – búzát, kukoricát –, miközben takarmánynak csak répát, lóherét egyetlen holdon sem. A gépesítés is elmaradt a kívánatostól.¹⁵⁰

A helyi viszonyok és problémák lényegében nem különböztek a szász vidékeken általában tapasztalhatóktól. Nem véletlen az sem, hogy a megoldási javaslatok is hasonlóak voltak. Az első helyen állt az önszegély megteremtése. A célt a szerző szerint leginkább a Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek alapítása szolgálná. Ez nemcsak mezőgazdasági célokat szolgálhatna – többek közt gépbeszerzést, állatbeszerzést – hanem a háziipar fejlesztésére is áldozna nyereségéből. Másodsorban a tagosítást javasolja, a háromnyomásos gazdálkodás megszüntetését és a takarmánynövények, főként

148 Például Frölich, 1895; Rampelt, 1893; Schuller, 1896; Die Gemeinde Fellsdorf; Einiges aus dem wirtschaftlichen Leben der großauer Landbauern.

149 Burgberg 15 221, Kastenholz 8731, Neudorf 10 777, Rothberg 9389, Thalheim 8708. Az átlagos parcellaméret jóval egy hold alatti.

150 Itt érdemes azonban megjegyezni, hogy a magyarországi és még inkább az erdélyi viszonyok közt a háromnyomásos gazdálkodás egyáltalán nem számított kirívóan elmaradottnak. Két megyében, Máramarosban és Csíksban még a századforduló éveiben is kétnyomásos gazdálkodás zajlott. A kérdéshez vö. Egyed, 1981, 191–226., különösen 220–226.

lóhere termelésének bevezetését. Ezt egészítené ki a telepítés, amihez a megfelelő birtokokat a közös földek felosztásával lehetne kialakítani. A tervnek ez a része kifejezetten a nemzetiségi viszonyok befolyásolását célozza, így szeretné megfosztani vélt létalapjuktól a falvak nem szász (román és cigány) lakosait, és az evangélikus szász családok letelepítésével megfordítani a népesebb tendenciákat. Végül a szerző szerint a községeknek kiegyensúlyozott költségvetésre kell törekednie.

A részekből kirajzolódó képet megerősítette a Szászföld falvainak első modern tudományos igényű statisztikai felmérése, Meltzl *Statistik der Sächsischen Landbevölkerung in Siebenbürgen* című munkája.¹⁵¹ Meltzl a rendelkezésére álló hivatalos statisztikák és az általa, valamint a Landwirtschaftsverein által gyűjtött adatok¹⁵² alapján írta le a szász falusi lakosság és a falvak helyzetét. A legfontosabb problémának az uzsorát találta. Vizsgálatai alapján ez 49 községben volt kimutatható a 227-ből, főként Nagy-Küküllő és Szeben vármegyék területén.¹⁵³ A meglévő, korlátolt felelősségű falusi hitelszövetkezetek működését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy jelentősen hozzájárultak a hitelviszonyok javításához, de lehetőségeik korlátozottak marad-

151 Meltzl, 1886. Az adatok az 1880-as évek elejéről valók 1884 decemberével bezárólag.

152 Ilyen adatgyűjtésre szolgált például az a kérdőív, amelyben valamikor 1878 után a tagosítás és a közlegelők helyzetéről érdeklődtek az egyes községeknél. A kérdőív célja az volt, hogy javaslatokat tegyenek, milyen módon lehetne úgy hasznosítani a közös földeket, mindenekelőtt a legelőket, hogy abból a falvak szász lakossága profitáljon. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 285. 239., 240., 241., 242.

153 Meltzl, 1886, 406-407.; az általa felsorolt, „legfertőzöttebb” községek: Reußmarkt, Felmern, Gierelsau, Petersdorf (bei Mühlbach), Kelling, Hamlesch, Rätisch, Stolzenburg, Bußd (Nagy-Küküllő), Kerz, Blutroth, Engenthal, Rothberg, Gießhübel, Michelsdorf (Nagy-Küküllő), Bußd (Alsó-Fehér), Kastenholz, Neudorf bei Hermannstadt, Csepan, Lechnitz, Mettersdorf, Tatsch, Wallendorf, Paßbusch, Jakobsdorf, Kallesdorf, Ungersdorf, Langenthal, Wöltz, Michelsdorf, Kreisch, Bell, Pretai, Belleschdorf, Felldorf, Klein-Alisch, Donnersmarkt, Gergeschdorf, Scholten.

tak. Éppen ezért ő is a Raiffeisen-szövetkezetek alapítását vélte a megoldásnak.¹⁵⁴

Ezekre az eredményekre támaszkodva, saját tapasztalataikat is felhasználva kezdtek hozzá néhányan Josef Bedeus és Karl Wolff vezetésével, Wilhelm Krafft segítségével 1884-ben a szövetkezeti mozgalom megszervezéséhez. A szövetkezetekkel foglalkozó német szakirodalomra támaszkodva,¹⁵⁵ valamint felhasználva korábbi, németországi tanulmányaik során szerzett tapasztalataikat, próbálták gyakorlatba ültetni elképzeléseiket. Megbeszéléseiken megvitatták, hogy milyen szerepe lehet a pénzüintézeteknek a szász földbirtok megtartásában. Miként teremthetnek lehetőséget az egyház és az alapítványok számára birtokrészek, házak, regáliák vásárlására? Lehetne-e megfelelő gazdaságokat kialakítani egy jövőendő, Németországból kiinduló telepes mozgalom számára? Együtt kell-e működniük a pénzüintézeteknek a célok megvalósítására, és ha igen, milyen formában?¹⁵⁶

Az idő sürgetése miatt, Krafft határozott fellépésére, még a fenti kérdések tisztázását megelőzően akcióbizottságot hoztak létre, amely hozzáfogott a vidéki viszonyok felméréséhez. Kérdőívet küldtek a falvak lelkészeinek, amelyben az uzsoráról tudakozódtak. Wolff, személyes tapasztalatokat gyűjtendő, több utat is tett vidéken. Az eléjük táruló kép „rémisztő volt”. Nem számított kirívó esetnek heti tízkrajcáros kamat egyforintos kölcsönre, a föld elzálogosítása az éves terméssel együtt bármilyen kis összeg ellenében, vagy éppen a frissen kiperéselt must maradéktalan

154 Meltzl, 1886, 412–416.

155 Bedeus például előlvasa Mohlstedt, Mendel, Winter és Raiffeisen könyvét. Ezeken kívül tanulmányozta az egyletek működését is, például a németországi közös beszerzéseket. Vö. Bedeus feljegyzése a Raiffeisen-egyletek tárgyában. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 285. 191. és 192. f.

156 Bedeus feljegyzése és meghívója Karl Wolff, Josef Konnerth, Josef Gull, Daniel Kasper, Wilhelm Bruckner Univerzitás-képviselők részére 1884. október 3. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 13. f.

átadása a hitelezőnek.¹⁵⁷ Nem meglepő, ha ezek után az akcióbi-zottság elérkezettnek látta az időt a fellépésre, amit természetesen a sajtóban is meg akartak alapozni. Ennek megfelelően hamarosan megjelent egy nagy lélegzetvételű írás Karl Wolff tollából. A *Sind ländliche Vorschußvereine notwendig?* (Szükség van-e falusi hitelegyletekre?) című cikk a tapasztalatokat és terveket összegzi, és egyúttal az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom programját is jelenti.¹⁵⁸

Wolff, Meltzlhez vagy Teutschhoz hasonlóan, az uzsorát tekinti a falusiak legnagyobb problémájának. Megállapítja, hogy az uzsora nem küzdhető le sem törvénnyel, sem állami beavatkozással. Ennek a felismerésnek a hatására már a kormányzat is az önszerveződést tartja az egyedüli megoldásnak. Ezt szorgalmazza az Országos Magyar Gazdasági Egylet is, ezért fordította le Raiffeisen könyvét. Wolff első kérdése, hogy szükségesek-e a vidéki hitelegyletek a Szászföldön. A válasz csak igen lehet, hiszen az uzsora majd minden községben jelen van. Már-már apokaliptikus képet fest a falusiak kiszolgáltatottságáról, melynek oka részben a hitelhiány, részben a tudatlanság. A gazdák sokszor nem is ismerik fel az uzsorát. Hiába a havi 4%-os kamat, az adósság fejében behajtott munkaszolgáltatás a hitelező földjein, a must átadása a tartozás törlesztésére, nem érzik, hogy uzsorakamatra törlesztenek. A gondokon a városi takarékpénztárak és hitelegyletek nem tudnak segíteni. A takarékpénztárak csak dologi hitelt nyújthatnak, azt is csak részben, míg az utóbbiak főként tagjaiknak – városi lakosoknak – hiteleznek váltó ellenében. A falvaktól messze működnek, az ottani kis megtakarítások begyűjtését drágának és időt rablónak tartják, amellyel nem éri meg foglalkozni. Ráadásul szabályzataik szerint a hitelbírálat is hosszadalmas és körülményes.

Ezek után a vidéki lakosság nem számíthat másra, csak magára. Ahogy a régi mondás szól: „Segíts magadon, Isten is

157 Schuller, 1910a; Kroner, 1976, 78–79.

158 Wolff, 1885.

megsegít!” A hitel, amely az egyes gazdálkodóknak vagyonuk szűkössége miatt nem volt elérhető, vagy éppenséggel megfizethető, kis takaré- és előlegegyletek alapításával elérhetővé válik. Ezek összegyűjthetik a kis összegű megtakarításokat, megmentve őket az elpazarlástól. A hiteligényeket kevesebb időveszteséggel és költséggel tudják kielégíteni. A hitelezés igazságosabb lesz, hiszen a falu lakói ismerik egymást, tisztában vannak a birtokviszonyokkal, a lakosok tulajdonságaival, szorgalmával.

Az alapítandó egyletek közvetlen célja az agrártermelés fejlesztése. Erre szolgálhat az is, ha a tartalékalapba kerülő rész feletti nyereséget önálló gazdasági szövetkezetek alapítására fordítják. Ezek az újabb szövetkezetek foglalkozhatnak gépbeszerzéssel, lehetnek pinceegyletek, tevékenységük kiterjedhet marha- és kölcsönös tűzkárbiztosításra, szőlőkivitelre, rétgazdálkodásra, gyümölcs- és fűzfatelepítésre, gyümölcsstermelésre, méhészetre, háziiparra. Ezek mindegyike elhanyagolt, amit a *Landwirtschaftsvereine* tett előmozdításukért, az még mindig nem elég, és a tervek a pénzhány miatt sokszor meg sem valósulnak. A két szervezet közti együttműködés javítása érdekében javasolja Wolff azt is, hogy az egyes hitelszövetkezetek egyúttal a *Landwirtschaftsvereine* helyi egyletei is legyenek. A banki műveletek nyereségéből pénzre tehetnének szert és így finanszírozhatnák az egyleti tevékenységet is. Vasárnaponként összegyűlhetnének a tagok, megbeszélhetnék a teendőket, terveket, előadásokat tarthatnának.¹⁵⁹

A legfontosabbnak tartott szervezeti jellemző, hogy minden egyeslet működési körzete egyetlen falu, csak nagyon kis települések csatlakozhatnak egy szomszédos falusi egylethez. Ez nemcsak a hitelkérelmek megfelelő elbírálása miatt szükséges, hanem azért is, hogy a nyereséget a helyi sajátosságok szerint használják fel. Nem lényegtelen az sem, hogy a kis egyletek irányítása és felügyelete könnyebb. Az egyesletnek a tagok kölcsönös és egyetem-

159 Mindezt kártyázás és kocsmázás helyett ajánlja.

leges, korlátlan felelősségén kell alapulnia. Ez javítja a szövetkezet hitelképességét, tagjait pedig körültekintő és gondos üzletmenetre serkenti.

Tag az lehet, aki a meghatározott összegű üzletrészt, akár részletekben is, befizeti. A részletfizetés jelentőségét az adja, hogy ezzel a különböző vagyoni és társadalmi helyzetű falusiak egyaránt tagokká válhatnak. Az egyes hiteleit főként tagjai vehetik igénybe, a többi hitelkérelmet csak az ő igényeik kielégítése után fogadják be. Az intézet altruista jellegét hivatott alátámasztani az is, hogy a tagok üzletrészeit takarékbetétként kell kamatoztatnia. Osztalékfizetésre csak kivételes esetben kerülhet sor, de annak aránya ekkor sem lehet magasabb az érvényes hitelkamatnál. A nyereség-érdekeltség korlátozása arra szolgál, hogy olyanok vállalják a tagságot, akiket elsősorban a közösségi érzés motivál. Az egyeslet erkölcsi ereje is nagyobb, ha tagjai nem vádolhatók nyereszkeskedéssel.

Az üzemi működésre szolgáló tőke takarékbetétekből és a kölcsönös felelősségvállalás révén felvett hitelekből áll. A forrásokat kézzizálog ellenében kis összegű előlegekre fordíthatják, legfeljebb egyéves lejáratra. A kamat nem lehet nagyobb 8%-nál, kezelési költséget csak külső adósoknak számíthatnak fel. 100 forintnál nagyobb összegek esetében maximum 10 éves lejáratú, éves részletekben törlesztett hitelt folyósíthatnak, ingatlanjelzálog ellenében. Nem kizárt emellett jelzáloghitelek folyósítása sem, de erre csak nagyon megbízható adósok esetében kerülhet sor, vagy ha a tagok birtokvesztését kívánják megakadályozni, esetleg korábban elvesztett, újra eladásra kerülő birtok megvételekor.

A szövetkezeteken belül három fontos szervet említ meg. Az igazgatóság feladata az üzletvezetés, a hitelek engedélyezése. Tagjai az egyeslet elnöke és a pénztárnok. A felügyelőbizottság feladata az ellenőrzés, míg a közgyűlés dolga a tisztviselők választása és a kamatláb meghatározása. Az elnök és a pénztárnok

szerepe meghatározó. Lényeges, hogy mindkettő a közjót szolgáló, emberbarát, a falusiak bizalmát élvező személy legyen. Lehetőleg a helyi értelmiségiek közül kerüljön ki, szóba jöhet a lelkész, a községi előjáró, az adószedő, orvos, kereskedő, iskolamester, gazdálkodó stb. Wolff azt is javasolja, hogy ha erre a feladatra nem találnak megfelelő embert, akkor inkább tekintsenek el az alapítástól.¹⁶⁰ Az egyeslet életében a legfontosabb külső szereplő a revizor. Értenie kell a könyveléshez és a számvitelhez. Egyszerre több egyeslet is alkalmazhatja. Mivel a falusiak ehhez általában nem értenek, ezért a szövetkezetek hozzanak létre egy szövetséget, amely egyéb feladatai mellett a revizort is alkalmazza, lehetőleg az egyes szövetkezetek költségén.

A szövetség keretei közt működik az ügyvivőség (*Anwaltschaft*). Ez segíti az egyes intézeteket a nyereség felhasználásában, olcsó beszerzési lehetőségeket közvetít, részt vesz új egyesletek alapításában. A tagszövetkezetek évente egyszer a szövetségi napon (*Verbandstag*) gyűlnek össze, ahol mindegyik szövetkezetnek egy szavazata van. Ekkor választják meg az ügyészt, valamint egy bizottságot az év közbeni ügyvitelre, valamint elfogadják az ügyszéség és a szövetség költségvetését.

3.5.2. A kezdetek

A szervezők nem tétlenkedtek. Gyakorlatilag az elképzelések publikálásával egy időben került sor az első három egyeslet alapítására.¹⁶¹ A Medgyes melletti Frauendorf és Arbegen és a Nagysze-

160 Wolff igen plasztikusan fogalmaz: „*Besser kein Verein als ein schlecht Geleiteter.*” (Inkább egyáltalán ne legyen egyeslet, mintsem rosszul vezessék.) Az óvatosság egy teljesen új vállalkozás esetében persze nagyon is érthető.

161 Az újonnan alapított Raifeisen-típusú egyesletek legfontosabb eltérése a korábban szerveződött Schulze-Delitzsch-féle egyesletektől az volt, hogy az előbbieik tagjai teljes vagyonukkal feleltek az egyeslettel szembeni követelésekért, vagyis felelősségük korlátlan volt. Emellett lényeges megkötés volt a tagság egyetlen településre korlátozása és jelentős különbség a váltók helyett kézizálog (vagyis könnyebben bankképesnek minősülő vagyontárgy) vagy ingatlanjelzálog ellenébeni hitelezés.

ben melletti Großscheuern falvakban.¹⁶² A következő évben, július 19-én megtartott első egyleti találkozóig még hat szövetkezet alakult. A reußmarkti 1885-ben, a waldhütteni, zenderschi, rothbergi, girelsau és hammersdorfi 1886-ban. Az első egyleti találkozó alkalmat kínálta az addigi működés értékelésére, a tapasztalatok megvitatására, valamint szövetségük – *Verband Raiffeisen'schen Genossenschaften in Siebenbürgen* – létrehozására. Ügyvivővé Wolffot választották.

A felszólalók általában elégedettek voltak. Beszámoltak az uzsora csökkenéséről, arról, hogy „egy uzsorás kénytelen volt üzletét felszámolni”. Véleményük szerint erősödött a megtakarítási hajlandóság is, de megállapították, hogy „a takarékoság fejlesztésére még nagy tér nyílik az egyletek előtt és még odaadó kitartásra lesz szükség, hogy különösen a kisembert az egylet pénztárához vonzza és rászoktassa, hogy pár krajcárját és forintját ott takarékbetétként elhelyezze és így a tőkeképzést magának biztosítsa”.¹⁶³

A Verband létrejöttével megszületett az erdélyi Raiffeisen-mozgalom végleges szervezeti kerete is. A későbbiekben alakuló egyletek ehhez csatlakoztak. 1891-ig még tízet állítottak fel, vagy vettek fel a tagok közé. 1886-ban Michelsberg, 1887-ben Neppendorf, 1888–1889-ben Urwegen, Mergeln, Kleinscheuern, 1890-ben Deutsch-Kreutz, 1891-ben Bekokten, Arkeden községekben jött létre hitelszövetkezet és 1891-ben csatlakozott a korábban önállóan alakult keisdi és deutsch-zeplingi is. Az alapításokat, éppen úgy, ahogy Wolff elképzelte, az óvatosság jellemezte, így a szövetkezetek hálóját csak lassan bővült. 1891-ben öt erdélyi vármegye területén – Szeben, Nagy-Küküllő, Kis-Küküllő, Udvarhely és

¹⁶² Schuller, 1910a, 171-173.

¹⁶³ Verband ländliche Vorschußvereine, ill. Schuller, 1910a, 173-175. A revíziót a takarékpénztár négy – Gustav Bergleiter, Robert Gutt, Martin Lani, Wilhelm Stenzel – és a Hermannstädter Vorschußverein egy alkalmazottja – Samuel Fritsch – végezte.

Kolozs – voltak a szövetséghez tartozó egyletek. A legtöbb, kilenc Szeben vármegyében, ezt követte Nagy-Küküllő hét, Kis-Küküllő, Udvarhely és Kolozs vármegye egy-egy Raiffeisen-féle hitelszövetkezettel. A járások közül a legtöbb – öt egylet – a nagyszebeni, három a segesvári, kettő-kettő a medgyesi, a szerdahelyi, a nagydisznódi és a nagysinkai, egy-egy pedig az erzsébetvárosi, a tekei és a székelykeresztúri járásban volt.

A szövetkezetek földrajzi eloszlása nyilván nem független attól, hogy a kezdeményezés Nagyszebenből indult ki. A környéken bizonyára elsősorban ezért ilyen magas a szövetkezetek száma. A másik súlypont egyértelműen a Nagy-Küküllő völgye, ahol az egyes járásokban szinte azonos számú egylet alakult, miközben formálódott egy Nagyszeben–Medgyes tengely is. Már a mozgalom korai szakaszában jelentkezett az igény az egész Szászföldet (sőt az egykori vármegyei területen fekvő szász közösségeket is) átfogó hálózat kiépítésére. Mégis kimaradt a Barcaság és Beszterce vidéke. (A deutsch-zeplingi egylet nem a szövetség alapítása, ekkor egy önállóan létrehozott hitelszövetkezet csatlakozott.) A Barcaságban ez a viszonylag jól működő falusi, igaz, Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek létrehozhatója vissza.¹⁶⁴ A Beszterce környéki szászság kimaradásában pedig a földrajzi távolság és a közlekedési problémák játszottak szerepet. A szövetség vezetője és revizorai nem főállásban töltötték be tisztüket, és a korabeli közlekedési viszonyok közt ezeknek a falvaknak a felkeresése komoly időt és energiát igényelt volna. Az eszme azonban, mint azt a deutsch-zeplingi szövetkezet léte is igazolja, a szövetség nélkül is utat talált ezekbe a közösségekbe.

Az önállóan működő helyi szövetkezetek „ernyőszerkezete” lett a Verband. Segítette az egyletek szervezését, biztosította a revíziót, az állandó felügyeletet és tanácsadást, az egyleti vezetők szakirányú, elsősorban számviteli jellegű képzését. Az évtized végén a

164 *Das sächsisches Burzenland*. Kronstadt, 1898. 645–647.

közös vetőmagbeszerzés szervezését és lebonyolítását is megkezdte.¹⁶⁵ Ekkor került sor a főállású revizor alkalmazására is.¹⁶⁶ Közben az állandó sajtónyilvánosság megteremtésére is történtek lépések. Wolff már 1887-ben elérte, hogy a *Landwirtschaftsverein* lapjában – *Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen* – önálló, általa szerkesztett rovathoz jussanak a Raiffeisen-szövetkezetek.¹⁶⁷ Évente egy alkalommal került sor az egyletek közgyűlésére, a *Verbandstagra*.¹⁶⁸ Ezen a szokásos választások mellett rendszerint egyes egyletek, illetve falvak ismertetése is megtörtént. Kezdetben a szász egyleti napok (*Vereinstage*) keretében, majd hamarosan önállósodva zajlottak a rendezvények.

Wolff és társai nem csupán a hitelszövetkezeteket, hanem a teljes Raiffeisen-mozgalmat próbálták meghonosítani a szászok közt. Az eredeti modellben a különféle szövetkezetek és a szövetség mellett egy központi hitelintézet is szerepet kapott, amely a szövetkezetek egymás közti ügyleteit bonyolította és biztosította a kapcsolatot a pénzpiacokkal. Fő célja pótlólagos források bevonása volt, amelyet az egyes szövetkezetek rendelkezésére bocsátott. Azok így nagyobb összegű tőkéhez jutottak, melyek jóval kisebb részletekben oszthattak el. Közben a közvetítő intézet révén elháríthatták a saját hitelképességükkel kapcsolatos aggodalmakat. A rendszer egyetlen problémáját a közvetítés tranzakciós költsége jelentette, ami kamatfelárként jelentkezhetett. Mivel azonban mind a központi intézet, mind a szövetkezetek hajlandók voltak lemondani nyereségük jelentős részéről, képesek voltak viszonylag alacsony kamatokat alkalmazni.

165 Der fünfte Verbandstag. Ekkor vetőmagnak való búzát vásároltak, még hozzá a fajtaváltást támogatandó egy nehéz bánáti fajtát. Ebből Klein- és Großscheuern, Zendersch, Waldhütten, Deutsch-Kreuz, Keisd, Bekokten, Arbegen, Girelsau, Mergeln, Michelsberg, Neppendorf, Reußmarkt egyletei részesültek.

166 Julius Teutsch segesvári borkereskedő

167 Vereinstag ländlicher Spar- und Vorschußvereine.

168 A Verband tagjai voltak a fogyasztási, a mezőgazdasági gépbeszerző és a pincészövetkezetek is.

Erdélyben nem került sor külön központi hitelintézet alapítására. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár vállalta ezt a szerepet, élén Karl Wolffal, miután az alapszabályok revíziója ezt már lehetővé tette. A németországi központi bankokhoz hasonlóan a takarékpénztár is hajlandó volt lemondani nyeresége egy részéről, jótékony céljai lehetővé tették a források olcsó közvetítését. Nem elhanyagolható az sem, hogy az intézet, alacsony kamatozása betétei és záloglevelei révén, kedvező feltételek mellett jutott tőkéhez. A szövetkezeti tagok egyetemleges felelőssége mellett akár záloglevél alapú jelzáloghitelek megszerzésére is képesek voltak. Wolff ráadásul az egyes szövetkezeteknek alapításukkor jelentős hitelkeretet biztosított.¹⁶⁹ A mozgalom sikeres tevékenységében ez az első pillanattól működő üzleti szervezet legalább olyan nagy szerepet játszott, mint a *Verband* erőfeszítései.

Az egyletek üzleti működését az alapítók kezdettől fogva sikeresnek tartották, de nem hallgatták el a főként technikai-szervezeti jellegű problémákat sem. Az eredeti tervek szerint az egyes szövetkezeteknek belátható időn belül nagyrészt önfinanszírozóvá kellett volna válniuk, és működésüket a továbbiakban elsősorban saját forrásaikra, takarékbetéteikre építeniük. Hamar világossá vált, hogy ez nem egy esetben még jó ideig nem lehetséges. A községekben a hiteligények sokszor meghaladták az összegyűjthető tőkét. Az intézetek egy részénél a betétek és üzletrészek révén gyűjtött tőke mind nagyobb arányban finanszírozta a kihelyezéseket – ezt szorgalmazta egyébként Wolff is.¹⁷⁰ Olyan szövetkezet is akadt, amelynek összegyűjtött tőkéjét nem is lehetett kihelyezni. Más szövetkezetek esetében viszont a hitelek kínálata csak a Nagyszebeni Általános Takarékpénz-

169 Frauendorf 5000 fl, Arbegen 5000 fl, Großscheuern 10 000 fl, Reußmarkt 10 000 fl, Waldhütten 5000 fl, Zendersch 2000 fl, Michelsberg 4000 fl, Rothberg 4000 fl, Girelsau 3000 fl, Hammersdorf 4000 fl, Neppendorf 2000 fl, összesen 54 000 fl. Vö. Jahresbericht 1886.

170 Jahresbericht, 1886.

tár által rendelkezésre bocsátott források révén tudott lépést tartani a kereslettel (lásd 26. táblázat).

26. táblázat. *Raffeeisen-hitelszövetkezetek betéeteinek és üzletrészeinek aránya az összes általuk nyújtott hitelhez viszonyítva (%) 1887–1895*

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	13,34	18,17	32,09	34,82	96,2
Arbegen	5,59	9,22	19,69	30,96	83,47
Grossscheuern	22,37	32,94	36,79	39,95	56,07
Reussmarkt	32,55	32,25	46,31	64,78	102,11
Waldhütten	8,42	11,22	14,37	18,3	83,89
Zendersch	50,01	37,56	36,96	67,84	73,63
Michelsberg	32,29	48,29	47,15	99,44	79,36
Rothberg	8,99	11,72	20,37	18,55	69,23
Girelsau	11,25	23,99	16,74	23,35	37,5
Hammersdorf	65,54	54,55	79,88	99,75	189,59
Neppendorf	51,04	34,45	71,66	87,78	55,46
Urwegen	–	–	77,01	92,89	107,12
Mergeln	–	–	94,97	83,76	59,10
Kleinscheuern	–	21,93	54,83	63,59	53,98
Bekokten	–	–	–	–	29,45
Deutsch-Kreutz	–	–	–	–	98,18
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	110,4	102,26
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	23,32	39,25
összesen	25,84	30,51	48,55	62,23	73,9

Forrás: Jahresbericht, 1887; Jahresbericht, 1888; Jahresbericht, 1890; Jahresbericht, 1891; Jahresbericht, 1896.

A 26. táblázat adatai alapján egyértelmű, hogy az első kategóriába sorolható Frauendorf, Arbegen, Waldhütten, Reußmarkt, Rothberg, Hammersdorf, Urwegen, Keisd, Deutsch-Kreutz, Zendersch. A második típus jellemző Deutsch-Zepling, Girelsau, Großscheuern, Bekokten, Kleinscheuern szövetkezeteire. A maradék három intézmény – Michelsberg, Neppendorf, Mergeln – adatai pedig arról tanúskodnak, hogy a takarékpénztári hitel lehetővé tette az igények változásának megfelelő rugalmas működést is. Az 1895-ös év adatai jelzik, hogy a takarékpénztár hitelkeretét biztonsági tartalékként lehetett felhasználni, sajátos „pufferként”, ami a tőkeakkumulációt meghaladó expanziót tett lehetővé. A fő tanulság azonban mindenképpen az, hogy az egyletek betétgyűjtésük révén is egyre nagyobb arányban képesek voltak biztosítani hiteleik forrását.

27. táblázat. Takarékbetétek a Raiffeisen-hitelszövetkezetek állományában 1887–1895, osztrák értékű (o. é.) forint

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	469,51	682,7	1 571,53	1 658,42	13 341,44
Arbegen	n. a	58,2	807,11	1 659,42	8 441,68
Grossscheuern	1 386,18	3 092,1	4 241,11	4 172,32	15 389,95
Reußmarkt	2 845,9	3 070,42	5 743,78	8 817,49	35 754,23
Waldhütten	46	99,2	108,94	175,02	5 841,41
Zendersch	1 220	1 448,69	1 844,02	3 329,73	10 884,92
Michelsberg	682,6	1 556,33	2 134,02	4 833,99	8 869,58
Rothberg	102,7	125,17	359	490,00	2 399,11
Girelsau	49,37	495,82	556,76	1 203,75	3 235,86
Hammersdorf	2 555,48	3 862,74	7 569,64	11 609,11	29 070,72
Neppendorf	155	1 708,74	6829	12 409,29	16 629,92
Urwegen	–	–	2 023,93	5 041,40	15 646,01
Mergeln	–	–	6 958,84	10 236,61	15 096,69

	1887	1888	1889	1890	1895
Kleinscheuern	–	550	2 457,14	3 775,51	9 318,99
Bekokten	–	–	–	–	4346,3
Deutsch-Kreuz	–	–	–	–	10 765,72
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	15 062,28	22 760,91
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	1 144,65	15 129,63
összesen	9 512,74	16 750,11	43 204,82	85 618,99	242 923,07

Forrás: Jahresbericht, 1887; Jahresbericht, 1888; Jahresbericht, 1890; Jahresbericht, 1891; Jahresbericht, 1896.

28. táblázat. A Raiffeisen-hitelszövetkezetek betéteseinek száma és aránya az összlakosságon belül 1887–1888

	1887		1888	
	fő	arány %	fő	arány %
Frauentdorf	16	1,2	13	1
Arbegen	0	0	4	0,3
Grossscheuern	25	1,4	29	1,7
Reussmarkt	122	6,7	65	3,6
Waldhütten	6	0,6	13	1,3
Zendersch	15	1,3	11	0,9
Michelsberg	49	4,9	44	4,5
Rothberg	2	0,2	5	0,6
Girelsau	2	0,2	3	0,3
Hammersdorf	30	2,2	54	3,9
Neppendorf	8	0,3	87	3,8
Kleinscheuern	–	0	4	0,4
Összesen	274	1,9	332	2,1

Forrás: Jahresbericht, 1887; Jahresbericht, 1888.

29. táblázat. Raiffeisen-hitelszövetkezetek által nyújtott hitelek
1887–1895, o. é. forint

	1887	1888	1889	1890	1895
Frauendorf	5 914,00	6 318,00	7 621,0	7 632,00	15 121,00
Arbegen	4 485,00	5 128,00	7 787,0	7 671,27	11 012,81
Grossscheuern	11 506,50	13 908,00	14 380,0	15 660,00	32 007,00
Reussmarkt	11 823,00	12 949,00	15 304,0	15 799,00	36 542,00
Waldhütten	3 362,73	3 730,35	3 517,0	3 259,00	7 998,10
Zendersch	3 579,00	5 535,00	6 450,0	5 704,00	16 495,00
Michelsberg	2 506,50	3 693,68	5 231,0	5 303,00	11 983,50
Rothberg	3 827,00	3 713,50	3 407,0	4 312,00	3 942,00
Girelsau	3 460,00	3 622,00	6 050,6	7 107,00	10 326,31
Hammersdorf	4 453,00	7 836,00	10 047,0	12 115,00	15 637,00
Neppendorf	766,00	7 050,00	10 558,0	14 974,00	31 328,00
Urwegen	–	–	3 167,0	5 927,64	15 306,50
Mergeln	–	–	7 749,0	12 783,00	26 751,00
Kleinscheuern	–	2 832,00	5 696,0	7 596,00	19 850,00
Bekokten	–	–	–	–	15 856,32
Deutsch-Kreuz	–	–	–	–	11 423,50
Arkeden	–	–	–	–	n. a.
Keisd	n. a.	n. a.	n. a.	13 962,85	22 609,74
Deutsch-Zepling	n. a.	n. a.	n. a.	21 601,00	52 270,25
Összesen	55 682,73	76 315,53	106 964,60	161 406,76	356 460,03

Forrás: Jahresbericht, 1887; Jahresbericht, 1888; Jahresbericht, 1890; Jahresbericht, 1891; Jahresbericht, 1896.

30. táblázat. Raiffeisen-hitelszövetkezetek hiteleinek száma és aránya a lakossághoz viszonyítva 1887–1888

	1887		1888	
	fő	arány %	fő	arány %
Frauendorf	78	5,8	65	4,8
Arbegen	74	6,3	81	6,9
Grossscheuern	148	8,5	156	8,9
Reussmarkt	127	7	181	9,9
Waldhütten	84	8,6	91	9,3
Zendersch	91	7,6	142	11,9
Michelsberg	53	5,4	72	7,3
Rothberg	84	10,1	86	10,3
Girelsau	106	11	96	10
Hammersdorf	57	4,1	104	7,6
Neppendorf	16	0,7	108	4,7
Kleinscheuern	–		41	3,7
Összesen	918	6,2	1223	7,7

Forrás: Jahresbericht, 1887; Jahresbericht, 1888.

Az év végi mérlegadatok tükrében világos, hogy a sikeres működésről megfogalmazottak nem voltak megalapozatlanok. A betétek értéke évről évre dinamikusan nőtt. A többlet nem csupán az újonnan alakuló egyletek miatt jelentkezett (lásd 27. táblázat). Jelentősen nőtt azok száma is, akik megtakarításaikat a hitelszövetkezetekre bízta (lásd 28. táblázat). Az egyes egyletek adataiból kiderül az is, hogy bár a települések viszonyaiban mutatkozó különbségek, a lakosok anyagi helyzete befolyásolta a tőkegyűjtés volumenét, szívós munkával szinte bárhol ledönthetők voltak a pszichikai korlátok és egyre hatásosabb lehetett a takarékosagra való felhívás.¹⁷¹ Kiváló példa erre a takarékbetétek alakulása a

171 Ehhez kellett az olyan kezdeményezések is, mint a michelsbergi egyleté. Itt a *Volkswirtschaftliches Verein* (Népgazdasági Egylet) minden iskolásnak takarékker-

waldhütteni vagy az arbegeni szövetkezetnél (27. táblázat). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a hitelektől eltérően az egyesületnek lehetősége volt betétet elfogadni más községbeli ügyfelektől is. Így az egyes szövetkezetek komoly hiányt pótolhattak a vidéki gazdaságban. Esetleges alacsonyabb kamataik pedig az alacsonyabb járulékos költségek miatt – utazás, kezelési költség stb. – lehettek versenyképesek.¹⁷²

Még egyértelműbb a szövetkezetek hiánypótló szerepe a falusi hitelezésben. Az igénybe vett hitelösszeg dinamikusan emelkedett (lásd 29. táblázat) és egyes községekben a gazdák több mint fele is hitelhez juthatott (lásd 30. táblázat). A hitelek összege annak ellenére változatos volt, hogy elsősorban a száz forint alatti igények kielégítésére törekedtek.¹⁷³ Az egyes szövetkezetek lehetőségei természetesen különbözők voltak. Közösnek csak az mondható, hogy a velük szemben támasztott hiteligények többnyire meghaladták azt. A jobb gazdasági helyzetű, kedvezőbb feltételeket nyújtó környezetben fekvő községekben – például nagyváros közelsége, piachely – általában nagyobb volt a mozgásterük. Ezekben – elsősorban Reußmarktban és Großscheuernben – kezdettől fogva több betét gyűlt össze és a tagok vagyona is értékesebb volt, ami lehetővé tette, hogy a takarékpénztár magasabb összegű hitelkeretet biztosítson. A többi szövetkezet esetében akkor kezdődött dinamikusabb expanzió, amikor fellendült a betétgyűjtés.

selyt adott, a *Frauenverein* (Nőegylet) pedig egy krajcárt mindegyikbe. A Raiffeisen-egylet ezekután vállalta, hogy minden gyerek adventig illetékmentesen válthat betétkönyvet megtakarításainak. Vö. Jahresbericht 1887. Hasonló kezdeményezés volt később Marktschelkenben, ahol a tagok az üzletrészek után járó kamatot a gyerekek betéteihez csatolták. Itt egyébként a helyi Schullohnfond (iskolai béralap) 8699 K betétet tartott a szövetkezetnél. Marktschelkeni Rechenschaftsbericht

172 1887-ben a betétek összege 1 forinttól 500-ig terjedt. Vö. Jahresbericht. 1888-ban 0,5 forint és 770,83 forint közt szóródtak. Jahresbericht. 1888

173 Vö. Jahresbericht, 1887; Jahresbericht 1888.

3.5.3. A kiteljesedés

A fejlődés, figyelembe véve az üzleti szervezetről eredő korlátokat, robbanásszerűnek minősíthető. A községek gazdái előtt most nyílt meg először a lehetőség, hogy tisztességes feltételek mellett, helyben, a körülményeiket alaposan ismerő emberek döntése nyomán, csekély ráfordítással hozzájussanak a szükséges pénzhez.¹⁷⁴ Másfelől most először vált valóban láthatóvá, világosan felmérhetővé mindaz, ami a gazdák hitelviszonyaival kapcsolatban korábban előadásokon elhangzott, különböző írásokban megjelent. A szövetkezetekhez befutó hiteligényekből, a különböző konverziókból kiderült, hogy a falusi gazdák helyzete a termelés finanszírozása szempontjából valóban kritikus. A Raiffeisen-mozgalom egyletei helyben és a megfelelő formában voltak képesek segítséget nyújtani, és nemcsak a szász, hanem a román gazdáknak is.¹⁷⁵

Az alábbi táblázatok (31., 32, 33., 34. és 35. táblázat) a Raiffeisen-egyletek későbbi fejlődésének legfontosabb adatait szemléltetik:

31. táblázat. A Raiffeisen-egyletek száma, taglétszáma és annak változása 1895–1909

Év	Egyletek száma	Egyletek számának változása (%)	Egyletek taglétszáma (fő)	A taglétszám változása (%)
1895	51	318,8*	3 191	370,6*
1900	80	156,9**	5 758	180,4**
1905	114	142,5***	8 699	151,1***
1909	144	126,3****	12 021	138,2****

Forrás: Rösler: *Kreditorganisation*; Festschrift 25. Jährige Raiffeisen.

* 100=1890 ** 100=1895 *** 100=1900 **** 100=1905

174 Wolff meglehetősen patetikusan számolt be arról, hogy az uzsorások kezei közül kiváltott parasztok könnyes szemmel köszönték azt meg. Az alapításnál rendre megismétlődik, hogy az adós „nagy szemeket mereszt”, amikor csak pár krajcár kamatot kell fizetnie az egész összeg után, míg korábban hetente egy hatost fizetett forintonként. Vö. Jahresbericht, 1887.

175 Marktschelkenben 1895 végén 192 adós közül 105 nem volt tagja az egyletnek, jó részük nem is szász, és majdnem 10 000 K-val tartoztak a szövetkezetnek. Vö. Marktschelkenener Rechenschaftsbericht.

32. táblázat. A szász Raiffeisen-egyletek működésének fontosabb adatai I. 1895–1912, aktívák, ezer korona

Év	Váltó-hitel	Kötvény-kölcsön	Ingatlan	Betét a HAS-nél	Egyéb	Veszteség	Összesen
1895	1051	670	4	92	107	2	1 926
1900	1674	1 514	107	60	185	1	3 541
1905	1513	3 928	320	426	512	8	6 707
1909	811	8 458	1167	1049	664	0	12 149
1912	788	13 423	1732	855	651	n. a.	17 449

33. táblázat. A szász Raiffeisen-egyletek aktíváinak aránya a mérlegfőösszezből (%) 1895–1912

Év	Váltó-hitel	Kötvény-kölcsön	Ingatlan	Betét a HAS-nél	Egyéb	Veszteség	Összesen
1895	54,6	34,8	0,2	4,8	5,6	0,1	100
1900	47,3	42,8	3	1,7	5,2	0	100
1905	22,6	58,6	4,8	6,4	7,6	0,1	100
1909	6,7	69,6	9,6	8,6	5,5	0	100
1912	4,5	76,9	9,9	4,9	3,7	0	100

Forrás: Rösler: *Kreditorganisation*; Festschrift 25. Jährige Raiffeisen.

34. táblázat. A szász Raiffeisen-egyletek működésének fontosabb adatai II. 1895–1912, passzívák, ezer korona

Év	Tulajdonrész	Takarék-betét	Hitel a HAS-tól	Tartalék-vagyon	Egyéb tartalék	Egyéb forrás	Nyeresség	Összesen
1895	91	1 132	599	46	n. a.	33	25	1 926
1900	157	1 799	1344	137	n. a.	66	38	3 541
1905	221	3 804	2109	314	72	123	60	6 703
1909	298	7 455	3457	624	111	73	121	12 139
1912	367	10 523	5213	1075	114	24	166	17 482

Forrás: Rösler: *Kreditorganisation*; Festschrift 25. Jährige Raiffeisen.

35. táblázat. A szász Raiffeisen-egyletek passzíváinak aránya a mérlegfőösszeghez viszonyítva (%) 1895–1912

Év	Tulajdon-rész	Takarék-betét	Hitel a HAS-tól	Tartalék-vagyon	Egyéb tartalék	Egyéb forrás	Nyere-ség	Összesen
1895	4,7	58,8	31,1	2,4	n. a.	1,7	1,3	100
1900	4,4	50,8	38	3,9	n. a.	1,9	1,1	100
1905	3,3	56,8	31,5	4,7	1,1	1,8	0,9	100
1909	2,5	61,4	28,5	5,1	0,9	0,6	1	100
1912	2,1	60,2	29,8	6,1	0,7	0,1	0,9	100

Forrás: Rösler: *Kreditorganisation*; Festschrift 25. Jährige Raiffeisen.

(A két kimutatásban a mérlegfőösszegben mutatkozó különbségek a kerekítés, illetve az 1912-re vonatkozóan eltérő szerkezetű adatközlés következményei.)

A századforduló körüli működésre vonatkozó adatok ekkor is dinamikus növekedésre utalnak. A legfontosabb természetesen az egyletek és a tagok számának növekedése volt. Az 1909-ben működő 144 szövetkezet immár a Szászföld minden szegletében megjelenítette a szövetkezeti eszmét, sőt átnyúlt annak határain is. A világháború előtt, 1914-ben működő 170 szövetkezet pedig gyakorlatilag az egész Szászföldet és annak szinte teljes falusi lakosságát (85%-át) elérte. A Raiffeisen-mozgalom nagyon közel került ahhoz, hogy beteljesítse küldetésének egyik fontos részét, az átfogó hitelintézeti háló kiépítését.

A szövetkezetek bővülését nem csupán az expanzió alapozta meg. Folyamatosan nőtt az egy egyletre, illetve egy tagra vetített mérlegfőösszeg is: 1895 és 1909 között az előbbi 2,23-szorosára, a második 1,68-szorosára. Az aktívák oldalán ez a változás feltétlenül jelzi a szövetkezetekkel szemben fellépő hiteligény magas szintjét és egyúttal azt, hogy a hitelszövetkezetek legalább részben képesek voltak megfelelni azoknak. Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy közben az eszközök szerkezetében átstrukturálódás ment végbe. Az első időszakban még domináns váltólelészár-

mítolás jelentősége csökkent, helyét a kötelezvények ellenében nyújtott kölcsönök vették át.

A növekvő igényekkel szemben a források oldalán egyre jelentősebb megtakarítások álltak. A takarékbetét-állomány 17 év alatt megtízszereződött, egy szövetkezetre jutó értéke 22,2 ezer koronáról 51,8 ezer koronára nőtt, jelezve az egyletek sikerét mind a megtakarítások ösztönzésében, mind összegyűjtésében. Továbbra is jelentős szerepet játszott az egyletek finanszírozásában a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár. Az általa biztosított hitelek aránya a forrásokon belül 1895 és 1912 között gyakorlatilag nem csökkent, a századfordulón pedig kifejezetten nőtt, továbbra is lehetővé téve a mozgalom dinamikájának fenntartását.

Országos összevetésben az erdélyi Raiffeisen-szövetkezetek a pozitívan alakuló üzleti tevékenység ellenére sem tűnhettek különösebben fontosnak. Mérlegfőösszegük 1912-ben az összes magyarországi hitelszövetkezet mérlegfőösszegének csak 2,15 százalékat tette ki,¹⁷⁶ igaz, növekedésük üteme jelentősen meghaladta az összes ilyen jellegű pénzügyintézetét. 1905 és 1912 között mérlegfőösszegük 2,6-szeresére nőtt, míg az összes hitelszövetkezetre vonatkozó csak 1,6-szeresére. A századok perspektívájából szemlélve azonban már elmondható, hogy a szász Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek nehezen felbecsülhető jelentőségre tettek szert. A fő célcsoportjuk körében üzleti tevékenységük révén jelentős fejlődés indulhatott meg. Ennek eredményességét jelzi, hogy míg a századok a magyarországi népességnek csak 1,2%-át tették ki, az összes hitelszövetkezeti vagyonnak már 2,5%-a volt hitelszövetkezetek birtokában.

Mindezek alapján az is világos, hogy a takarékpénztári működés reformjának milyen nagy jelentősége volt a szász hitelszervezet átalakításában és megújításában. A rövid lejáratú üzletek elindítása és a tőkebevonás lehetővé tette, hogy a Nagyszebeni Általános

¹⁷⁶ Katona, 1914, 150–151.

Takarékpénztár egyszerre váljék egy hatékony regionális pénzügyi háló központjává, a tőkebevonás legfontosabb csatornájává, a tőkeallokáció kulcsszereplőjévé és Erdély legnagyobb pénzügyi intézetévé. Figyelembe véve a hálózat kiterjedtségét, a tagoknak a lakossághoz, illetve a gazdálkodókhoz viszonyított arányát, megállapítható, hogy egy rendkívül jól szervezett és hatékony munkát lehetővé tevő intézményrendszert sikerült kiépíteni, amely megfelelt az alapítók elképzeléseinek és terveinek, és a szász társadalom legnagyobb csoportjának tette lehetővé a bekapcsolódást a modern gazdasági életbe.

3.6. A bankközi együttműködés formái és a Vereinsbank alapítása

Nem sokkal az első Raiffeisen-szövetkezetek alapítása után, amikor már látszott, hogy tevékenységük sikeresen kezdődött, sor került az utolsó jelentősebb, tevékenységi körét tekintve a többitől elkülöníthető szász pénzügyi intézet megalapítására. A *Siebenbürger Vereinsbank* célja földbirtokvásárlások és telepítések révén magvalósítandó aktív birtokpolitika, további ipari vállalkozások támogatása volt. A *Vereinsbank* elindításával helyére került a szászok bankszervezetének záróköve. Alapítását különösen érdekessé teszi az, hogy a folyamat bepillantást enged a bankok, a politika és a többi társadalmi aktor közti együttműködés formáiba és módszereibe is.

A *Vereinsbank* létrehozását ismét csak a *Landwirtschaftsvereine* vezetősége kezdeményezte, soraiban Josef Bedeusszal mint alelnökkel. Az egyesület nevében, Wolff-fal kiegészülve tudakozó levelet küldtek a szebeni szász pénzügyi intézeteknek, arról érdeklődve, vállalnák-e a közreműködést a tervezett bankalapításban. Külön kiemelték, hogy még az előtt érdeklődnek, hogy a többi bankot is megkeressék javaslatukkal. A tervezett intézet feladatául a mezőgazdaság és az ipar fejlesztését jelölték meg. A levél szerint a

szerzők már megszerezték a Szász Néppárt Központi Választmányának támogatását. (Ezt erősítette meg Wolff aláírása.) Ez egyúttal azt is jelentette, hogy számíthattak a három legjelentősebb pénzintézet (Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, Nagyszebeni Földhitelintézet, Brassói Általános Takarékpénztár) vezetőségének támogatására.¹⁷⁷ További társadalmi támogatás megszerzése és a bank sikeres működésének biztosítása érdekében az elkészült statútumtervezetet számos ismert és tekintélyes személyiségnek küldték el véleményezésre, akik korábban már kitűntek a szászok gazdasági problémáinak feltárásában. Közülük Peter Josef Frank számos változtatást javasolt, melyek mindenekelőtt a telepítés illetve a birtokvásárlás jelentőségének növelését szolgálták volna.¹⁷⁸

Az elvi egyetértést ismét a szervezés aprómunkája követte, amit továbbra is Bedeus irányított. 1891. április 16-án, este 6 órakor munkamegbeszélésre került sor a földhitelintézet épületében. A tanácskozáson részt vett Karl Albrich,¹⁷⁹ Albert Arz,¹⁸⁰ Wilhelm Bruckner,¹⁸¹ Karl Conrad, Josef Drotleff,¹⁸² Karl

177 Az 1891. február 4-én kelt levél megtalálható: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 27. A Központi Választmány tagjai ekkor: Karl Wolff, elnök (HAS-vezérigazgató); Karl Adam, alelnök (KAS igazgatósági tag); Gottlieb Budaker (Beszterce, egyházkerületi dékán); Ludwig Binder (Medgyes); Heinrich Melas (Segesvár); dr. Karl Krasser (Szászsebes); dr. Hermann Klein (Szászváros). Lásd Karl Wolff: *Aus meinem Leben*. In *Kroner*, 1976, 108–113.

178 Peter Josef Frank javaslatait lásd: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 29., a statútumjavaslatok: uo. 58., 69., 83, kiegészítésük 89. Frankra és további tevékenységére vonatkozóan lásd Frenzel, 2000.

179 Albrich, Karl id. (1836–?) tanár. A szebeni ipariskola, majd 1892-től az evangélikus gimnázium igazgatója. 1887-től a takarékpénztár igazgatóságának elnöke, 1890-től *Landeskirchenmesiter*.

180 Albert Arz ügyvéd. Később *Landeskirchenkurator*, felsőházi tag. 1898-ban, a helységnévtörvény miatt a kormánypartból való kilépést javasolja.

181 Bruckner, Wilhelm (1835–?) ügyvéd. 1862-től az Univerzitás jogi képviselője, 1870-től tagja. 1875–78 között és 1897-től országgyűlési képviselő. 1878-tól a Néppárt szebeni kerületi választmányának elnöke. 1884-től a szebeni *Vorschußverein* igazgatója.

182 Nyomdász, nyomda- és kiadótulajdonos. Nagyszebeni polgármester

Gebbel,¹⁸³ Adolf Gottschling,¹⁸⁴ Martin Schuster,¹⁸⁵ Karl Wolff.¹⁸⁶ A megjelentek véglegesítették az alapítás lehetőségeit ecsetelő, a nyilvánosságnak szánt *Prospektet*, és vélhetően foglalkoztak a *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt*ban megjelentetni szándékozott írással is.¹⁸⁷ A megbeszélés legérdekesebb része azonban annak eldöntése lehetett, hogy a szervezők régióként kit kérnek fel közreműködésre és a terv támogatására.

Általában a megjelentek kapcsolatait akarták felhasználni, hogy minden szászok lakta térségben kellő tekintélyű személyeket találjanak, akik vállalják a közreműködést.¹⁸⁸ Besztercén és környékén Gottlieb Budakert,¹⁸⁹ Friedrich Kramert,¹⁹⁰ Johann Csallnert akarták felkérni Bruckner, Albrich és Gottschling közvetítésével. Szászrégenben Gustav Friderich Kniere számítottak

183 Karl Gebbel (1827–1901) jogász. Guberniumi titkár, majd a királyi biztosság osztálytanácsosa. 1875–1881 közt országgyűlési képviselő.

184 Gottschling, Adolf (1841–?) tanár. 1867-től véglegesített tanár a szebeni gimnáziumban. 1883-tól a *Landwirtschaftsverein* vezetőségének tagja, 1889-től az egyesület titkára. A kilencvenes években az ún. „szürkék”, egy a zöldek és a feketék közti irányzat vezetője.

185 Schuster, Martin (1840–?) tanár. 1870-től a szebeni Iparegylet titkára, 1881-től igazgatója. 1886-ban a vármegye vasútépítési programjának kezdeményezői között találjuk. Tagja a Szeben–Felek–Fogaras, az Alvinc–Szeben–Vöröstorony, a Fogaras–Brassó, a Szeben–Sellenberk–Nagydisznód vasutak koncessziós társaságainak. Helyi ipari kiállítások szervezője, segédkezik a millenniumi kiállítás megszervezésében is. A földhitelintézet felügyelőbizottságának elnöke.

186 Az április 12-én kelt meghívó megtalálható: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282.

187 A *Prospekt* megtalálható: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 80. f., a cikk tervezete Uo. 91. f.; megjelent *Siebenbürger Vereinsbank* címmel.

188 Az ilyen, a személyi kapcsolatokra építő alapítás bevett eljárás volt a korszakban, különösen ha az alapítók korlátozni akarták a lehetséges tagságot. Harminc évvel korábban hasonló módon szerveződött a Magyar Földhitelintézet is. Egry, MFHI.

189 Gottlieb Budaker (1825–?) Előbb a beszercei gimnázium igazgatója, majd Lekencén lelkész. 1863–64-ben a nagyszebeni országgyűlésen képviselő. 1870-től az Univerzitás tagja. 1875-től Beszerce városi lelkésze, 1882-től a beszercei egyházkerület dékánja.

190 Friedrich Kramer (1843–1911) tanár, lelkész. 1866-tól a beszercei fiú elemi iskola tanára, 1875-től gimnáziumi igazgató. 1882-től Heidendorf lelkésze, közben a *Bistritzer Kredit- und Vorschußverein* elnöke.

Karl Conrad révén, Segesvárott Wolff segítségével Karl Rothot¹⁹¹ és Josef Misselbacher¹⁹² akarták megnyerni. Medgyesen Friedrich Folberth¹⁹³ valamint ifj. és id. Ludwig Binder¹⁹⁴ jöhetett szóba Gottschling, Bruckner és Wolff közvetítésével, Kóhalmon a helyi hitelszövetkezet pénztárnoka, Karl Falk, valamint Pildner, Georg Schultz, Michael Zay, Adolf Eitel,¹⁹⁵ Georg Adolf Schuller és Binder megnyerésére számítottak Gottschling, Albrich, Schuster, és Bruckner révén. Szerdahelyt Wolff kapcsolatait igénybe véve Langhammer és dr. Zellmann került szóba, Szászsebesen Heitz,¹⁹⁶ Conradon keresztül, Szászvárosban Klein, Levitzki,¹⁹⁷ Zeitler,¹⁹⁸ Dahinten és Aecker megnyerésére számítottak Schuster közvetítésével, Brassóban Karl Schnell,¹⁹⁹ dr. Wilhelm Czell gyáros, Karl Adam,²⁰⁰ Franz Oberth²⁰¹ és Michael Copony felkérését tervezték Wolff és Bedeus révén, végül Fogarason Johann Breckner került szóba.²⁰²

Nem csak pénzintézetek vezetőit vagy fontos vezetőségi tagjait keresték meg és kérték segítségüket. Számítottak a kereskedők és

191 Karl Roth (1846–1901) városi pénztáros Segesvárott.

192 Josef Misselbacher segesvári kereskedő, országgyűlési képviselő.

193 Folberth, Friedrich (1833–1895) gyógyszerész. 1858-tól Medgyesen patikus.

194 Ludwig Binder ifj.(?) (1864–?), 1888-tól a megyesi gimnázium tanára.

195 Adolf Eitel (1845–1923) tanár, lelkész. Heidelbergben és Jénában tanult, majd 1869-től a segesvári gimnázium tanára. 1876-tól *Monatsprediger* és a leányiskola igazgatója. 1880-tól Groß-Laßeln, 1886-tól Szentágota lelkésze.

196 Heitz, Andreas (1838–1912) tanár, lelkész. 1860-tól a szászsebesi algimnázium tanára, 1863–1874 között városi prédikátor és a leányiskola igazgatója. 1874-től Petersdorf lelkésze, 1890-től Szászsebes városi lelkésze.

197 Lewitzky, Karl (1851–1907) tanár. 1878–1882 között a Honterus Gimnázium tanára, 1882–1890 között társrektor, 1890–1894 között rektor a szászvárosi evangélikus felső népiskolában. 1894-től városi prédikátor és az evangélikus leányiskola igazgatója Szászsebesen.

198 Pék Szászvárosban.

199 A Brassói Általános Takarékpénztár igazgatója

200 A Brassói Általános Takarékpénztár-egylet választmányi tagja, igazgatója

201 Franz Oberth (1828–1908), tanár, lelkész. Tanár a megyesi gimnáziumban majd Brassó városi lelkésze. 1863-64-ben tartománygyűlési képviselő, 1864-65-ben Reichsrat képviselő. Életére részletesen lásd Morres 1927.

202 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282.

iparosok köreinek befolyásos személyeire, hiszen részben számukra kívántak lehetőségeket teremteni. Nem maradhatott ki a tekintélyes egyházi személyek sora sem, akik mind a szervezés gyakorlati munkájában, mind a potenciális tagok meggyőzésében felbecsülhetetlen segítséget jelentettek.

Az intézet szerepével, feladataival és céljaival foglalkozó tervezetek és írások hangsúlyozzák, hogy az a szász bankok közös alapításaként jönnek létre. A jövőben szorosan együttműködik velük és kiegészítő része lesz a meglévő struktúrának. A kis és közepes ipari és kereskedelmi vállalkozások megnyerésére szolgáltak azok az érvek, amelyek hangsúlyozták, hogy célkitűzéseik már az 1870-es években is napirenden voltak, de akkor megoldatlanul maradtak. A kereskedelmi forgalom infrastruktúrájának fejlesztését hangsúlyozzák, a kiskereskedők és a kisiparosok üzemméretből és tőkeellátottságból fakadó hátrányait kívánják kiküszöbölni közraktárak, szövetkezetek alapításával, vagy éppen áruforgalmazással. A bank képes biztosítani az elengedhetetlen reklámot, a nagy tételek forgalmazásával pedig kedvezményeket kaphat. Ennek alátámasztására sikeres példákat is megemlít, ilyen a temesvári Délmagyarországi Kereskedelmi és Mezőgazdasági Bank, a marosvásárhelyi Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank, vagy a Kolozsvári Kereskedelmi Bank. A gazdáknak is elsősorban az áruforgalom serkentését tudják kínálni, összefüggésben az iparfejlesztéssel. Megemlítik továbbá a földbirtokvásárlást és parcellázást, mert az kifejezetten hasznos a mezőgazdaságnak is.²⁰³

Az eredeti tervek szerint egy 500 000 forint alaptőkéjű részvénytársaságot akartak létrehozni, amely 30%-ban befizetett alaptőkével kezdte volna meg a működést,²⁰⁴ de ezt kénytelenek voltak előbb 300 000, majd 200 000 forintra leszállítani. A részvények elosztása az igényeknek és a lehetőségeknek megfelelően folyton változott. Az első időszakban, a szervezés sikerében bízva zártkörű

²⁰³ Siebenbünger Vereinsbank.

²⁰⁴ DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 52. f.

jegyzést terveztek. A három szebeni intézet eredetileg garanciát vállalt a részvények felének átvételére, a másik felét szánták a kisebb takarékpénztáraknak és hitelszövetkezeteknek. Az utolsó tervek szerint viszont a 200 forint névértékű részvényekből a HAS 250-et, a *Hermannstädter Vorschußverein* 200-at, a *Bodencreditanstalt* 250-et vett volna át, a *Schäßburger Hypothekenbank*, a segesvári, a medgyesi *Vorschußverein* 50-50-et, a kőhalmi, a nagysink, a szentágotai, a szászsebesi, a heltau *Vorschußverein* 30-30-at jegyzett volna. Tervbe vették, hogy amint lehetőség nyílik külföldi tőke bevonására, egy frankfurti vagy bécsi bankháznak ajánlanak fel 500-1000 darab részvényt.²⁰⁵ Az intézet vezetésével megbízott bizottságban az első hat évre a három szebeni banknak öt helyet szántak. A külföldi bank ugyancsak öt tagot, a nyolc hitelegylet két tagot küldhetett volna a testületbe.²⁰⁶

A szervezés azonban nem egészen úgy sikerült, ahogyan elképzelték, végül nyilvános jegyzési felhívást kellett közzétenni. Így már sikerült lebonyolítani a részvénykibocsátást. A 2000 darabot túljegyezték, 2666 részvényre futott be igénylés bankok, társaságok és magánszemélyek részéről. Amikor 1891. július 7-én a nagyszebeni városháza termében sor került az alapító közgyűlésre, a részvények megoszlása a következő volt: a három szebeni bank 1000 darab, a tizenhat *Vorschußverein* és takarékpénztár 481 darab, a kilenc társaság és testület 46 darab, 222 magánszemély 1139 darab. Érdekes lehet a földrajzi megoszlás is: Nagyszeben – 121 jegyzés/1486 darab, Medgyes – 23/210, Segesvár – 11/127, Szászrégen – 9/110, Szentágota – 9/80, Szászváros – 6/62, Brassó – 15/56, Kőhalom – 16/51, Nagysink – 1/50, Beszterce – 17/47, Szászsebes – 3/16, Szerdahely – 5/7, Birthälm – 1/10, Leschkirch – 1/1, 12/53 egyéb.²⁰⁷

205 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 102. f.

206 Uo.

207 Die Siebenbürger Vereinsbank Aktiengesellschaft.

Mindez azt is jelzi, hogy hiába volt ott a terv születésénél a brassói takarékpénztár képviselője, a kissé mindig különutasnak tartott brassóiak ezúttal is kimaradtak belőle. Azt azonban nem tudni, hogy saját akaratukból, vagy a szebeniek döntöttek úgy, hogy nélkülük látnak hozzá az elképzelések megvalósításához. Az utóbbi lehetőség mellett szól az, hogy a nyilvános jegyzés keretében végül a Brassói Általános Takarékpénztár is jelezte 100 darab részvényre vonatkozó igényét. Az előbbi viszont az támaszthatja alá, hogy a kívánságot meglehetősen későn jelezték az alapítóknak (teljesítésére a rendes ügymenetben már nem is kerülhetett sor), ami éppenséggel a brassói intézet vezetésének óvatosságát, továbbá az ottani felkért szervezők csekély sikerét sejteti. A brassói takarékpénztárat, miután igényét bejelentette, nem lehetett kihagyni a *Vereinsbank* működtetéséből, ezért végül a három szebeni intézet saját keretéből engedett át 70 darabot.²⁰⁸

A bankot kezdettől speciális működésű és célú, befektetési és telepítőbanknak szánták. Nem számoltak klasszikus tőkegyűjtő tevékenységekkel, az alaptőke biztosította források, illetve az ennek fedezete mellett megszerzett egyéb hitelek szolgáltatták a működéshez szükséges tőkét. Ennek megfelelően alakult az intézet mérlege is (36. és 37. táblázat):

36. táblázat. A Vereinsbank mérlegtételei I. Aktívák 1912, ezer K

Készpénz	Érték-papír	Folyó-számla	Jelzálog	Ingatlan	Ipar	Egyéb	Mérleg-főösszeg
13	31	677	444	967	557	8	2697

Forrás: Rösler, *Kreditorganisation*.

37. táblázat. A Vereinsbank mérlegtételei II. Passzívák 1912, ezer K

Alaptőke	Tartalék	Egyéb hitel	Kamatok	Nyeresség
1000	326	1290	1	80

Forrás: Rösler, *Kreditorganisation*.

208 DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 4/1891.

A Vereinsbank húsz év alatt sem emelkedett a nagy intézetek sorába. Ennek oka mindenekelőtt a speciális jelleg, a szűk profil valamint a kifejezetten nemzeti célok felkarolása, ami korlátozta a működési lehetőségeket. A fő profilok kivethetők a mérlegadatokból is. A Vereinsbank könyveiben szerepelt a szász bankok ipari kihelyezéseinek (alapításainak) több mint fele. A jelentős, a mérlegfőösszeg közel 36%-át kitevő ingatlanvagyon pedig a telepítések során került a bank tulajdonába. Mindezek együtt, mint azt a következőkben látni fogjuk, az összes szász pénzintézet közül talán a legmegfoghatóbban, a legeggyértelműbb módon kapcsolják a nemzeti mozgalomhoz, a nemzeti törekvésekhez.

A bank a mérsékelt jelentőségét sugalló adatok ellenére az alapítás és a működés, a szász bankok közti együttműködés fontosságára és szerepére is felhívja a figyelmet. Az ilyen jellegű kooperáció korábban sem maradt el, elég csak a földhitelintézetre vagy a Raiffeisen-mozgalom elindítására gondolni. A *Vereinsbank* alapításával egyidejűleg zajlik azonban az együttműködés intézményesülése is a gyarapodó és terjeszkedő magyarországi bankszervezet nyomása alatt. Ennek következtében a szász és a magyarországi intézetek szintjén is megkerülhetetlenné válik az együttműködés és az integráció problémája.

A szász pénzintézetek képviselői 1886-ban egy Josef Bedeus által összehívott tanácskozáson döntöttek a belépésről a Magyarországi Hitelintézetek Országos Szövetségébe. Nem sokkal később a szebeni bankok a brassói takarékpénztár igazgatóját, Karl Schnellt is bevonva bizottságot alapítanak a szász hitelintézetek érdekeinek védelmére. Közben a formálódó és gyarapodó Raiffeisen-mozgalomnak is meg kellett határoznia a viszonyát a magyarországi hitelszövetkezeti mozgalomhoz. A szervezeti önállóság fontos volt a mozgalom számára, de ennek megőrzése a századforduló után nem zárta ki a kooperációt közös gazdasági-társadalmi célok érdekében. Ezekben a szászok, nem függetlenül

saját mozgalmuk sikereitől, igaz a politikától sem, elismert félként vehettek részt. Ezt mutatja például, hogy 1898-ban, az Országos Központi Hitelszövetkezet megalapításakor a szász egyletek az önállóságot választották, amikor aztán 1904-ben belépnek az agráriusok által szervezett Magyarországi Szövetkezetek Szövetségébe, Wolff megkapja a szervezet egyik alelnöki posztját. Ugyancsak ott vannak az első országos szövetkezeti kongresszuson, melyen Wolff ünnepelt előadást tartott, és szinte magától értetődően jutott újabb alelnöki poszthoz.²⁰⁹

A Vereinsbank alapítástörténete alapján valószínűnek tűnik, hogy az együttműködés elsősorban a szebeni, valamint a hozzájuk szorosabban kötődő intézetek közt volt intenzívebb. Az 1886-ban alapított bizottság nem vált rendszeres tanácskozássok színterévé, megalapozta viszont azt a később gyakran alkalmazott eljárást, hogy a felmerülő és a szászyságot közösségként érintő kérdéseket egy-egy szakmai fórumként is szolgáló ad hoc bizottság megtárgyalja, sőt azokban döntéseket is hoz. Jól követhető ez a konzultációs mechanizmus két esetben, melyeket a következő fejezetben ismertetek. A Bodenschutzverein 1910-es javaslatát, mely egy telepítőbank létrehozására vonatkozott, ilyen módon vetették el, és így vitatták meg a telepítések ügyében magyar–szász szövetség létrehozását kilátásba helyező „Pap-javaslatot” is.²¹⁰

A magyarországi bankrendszer és a politika felől érkező impulzusok motiválták azt a javaslatot is, amely az egyébként a záloglevelek és jelzáloghitelek piacán egymással szelíden konkuráló, ám sok stratégiai kérdésben együttműködő földhitelintézet és a nagyszebeni takarékpénztár fúzióját javasolta. Az egyesülés célja a magyarországi záloglevél-kibocsátásban 5. helyen álló intézet létrehozás lett volna. A javaslat ismeretlen szerzője mindenekelőtt az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés esetleges felmondásának

209 Schuller, 1910a, 238.

210 DJANBY, fond 148. „Sparkassa”, 1/1911. Ig. jkv. 1911. szeptember 14.; 3/1912 Ig. jkv. 1912. március 4. 1912. április 18.

negatív következményeit akarta ellensúlyozni. A javaslat megfogalmazója szerint az új bank a gazdasági kiegyezés megghiúsulása esetén a bécsi pénzpiacról való kiszorulás, vagy az ottani pozíciók gyengülése ellenére is képes lett volna a szász nemzeti közösség érdekében fellépni.²¹¹

Összegezve most már nemcsak az előbb elmondottakat, hanem a korábbi alfejezetekben foglaltakat is, megállapíthatjuk, hogy a szász bankrendszeren belül a koordinációnak legalább két szintjét és két fajtáját különíthetjük el. Az első szint a lokális vagy szubregionális pénzintézetek együttműködése, amelynek jó példája a barcasági hitelszövetkezetek és a brassói takarékpénztár kapcsolata, vagy a kisebb bankok által létrehozott *Pfandbriefanstalt*. Ugyancsak a helyi intézetek együttműködését példázza Bedeus és Wolff számos közös akciója. Ezek mellett létezett az együttműködésnek egy nemzeti szintje is. Ekkor nemritkán más, össznemzetinek számító intézmények bevonásával minden fontosabb szász pénzintézetet megpróbáltak bevonni a munkába. Ennek példaként említhető a földhitelintézet alapítása, melyben oroszánrészt vállalt az egyház és a *Landwirtschaftsverein* is, vagy a *Vereinsbank* létrehozása.

Az együttműködés lehető eseti, ide elsősorban a bankalapítások tartoznak, vagy intézményesült. Az utóbbi körből érdemes említeni a barcasági *Revisionsverband*, majd az 1903-ban alapított nagyszebeni, minden pénzintézetet átfogó *Revisionsverband der Provinzkreditanstalten*²¹² esetét, a Raiffeisen-szövetkezetek és a nagyszebeni takarékpénztár közti kooperációt, vagy a *Pfandbriefanstalt* és tagintézményei kapcsolatát. A legfontosabb mégis minden esetben a személyi kapcsolatok hálóját. Ez nemcsak a pénzintézetek koordinációját tette sokkal könnyebbé, hanem a politikai-gazdasági-társadalmi szervezetekkel való együttműködést is.

211 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 32., 1905. november 1.

212 Hunyadi, 2004, 180.

3.7. Szász nemzeti bankrendszer?

A Vereinsbank alapításával az utolsó „tégla” is a helyére került, kialakult az a szász pénzintézeti struktúra, amely jelentős változás nélkül működött a korszak végéig. Ez jól strukturált intézményrendszert jelentett, amelyen belül az egyes pénzintézeti típusok jelentős mértékben különböztek, igazodva az általuk kiszolgált társadalmi csoportok sajátosságaihoz. Az ügyfélkör lakóhelye, társadalmi-gazdasági helyzete, foglalkozási szerkezete, tulajdonviszonyai meghatározták az egyes intézménytípusok forrás- és eszközszerkezetét is.

A pénzintézeti szervezet magját egyértelműen a három legnagyobb intézet, az időközben nagyra nőtt földhitelintézet és a két régi takarékpénztár jelentette. Közülük a nagyszebeni takarékpénztár volt a legjelentősebb, amely a működés fokozatos reformja nyomán (váltóleszámítás bevezetése, értékpapírüzletek és legfőképpen a záloglevél-kibocsátás) 1912. december 31-én 118 257 000 korona mérlegfőösszeggel zárta az üzleti évet. Nem sokkal kevesebb – 103 572 000 korona – szerepelt a földhitelintézet és 58 201 000 korona a változtatásokat, mindenekelőtt a záloglevél-kibocsátást később végrehajtó brassói takarékpénztár mérlegében.

Ugyanakkor a 42 majdnem kizárólag részvénytársasági formában működő városi vagy mezővárosi intézet (beleértve a három legnagyobbat is) mérlegfőösszege együttesen 429 260 000 koronára rúgott. Ezt egészítette ki a Raiffeisen-egyletek 18 734 000 koronája. A három nagy az összes tőke 62,5%-ával rendelkezett, ha ideszámítjuk a velük szoros kapcsolatban álló, mintegy bankcsoportjukat képző kisebb egyleteket is, akkor 71,8%-kal. Ezen kívül további 4,4% a kisebb bankok forrásszerzését segítő *Pfandbriefanstalt* mérlegfőösszege, 5,9% két segesvári bank, 3,6% két beszercei intézet és 2,9% a medgyesi előlegegylet mérlegfőösszegét tette ki. Összesen tehát ez a tíz intézet a szász bankok által bonyolított üzletek 88,6%-át intézte, ami határozott és erőteljes koncentrációra utal.

Nem véletlen, hogy a magyarországi üzleti hálónak is főként a három nagy intézet volt része. Korábban nyomon követhettük, ahogy a brassói takarékpénztár először kisebb erdélyi, főként székelyföldi és szászföldi takarékpénztárakkal és bankokkal épített ki váltóleszámtólason alapuló, később folyószámla-hitelezéssé alakuló kapcsolatot. A záloglevél-kibocsátás megkezdése (1902) után elkezdődött a jelzáloghitelek engedélyezése részben megyesi és erzsébetvárosi bankoknak, részben azonban néhány nagyvárosi és debreceni intézetnek. Ezek közül a Debreceni Hitelbankban, annak igazgatósága kezdeményezésére végül résztulajdont is szerzett a takarékpénztár.²¹³

A látványos teljesítmény elsősorban²¹⁴ a jelzáloghitelezésre és az ennek alapjául szolgáló záloglevélkibocsátásra épült. 1912-ben az összes passzívra 48,9%-a (209 437 000 K) záloglevélből állt, ennek 94,5%-a a három nagy kibocsátásában került forgalomba. Az is valószínű, hogy ezeknek a legnagyobb részét Bécsben forgalmazták.²¹⁵ A források sorában a második helyen a takarékbetétek álltak 119 717 000 koronával. Ezek valamivel egyenletebben oszlottak el, a három nagy „csak” 45 144 000 K, az összes betét 37,71%-a felett rendelkezett, ami jóval a mérlegfőösszegebeli arányuk alatt van. Ennek megfelelően a kisebb intézetek forrásai közt jóval nagyobb súlyuk volt, a legkisebbek esetében pedig szinte kizárólagosnak számítottak.²¹⁶

Ez a forrás- és eszközszerkezet egyetlen lényeges ponton, mégis alapvetően különbözik a teljes magyarországi hitelszférára jellemző megoszlásától. Rendkívül magas a záloglevelek és a hozzájuk kapcsolódó jelzáloghitelek aránya, míg viszonylag alacsony a

213 DJANBV fond 148. 1/1911. Ig. jkv. 1911. március 8.; DJANBV fond 148. 3/1912. Ig. jkv. 1912. április 18.

214 Az adatok forrása: Rösler, Kreditorganisation, melléklet; Tomka, 2000, 50–51.

215 Meltzl beszámolója az igazgatóságnak. DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 371.

216 Érdemes arra is figyelni, hogy a nagybankok csak egyes üzletágakban, mindenekelőtt a jelzáloghitelezésben játszottak regionális vagy azon is túlmutató szerepet. A többi üzletük lokális, illetve szubregionális jelentőségű maradt.

folyószámla és csekély a váltóleszámitolás részesedése. Az országos kimutatásban legjelentősebb forrásként szereplő takarékbetétek aránya a százszok esetében hasonló (csak 1,5%-kal kevesebb), ezzel szemben rendkívül kicsi a részvénytőke aránya (a zártkörű részvénytársaságként, illetve szövetkezetként működő „három nagy” összes alapító tőkéje ekkor mindössze 224 ezer korona). Emellett feltűnő a folyó- és csekkszámlebetétek hiánya, valamint a pénzüpiaci és bankközi tranzakciók csekély volumene.

A sajátosságok elsődleges okait minden bizonnyal a társadalomszerkezetben és a százszok lakta vidékek periferikus jellegében kell keresnünk. A nagy lélekszámú falusi lakosság elsősorban mezőgazdasági hitelekre tartott igényt és kevésbé volt fogékony a banktechnikai újításokra, amelyeket ráadásul korlátoztak az infrastruktúrális feltételek is. Ennek megfelelően inkább a hagyományos források domináltak. A pénzintézetek közti tranzakciókat pedig korlátozta, hogy az altruista irányultság és a nemzeti célok iránti elkötelezettség miatt a százsz intézetek féltve őrzött kincse volt függetlenségük. Annak védelmében a valamely bankcsoportba tagozódás és a szoros kooperáció helyett a tőkepiaci megjelenést lehetővé tevő záloglevél-kibocsátást favorizálták.

A nagyok mellett lényeges szerepe volt a struktúra további elemeinek, a kisebb városokban működő bankoknak, illetve a két nagy takarékpénztár köré csoportosuló hitelszövetkezeteknek. Meglehetősen sikeresen elégíthették ki az ilyen jellegű települések tipikus lakosságának – a falvakban a parasztságnak, a mező- és kisvárosokban a parasztságnak, a kiskereskedőknek, kisiparosoknak – a hiteligényeit. Helyismeretük lehetővé tette, hogy a hitelbírálat során ne csupán formális kritériumokat érvényesítsenek. A kistelepeleken biztosították a helyben fellelhető tőkék összegyűjtését (a Raiffeisen-szövetkezetek például több mint 10,5 millió koronánnyal rendelkeztek 1912 végén), illetve képesek voltak eljuttatni a falvakba a nagyobb intézetek által a tőkepiacról megszerzett forrásokat.

Ennek fontosságát jelzi, hogy a Raiffeisen-egyletek mérlegében ekkor 27,8%-os, az országos átlagnál jóval magasabb a pénzügyi és tőkepiaci hitelek aránya. Esetükben ez nagyrészt a nagyszabású takarékpénztár biztosította hitelkeretet jelenti.

Feltűnő a bankszervezettel kapcsolatban a funkciók erőteljes differenciálódása. A közepesek üzleti kapcsolata a nagy intézetekkel meglehetősen intenzív, a kisebbeket pedig éppen a nagyobbak szervezik és segítik, részben nemzeti feladatként kezelve sikeres működésüket. A nagyok képesek arra is, hogy az egész struktúrát integrálják a Monarchia pénzügyi rendszerébe. Forrásokat elsősorban a bécsi, másodsorban a pesti tőkepiacról szereznek és a többi intézet bevonásával elosztják azokat, részben közvetlen finanszírozás révén, részben pedig közvetetten, például engedélyezés útján.

Kiemelendők továbbá az erőteljes regionális kontúrok. A legfontosabb partnerek a szász bankok, velük az együttműködés kiterjedt a nemzeti értelemben fontosnak tartott alapításokra, sőt a jótékonykodás és a közcélok támogatásának koordinálására is. A struktúra nem Budapest-centrikus de nem is Bécs a központ, hanem a Szászföld, a strukturális változások is az itteni igényekhez igazodnak. Ugyanakkor a működés lassan kiterjed egész Erdélyre sőt annak nyugati határán átnyúlva a Bánságra, a Bácskára és a Partiumra is. Ezt jól illusztrálják azok a hitelügyletek, amelyeket Meltzl ismertetett a földhitelintézet igazgatósági ülésein. Berecz István (Arad), Botka Béla (a Torontál megyei Horvátbóka), Gregmon István és Todor Radoszlavovits (Zombor), Vuja Popovics (Versec), Kelmer Kálmán (Nagyvárad) ügye szerepelt az igazgatósági ülésen, ahol arról is döntöttek, hogy Ugocsa megyében (!) többet nem adnak hitelt, kivéve egy nagytegezsi birtoknak.²¹⁷ Emellett a brassói takarékpénztár példája arra is utal, hogy a világháború előtt nemcsak az ottani magánszemélyek vagy cégek

217 DJANSB Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 24–25. f.

fordultak feléjük hitelkérelmekkel, hanem az ebben a régióban működő pénzügyintézetek is komoly lehetőséget láttak a szász intézményekkel való együttműködésben.

Kétségtelenül jelentkeztek problémák is. Felmerült a gazdasági környezet megváltozásának lehetősége. Ez 1905–1906-ban fenyegetett, a koalíció választási győzelmét követően, amikor a gazdasági kiegyezés felmondása az egységes pénzügyi keretek és ezzel a bécsi piachoz történő egyszerű hozzáférés lehetőségének megszűnését jelentette volna. A növekedési potenciál esetleges korlátai is rendre megfontolás tárgyát képezték, különösen a telepítések és a birtokállomány védelme kapcsán. Ezeknek a problémáknak a kezelését szolgálta volna a korábban már említett fúziós terv is, valamint később Rudolf Thörnek, a brassói takarékpénztár egyik igazgatójának 1912-ben tett javaslata. Thör egy szász központi bank létrehozását tanácsolta, amely szerint lehetővé tette volna a magyarországi svábok gazdasági integrálását a nemzeti mozgámlomba, továbbá a hatékonyabb fellépést a fővárosi pénzpiacokon.²¹⁸

A tervek azonban papíron maradtak, a körülmények nem bizonyultak elég kényszerítőnek. A gazdasági kiegyezést végül annak ellenére újra megkötötték, hogy nemcsak a magyarországi politikában, hanem Ausztriában is sokan el tudták volna képzelni a jövőt a vám- és bankközösség nélkül. Thör tervével kapcsolatban kell megjegyezni, hogy minden szász kezdeményezés, amely a svábok felé irányult, komoly kormányzati ellenállásba ütközött, és így veszélyeztette a kialakult kényes egyensúlyt. Később a világháború is drasztikusan megváltoztatta a helyzetet. Végül nem feledkezhetünk meg egy harmadik tényezőről sem: a szász bankok – mindenekelőtt a két nagy szebeni bank – közt alig leplezett küzdelem folyt az elsőségért.

Korábban láthattuk, hogy a földhitelintézet és a takarékpénztár számos esetben, sok probléma kapcsán képes volt a harmonikus,

218 Thör, 1911a, 466-467.

de legalábbis zökkenőmentes együttműködésre. A földhitelintézet vezetője, ifj. Josef Bedeus és Wolff személyesen is szorosan együttműködött. Mégis, amikor a takarékpénztár megkezdte a záloglevelek kibocsátását és jelzáloghiteleinek széleskörű elhelyezését, kiderült: a földhitelintézet vezetői elégedetlenek, mert a konkurencia lassan lekörözi őket.

Igencsak kellemetlen helyzetbe került emiatt Oscar Meltzl, Bedeus sógora, majd Bedeus halála után a földhitelintézet igazgatója. Meltzl egyúttal barátja volt Wolffnak, sőt politikai szövetségese is. Amikor 1890-ben megkötötték a magyar kormány és a szászok megállapodását a viszony rendezéséről, Meltzl a kiegyezés élharcosa volt mind a parlamentben, mind a kulisszák mögött.²¹⁹ Ugyanekkor Wolff a Meltzl választókerületét is magában foglaló nagyszombati kerületi választmány elnökeként egyengette a kiegyezéshez vezető utat. A *Sachsensanton* öt választották a Néppárt elnökévé, ő pedig elsősorban Meltzlt látta volna szívesen a szombati főispáni székben. Mindezekon túl nem csekély üzleti érdek is összefűzte a két férfit. Az Alvincz–Vöröstorony vasút koncessziói közt mindkettőjüket megtaláljuk, jó politikai kapcsolataikat többször is felhasználták a beruházás sikeres megvalósításához.

Mindezek után Meltzlt a földhitelintézet igazgatósági ülésén több ízben is megvádolták azzal, hogy erélytelenül vezeti a bankot. A takarékpénztár egyre sikeresebb, a földhitelintézet pedig lemarad mögötte. Azt ugyan nem tudjuk, ismerve Wolff és Meltzl szoros kapcsolatát, felmerült-e, hogy tulajdonképpen szándékosan segíti barátját és üzlettársát. Az ellene irányuló támadásokat Meltzl többször is csak saját lemondásának felajánlásával, a bizalmi kérdés felvetésével tudta elhárítani, míg végül lassan igazgatótársai is beletörődtek a megváltoztathatatlanba, abba, hogy a földhitelintézet, ha kevéssel is, de a második helyre szorult.²²⁰

219 Egry, 2004.

220 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 21., 31.

Összegezve immár mindazt, amit a szászok bankjairól tudunk, kijelenthető, hogy szigorúan vett értelemben nem beszélhetünk szász bankrendszeréről, ahogy magyarról vagy magyarországról sem. Ehhez hiányzik a struktúrákból a jegybank, amely egyúttal végső hitelező is lenne. Az látszik viszont, hogy a szászok által kiépített és működtetett intézményrendszernek van néhány olyan jellegzetessége, amely egyértelművé teszi az egész szervezet regionális jelentőségét és irányultságát. Ezeket figyelembe véve az is kiderül, hogy az erdélyi bankrendszer, a pénzintézeti struktúrák nem vizsgálhatók kizárólag a budapesti nagybankokkal való szoros kapcsolat alapján, a szászok bankszervezete bizonyos megszorításokkal bankrendszernek minősíthető.

Az egyik feltétlenül kiemelendő tényező a fentebb már hangsúlyozott funkcionális differenciáltság. A szász pénzintézetek által az elkülöníthető társadalmi csoportoknak kínált szolgáltatások intézményesen is különváltak és szervezetiileg is igazodtak az adott társadalmi csoportok földrajzi térben való elhelyezkedéséhez. A differenciálódás alapja ebben az esetben egyértelműen az, hogy az egyes banktípusok által kiszolgálni kívánt társadalmi csoportok jól meghatározhatók és korlátozott méretűek voltak. Az elsőként alapított takarékpénztárak esetében mindenek előtt a földrajzi korlátok érvényesültek. A Schulze-Delitzsch szövetkezetekkel aztán megjelent a társadalmi csoportok közti különbségtétel igénye is. Az elkövetkező fél évszázadban a szerkezet tovább finomodott és fókuszálódott, miközben fő vonatkoztatási és célcsoportja egyre inkább a szászok társadalma lett.

A szász társadalom földrajzi és demográfiai értelemben is behatárolt, ebből következően jól áttekinthető volt. Ideális lehetőségeket kínált a különböző társadalmi csoportok eltérő igényeinek kielégítésére. A civil társadalom, az egyház és a politikai szervezet struktúráin keresztül könnyű volt a visszacsatolás, az igények és a tapasztalatok összegyűjtése és értékelése. A szász társadalmat

átszövő személyes és intézményi kapcsolati hálók lehetővé tették a hatékony fellépést, a közösségi cselekvést.

Mindezt kiegészítette a világra való nyitottság. A rendszeres németországi egyetemi tanulmányok, melyek szinte elengedhetetlenek voltak a szász elitbe kerüléshez, olyan információáramlást hoztak létre, amely megkönnyítette a gazdasági, ezen belül is a pénzügytechnikai újítások meghonosítását. Az adaptáció felelőssége persze már a szászok vállán nyugodott. A „know-how”-transzfer kimutatható a takarékpénztárak indulásakor, az első hitelszövetkezetek alapításakor, majd a Raiffeisen-mozgalomban is. A rugalmasságot jelzi mindhárom esetben, hogy az egész történelmi Magyarországot tekintve, kronológiai értelemben a szászok úttörők lesznek. Ezzel szemben a sajátosságok figyelembevételét, a bezárkózást mutatja, hogy sem a klasszikus takarékpénztárak, sem a Raiffeisen-szövetkezetek „szász modellje” nem talál magyar, sőt román követőkre sem. Igaz, az elzárkózás korántsem lehetett teljes, hitelszövetkezeteik működésében ugyanazok a változások mennek végbe, mint amelyek általában jellemzik a magyarországi bankszférát.

Rendszerszerű sajátosságokat mutat a szász bankok integrációja nemcsak egymás közt, hanem a Monarchia pénzügyi struktúráiba is. A nagy takarékpénztárak és a földhitelintézet forrásai közt a tőkebevonás révén közvetlenül külső forrásokból szerzettek domináltak, mellettük a helyben meglévő megtakarítások összegyűjtése biztosította a működés alapjait. Az összegyűjtött forrásokat részben egy jól meghatározható pénzügyi kör számára közvetítették. Haszonélvezői lettek a helyi hitelszövetkezetek, amelyek a lokálisan elérhető megtakarítások összegyűjtésével jutottak addicionális forrásokhoz. Az együttműködés egyik esetben sem merült ki az egyszerű üzleti kapcsolatban, a Raiffeisen-egyletek és a barcasági hitelegyletek esetében is létrejönnek az együttműködést koordináló formális intézményi struktúrák.

Kifejezetten szorossá vált a pénzügyi rendszer együttműködése a földhitelintézet és a *Vereinsbank* alapításakor. Különösen az utóbbi esetében egyértelmű a cél: a szász bankok közös vállalkozásaként életre hívni egy szász célokat megvalósítani hivatott pénzügyi intézetet. Ekkor válik végleg egyértelművé a hierarchia is, a két szebeni „nagybank” vezető szerepe és a brassói takarékpénztár hozzájuk képest helyi jelentősége. A szász bankok egymás közti viszonyában ez már nem is változik meg, bár a brassói takarékpénztár később kilép a behatárolt földrajzi keretei közül.

Rendszerszervezőnek tekinthető a struktúrák egyre erősödő, egyre hangsúlyosabb nemzeti jellege is. Egyfajta önkéntes szegregáció jellemző, főként az alsóbb szinteken – bár a bankközi tranzakciók alacsony száma a nagyobb bankok esetében is azt támasztja alá, hogy nem kívántak túlzott mértékben integrálódni a magyarországi struktúrákba – és ez nemcsak az intézmények, hanem az ügyfelek részéről is igaz. Ez alól talán csak az egykori Schulze-Delitzsch szövetkezetek jelentenek kivételt, esetükben gyakoribb a magyarországi bankokon keresztüli tőkebevonás. De éppen ezek az intézetek lépnek a segesvári *Pfandbriefanstalt* megalapításával önállóan arra az útra, amelyen előttük járt a három nagyobb bank.

A szász pénzügyi szféra esetében tehát olyan intézményi és üzleti kapcsolatrendszer mutatható ki, amely megalapozza, hogy gazdasági szempontból is külön foglalkozzunk velük. Bár szigorúan véve a fogalmat nem minősíthetők komplett bankrendszernek, nem is tárgyalhatók egyértelműen a magyarországi pénzügyi struktúrák keretei közt. Regionális és társadalmi kapcsolatrendszerük jellegzetességei és korlátai mégis indokolják, hogy megszorításokkal ugyan, de bankrendszerrel beszéljünk. Azt azonban, hogy ez a bankrendszer mennyire tekinthető nemzetinek, csak a következő fejezetekben tudjuk megválaszolni.

4. A nemzet és bankjai

Az eddig elmondottakból világos, hogy a szász társadalom kiépített egy olyan pénzügyi rendszert, amelynek viszonyítási pontjait saját igényei, elvárásai és szükségletei képezték. Ennek megállapítása csak az első lépés, hiszen egyáltalán nem tisztáztuk minden szempontból a pénzügyi intézetek, a pénzügyi struktúrák és a nemzeti mozgalom, a nemzetépítés kapcsolatát. A továbbiakban azt fogom megvizsgálni, milyen szerepet játszottak a hitelszfé-
ra intézményei a szász nemzet formálásában.

A vizsgálódáshoz hasznos elkülöníteni a problémák két nagy csoportját. Az első problémakör legfontosabb eleme a bankok társadalmi beágyazottságának kérdése, viszonyuk a többi szász intézményhez, szervezethez. Ennek kapcsán nem kerülhető meg az sem, hogy mely társadalmi csoportok vettek részt a pénzügyi intézetek működtetésében, illetve kik vállaltak szerepet a szervezet kiépítésében. Fontos kérdés tovább az is, képesek voltak-e a bankok befolyásolni a nemzeti programot. Megjelentek-e benne tapasztalatok? Milyen értékeket, törekvéseket próbáltak érvényesíteni?

A második kérdéskör legfontosabb része a programok megvalósítása. Ezzel kapcsolatban nem elég pusztán azt vizsgálni, miként vesznek részt a nemzeti program azon részeinek megvalósításában, amelyek születését is befolyásolták. Legalább ilyen fontos az is, hogy a szász társadalom más csoportjaitól és szervezeteitől érkező impulzusokra miként reagáltak, milyen szerepet vállaltak azok kapcsán.

Az első kérdéscsoport egyik legfontosabb eleme a szász nemzeti program koronkénti változása. Ennek vizsgálatakor meghatározó jelentőségűek az állami-közzégi berendezkedés alapvető változásai. A szászok számára éppen az ezekre adott válasz, az adaptációs

kényszernek való megfelelés jelentette a legfontosabb problémák egyikét. A helyzetet ugyanakkor nehezítette, hogy a század folyamán egyre fontosabb, a századfordulót megelőzően pedig már az előbbivel egyenrangú lett egy másik változás és az ebből fakadó alkalmazkodási kényszer. A modernizáció és a kapitalizálódás folyamata gazdasági-társadalmi átalakulások sorát eredményezte, a változó viszonyokhoz valamiképpen a szászoknak is idomulniuk kellett.

A szászok saját jövőjükéről alkotott elképzeléseit, terveit közelebbről szemügyre véve, nem feledkezhetünk meg 1867 előtti és utáni helyzetük alapvető különbségéről. A Szászföld közjogi autonómiája szilárd kereteket biztosított a nemzetépítéshez és az egyidejű önszegregációhoz. Amikor pedig ezt az autonómiát a központosítás kikezdte, mint a Bach-korszakban, akkor az államhatalom nem állt a magyar nemzetépítés szolgálatában. Ez utóbbi fenyegetése persze állandóan jelen volt, de rendelkezésre álló eszközei – 1848/49 rövid időszakát leszámítva – csekélyek voltak. A másik lehetséges konkurens, a román mozgalom pedig, figyelembe véve a hatalmi viszonyokat és a rendkívüli társadalmi és műveltségbeli különbségeket, ekkor még kevésbé tűnhetett fenyegetőnek számukra.

Az unió hatásai, majd leginkább a Királyföld átalakítása, illetve megszüntetése egészen új helyzetet teremtett. A szász elit politikai és tartalmi befolyása saját régiójuk és nemzeti közösségük ügyeire csökkent, a magyaroké nőtt. A kormányzatok központosító törekvései révén az a tendencia az egész korszakban jellemző maradt. A kormányzati központosítás ellen és a Királyföld megőrzéséért folytatott küzdelem kudarca után mindinkább nyilvánvalóvá vált a szászok adaptációs kényszere. A bankokkal kapcsolatban éppen az a kérdés, hogy ennek felismerésében és a gyakorlati tennivalók megvalósításban volt-e szerepük.

Valamivel egyszerűbben vizsgálható a második kérdéskör. A programokból és programszerű írásokból határozott elképzelések, egyértelmű jövőkép rajzolódik ki. A megvalósítás érdekében tett lépések többnyire könnyen azonosíthatók, különösebb nehézségek nélkül felismerhetők. A pénzügyi támogatások rendszere, azok nyíltan vállalt célkitűzései, a bankok társadalomformáló céljai általában megfeleltethetők a programelemeknek. Kétségtelenül felmerülnek ezzel kapcsolatban problémák is. A tágabb értelemben vett közösségek életminőségének javítása, a nem kifejezetten etnikai tartalmú beruházások esetében például sokszor nehéz meghúzni a határt a nemzeti alapú és a nemzeti tényezőktől csak kevésbé vagy egyáltalán nem függő lépések közt. Igaz, az minden esetben egyértelmű, hogy a szászok folyamatos törekvése az általuk (is) birtokolt fizikai és szimbolikus tér modernizálására és kihasználására nem választható el a nemzetépítéstől.

Szintén a nemzetépítés, sőt a változó közjogi keretekhez való adaptáció részeként tárgyalhatók olyan másodlagos, indirekt funkcionális jelenségek, amelyek a szász társadalom újrastrukturálásával járnak együtt. A régi intézményi keretek lebontása, helyettesítésük újakkal, a kihívásoknak megfelelőbbekkel olyan folyamat volt, melyben a pénzügyi intézetek jelentősége nem elhanyagolható. Éppen ezért, társadalmi kapcsolatrendszerüket és beágyazottságukat vizsgálva ezekre a problémákra is ki kell térni.

4.1. A szász pénzügyi intézetek és a szász társadalom

Mint már említettem, a szász bankok és a szász nemzet közti kapcsolatok vizsgálatának feltétlenül ki kell terjednie társadalmi kapcsolatrendszerükre, helyükre a szászok társadalmában. Az erdélyi szászok egy kicsi, de kompakt közösséget alkottak, amely polgári értelemben teljes társadalomnak minősíthető. Ez a társadalom állt a bankok mögött, és ez adta ügyfeleinek legnagyobb részét, annak ellenére, hogy a pénzügyi intézetek szolgáltatásai nemzeti

különbség nélkül elérhetők voltak Erdély és Magyarország lakosai számára. Az üzleti kapcsolatok azonban egy gazdasági rendszer és a társadalom kapcsolatának csak egyetlen, bár a legfontosabb szeletét jelentik. A kérdés ebben az esetben az, hogy ezeken túl miként integrálódtak az intézmények a szász közösségbe.

Az egyik vizsgálandó probléma egyes intézetek tagságának, vezetőinek összetétele. A tagok és vezetők rekrutációja jelezheti, hogy az intézet szorosabban kötődik valamely társadalmi csoporthoz, réteghez, képviseli azok érdekeit, de azt is, hogy a pénzüintézet által, akár nélkülük megfogalmazott társadalmi-gazdasági célokat a csoport tagjai egyenként és közösen is elfogadják, támogatják. Ennek eldöntéséhez a célkitűzések felmérése is elengedhetetlennek tűnik. Vizsgálatuk nem korlátozódhat kizárólag a gazdaságikakra, ki kell terjedjen a megfogalmazódó társadalmi célkitűzésekre is. Végül nem tekinthetünk el a bankrendszer intézményi struktúrájának vizsgálatától sem. Számba kell vennünk, hogy a közösség mekkora részét érthette el, milyen nem gazdasági funkciókkal bírt, milyen feladatokat vett át korábbi intézményi struktúráktól.

4.1.1. Társadalompolitikai célok – a takarékoság és az öngondoskodás

Az első szász pénzüintézetek célkitűzései közt elsősorban társadalmi célok szerepeltek (vö. 2.2. fejezet). Az alapításukkor közzétett, az egyletek hivatását megfogalmazó négy pont közül három kifejezetten erre vonatkozott. Első helyen a takarékoság terjesztése szerepelt. Ezt az öngondoskodás legfontosabb és legeredményesebb formájának tartották, alkalmasnak arra, hogy megalapozza a szegények létfenntartását. Az egyik fő célcsoport az ifjúság. Az alapítók a fiatalok nevelésében döntő jelentőséget tulajdonítottak a takarékoság ethosának. A kereszténységből levezetett takarékoságnak nem csupán gazdasági hasznot, hanem erkölcsi tartalmat is tulajdonítottak, éppen ezért a társadalmi szocializáció

egyik legfontosabb céljának tartották elfogadtatását. A sikeresektől és tehetősektől pedig a felebaráti szeretet követelte meg, hogy elkötelezetten munkálkodjanak szegényebb, elesett társaik megsegítésén, akár a takarékpénztárak alapításával és működtetésével is.

A kortársak, úgy tűnik, elfogadták és nem vitatták, hogy az intézetek mindenképp előtt jótékony célokat szolgálnak. Brassai Sámuel így ír a Perselybankról (Sparbankról): „Kiszabott kamatot adó nyilvános intézet két rendbeli van, egyik a szegényebb sorsúak számára, hogy naponként, hetenként vagy holdnaponként megmenett keresményeiket, bármi kis összegekben is, biztos helyre tehessék, s egy kis kamatot is vehessenek belőle. Ezek valódi jótékony intézetek, melyek mivel honunkban is léteznek, és mivoltukat már kézenforgó könyvekben s hírlapokban kifejtették, bővebb ismertetés nélkül nem szűkölködnek.”¹

Növekvő elfogadottságról, társadalmi beágyazottságról beszéltek az alapítók is. Közgyűlési beszámolóikban gyakran említették, hogy egyre többen bízzák megtakarításaikat a takarékpénztárra, azok egyre sikeresebbek eredeti céljuknak, a szegényebb rétegek felemelésének elérésében. Jó példaként emelték ki a gyermekeik számára takarékoskodó szülőket és az ajándékaikat takarékbetétben elhelyező gyermekeket. Szóltak a fiatal iparosokról és a szolgálókról, akik elkezdték a takarékoskodást, míg a parasztok pénzbeli megtakarításaival elégedetlenek voltak.² A brassói szenátorokat elégedettségük olykor odáig ragadta, hogy megelőlegezték maguknak utódaik áldását.³

Ezzel egy időben a takarékpénztárak üzletének kibontakozása ellenérzéseket keltett a szász társadalom befolyásos tagjaiban. A

1 Brassai, 1842. 22.

2 Vö. Tudósítás a közgyűlésről. SW 1838. február 9., 1839. 4. sz., január 24.; 1841. 10. sz., február 4.; 1842. 10. sz., február 3.; 1843. 13. sz., február 12.; illetve SB 1844. 11. sz., február 6.; 1845. 13. sz., február 14.

3 „... és meg lehetünk győződve arról, hogy utódaink ezen közhasznú intézet alapítói és előmozdítóit áldani fogják.” Tudósítás a közgyűlésről. SW 1843. 13. sz., február 12.

válasz lehetőséget adott arra is, hogy a takarékpénztár vezetői újra kifejtsek elképzeléseiket, terveiket, céljaikat a nyilvánosság előtt. A brassói intézet a *Siebenbürger Wochenblatt* 1838. március 30-i számában tett közzé egy felhívást, mely részletesen taglalja a takarékpénztár céljait és pozitív hatásait.⁴

Az írás a takarékpénztár és a takarékoskodás hasznát öt pontban foglalja össze. 1. Az adott pillanatban hat százalékra el nem helyezhető pénz legalább négy százalékot kamatozik. 2. A takarékpénztár a legjobb hely az olyan kis összegeknek, amelyek nem kölcsönözhetők. Emellett jóval kevésbé kockázatos, mint kölcsönt adni bárkinek, aki aztán esetleg nem fizeti azt vissza. 3. A takaréketet a legjobb módja a mindennapi takarékoskodásnak. A takarékoskodás rendre és tisztességre nevel, így a mestereknek és munkaadóknak is érdeke segédeiket és szolgálkat takarékoskodásra serkenteni. 4. A betétkönyv a legelfogadhatóbb és legelőnyösebb kaució lehet, ami ráadásul kamatozik is. 5. A takarékpénztár jó megoldás azoknak is, akik összegyűjtött pénzüket valamely fizetési kötelezettség (pl. házbér) teljesítéséig megőrizni akarják.⁵

Az alapgondolat újra a szegényebb rétegek takarékosagra nevelése. Ez nem pusztán az ő személyes érdekük, felemelésük által a közösség is gyarapodik, erősödik. Éppen ezért a takarékosagra nevelés nem csupán a takarékpénztár feladata, hanem mindazoké, akik befolyással bírnak másokra. A kép meglehetősen patriarchális, a szegényebbekről való gondoskodás és nevelésük egyértelműen a gazdagok és sikeresek felelőssége. Egyfajta tradicionális tekintélyi viszonyokon alapuló társadalmi összefogás igénye fogalmazódik meg. Az érvelés és az elképzelés nem új, hasonlóan fogalmaz az a folyamodvány is, amelyet 1835-ben, a

4 SW 1838. 13. sz., március 30.

5 Ennél a pontnál a szöveg rendkívül emelkedetté és költőivé válik. „...denn aus dem eigenen Kasten nimmt der ärmere Mensch, wenn die Noth ihm drängt, seinen Reichtum bald wieder weg, und dann ist am Michaels [...] kein Geld mehr da.” [...és a szegény ember akkor, amikor a szükség rászorítja, hamar elveszi ládácskájából vagyonkáját és Szent Mihálykor már nincs többé pénze]

takarékpénztár mielőbbi engedélyezése érdekében juttattak el az uralkodóhoz.⁶ Ennek bevezetésében a szerzők, Lange és társai azt taglalják, hogy a nyilvános takarékpénztárak hatása az alsóbb néprétegekre nemcsak materiális, hanem erkölcsi értelemben is pozitív lesz.

Szintén a takarékpénztár elismertetését szolgálta, még ha közvetett módon is, Malchuß takarékpénztárakról szóló könyvének ismertetése.⁷ A cikk szerzője részletesen idézte a takarékpénztárak működésével kapcsolatos adatokat más európai országokból. Az olvasó elé tárt kép kétségtelenül látványos volt, azt sugallta, hogy ezeknek az intézeteknek fontos szerepe van a korszak európai társadalmában. Ebből pedig könnyen levonható volt a következtetés: a brassói intézet is hasonló fejlődés előtt áll. A két írás együtt egy a kor színvonalán álló, a befolyásos – újságolvasó, előfizető – csoportokat megcélzó „marketingkampány” része. A takarékpénztár alapítói láthatóan komolyan vették a közönség meggyőzését, és korszerű eszközökkel próbáltak célt érni.

A fejlődés a továbbiakban egyenletes és dinamikus volt, ami új problémákat szült. Lange 1845. február 11-i közgyűlési beszédében nem csak közgazdasági kritikákkal volt kénytelen foglalkozni.⁸ A bírálatok egy része szerint a fiatalkori takarékosság, ami a takarékpénztár ideológiájának hangsúlyos része volt, később pénzéhséghez vezethet. Lange válasza szerint ennek meggátlása, az ifjak arany középúton tartása a szülők és a tanárok feladata. Kifejtette azt is, hogy szerinte ahol nincs takarékpénztár, ott gyakrabban válnak az ifjak pénzéhséssé, mivel ott „számos gyerek az ajándékba kapott fényes pénzérméket nézegeti és így Mammon-tól ellenállhatatlan függésbe kerül, míg a takarékoskodó gyerek

6 DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 1/1835

7 SW 1838. 52. sz., december 28. A történeti emlékezetben is jelentős eseményként rögzült a takarékpénztárak alapítása. Lásd erre Jickeli, 1990, 100.; 102–103.

8 SW 1845. 13. sz., február 13.

megtanulja, hogy a pénz nem a boldog nézegetésre való, hanem maga és mások hasznára.”

Úgy tűnik, hogy a takarékpénztárak az alapítást követő évtizedekben közelebb kerültek társadalmi céljaik megvalósításához. Betéteseik száma emelkedett, jelezve a bizalom erősödését. A takarékpénztár segítségével, az öngondoskodás és a takarékoskodás új formáit kínáló egyéb intézetek alapítása is egyszerűbben történhetett. Lange a KAS-ra támaszkodva szervezte meg a nyugdíjintézetet. A nyugdíjjogosultságot vásárlók száma 1844-ben 140, 1845-ben 281, 1846-ban 236, 1847-ben 304 volt. Az intézet később túlterjeszkedett nemcsak a Barcaság, de Erdély határain is. 1870-ben volt tagja Krajnában, Csehországban, Galíciában, Romániában, Bukovinában, Morvaországban, Olaszországban, Felső-Ausztriában, Salzburgban, Bécsben sőt még Indiában, (Lahoréban) (!) is.⁹

A takarékpénztárak és társintézményeik (pl. nyugdíjintézet, zálogházak) szerepe a szász rendi nemzet polgárosításában is jelentős volt. A közösség életébe integrálódva, tagjaik és vezetőik sorában a városi közösségek tekintélyes és befolyásos személyiségeivel, a tradicionális etikai értékeket új módon érvényesítették, hozzájárulva az átalakuláshoz. A korábban is jól szervezett közösség életének immár szerves részeként, azt anyagi és erkölcsi értelemben gazdagítva, természetes módon válhattak a szászok közösségi tudatának részévé, büszkeségének tárgyává. Ezt mutatja a takarékpénztárak bekerülése a szász reformprogramba, helyük a történeti emlékezetben, a nemzeti énképben.¹⁰

A két takarékpénztár alapítása és működése így a polgári átalakulás fontos lépcsőfoka volt. Rendi kötöttségektől mentes, a

9 Bericht, 1851. 19., ill. Miess, 1871, 25-30.

10 Jickeli, 1990, továbbá Karl Kurt Klein emlékirata a szászok jövőjéről, Guido Gündisch megjegyzéseivel. Siebenbürgisches Archiv (SA) Gundelsheim. Bistritzer Sparkassa B III 1. Bd. 5. 10. csomó; Guido Gündisch emlékirata a négy nagyhatalom képviselőjéhez SA B III 1. Bd. 5. 12. csomó.

betétesek jogegyenlőségén alapuló intézetként, egyesületi formában, a gazdaság fellendítését is célul tűzve ki, abban kapitalisztikus módszereket meghonosítva tevékenykedtek. Ezek mindegyike önmagában egy-egy lépés a polgári társadalmi és jogrend felé. Ám tekintettel arra, hogy az intézmények soha nem működhetnek az emberek részvétele és a megfelelő társadalmi környezet nélkül, a legfontosabb egy új magatartásmintának a meggyökereztetése volt. A takarékbetét révén történő takarékoskodás (majd a nyugdíjintézet Brassóban) a szervezett öngondoskodás polgári mintájának megjelenését jelentette. A polgári minták szerint átformálódó közösség pedig a korszellemnek megfelelően kiváló talajt jelenthetett a modern nemzeteszme számára is.

Ezzel együtt is a korai szász pénzügyi rendszer kapcsán, annak tapasztalatait és eredményeit hasznosítva megfogalmazott társadalmi program nemzeti tartalma nem volt kizárólagos. A takarékpénztárak alapítását Erdélyben általánosan érvényes modellként javasolták. 1845-re a takarékpénztárak immár a szász reformprogram szerves részévé váltak. A *Siebenbürger Bote* című lapban megjelent *Was wollen wir?* című vezércikk, mely a szászok programját taglalta, például a takarékpénztárak létesítésének feltételeként foglalkozott a telekkönyvek rendezésével.¹¹ Másfél évvel később egy újabb vezércikk – címe *Amortisation und Zinsenherabsetzung* – a két takarékpénztár szerepét hangsúlyozza a kamatok csökkenésében. Egyben sürgeti az amortizációs – rendszeres, előre meghatározott tőketörlesztésen alapuló – kölcsön bevezetését mint a továbblépés feltételét.¹²

Az intézetek működését megalapozó ideológia nemzeti tartalmának megítélése nem egyszerű. Az egyes közösségek arculatát kétségtelenül a szászok határozták meg, joggal azonosíthatták magukat azokkal. Így aztán amikor a takarékpénztárak a teljes közösséghez kötődésüket, lojalitásukat hangsúlyozták explicit nem-

11 SB 1845. 9. sz., január 31.

12 SB 1846. 93. sz., november 23.

zeti különbségtétel nélkül, akkor ez alatt egyszerre érthették a százszokat, vagy éppen a teljes közösséget. Az mindenesetre biztos, hogy tevékenységükben szerepet kaptak a közösség lokális összetartozásának, kölcsönös felelősségérzetének és regionális identitásának elemei is. A nemzeti eszme elsősorban az összetartozó közösség jólétének megteremtésére való törekvésben jelentkezik. Ez a közösség fennmaradásának alapja, az intézmények meghonosítása az alkalmazkodóképesség jele, olyan cselekedet, amely a hosszú távú fennmaradást biztosítja. Az úttörő szerep felvállalása, az útmutatás arra is alkalmassá tesz, hogy a közösség kiérdemlje a megmaradást és domináns pozícióinak fennmaradását. Az elképzelés bizonyos értelemben nyitott a tágabb közösség más etnikumú, más vallású tagjai felé is, az ő felemelkedésüket is szem előtt tartja. Az egymás mellett élő csoportokat elválasztó határok elmosódnak, amikor ügyfélként mindannyian kapcsolatba kerülhetnek a bankkal, és az intézetet működtetői is törekedtek a másik közösség (a románok) integrálására.¹³ Az persze egyértelmű, hogy a konzervatív felfogás miatt nem a társadalmi viszonyok változásával számoltak, hanem a szászok fölényének fennmaradásával.

A takarékoság elősegítése, a takarékoság iránti igény felélesztése és a takarékoságon alapuló életstratégia népszerűsítése később is a szász pénzintézetek legfontosabb célkitűzései közé tartozott. Több mint négy évtizeddel a brassói takarékpénztár alapítása után, az 1880-as évek elején, a takarékbélyegek rendszerének bevezetése kapcsán ismét a legfontosabb kérdések közt tárgyalták az intézet igazgatóságának ülésein. A takarékbélyegek meghonosítására Karl Schnell igazgató tett javaslatot az 1882. március 27-i igazgatósági ülésen. Indoklásában nemcsak azt fejtette ki, hogy ez a lakosság lehető legnagyobb részének lehetőséget

13 Kivételt jelentett ez alól a nemzeti tartalommal erősen telített tornamozgalmat határozott támogatása. Emellett nem tudjuk, hogy a román kereskedők bevonása a Kronstädter Allgemeine Sparcassa-Verein tagjai közé nem a román kereskedők bizalmának üzleti célú megnyerését szolgálta-e.

kínál a legkisebb összegek elhelyezéséére is, hanem hivatkozott a németországi példára is. Elmondta, hogy Németországban a takarékbélyegek révén törekszenek a népesség lehető legnagyobb részének takarékosagra szoktatására. Végül megkérte Anton Schwarz vezérigazgatót, hogy tanulmányozza a kérdést. Schwarz válaszában biztosította róla, hogy a probléma – a lehető legszélesebb kör bevonása a takarékoskodók közé – számára sem ismeretlen. Számos lehetséges megoldás van. Ezek közül Ciszlajtániában éppen a postatakarék bevezetését tervezik. Ez mindenképpen a fennálló takarékpénztárak üzleti rendszerének megváltoztatásához vezet majd, és ennek során nem elképzelhetetlen a takarékbélyegek meghonosítása sem. Ezután többen is támogatták a javaslatot. Schnell zárásképpen, híven a takarékpénztár hagyományaihoz, a kisbetétek preferálásához, azt is felvetette, hogy esetleg a betétek teljes rendszerét át kellene alakítani, például bevezetni a nagy betétekre fizetett alacsony kamatot.¹⁴

Az év végén újra napirendre került a probléma, ezúttal nem az intézet vezetőségének részéről, hanem a városi társadalom felől. Franz Obert városi lelkész, hivatkozva a takarékoság morális fontosságára és kapcsolatára a keresztény értékrenddel, beadványban ajánlotta a takarékbélyegeket. Utalva az igazgatóság korábbi felvetésére és előtanulmányaira, arra kérte Schnell, hogy még időben tegyen erre vonatkozóan javaslatot.¹⁵ Obert, miután gyakorlati lépésekre nem került sor, 1883 februárjában visszavonta a javaslatát. A kérdés napirenden maradt, de a vezetőség nem tekintette sürgősnek a bélyegrendszer bevezetését. Arra hivatkoztak, hogy a belügyminiszter egy osztrák takarékpénztárnak megtiltotta a bélyegkibocsátást, ezért ők sem látnak esélyt a szükséges kormányzati engedély beszerzésére.¹⁶ Végül egy év múlva, 1884

14 Ig. jkv. 1882. március 27.; DJANBV; fond 148. „Sparkassa” 1/1882.

15 Ig. jkv. 1882. december 27., DJANBV; fond 148. „Sparkassa” 1/1882.

16 Ig. jkv. 1883. március 1.; DJANBV; fond 148. „Sparkassa”, 1/1883.

márciusában határoztak véglegesen, júniusban megrendelték a bélyegeket és október végén azok áráról is tájékoztatást küldtek ki.¹⁷ Mindezek ellenére az előkészületek feleslegesnek bizonyultak, nem került sor a tervek gyakorlatba ültetésére.

Az 1880-as évek első felében Nagyszebenben is sokat foglalkoztak a takarékoság kérdésével, igaz, elsősorban a falusi lakossággal kapcsolatban. A falvak állapotának és gondjainak felmérése, majd a megoldási javaslatok kidolgozása során nem kerülhették meg a kérdést. A Raiffeisen-szövetkezetek alapítására és működtetésére kidolgozott programban hangsúlyos szerepet kapott a takarékoság terjesztése. Ehhez mindenképp előtérbe kellett hozni az infrastrukturális feltételek megteremtését tartották lényegesnek, hiszen a takarékoság hagyományos formái továbbra is működtek. A szászok tradicionálisan nagy megtakarítási hajlandóságát jelezte, hogy a falusi *Nachbarschaft*ok sikeresen gyűjtötték össze a tagok pénzét a közös költségekre. Viszont sem az így felhalmozott tőke, sem a lakosság egyéb tartalékai nem kerültek be a pénzügyi intézményrendszerbe, mert a bankszervezet városcentrikussága miatt a takarékbetétek elhelyezése a falusi lakosság számára nehezen elviselhető pluszköltségekkel járt, mint például az utazás a pénzintézetek székhelyeire.¹⁸

4.1.2. Társadalompolitikai célok – státuszőrzés

A szász bankok másik, jól felismerhető társadalmi célja a szász társadalomhoz tartozó csoportok helyben és regionálisan domináns társadalmi szerepének megőrzése volt. Az első takarékpénztárak ezt a hitelviszonyok javítása révén kívánták elérni, fokozva ezzel az erdélyi – brassói és nagyszebeni – iparosok és kereskedők

17 Ig. jkv. 1884. március 3., DJANBV; fond 148. „Sparkassa”, 1/1884; Ig. jkv. 1884. június 19., DJANBV; fond 148. „Sparkassa”, 1/1884.; Ig. jkv. 1884. október 22., DJANBV; fond 148. „Sparkassa”, 1/1884.

18 Wolff, 1885.

versenyképességét a román fejedelemségek piacain, ahol egyre erőteljesebben jelentkezett a nyugati konkurencia.¹⁹ A jogrend fokozatos változása a neoabszolutizmus és a provizórium idején, a versenyből való kizárás jogi lehetőségeinek szűkülése nyomán már egyértelműen ez lesz a pénzintézetek alapításának egyik fő oka. Az egyes hitelszövetkezetek a versenyképesség javításán keresztül próbálták jól meghatározható társadalmi csoportokból rekrutálódó ügyfeleik társadalmi státuszát a továbbiakban is biztosítani. Példaként említhető, hogy az elsők közt megalapított beszteicei *Vorschußverein* céljai közt hangsúlyos szerepet kapott a kisiparosok kimentése az uzsora kezéből.²⁰ Ezekre a hitelintézetekre akkor és később is úgy tekintettek, mint amelyek jelentős szerepet játszanak a lakosság felemelésében. Ezt igazolja többek között az is, hogy a *Vereinsbank* alapításakor, annak előzményeit taglalva, úgy vették számba a városi hitelszövetkezeteket mint amelyek már 20 évvel korábban is az új bankéhoz hasonló célok megvalósítására szövetkeztek, igaz, kevés sikerrel.²¹ Az mindenesetre megállapítható, hogy a takarékoság terjesztéséhez hasonlóan a szász városi középrétegek státuszának megőrzése is a pénzintézetek állandó céljai közé tartozott. A *Vereinsbank* szükségességét indokló érveknek fontos része volt a tétel, miszerint a szász társadalom ezen csoportjainak helyzete megingott. Kisegítésük csak az új körülményeknek megfelelő eszközökkel lehetséges. Éppen ezért immár nemcsak a hitelezésben, hanem magában az áruforgalmazásban és közvetítésben is részt akartak venni a pénzintézetek.²²

19 Kutschera, 1999, 68. Emellett olyan vélemény is megfogalmazódott a szakirodalomban, amely a hitelezési tevékenység kapcsán kifejezetten a kisiparosok és kiskereskedők társadalmi helyzetének megőrzését hangsúlyozza, igaz ennek alátámasztására a szerző kevés adatot tud felmutatni. Philippi, 1993, 70.

20 Zeigel, *63 Jahre*, 1–2.

21 Siebenbürger Vereinsbank.

22 Uo.

Szintén megtalálható a státuszörzés szándéka a falusi lakosság birtokszerzésének illetve gazdálkodásának támogatásában is. A földhitelintézet és a Raiffeisen-szövetkezetek is meghatározott társadalmi csoportok igényeinek kielégítésére jöttek létre. A működési költségek minimalizálása, a nyereségérdekeltség helyett az altruista beállítottság többek közt arra szolgált, hogy a tőkeközvetítésnek az ügyfelekre háruló költségeit minimalizálni tudják. Ugyancsak a falusi lakosság problémáinak enyhítésében segített a hitelek konverziója is. A korábbi rövid lejáratú és uzsorakölcsönök kicserélése hosszú lejáratú, törlesztéses jelzálogkölcsönökre kiszámíthatóságot vitt a gazdálkodásba, az alacsonyabb terhek révén pedig megint csak segítette a gazdálkodókat. Mindkét tényezőnek szerepe lehetett a falusi birtokviszonyok stabilizálásban, fenntartva ezzel természetesen a szász falusi társadalom pozícióit is.

Felmerülhet persze a kérdés: vajon az, hogy az említett célok a vizsgált korszakban állandóan napirenden voltak, nem éppen a szász pénzügyintézetek ilyen irányú tevékenységének sikertelenségét jelzi-e? Véleményem szerint nem a sikertelenség az ok. Sokkal inkább az állandó változás és a pénzügyintézeti szférában ezzel járó adaptációs kényszer. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a kialakuló szász pénzügyintézeti rendszer csak fokozatosan terjesztette ki hatókörét a szász társadalom teljességére. Amikor a városokban a pénzügyintézetekhez kötődő takarékoskodás már bevett életstratégiának számított, a falvakban még csak kevésbé honosodott meg. Így aztán a pénzügyintézeti rendszer expanziója során rendszerint a régi eszméket vagy azok korszerűsített változatait terjesztette. A fokozatosan és elsősorban az igényeknek megfelelően alakuló bankszféra egyre újabb és újabb társadalmi csoportok, rétegek körében jelenítette meg ugyanazokat az értékeket, egyúttal eszközöket kínálva érvényre juttatásukhoz.

A pénzintézeti alapítások első nagy hulláma után, a földhitelintézet működésének kezdetekor úgy tűnt, hogy sikerült minden szász társadalmi csoport számára megfelelő intézményrendszert kiépíteni. A tapasztalatok aztán ezt hamar megcáfolták és ennek nyomán kezdődött meg az intézményépítés újabb hulláma. A folyamat következtében az első világháború idejére ez a struktúra gyakorlatilag az egész társadalmat behálózta. Terjeszkedése egyúttal azt is jelezte, ahogy a modernizáció hullámai egymás után érték el a különböző földrajzi térben élő és társadalmilag is elkülönülő rétegeket, csoportokat. Innen nézve a bankszféra terjeszkedése egyúttal a társadalmi-gazdasági változások jelzője is. A kapitalizálódás társadalmi csoportonként, rétegenként eltérő kihívásai és rájuk adott válaszok egy-egy pénzintézeti típusban is manifesztálódnak, megfelelő a szász pénzintézeti rendszer funkcionális differenciáltságának.

A fent elmondottnak figyelemre méltó következményei vannak a modernizációhoz való viszonyra is. A tudatosan meglovagolt modernizációs folyamat célja a szászok körében elsősorban nem a társadalmi mobilitás fokozása, vagy éppen egy nagy társadalomátalakító aktus. Azt ugyan nem mondhatjuk, hogy ez szembehelyezkedést jelentene a korszak tendenciáival, de egyértelmű a szelekció iránti igény. Úgy és azokat a hatásokat szeretnék felerősíteni, amelyek nem veszélyeztetik a közösséget. A korábbi társadalmi mobilitási csatornák elzárásáról szó sincs. Ezek jelentőségével tisztában vannak, a falvak megmentésének szándékát is többek közt azzal indokolják, hogy így biztosítható a szász iparosok utánpótlása. A kirajzolódó társadalomfelfogás egyértelműen a hagyományos társadalmi szerepek elfogadásán alapul, viszont a technikai-gazdasági modernizáció eredményeitől nem zárkózik el.

Ezt a modernizációs megfeleléskényszerszerűt tipikusnak is tekintjük a szászok és a változó világ viszonyában. A lehangsúlyo-

sabban a Raiffeisen-egyletek és a *Vereinsbank* alapításakor jelentkezett, de az egész bankszervezet 1880-as évekre eső átalakulásának megindoklására is felhasználtak erre utaló érveket. A *Vereinsbank* esetében megemlítették, hogy a gazdasági versenyben helytállni csak az újkor által kínált segédeszközökkel lehetséges. Gőz, elektromosság, gépek, munkaberendezések, üzemtípusok elterjesztése lehet a legfontosabb.²³ Nem hiányzott a technikai modernizáció a falusi hitelszövetkezetek fő feladatai közül sem. Wolff is ezt jelölte meg az egyik lényeges célként programadó cikkében.²⁴ Meltzl is arról beszélt a takarékpénztárak átalakításának szükségességéről szóló, már idézett előadásában, hogy azok alapítása óta jelentősen megváltozott a világ. Eltűnt a kötött birtoklás, a céhkényszer, korszerűsödött a termelés technológiája mind az iparban mind a mezőgazdaságban, és erre a pénzügyintézeteknek is reagálniuk kell, tevékenységüket a megváltozott világhoz, az új igényekhez kell igazítaniuk.²⁵

Ez a változás azonban nem pusztán a javasolt teendők kapcsán érhető tetten. A célokhoz kötődő eszmék változása, modernizálódása is jelentős. Mindenekelőtt kialakul egy korszerűbb ideológiai keret, egyfajta keresztény eszmevilág, amely a társadalmi cselekvés megalapozására szolgál. A szász elit, amint azt később még látni fogjuk, a századfordulóra hangsúlyosan keresztényszociális ideológiát érlelt ki, amelyben a szociális problémák megoldása és a hagyományos értékek megőrzése azonos súlyú volt. Hasonlóan lényeges az is, ahogy az első időszak etnikailag semleges vagy legalábbis az etnikai különbségeken átlépő elképzelései a szász nemzet számára kínált cselekvése és egyúttal a szász politikai program szerves részévé válnak.

23 Uo.

24 Wolff, 1885.

25 Meltzl, 1883.

4.1.3 A szász bankok társadalmi háttere

4.1.3.1. A városi pénzüintézetek

Mielőtt azonban a politikai program és a bankok tapasztalatainak összefüggéseit részleteznénk, érdemes további vizsgálat alá venni a pénzüintézetek társadalmi hátterét, ezúttal nem azok ideológiájára, hanem a mögöttük álló személyekre irányítva figyelmünket. A két nagy takarékpénztár alapítóinak és egyleti tagjainak sorában főleg a városok, illetve a szászok elitjének nagyarányú részvétele mutatható ki. A brassói egylet alapítóinak sorában megtalálható a királybíró, egész sor szenátor, valamint a hivatali apparátus tagjainak jelentős része. Tanulságos a foglalkozási ágak szerinti megoszlás (38. táblázat, a részletes névsort lásd a 2. függelékben):

38. táblázat. A Brassói Általános Takarékpénztár alapítóinak foglalkozás szerinti megoszlása 1835.

	Alapítók száma (fő)	Alapítók aránya (%)
Egészségügy	7	8
Egyház	4	4,5
Gazdaság	29	33
Hadsereg	5	5,7
Jog	1	1,1
Közigazgatás	30	34,1
Egyéb	12	13,6
Összesen	88	100

Forrás: Thör, 1910.

Az alapításból részt vállalók közül kiemelkedik a közigazgatásban működők csoportja (ide értve a közhatalmi testületek, városi magisztrátus, szász tanács tagjait) és a gazdasági szereplőké, mindenekelőtt a kereskedőké és az iparosoké. A politikai-közigazgatási elit aránya még jelentősebb, ha ide számoljuk azokat az

egyéb kategóriába sorolt özvegyeket, akiknek férje korábban valamilyen tisztséget töltött be a város irányításában. Jelentős a katonasághoz tartozók aránya is, és ez a kör növelhető lenne a katonaözvegyekkel. Az egyháziak száma nem kiemelkedő, de jelenlétük még ilyen kis létszámban is erősítette a kezdeményezés legitimitását.

Az adatokból következtethetünk az egyleti tagok iskolai végzettségére is. Úgy tűnik, hogy az alapítók jelentős része – a köztisztviselők zöme, a lelkészek, az orvosok, összesen kb. az alapítók fele – felsőfokú, legalább jogakadémiai végzettséggel rendelkezett. Ezzel szemben feltűnő a középiskolai tanárok hiánya, annak ellenére, hogy például a Honterus Gimnázium rektorának lenni az egyik legtekintélyesebb pozíció volt a városi társadalomban,²⁶ és a tanárok tekintélyes része később lelkészként folytatta pályáját. Ez a következő évtizedben sem változott meg lényegesen, de azért 1846-ra már feltűntek a tagok sorában az első tekintélyes tanárszemélyiségek, például éppen a gimnáziumi igazgató, Samuel Fretschkes.²⁷

A takarékpénztári egyesület első elnöke Johann v. Albrichsfeld szenátor lett, helyettese Karl Myß szenátor, pénztárnok Friedrich Bömches magisztrátusi titkár, ellenőr Martin Paul Weiß kereskedő és jegyző, Johann Fabricius magisztrátusi titkár. A választmány összetételéről az alapszabály külön rendelkezett, egyenlően osztva el a helyeket a magisztrátus, a százas tanács és a privát tagok közt. A 12 tagból 4-4 jutott mindhárom kategóriára.²⁸

Nem lehet meglepő, hogy a nagyszebeni egyesület vezetőségének tagjai ugyancsak a helybéli elitből és az üzleti körökből kerültek ki. Ugyanakkor az intézet és a város, a hivatalos intézmények

26 Adolf Meschendörfer *Die Stadt im Osten* (Kronstadt 1931, magyarul: Adolf Meschendörfer: *Corona*. Fordította Kós Károly. Kolozsvár 1933) című regényében is a cselekmény egyik fontos része két vetélkedő egykori diák számára a Honterus Gimnázium igazgatói tisztének megszerzése.

27 SW Beilage 1846. 4. sz., február 5.

28 Thör, 1909.

kapcsolata jelentős mértékben különbözött a brassóitól. A városnak itt nem volt intézményesített beleszólási joga a takarékpénztár ügyeibe. A nagyszebeni takarékpénztári egyesület első igazgatója közfelkiáltással Friedrich Michael Herbert lett, igazgató, szintén közfelkiáltással, Johann Primes kereskedő. A pénztárnok, az ellenőr és a jegyző posztját többségi szavazással töltötték be, sorrendben Joseph Bergleiter ügyvédet, Johann Pfaff vámhivatali irodistát (*Zollamt Kanzlist*) és Daniel Adolf Zay bírósági titkárt (*Gerichts-Sekretär*) választva a tisztségekre.²⁹ A tagok közül a legtöbb szavazatot a nagy tekintélyű Joseph Benigni v. Mildenberg kapta, jelezve a tekintély jelentőségét.³⁰

A vezető testületek és funkciók mindkét esetben gyakorlatilag azonosak. A választmányok szerveződésének, illetve a vezető testületek rekrutációjának különbsége viszont egyáltalán nem jelentéktelen. Brassóban intézményesült a város vezető testületeinek a befolyása, Nagyszebenben ilyen megkötés nem volt. Ennek köszönhető az is, hogy Brassóban az egyleti tisztviselők – egy kivételével – a magisztrátus apparátusából, vagy a magisztrátusból kerültek ki, míg Szebenben a kép változatosabb. Az öt tisztviselő közül egyedül Herbert szenátor. Ketten – Zay és Pfaff – ugyan hivatalnokok, de nem a város intézményeinél, ketten pedig privát egyleti tagok (Bergleiter, Primes).

Az alapítók, közülük is elsősorban az egyleti tisztségviselők az egyszerű tagságnál szorosabb kapcsolatban álltak az intézetekkel. A működés kezdeti szakaszában a brassói egyesület gyakran szorult rá pénzügyi gyorssegélyre. Ezeket többnyire alapítóitól kapta meg, előlegek formájában. A hitelezők közt találjuk Langét – 1840 januárjában 300, márciusban 400, májusban 500 konvencióos forinttal; Stephan Closiust – 1840 februárjában 8000 konvencióos forinttal; Martin Paul Weißt – 1840 márciusában 1000, májusban

²⁹ Wolff, 1891, Függelék V.

³⁰ Uo.

5000 konvenció forinttal.³¹ 1841-ben Martin Paul Weiß márciusban 3000 konvenció forint, Lange áprilisban 300 konvenció forint, ugyanebben a hónapban Samuel Cristoph 1300 konvenció forint, októberben Weiß újabb 2000 konvenció forint, novemberben Georg Dück 2000 konvenció forint értékben biztosított hitelt a takarékpénztárnak.³²

Az üzleti kapcsolat egyáltalán nem maradt egyirányú. Ugyanazok a személyek gyakran a takarékpénztár adósai is voltak, nemegyszer nagy összegekkel. Friedrich Bömches 1836 februárjában 1000 konvenció forintot vett fel, Peter Lange 1837 novemberében 100, 1842 márciusában 1500 konvenció forintot kapott. Karl Myß 1837 szeptemberében 2400 konvenció forinthez jutott, amit 1847 szeptemberéig 3600 forintra növelt. Lange felesége 1838 márciusában 1600, 1838 novemberében 1400 forintot vehetett fel. Johann Georg v. Albrichsfeld, a főkirálybíró 1841 novemberében kapott 1500 konvenció forintnyi hitelt. Johann v. Albrichsfeld szenátor 1838 decemberében 2500 konvenció forinthez jutott. Martin Paul Weiß 1846 szeptemberében 3000 forintot vett fel, amit nem egészen egy év múlva vissza is fizetett. Ez azonban kivételes esetnek számított. A többség a visszafizetést akár évtizedekig is elhúzta.³³

A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy a további alapítások is főként a helyi elitet mozdították meg. A beszercei *Vorschußverein* alapítói közt a legjelentősebb szerepet Karl Wittstock városi tanácsos és felügyelő játszotta.³⁴ Utóda az egyesület élén bátyja, Heinrich Wittstock gimnáziumi tanár lett. Ő a heltaui lelkész poszt elnyerése után adta át a stafétabotot. 1881 áprilisában Friedrich Kramer, a beszercei gimnázium igazgatója következett a sorban. Az ugyancsak Besztercén, 1874-ben alapított

31 Cartea Mare, DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 1. folio 10.

32 Uo.

33 Kapitalienbuch, DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 4.

34 Zeigel, 63 Jahre, 1-2. Mellesleg Wittstock lapkiadó és nyomdász volt.

Distrikts-Sparkassa alapítója és igazgatója Gustav Decani gimnáziumi tanár, nyugalmazott lelkész és országgyűlési képviselő volt.³⁵ Korábban is (3.2. *alfejezet*) említettem, hogy a kőhalmi hitelszövetkezet alapításában is kulcsszerepet játszott a helyi elit. Az elnök Daniel Hain, Katzendorf³⁶ lelkésze, gimnáziumi tanár volt. Szerepet vállalt Michael Gaertner királybíró is.³⁷ Szintén az elit és a meglévő intézmények támogatása, részvétele jellemezte a földhitelintézet alapítását. Ebben az esetben figyelemre méltó az is, hogy a vezetőség tagjai az intézmények és a szász társadalom elitje mellett a regionális eliteket is képviselték, gondosan ügyelve a megfelelő reprezentációra.

Hasonló következtetések vonhatók le a Vereinsbank korábban már bemutatott (3.6. *alfejezet*) szervezéséből. A személyes kapcsolatok révén megnyerendők sora igen tanulságos, igazodik a korábbi példákhoz. Többnyire a helyi, illetve regionális elithez tartoztak egyházi tisztségük, közéleti vagy éppen gazdasági tevékenységük révén. Nem lehet kétséges hogy ebben az esetben a személyes társadalmi presztízst kívánták a cél szolgálatába állítani. Az is kétségtelen, hogy ez a módszer alkalmas lehetett a társadalmi egyetértés, a társadalmi támogatás megszerzésére, majd kifejezésére.

Az egyletek tagjai és vezetői a tagságot nagyrészt személyes és társadalmi elkötelezettségként fogták fel. Az is előfordult, hogy egyes tagokat társadalmi csoportjuk reprezentánsának, az adott csoport támogatása közvetítőjének tekintettek. A brassói takarékpénztár vezetése például úgy tekintett Christodor Mamiali és Rudolf Orghidan tagságára, mint amivel egyúttal a brassói román, illetve ortodox kereskedőréteget is sikerült megnyerniük.³⁸

35 Dahinten, 1899.

36 Kaca, Cața (románul)

37 Tobie, 1922, 5.

38 A tagok listája az 1847-es beszámolóhoz csatolva. Nyomtatvány. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 1/1847.

Orghidan a román kereskedők egyik kiemelkedő képviselője volt, később a kereskedelmi kamarában is jelentős szerepet játszott.³⁹

A század második felében bekövetkezett szervezeti átalakulást, a részvénytársasági formára való áttérést követően is törekedtek az egyleti tagság tekintélyének fenntartására, többek közt ezért sem szakítottak a zártkörű működéssel. Az új alapszabályok mind a brassói mind a nagyszebeni intézet esetében rendkívül alacsony alaptőkéket állapítottak meg. Ráadásul a száz-száz részvényes csak a mindenkori betéti kamatlábnak megfelelő osztalékot kapott. A részvények névre szólóak voltak, átruházásuk, tehát az új tagok felvétele csak az igazgatóság és a közgyűlés egyetértésével történhetett. Mindezek alapján elmondható, hogy a tagság továbbra sem járt közvetlen anyagi haszonnal, viszont annál inkább alkalmas volt a közösségért viselt felelősség demonstrálására.

Ennek megfelelően alakult a részvényesek összetétele is a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár esetében 1891-ben (39. táblázat, a részletes névsort lásd a 3. függelékben):

39. táblázat. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár részvényeseinek foglalkozás szerinti megoszlása, 1891

	Alapítók száma (fő)	Alapítók aránya (%)
Egyház	8	8,1
Egészségügy	4	4
Gazdaság	33	33,3
Jog	10	10,1
Közigazgatás	23	23,2
Oktatás	15	15,2
Egyéb	6	6,1
Összesen	99	100

Forrás: Wolff 1891, Függelék.

³⁹ Miskolczy, 1987; *Protokolle*, 1858a.

A tagok megoszlása, a két legjelentősebb kategóriát tekintve hasonló a brassói takarékpénztár alapítóinak megoszlásához. A közigazgatásban tevékenykedők aránysökkenésének értékeléséhez azt is figyelembe kell venni, hogy a közigazgatás átalakítása miatt a jogászok kategóriájába tartoznak olyanok is, akik ötven évvel korábban a magisztrátus tisztviselőiként még nem ebbe a kategóriába kerültek volna. Gyakorlatilag ugyanakkora a súlya a gazdaságból érkezőknek, mint Brassóban az alapításkor, bár az összehasonlításához ebben az esetben azt kell figyelembe venni, hogy immár szerepelnek köztük a takarékpénztári és egyéb vállalati tisztviselők is. Így aztán ténylegesen némileg kisebb aránnyal számolhatunk, mint Brassóban. 1891-ben, Szebenben már valamivel hangsúlyosabb az egyház részvétele, különösen Friedrich Müller, a két évvel később püspökké választott szebeni városi lelkész tagsága sejtet sokat.

A legfeltűnőbb változás a tanárok nagy súlya. Ez jelzi, hogy a polgárosuló szászok körében – részben azért, mert kisebbségi sorban élve iskolarendszerük a legfontosabb intézményrendszerek közé tartozott, és ezért annak működtetői is nagy presztízt élveztek – az oktatás legtekintélyesebb személyiségei nagy elismertségnek örvendtek. Az általános műveltségi szint emelkedése miatt tovább nőtt a felsőfokú végzettségűek aránya, immár minimálisan a tagok kétharmada tudott legalább jogakadémiai oklevelet felmutatni. A részvényesek köre, ötven évvel az alapítás után, továbbra is reprezentálhatta a szász városi társadalom csoportjait és, természetesen a társadalmi presztízzsel súlyozva, leképezte annak struktúráit. Bár a gazdaságban tevékenykedők némileg alulreprezentáltak voltak, a különbség nem volt drámai, hiszen 1900-ban Nagyszebenben az összes keresőnek csak 32 százaléka volt iparos.⁴⁰

40 Jekelius, 1908, 275., Hochstrasser, 2002, 109–116.

4.1.3.2. A falusi pénzintézetek

Hasonló elvek alapján, a helyi elit részvételével szerveződtek a Raiffeisen-szövetkezetek is. Esetükben azonban lényeges különbség volt, hogy a tagság rekrutációja során nem az exkluzivitásra és bizonyos társadalmi csoportok reprezentációjára törekedtek, hanem inklúzióra, minden szász gazda részvételére. Ezzel együtt a szervezés élére mindannyiszor tekintélyes, elfogadott polgárok álltak, élükön a hagyományos vezető szerepét továbbra is megőrző lelkésszel.⁴¹ Lényeges szerepükhöz hozzájárult az is, hogy a községek alapvető társadalmi struktúrái – *Nachbarschaft*, *Schweslerschaft*, *Bruderschaft* – az egyházközség köré szerveződtek. Helyzetüket és tekintélyüket erősítette a szabad választás ősi joga, ami társadalmi elfogadottságot adott a demokratikusan megválasztott lelkipásztoroknak. Ezt 1876 után csak fokozta, hogy az egyház maradt az egyetlen, minden erdélyi szászt átfogó, a tagok részvételén alapuló intézmény. A velük szemben támasztott komplex – nem csak hitéleti és egyházi jellegű – elvárásokat megsokszorozta, a közösségben betöltött szerepüket az élet egyéb területeire is kiterjesztette, hogy rendszerint németországi egyetemeken szereztek képesítésüket, és igen gyakran a lelkészi állást megelőzően valamelyik gimnáziumban tanítottak.⁴² Így mind a kiemelkedő képzettséget, mind a külvilág alapos ismeretét megjelentették.

Ezek után nem meglepő, hogy az egyletek születésekor rendre ott bábáskodik a lelkész. Már az első, 1887 augusztusában tartott *Verbandstag*on is részt vett két lelkész az arbegeni és a girelsai szövetkezet képviselőiben.⁴³ A *großscheuerni* egylet vezetését az alapító Lukas Groß halála után (1888 júliusában) Michael Bell

41 Weber, G. – Weber, R., 1985.

42 Pl. a zenderschiek 1893-ban megvásároltak egy 600 holdas birtokot. Az ügyletet végig a lelkész intézte, ő utazott Kolozsvárra a tárgyalások folytatására. Uo., 246–247.

43 Arbegenből Viktor Rideli, Girelsauból Eugen Capesius lelkészek. *Vereinstag ländlicher Spar- und Vorschußvereine. SDT*, 4163. sz. 1887. augusztus 23.

lelkész vette át.⁴⁴ Az 1891-es Verbandstagon Josef Fröhlich lelkész képviselte a keisdi szövetkezetet.⁴⁵ 1891-ben Bekoktenben Heinrich Brandsch lelkész alapított együletet. Ő a szövetkezeti eszme elkötelezett képviselőjének és terjesztőjének tűnik, hiszen korábban már a mergelni szövetkezet létrehozásában is vezető szerepet játszott. Ugyenakkor az arkedeni egylet elnöki tisztét Johann Ziegler lelkész tölti be.⁴⁶ A mozgalom későbbi meghatározó alakja, Georg Adolf Schuller Groß-Laßelnben a község lelkészeként vett részt a helyi Raiffeisen-szövetkezet működésében.⁴⁷ A lelkészek kiemelkedő szerepe alapján elmondhatjuk, hogy tekintélyük, hagyományosan elfogadott vezető szerepük meghatározó volt a Raiffeisen-egyletek elfogadtatásában és megszervezésében. Néha persze nem a lelkész volt az alapítás motorja. Ilyenkor többnyire tekintélyes gazdák, ritkábban értelmiségiek és tisztviselők jöhettek szóba. Az előbbiekre tartozott a már említett Julius Groß, míg a második csoportot a deutsch-kreuzi egylet alapítója, dr. Alois Blazek körorvos képviselte.⁴⁸

A helyi társadalom legfontosabb személyiségeinek vezető szerepe a későbbiek során is megmaradt. 1907-ben 134 egyletben 9344 gazda mellett 148 iparost, 123 lelkészt, 207 tanárt és tanítót, 23 hivatalnokot, 77 kereskedőt, 11 orvost, 11 patikust és 9 nagybirtokost találunk a tagok közt.⁴⁹ Ennél is sokatmondóbb, ha az egyletek vezetőinek, illetve pénztárosainak összetételét vizsgáljuk meg:

44 Vom Verein III. *SDT* 4465 sz. 1888 augusztus 17.

45 A wurmlochi *Kellerverein* képviselője ugyanekkor Josef Hoch lelkész. Der fünfte Verbandstag. *SDT* 5451. sz., 1891. november 10.

46 Der fünfte Verbandstag. *SDT* 5452. sz. 1891. november 13.

47 Schuller, 1896.

48 Der fünfte Verbandstag. *SDT* 5452. 1891. november 13.

49 Schuller, 1907, 17. skk., 39.

40. táblázat. Raiffeisen-szövetkezetek vezetőinek összetétele foglalkozás szerint, 1907

Foglalkozás	Egyleti vezetők (fő)	Pénztárosok (fő)
lelkész	91	2
gazda	24	97
tanár	6	29
jegyző	4	–
prédikátor	2	1
kereskedő	2	3
orvos	2	–
gyógyszerész	1	–
birtokos	1	–
erdőőr	1	–
postamester	–	1
útfelügyelő	–	1
összesen	134	134

Forrás: Schuller 1907.

A 40. táblázatban foglalt adatok mindazt alátámasztják, amit egyedi példákkal illusztrálva elmondtunk. Az egyletek zömében vezető szerepet játszott a lelkész, hagyományos tekintélyi pozícióját ilyen módon egy másik, polgári struktúrában is megőrizve. Szerepének szimbolikus tartalmára utal, hogy szinte kivétel nélkül az egyletek elnöki tisztét töltötte be. Ebben a pozícióban magát a közösséget képviselte, annak jóváhagyását is megjelenítette. Másfelől a lelkészek végzettségéről korábban elmondottak alapján az is világos, hogy tapasztalatai, világlátottsága és műveltsége alkalmassá is tette erre a szerepre. Ezzel szemben a gazdálkodásban elsősorban a gazdáknak, kisebb részben a tanároknak jutott nagyobb szerep. Az első csoportba tartozók elsősorban sikeres gazdálkodásuk miatt lehettek alkalmasak a szerepre, korábbi gazdasági sikereik miatt tűnhettek alkalmasnak egy új vállalkozás

irányítására. A tanárok ellenben inkább műveltségük, illetve matematikában való jártasságuk okán nyerhették el ezt a posztot.

A munkamegosztás meglehetősen egyértelmű. A szövetkezet legitimálásában, a célok társadalmi elfogadtatásában a főszerep a szász falusi közösség természetes vezetőjének jutott. Ezzel szemben a gazdálkodás hitelességét rendszerint egy tekintélyes és elismert gazda biztosította, ritkábban egy tanár. Az ő személyük mindenekelőtt a tisztességes, megbízható működés szavatolására szolgált. A szövetkezetek könnyebb elfogadtatását, a szász szövetkezeti mozgalom sikerét segíthette az is, hogy ez a modell megegyezik az egyházközség szervezésével. A vezető lelkes vezető ott is presbitérium, illetve annak vezetője áll, ők egyúttal az egyházközség gazdálkodását is irányítják.

A szövetkezetek társadalmi hátterének értékelésekor nem mellékes az sem, hogy a lakosság, illetve a szász gazdák köréből hányan léptek be az új hitelintézetekbe. A tagságot természetesen befolyásolta az alapszabályban meghatározott összegű üzletrész nagysága. Wolff többször hangsúlyozott elképzelése szerint, ami eltért a magyarországi szövetkezeti mozgalomban érvényesültől, az üzletrésznek a lehető legkisebbnek kellett lennie, hogy senkit se zárjon ki a tagság lehetőségéből. Bár ez a felfogás végül nem érvényesült kivétel nélkül, de még a legmagasabb üzletrészek összege is elmaradt a Magyarországon általános 100 forinttól. 1891-ben a legmagasabb összegű Großscheuernben – 50 forint – és Zenderschben – 30 forint – volt, a legalacsonyabb – 10 forint – Arbegen, Michelsberg, Rothberg, Arkeden és Deutsch-Kreuz községekben. Ugyan további könnyebbséget jelentett, hogy az üzletrészeket részletekben kellett befizetni, de a 41. és 42. táblázat adataiból kiderül, hogy annak nagysága még így is komolyan befolyásolta a taglétszámot.

41. táblázat. A Raiffeisen-egyletek taglétszámának változása és az üzletrészek értékének összefüggése 1885–1891

Település	Tagok száma (fő)		Változás (fő)	Üzletrész o. é. forint	Tagok aránya a szász lakosságból (%)
	alapító	1891			
Frauendorf	52	87	35	12	12,8
Arbegen	50	74	24	10	15,7
Grossscheuern	32	43	11	50	4,5
Reussmarkt	23	62	39	20	7,4
Waldhütten	29	86	57	15	13,3
Zendersch	19	19	0	30	1,7
Michelsberg	27	56	29	10	5,8
Rothberg	7	30	3	10	8,5
Girelsau	17	38	21	12	8,2
Hammersdorf	30	43	13	12	6,2
Neppendorf	26	27	1	24	1,4
Urwegen	28	30	2	15	3,6
Mergeln	18	28	10	15	3,9
Kleinscheuern	35	52	17	24	6,4
Bekokten	19	19	0	12	3,2
Deutsch-Kreuz	34	45	11	10	7,1
Arkeden	22	31	9	10	5,3
Keisd	n. a.	31	n. a.	12	2,6
Deutsch-Zepling	n. a.	155	n. a.	20	8,3
Összesen	488	956	282	–	5,8

Forrás: Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften. *SDT* 5449–5452. sz.
1891. november 10.–november 13.

42. táblázat. A Raiffeisen-egyletek tagságának növekedése a tagi rész nagysága szerinti kategóriákban 1891-ig

A tagi rész értéke	Taglétszám növekedése (fő)	Aránya az alapításkorhoz (%)
10–15 fl	214	160,6
20–24 fl	57	167,9
30–50 fl	11	121,6

Forrás: Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften. *SDT* 5449–5452. sz. 1891. november 10.–november 13.

Úgy tűnik, hogy az alacsonyabb, 10–24 forintos üzletész inkább ösztönözte a belépést. A több tag a nagyobb szavatoló vagyon révén az egyesület hitelképességét is fokozta. Ugyanakkor a gazdaságföldrajzi körülmények fontosságára hívja fel a figyelmet az, hogy a két magasabb tagi részt megállapító szövetkezet közül a taglétszám csak Zendersch esetében jelez gondokat. Großscheuern Nagyszeben körzetében fekszik, és így gazdasági és gazdaságföldrajzi körülményei kedvezőek voltak, Zendersch ezzel szemben Balavására közelében, a Kis-Küküllő egyik oldalvölgyében a világtól sokkal elzártabb település. Ez magyarázhatja, hogy a Großscheuerni intézet – ha nem is a többiekre jellemző dinamikával – folyamatosan növelte tagjai létszámát, míg a zenderschi szövetkezet tagjainak száma stagnált.

1891-ben a kifejezetten helyi kezdeményezésre létrejött deutsch-zeplinger egyesület volt a legsikeresebb, 155 tagjával messze kiemelkedett társai közül. Az egyes települések szász lakóihoz viszonyítva a taglétszámot, már Frauendorf, Arbegen és Waldhütten egyesületei kerülnek az élre. Ezekben a falvakban akár a szász gazdák 30–40 százaléka is a Raiffeisen-egyesület kötelékébe tartozhatott. A másik véglet Zendersch, illetve Neppendorf, ahol a tagok száma a szászokéval összevetve elenyésző. Összességében elmondható, hogy 1891-re a korábbi alapítású intézetekbe a szász lakosok 5–8 százalékát, a későbbiekbe 3–4 százalékát sikerült

bevonni, ami ilyen rövid idő alatt semmiképpen sem lebecsülendő teljesítmény.

A későbbi kimutatások is igazolják az egyletek sikerét ezen a téren. A már említett kimutatás szerint 1907-ben a 134 Raiffeisen-féle hitelszövetkezet összesen 10 026 tagot számlált, tagságuk az alapításhoz képest megduplázódott és a kérdéses közösségek 105 000 fős szász lakosságának 9,5 százalékát tette ki.⁵⁰ Schuller úgy becsülte, hogy egy gazda révén átlagosan még négy családtagja kerül kapcsolatba az egyletekkel, így a Raiffeisen-mozgalomban érintett szászok aránya majdnem eléri a 48 százalékot.

Ezen belül természetesen falként igen jelentős különbségek mutatkoztak. Az arány Ober-Eidischban és Malmkrognban volt a legmagasabb, ahol 792 főből, 158 illetve 891 főből 166 volt tag.⁵¹ Kifejezetten előnyös volt emellett az összehasonlítás a magyarországi és a németországi hitelszövetkezeti mozgalommal a 10 000 lakosra jutó szövetkezetek tekintetében. A szászföldi 8 egylet/10 000 lakos arány majdnem a négyszerese volt a magyarországi átlagos 2,3 egylet/10 000 lakos aránynak, és meghaladta a németországi 6,2 egylet/10 000 lakos értéket is.⁵²

Az egyletek képesek voltak a kezdeti idegenkedés leküzdésére. Ehhez minden bizonnyal nélkülözhetetlen volt a helyi társadalom elitjének aktív részvétele és példamutatása. Részvételük segítette az intézmény beillesztését a hagyományos falusi struktúrákba is. A sikeres gazdálkodáshoz elengedhetetlen bizalom megteremtése mellett ez tette lehetővé a közösség mozgósítását a Raiffeisen-mozgalom célkitűzései mellett. Ebből a szempontból is érthető, hogy Wolff és társai többször hangsúlyozták: a megfelelő személyek alapvető feltételei a helyi szövetkezetek alapításának. Az egyleti hálózat kiépítését inkább visszafogták, hogy mindenhol megtalálják a jövőben vezetőket. Minden esetben olyan személyeket

⁵⁰ Schuller, 1907, 22–23.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 23–24.

kerestek, akik becsületesekek, pontosak, a köz hasznáért tesznek, áldozatkészek, intelligensek, együttműködésre képesek.⁵³ Az így kialakított személyi háló aztán átfoghatta az egész Szászföldet.

4.2. A bankok és a nemzeti program. Az 1890-es programrevízió

A bankszféra társadalmi beágyazottsága rendkívül fontos szerepet játszott a pénzintézetek integrálásában a szász *nemzeti* társadalomba. A helyi, a regionális és a nemzeti elit jelenléte az intézmények vezetésében és tagjaik sorában, továbbá az egyház, a legfontosabb össznemzeti szervezet képviselőinek részvétele a működtetésben lehetővé tette, hogy az intézményrendszer közvetítse a társadalom irányából érkező impulzusokat és igényeket a társadalmi cselekvés megszervezésére képes csoportok felé. Ugyanígy lehetőség nyílt hatékony közreműködésre is az így megfogalmazódó elképzelések megvalósításában. A szervezet kiépülése és kétirányú közvetítői funkciójának kialakulása évtizedekig húzódó folyamat volt. Kezdetben az intézmények is a közjogilag szankcionált szász különállás körén belül működtek, így veszélytelennek tűnt, ha nyitottak maradnak a teljes lokális közösség felé. Az 1848-at követő és a Királyföld átalakításával, a szász önkormányzat megszüntetésével záruló jogi átalakulás következtében a századok immár nyílt versenyre kényszerültek az egykori Szászföld gazdasági-társadalmi-közigazgatási pozícióiért. Ebben a versenyben kívánták felhasználni pénzügyi intézményrendszerüket, így azoknak a későbbiek során egyre nagyobb mértékben nemzeti feladatokat kellett vállalniuk, és sok szempontból a nemzetépítés követelményeinek rendelték alá működésüket. Ezzel együtt megváltozott a nemzeti program is. A meglévő jogi berendezkedés elfogadása mellett annak szerves része lett a gazdasági-társadalmi átalakulás végrehajtása.

⁵³ Jahresbericht, 1887.

4.2.1. A programrevízió okai és háttere

A szászok politikai programja, mint azt már említettem, a reformkorban sem nélkülözte a modernizációs elemeket, a társadalmi-gazdasági átalakulás megvalósításához szükséges elképzeléseket. Nemcsak az általában liberálisként megjelölt csoport vállalta ezek képviselését, hanem az általában konzervatívként számon tartott hagyományos és hivatali elit is. Igaz, az előbbieket a polgári átalakulás megvalósításáért közjogi engedményekre is hajlandók voltak a magyar reformerek felé.

Mindenesetre a konzervatívok orgánumában, a *Siebenbürger Botéban* jelentek meg azok a cikkek, melyek a szükséges gazdasági reformok közt jelentős teret szenteltek a takarékpénztáraknak. Az írások⁵⁴ a takarékpénztárak addigi működésének tapasztalataira építve kiemelték szerepüket a hitelviszonyok javításában. A továbblépés alapjának tekintették létüket és meghonosításukat egész Erdélyben. Általuk megvalósíthatónak vélték a föld- és ingatlanhitelvezést törlesztéses kölcsön útján, ami egyúttal a kamatok szintjére is jótékony hatással lehetett volna.

Az unió és a szabadságharcot követő neoabszolutizmus, majd a Habsburg Monarchia útkeresése a közjogi kérdéseket helyezte előtérbe. A Királyföld jövődő státusa, a Magyarországgal egyesült vagy különálló Erdély kérdése határozta meg a szász politikát is. A reformkor két, a lehetőségeket és a prioritásokat különbözőképpen megítélő csoportja tovább élt, és a provizórium vége felé a szászok belső ellentétei újra manifesztálódtak. Mivel a fő kérdés továbbra is az erdélyi, illetve a szászföldi berendezkedés maradt, a szász programok is elsősorban ezzel foglalkoztak.

Az újabb unió hasonló szakadást okozott a nemzeti mozgalomban, mint az 1848-as események. A szászok egy csoportja ismét a modernizációt, a társadalmi átalakulást helyezte előtérbe. Mivel

⁵⁴ Was wollen wir? *SB* 1845. 9. sz., január 31.; Amortisation und Zinsenherabsetzung. *SB* 1846. 93. sz., november 23.

úgy vélték, egyetértve a magyar politikusokkal, hogy a Szászország közjogi struktúrái a régi rend megtestesítői, megváltoztatásuk érdekében hajlandók voltak akár a magyarokkal való szövetségre is. Velük, az ún. „ifjúsászokkal” szemben a másik csoport, az „őszászok” a Királyország valamiféle különállásának megőrzését tűzték ki célul. Nem szegültek ellen az ország intézményi modernizációjának, de legalább széleskörű, az egész Szászországot átfogó municipiális autonómiát tartottak szükségesnek nemzeti érdekeik képviseletéhez.

Az uniós törvény elvben nem zárta ki, hogy a szászok kivételes elbánásban részesüljenek. Ráadásul a közigazgatás átalakítása során az új rendelkezések csak részben terjedtek ki a Királyországra. Így az átmeneti időszakban, amíg még elképzelhetőnek tűnt a különállás valamilyen formája, az Univerzitas keretei közt működő, eltérő programokat megfogalmazó csoportok képesek voltak megegyezni egymással. Ebből született meg a szász politizálás alapja, a nemzeti célkitűzések gyűjteménye és egyben a mozgalom egységének viszonyítási pontja, a *Sächsisches Volksprogramm*. Ezt a *Sachsentscheid*, egy minden szász települést és ezzel minden szászt reprezentáló intézmény fogadta el 1872-ben, Magyarországon.⁵⁵ A programba foglalt követelések lényege az egységes szász municipiális autonómia. A közjogi kérdés és a választójog kapcsán elkötelezték magukat a dualizmus fenntartása mellett, azt nemzeti létük alapjának tekintették, miközben elfogadták a magyar állameszmét is. A választójognak legfeljebb mérsékelt kiterjesztését tartották elfogadhatónak, ami – figyelembe véve a census adta lehetőségeiket és a demográfiai viszonyokat – érthető álláspont volt.⁵⁶

55 A programok sorrendben megtalálhatóak: Kemény G., *Iratok*, I. köt. 334–338.; *Das sächsisches Volksprogramm*, *SDT* 5023. sz. 1890. június 18.; magyarul Kemény G., *Iratok*, I. köt. 785–788., *Sachsentscheid*, 1896.

56 Mindenesetre nem táplálhattak különösebb illúziókat a Királyország létének tartóságáról. Andrássy Gyula már 1870-ben tudomásukra hozta, hogy miniszter társait idegesítik a szász privilégiumok, és a politikai szövetség ellenére azok tartóssága nem garantálható. Vö. Szász, 1986d, 1643.

Nem sokkal később a Szász Univerzitás átalakításának ismételt napirendre tűzése vetett véget az irányzatok törékeny egységének. Az ifjúsászok csoportja fenntartások nélkül támogatta a kormányzat terveit. Az ószászok viszont mindent megtettek, hogy municipiális formában megmentse az a királyföldi autonómiát, amelyet ellenfeleik feudális struktúrájának minősítettek. A viszonyok annyira elmérgesedtek, hogy a szász képviselők még Szapáry Gyula belügyminiszter ellen is büntetőfeljelentést tettek, amikor az fenyegetően lépett fel az Univerzitás és a képviselők ellen, mivel szerinte túllépték a hatáskörüket.⁵⁷ Az ifjúsászok egyik vezetője, Friedrich Wächter, aki 1876 után comes és szebeni főispán lett, az egyik leggyűlöltebb figurává vált az ószászok közt.

A törékeny egység megszűnésével, az Univerzitás átalakításával beköszöntött a szászok és a magyar elit heves küzdelmének korszaka. A szászok a sérelmi politizálás mellett döntöttek, állandóan felemlegették a vélt és valós jogsértéseket, túlkapásokat, visszaéléseket. Közben mindent megpróbáltak, hogy legalább fékezze a magyarosítást a közoktatásban és a közigazgatásban, annak ellenére, hogy a municipiális testületek rovására fokozatosan kiterjedő kormányzati hatáskörök nem sok sikerrel kecsegtettek. Az összecsapások hevességére, az indulatokra jó példa, hogy Bánffy Dezső Beszterce-Naszód megyei lépéseit a középiskolai törvény kapcsán csak „*Vernichtungskriegnek*” (megsemmisítő háborúnak) könyvelték el a publicisztikában.⁵⁸ Bánffy és Nagy-Küküllő megyei társa, Bethlen Gábor tevékenysége amúgy is állandó céltáblája volt a szász képviselők országgyűlési felszólalásainak.⁵⁹

A másik nagy sérelmet az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) megalapítása jelentette. A szászok, nem alaptala-

57 Göllner, 1876, 355–365.

58 *Vernichtungskrieg gegen die konfessionellen Schulen im Bistritz-Nasoder Komitat*

59 Oskar Meltzl hagyatékában külön iratcsomó található Bethleniana, Bánffyana címmel. DJANSB Col. Familia Bedeus dosar 32., egy felszólalás vagy cikk terve megtalálható ugyanezen fondban a dosar 366. jelzet alatt.

nul, a magyarosítás eszközeként tekintettek az új szervezetre, amelynek elsődleges célja a magyar nyelv és a magyar kultúra terjesztése volt. Különösen nagy visszhangot és heves politikai reakciót váltott ki, amikor a Szabadelvű Párt soraiban politizáló szentágótai képviselő, Guido Baußnern nyílt levélben szólította fel választóit és minden szászt az egylet támogatására, a belépésre, valamint a magyar állameszme elfogadására, mivel az biztosítja a municipiális autonómiát és a szabad nyelvhasználatot.⁶⁰

A szászoknak nem csupán a magyarosítással kellett szembenéznük. Miközben az országos politikában, főként a municipiális és az egyházi autonómia kérdésében kibékíthetetlennek tűnő ellentét feszült a magyar és a szász elit közt, helyi szinten a románság megerősödését tartották aggodalomra okot adónak. A szász vidékek állapotának felméréséből azt a következtetést vonták le, hogy pozícióik, amelyeket korábban a Királyföld jogrendje és autonómiája óvott, a polgári jogegyenlőség viszonyai közt veszélybe kerülhetnek.

Ezt jól érzékelteti, ahogy a Rét-árok-(Siegelbach) völgyi falvakról készült, korábban már idézett tanulmány szerzője etnikai-nemzeti tartalmat tulajdonított a szociális és gazdasági problémáknak. A vidék viszonylag jómódú, egykor tiszta szász településein a román és roma betelepülések nyomán a szászok, egy kivételével kisebbségbe kerültek.⁶¹ A közösségekben főleg a közös földek használata okozott feszültséget. A román és roma lakosság törpebirtokos vagy birtoktalan volt, és a közös földek használatából, illetve napszámos- vagy egyéb bérmunkából élt. A szerző ezt megtoldotta azzal a megállapítással, hogy a béren kívül a szász gazda el is tartotta a napszámosokat, akik disznóikat a szászok által készített étellel hizlalták. Kétségtelen, hogy a gondok ilyen beállítása kiegyensúlyozatlan. Ennek ellenére magának a problé-

60 Bemerkungen zum offenen Schreiben Baußnern's.

61 Burgberg 1670 lakosából 826 (49,59%), Kastenholz 518–229 (44,2%), Neudorf 850–339 (39,9%), Rothberg 837–406 (48,5%), Thalheim 388–207 (53,4%) volt szász.

mának a felvetése is jelzi, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok milyen konfliktusokat okozhattak.⁶²

A szászok helyzete és ezzel együtt a nemzetépítés kapcsán tanulságos megvizsgálni az első Raiffeisen-egyleteknek otthont adó községeket is. A 43. táblázatban 19 község adatai szerepelnek, amelyekben 1891-ig létrejött Raiffeisen-egylet. Az 1890-es népszámlálás szerint összesen 25 934 lakosuk volt, ebből kb. 16 600 szász,⁶³ a teljes lakosság 64 százaléka. Arányuk községenként változott. A legalacsonyabb Arbegenben 40% és Rothbergben 42% volt, a legmagasabb Michelsberg – 98% –, Zendersch és Deutsch-Zepling falvakban, 95%. Hat településen a szászok aránya 50 százalék körüli volt – Reußmarkt, Urwegen, Hammersdorf, Frauendorf, Girelsau, Arkeden –, a többiben 55 és 85 százalék közt változott. Csak Girelsauban, Arkedenben és Arbegenben voltak kisebbségben, a többi településen relatív vagy abszolút többséget alkottak.

43. táblázat. Az 1891-ben Raiffeisen-szövetkezettel rendelkező szász települések fontosabb népességi adatai 1869–1890

Település	Népességszám			A népesség változása periódusonként						Szászok (1890)	
	1869	1880	1890	1869-1880		1880-1890		1869-1890		arány	népesség
	fő			fő	%	fő	%	fő	%	%	fő
Frauendorf	1583	1424	1355	-159	-10	-69	-4,8	-228	-14,4	50	678
Arbegen	1318	1259	1176	-59	-4,5	-83	-6,6	-142	-10,8	40	470
Grossscheuern	1591	1690	1744	99	6,2	54	3,2	153	9,6	55	959
Reussmarkt	1623	1701	1820	78	4,8	119	7	197	12,1	46	837
Waldhütten	988	919	978	-69	-7	59	6,4	-10	-1	66	645
Zendersch	1266	1206	1195	-60	-4,7	-11	-0,9	-71	-5,6	95	1135

62 F. T., 1888.

63 Ez a szász falusi lakosság mintegy tíz százalékát tette ki. A községek ugyan véletlenszerűen választódtak ki és földrajzi megoszlásuk sem arányos, de figyelembe véve a helyi etnikai-demográfiai viszonyok sokszínűségét, alkalmasak lehetnek, hogy az eredményekből rajtuk túlmutató következtetéseket vonjunk le.

Település	Népességszám			A népesség változása periódusonként						Százok (1890)	
	1869	1880	1890	1869-1880		1880-1890		1869-1890		arány	népesség
	fő			fő	%	fő	%	fő	%	%	fő
Michelsberg	861	942	985	81	9,4	43	4,6	124	14,4	98	965
Rothberg	773	837	836	64	8,3	-1	-0,1	63	8,2	42	351
Girelsau	899	923	963	24	2,7	40	4,3	64	7,1	48	462
Hammersdorf	1206	1225	1377	19	1,6	152	12,4	171	14,2	50	689
Neppendorf	1950	2028	2297	78	4	269	13,3	347	17,8	85	1952
Urwegen	1750	1621	1700	-129	-7,4	79	4,9	-50	-2,9	49	833
Mergeln	1131	1161	1163	30	2,7	2	0,2	32	2,8	61	709
Kleinscheuern	1161	1135	1115	-26	-2,2	-20	-1,8	-46	-4	73	814
Bekokten	1136	958	1052	-178	-15,7	94	9,8	-84	-7,4	57	600
Deutsch-Kreuz	946	915	933	-31	-3,3	18	2	-13	-1,4	68	634
Arkeden	1217	1273	1235	56	4,6	-38	-3	18	1,5	47	580
Keisd	2077	2011	2042	-66	-3,2	31	1,5	-35	-1,7	59	1205
Deutsch-Zepling	1863	1793	1968	-70	-3,8	175	9,8	105	5,6	95	1870
Összesen	25 339	25 021	25 934	-318	-1,3	913	3,6	595	2,3	64	16 388

Forrás: Jekelius, 1908; Népszámlálás, 1910.

Vegyes képet kapunk a községekről, a százok helyzetének változásáról, ha a lakosság számának változását vizsgáljuk a dualizmus időszakában. 1869-hez képest 9 község (Frauendorf, Arbegen, Waldhütten, Zendersch, Urwegen, Klein-Scheuern, Bekokten, Deutsch-Kreuz, Keisd) lélekszáma csökkent. Ezekhez sorolható még Arkeden, ahol 1880 után csökkent a lakosság. A másik oldalon Waldhüttenben, Urwegenben, Bekoktenben, Deutsch-Kreuzban, Keisdben 1880-hoz képest nőtt a népesség, Rothbergben, Mergelnben stagnált. A népesség folyamatos növekedése csak Großscheuernben, Reußmarktban, Michelsbergben, Girelsauban, Hammersdorfban, Neppendorfbán figyelhető meg. A százok szempontjából talán Deutsch-Zepling és Neppendorf volt a leg-

problémamentesebb, de 1880-at megelőzően az előbbi lakossága is csökkent. Hiába volt jelentős a szaporulat Hammersdorfban, Reußmarktban, Girelsauban, ha ez a szászok arányának csökkenésével járt együtt. Ugyanaz volt a probléma Großscheuernban, amit csak fokozott, hogy a második évtizedre a növekedés erősen lelassult, akárcsak Michelsbergben. A stagnáló népességű falvakra – Keisd, Deutsch-Kreuz, Waldhütten, Arkeden, Mergeln – szintén a szászok arányának lassú csökkenése volt jellemző. A többi település között igen sajátos Zendersch helyzete. Ebben a fő közlekedési vonalaktól elzárt faluban nem csökkent a szászok aránya, de az elmaradottság miatt csökkent a népesség. Eközben az adatok alapján a községben a népességcsökkenés inkább a szászokra lehetett jellemző, mint a más nemzetbeliekre.

A negatív demográfiai folyamatokra hívta fel a figyelmet Oscar Meltzl is. Bár az általa vizsgált 227 szász község közt volt olyan is, amelyben a változások kedvezők voltak és amelyekben a szászok helyzete javult, a közvélemény inkább a negatívumokat vette figyelembe. Ezeket egyelőre még ellensúlyozta, hogy a birtokmegosztás határozottan kedvezett a szászoknak. Nem meglepő tehát, hogy hamarosan megkezdődött egy olyan program kidolgozása, amely – a pénzintézetek korábbi státusőrző céljait csak a szászokra értelmezve – az „idegenek” térnyerését kívánta ellensúlyozni. Ezért is vette fel a kapcsolatot a földhitelintézet vezetése a németországi hitelszövetkezeti mozgalom vezetésével és magával Schulze-Delitzsch-csel. Az intézet zálogleveleinek elhelyezése kapcsán már idézett levélben dr. Leibing azt írta, hogy „teljes szimpátiával figyelik a szászok küzdelmét az alacsonyabb kultúrájú, benyomuló idegenek ellen”.⁶⁴

Az ugyan nem elképzelhetetlen, hogy a kemény fogalmazás eredetileg elsősorban a németországi körök nemzeti szimpátiájának megnyerését szolgálta, így kívánva zökkenőmentesebbé tenni

64 Dr. Leibing Bedeushoz, DJANSB, Col. Fam. Bedeus; dosar 285. 34. f.

az üzleti kapcsolatok kiépítését, de az 1880-as évek elejétől egyre gyakoribb ez a beállítás otthon is. Amikor sor került egy a birtokrendezésről kiküldött kérdőív kiértékelésére, kiderült, hogy a válaszolók a falvak többségében kifejezetten támogatták a közös földek felosztását a tagosítással egy időben. Indoklásul azt jelölték meg, hogy a pillanatnyi helyzetben ez mindenképpen kedvezőbb a szászok számára, mint később, a románság megerősödése után.⁶⁵ Ezt a véleményt osztotta a Rét-árok völgyének felmérője is. Sőt a tagosításra tett javaslatát kiegészíti egy telepítési tervvel is. A felosztott közös földekből kialakított birtokokra hívott volna evangélikus szász családokat más községekből. Így szándéka szerint nemcsak létalapjuktól fosztotta volna meg a falvak nem szász lakosait, bízva abban, hogy ez előbb vagy utóbb elköltözésre készíti őket, hanem a népesedési folyamatok gyors megfordítását is remélte.

Az anyagi gyarapodás kérdése minden addiginál határozottabban jelent meg a *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* Meltzl takarékpénztáráról írott tanulmánya bevezetéseként közölt szerkesztőségi vezércikkében.⁶⁶ Az írás szerzője a szászok legfontosabb feladatának az anyagi gyarapodást tartja. Csak ennek révén lehetnek újra a birodalom kultúrtényezői, éppen úgy, mint korábban. Ha azonban ez nem sikerül, akkor még nemzetük léte is megkérdőjeleződhet, hiszen a szellemi-kulturális élet csak sikeres gazdasági tevékenységre épülhet. Az utóbbi nélkül az előbbi sem tartható fenn sokáig.

Az eddigiekből is világos lehet, hogy a százszok szemében a magyarosítás problémájával egyre inkább egyenrangúvá vált féltelmük a románok térnyerésétől. Az ifjúszázszok ezt kihasználva már az 1880-as évek közepétől megpróbálták létrehozni egy magyar-szász megegyezést, sőt szövetséget a románokkal szemben. Baußnern már említett nyílt levelében hangsúlyozta, hogy a

65 DJANSB; Col. Fam. Bedeus; dosar 285. 239–242. f.

66 Volkswirtschaftliche Betrachtungen.

magyar állam képes megvédeni a szászokat valódi ellenfeleiktől.⁶⁷ A javaslat fogadtatása ekkor még meglehetősen hűvös volt. A *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* szerkesztőségi válaszcikke leszögezte, hogy egy ilyen gazdasági folyamatot csak az élet minden területén folytatott szorgalmas munkával lehet feltartóztatni, a románosodásnak gátat vetni.⁶⁸

Nyilvánvaló, hogy a Raiffeisen-mozgalom ebben az összefüggésrendszerben alkalmasnak tűnt a falvakban jelentkező és nemzeti alapon értelmezett problémák megoldására. Ezt mutatja az is, hogy az alapítást megelőző nagyszabeni megbeszélések egyik témája az volt, miként akadályozható meg a szász földbirtok idegen kézbe kerülése. A megbeszéléseken emellett kiemelten foglalkoztak azzal, mit tehetnének azért, hogy a németországi telepéseket fogadhassanak be a szász falvakba.⁶⁹ Az első tapasztalatok pozitívak voltak, a célok megvalósíthatóknak tűntek. Ez nem csupán a szövetkezeti mozgalom további expanzióját segítette, hanem megalapozta a szász politikai program jelentős revízióját és a nemzeti mozgalom újraegyesítését is.

Negyedszázaddal később – visszatekintve – a revízió és az új politikai irány igényének megfogalmazását egészen korai időpontra tették, a középiskolai törvényjavaslat kapcsán elszenvedett vereséghez kapcsolták.⁷⁰ Kétségtelen, hogy már az 1880-as évek elején megjelentek olyan írások, amelyek erre utalnak. Ugyanakkor a sajtó cikkei, a Bánffy Dezső és Bethlen Gábor elleni támadások, a reakció az EMKE alapítására és tevékenységére azt mutatják, hogy még igen hosszú ideig tartott, amíg a Szász Néppárt feladta a sérelmi elemeket sem nélkülöző politizálást. A

67 Bemerkungen zum offenen Schreiben Baußnern's. *SDT* 3551. XII. évf. 1885. augusztus 19.

68 Bemerkungen zum offenen Schreiben Baußnern's. *SDT* 3552. XII. évf. 1885. augusztus 20.

69 Bedeus feljegyzése 1884. október, *DJANSB*; Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 13. f.

70 Wolff az 1910. évi szövetkezeti kongresszuson tartott előadásában így állította be az eseményeket. Wolff, 1909, 403–407.

politikai program felülvizsgálata, a szászok politikai pozíciójának és a magyar kormányhoz való viszonyának újragondolása nem egyik pillanatról a másikra történt. A folyamaton belül két lényeges problémakör különíthető el. Az első, amely a bankrendszerrel is szoros összefüggésben van, a nemzetépítés gazdasági feltételeinek és intézményeinek megteremtése és programszerű felvállalása. A második maga a politikai kiegyezés, megállapodás a magyar kormányzattal és a politikai elit 67-es csoportjaival, a *modus vivendi* megtalálása.

A gazdasági program kidolgozása először a nemzeti programtól elkülönítve, viszont a pénzintézetek, azokon belül is a Raiffeisen-szövetkezetek tevékenységével szoros összefüggésben zajlott. Továbbra is a státusörzés, a szászok társadalmi pozícióinak biztosítása volt a legfontosabb cél. Az eszközöknek azonban immár egyértelműen meg kellett felelniük a nyílt, olykor egyenlőtlen verseny adottságainak. A program kidolgozásakor nagy jelentőségű volt, hogy építhettek a szövetkezetek gyarapodó tapasztalataira is.

A legfontosabb jelszó a nemzet megszervezése lett. *Organisieren wir uns!* (Szervezzük meg magunkat!) – szólít fel a *Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt* vezércikke, amely összefoglalóan taglalja az új nemzetpolitikai célkitűzéseket és jogosságukat.⁷¹ Az alapgondolat szerint a kor nagy erejű politikai, tudományos és gazdasági folyamatainak a szászság nem állhat ellen, azokkal szemben nem tarthatja fenn régi társadalmi-gazdasági berendezkedését. A feladat így nem az ellenszegülés az új időknek, hanem az önszerveződés és a megfelelő beilleszkedés. Megfelelő embereket kell találni minden feladatra. Végre kell hajtani a tagosítást, Raiffeisen-szövetkezeteket kell alapítani és meg kell találni a lehetőséget, hogy a falusi lakosság mellékjövedelemhez jusson.

Nyilvánosan talán először merült fel a belső telepítések problémája. A cél világos: megakadályozni a kivándorlást, erősíteni a

71 Arbeitsziele. *SDT* 4495–4509 1888. szeptember 21.–október 1.

szász közösségeket. Ez lehetőséget teremtene arra, hogy a lassan kiháló falvakat áttelepítéssel megmentsék.⁷² A célterületek a Rét-árok menti települések, az egykori Felső-Segesvárszék – például Arkeden – vagy Naszód vidéke. Külső betelepítéssel nem számol, viszont a különböző pénzügyi intézetek kényszerbirtokába került birtoktesteket alkalmas alapnak tartja az áttelepítések lebonyolításához.

A pénzügyi rendszer súlyát a nemzeti politikában jelzi, hogy a javaslatok sorában külön szólnak a Raiffeisen-mozgalom jövőjéről. Mindenekelőtt leszögezik, hogy a szövetkezetek komplex rendszere kellően átgondolt, azt elég módosítás nélkül átvenni, és a mozgalmat tovább terjeszteni. A szerző a különböző városi intézetek közt megfelelő és logikus, regionális munkamegosztást szeretne elérni. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár az *Unterwaldra* (Nagyszeben és Medgyes közti vidék) terjesztené ki tevékenységét, míg a többi térségben az ottani pénzügyi intézetek vehetnék át szerepét a szervezetben.⁷³ A szövetkezetekkel kapcsolatos munkamegosztás csak az első lépés lenne a bankok jóval szorosabb együttműködése felé. Az elképzelések szerint a pénzügyi intézeteknek nem csupán jótékony célok támogatójaként kellene a nemzetpolitikai célokat, a nemzetépítést szolgálniuk, hanem üzleti tevékenységüket is ilyen alapokra kellene helyezniük. Ennek feltétele az együttműködés erősítése lenne. Először a nyereség közös felhasználását javasolják. Ehhez természetesen az szüksé-

72 Ezek közé sorolja a szerző a 18 darab 200 fő alatti lélekszámú községet. Ezek közül 6 darab 100 fő alatti: Jakobsdorf (Kis-Küküllő), Engenthal, Nieder-Neudorf, Schmiegen, Wassid, Puschendorf. Paradox módon később Jakobsdorfban éppen telepítésre került sor.

73 Ez egyáltalán nem valósult meg és a mozgalom végig megmaradt a takarékpénztár körül. Figyelemre méltó, hogy a Barcaság esetében az ottani viszonyok alapos ismeretétől tette függővé a Raiffeisen-szövetkezetek alapítását! Nagyon valószínű, hogy a munkamegosztás ilyen terve nem csak a Királyföld korábbi területi beosztásával függ össze, hanem az erélyi urbanizációs folyamat jellegzetességeivel is. Sonkoly Gábor meggyőzően érvel a szász városoknak a városi hierarchiában elfoglalt kitüntetett szerepe mellett és kimutat sajátos – demográfiai alapú – város csoportokat is. Sonkoly, 2001

ges, hogy mindegyik intézmény vállalja a közcélok támogatását. Nagyobb hangsúlyt fektetnének az ipar fejlesztésére is. Az iparosodás feltételeit adottnak tekintik, úgy vélik, hogy csak a szükséges tőke hiánya gátolja a folyamatok megindulását. Továbbra is napirenden van a társadalmi nevelés kérdése, a szerző szerint a Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek serkenthetik leginkább a takarékosság eszméjét.

4.2.2. A szász–magyar „kiegyezés”⁷⁴

Az új irányvonal kialakításának másik része a politikai alkudozás, a kormány és a szász képviselők fokozatos közeledése, majd Tisza Kálmán bukását követően gyors megegyezése volt. A megállapodásnak ebben az esetben nem pusztán a magyar–szász viszonyt kellett rendeznie, hanem egyúttal a nemzeti mozgalom egységének helyreállítását, az ún. *Regierungssachsen* (kormánytámogató szászok) és a Szász Néppárti képviselők egységes fellépését is szolgálnia kellett. Az ilyen irányú törekvések sikeréhez nagymértékben hozzájárulhatott, hogy a püspök, Georg Daniel Teutsch maga is szorgalmazta a megállapodást.⁷⁵

A megegyezési törekvések legfőbb képviselői közt találjuk Oscar Meltzl. Meltzl egy 1888 januárjában, a költségvetési vitában elmondott beszéde volt az első jelzés a kiegyezési hajlandóságról. Meltzl ugyan bírálta a magyarosító intézkedéseket, de hangneme visszafogott volt és kifejezetten elismerte a magyar állameszmét. Szükségesnek tartotta, hogy a szászok és a magyarok kibéküljenek, elsősorban azért, mert a további küzdelem csak a románok malmára hajtaná a vizet. Azt is kifejtette, hogy szemben a Néppárt Adolf Zay vezette, az Apponyival való együttműködést pártoló szárnyának elképzeléseivel,⁷⁶ nem valamelyik ellenzéki párttal kell

⁷⁴ Erre vonatkozóan összefoglalóan lásd Egry, 2004 és 2003c.

⁷⁵ Sachsenheim, 1933.

⁷⁶ Erre vonatkozóan lásd Wolff levelét Meltzlhez 1890. május 30-án. Egry, 2004, 93–95.

megegyezni, hanem a kormánnyal, mivel csak a kormánnyal együttműködve lehetséges az aktív, építő politika.⁷⁷ Elképzelései azonnal kiváltották Tisza Kálmán elismerő szavait. Nem sokkal később egy általa adott fogadáson Ferenc József is elégedettségét fejezte ki a beszéddel, ami tudva, hogy a király szigorúan tartotta magát a politikai játékszabályokhoz, és a belpolitikában nem tett lépéseket a kormány tudta nélkül, vitathatatlanul a kormányzat fogadókészségét jelzi. Az uralkodó egy másik mondata – *„Die Sachsen müssen unbedingt erhalten werden”* (A szászoknak feltétlenül meg kell maradniuk) – pedig a tisztességes kompromisszum lehetőségét támasztotta alá.⁷⁸ A biztatóan induló közeledés azonban Tisza személye miatt ekkor még zátonyra futott. A miniszterelnök nemzetiségi politikája olyannyira elfogadhatatlan volt, hogy a megegyezés vele a nemzeti mozgalom és a Néppárt szétesését, a Gustav Adolf Zay körül csoportosulók azonnali kiválását jelenthette.

Tisza bukását és a Szapáry-kormány megalakulását követően azonnal megkezdődött az egyezkedés az egyházi vezetés támogatása érdekében, a kormánypárti szász képviselők és a kormány közt. Eugen von Salmen báró emlékeztetőt írt a miniszterelnökhöz, Meltzl személyesen kezdett tárgyalásokba,⁷⁹ miközben Baußnern képviselőként, a korábbi szebeni főispán, a szászok körében tisztességes fellépése miatt népszerű Bethlen András gróf pedig a földművelésügyi miniszter pozíciójából egyengette a megegyezéshez vezető utat.⁸⁰

A bizonytalan parlamenti helyzetű Szapáry számára elsődleges volt új kormánytámogató képviselők megnyerése és természetesen

77 A felszólalás olvasható: Az 1887. szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. *Képviselőházi Napló* II. Az 1887. évi szeptember 26-ára hirdetett Országgyűlés naplója. II. köt. Szerk. P. Szathmáry Károly. Budapest 1888, 54–60.

78 Jekelius, 1907, 125.

79 Wolff Meltzlhez, Nagyszeben 1890. április 29. Arh. St. Sb., Col. Fam. Bedeus, dosar 367. 3. f.

80 Karl Wolff: Aus meinem Leben. In *Kroner*, 1976, 108.

egy nemzeti mozgalom pacifikálása. A szászok a felajánlott toleranciát szívesen fogadták, ám a kínált feltételek ekkor még elfogadhatatlannak bizonyultak. Szapáry a Szász Néppárt képviselőinek azonnali kollektív belépését kérte a Szabadelvű Pártba. Cserébe ígéretet tett az Univerzitás statútumának régóta halogatott elfogadására, Bethlen Gábor és Bánffy Dezső leváltására és egy a szászoknak megfelelő személy kinevezésére a szebeni főispán és a vele együtt járó comes posztjára.⁸¹ A megegyezést szintén szorgalmazó Wolff és köre úgy vélte, hogy a kormányzat kívánságainak teljesítése a Néppárt teljes szétesésével járhat. Szerintük pusztán a szebeniek által jóváhagyott pártváltás, azon túl, hogy legalitása megkérdőjelezhető lett volna, azonnali pártszakadással fenyegetett. Kétségeik voltak a kormány tartósságát illetően is, és így az engedmények tartósságáról sem voltak meggyőződve.⁸² Ennek ellenére a tárgyalások folytatódtak és május második felében sikerült kimozdítani őket a holtpontról. Részben Salmen emlékirata, részben azonban a szászok programjának radikális átalakítására vonatkozó terv teremtette meg a megegyezés lehetőségét.

Wolff 1890. május 15-én, a *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* választmányi ülésén vetette fel, hogy a szászoknak a pártállásról szóló vita helyett végre önmaguk megszervezésével és gazdasági szervezetük modernizációjával kellene foglalkozniuk. A pártállás kérdését a választókra kell bízni, ám minden szász képviselőnek fel kell lépnie a szász nemzet megújítása érdekében.⁸³ Wolff

81 A szász Univerzitás középkori eredetű rendjében a szervezet és így a szászok élén az ún. szász gróf vagy a szászispán, vagyis a comes állt, akit a király nevezett ki. Az Univerzitás 1876-os átalakítását megelőzően három választott jelölt közül történt a kinevezés, míg a Királyföld felosztását elrendelő törvény értelmében a kulturális alapként megmaradó Univerzitás élén a mindenkor szebeni főispán állt, egyúttal a comes címét is birtokolva. Wolff Meltzlhez, Nagyszeben 1890. április 29., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 367. 3. f.

82 Uo.

83 Wolff Meltzlhez, Nagyszeben, 1890. május 30., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 367. 5. és 7. f. Wolff programtervezete megjelent: Unser Parteiprogram. *SDT* 5009., 1890. június 1.

javaslata végre tartalmat adott a kormányzat engedményeinek. Annak jóindulata a tervek sikeres megvalósításához elengedhetetlen volt, a pártállás kérdésében pedig nemcsak a magyar félnek volt elfogadható, hanem lehetővé tette a pártegység megőrzését is.

A cikk határozott hangnemben mellékes problémának minősíti a pártállás ügyét. Érvelése szerint az a jelenlegi viszonyok közt teljesen lényegtelen. Elhárítandó a nemzetietlenség vádját, arra hívja fel a figyelmet, hogy előbb hatévi képviselősége alatt, majd utána a nagyszebeni kerületi választmány elnökeként maga is aktívan részt vett a nemzeti küzdelemben. A megegyezés lehetősége mellett felsorakoztatott racionális érvei közt a legfontosabb az aktív és egyre egyszerűbb kapcsolattartás Németországgal. Az alig egynapos vasúti út közelsége megerősíti a szászok nemzeti tudatát és kultúráját. Ilyen körülmények közt már kevésbé fenyegető a magyarosítás veszélye. Ráadásul Németország előreláthatóan még könnyebben segítségül hívható lesz, hiszen befolyása a Balkánon és Kelet-Afrikában csak erősödni fog. Ugyanakkor Wolff szerint a német részről várható védelem mellett a magyar állam léte szintén elengedhetetlen feltétele a szászok megmaradásának, ezért a szászok Magyarországhoz is erősen kötődnek.

A szászoknak komoly küldetésük van a műveltség és a civilizáció terjesztése terén. Ennek csak úgy tudnak megfelelni, ha alkalmazkodnak a kor követelményeihez, ha kiemelik magukat az elmaradottságból és megjavítják gazdasági-társadalmi, valamint kulturális berendezkedésüket, anélkül persze, hogy az addig működő és sikeres intézményeket megszüntetnék. A reform feltételül szükséges, mert az egykor hasznos struktúrák mára elavultak, sőt elmaradottságuknak szerepe volt a korábbi politikai küzdelmekben elszenvedett vereségben is.

Véleménye szerint immár ez a reform a szász politika legfontosabb feladata. Az elméleti alapok megvannak, a megfelelő terveket kidolgozták, de a megvalósítást a belső ellentétek, a

nemzeti mozgalom egységének hiánya akadályozza. A szükséges változások sorában említi a mezőgazdaság teljes átalakítását tagosítással, a közös legelők felosztásával, a háromnyomásos művelés elhagyásával, gépesítéssel, a szakoktatás fejlesztésével, szövetkezetek alapításával. Ezt követően foglalkozik más társadalmi csoportok, főként a kisiparosok helyzetének javításával – nem elsősorban a hagyományos termelési eljárások megőrzésével, hanem éppen a konkurenciaként számon tartott nagyipar meghonosítása révén. Abból indul ki, hogy a balkáni és keleti piacok évről évre egyre jelentősebb felvevőpiaccá válnak. A fokozódó kereslet támasztotta igényeknek a szövetkezetek révén kíván megfelelni. Foglalkozik a városok modernizációjával, mind materiális, mind igazgatási értelemben. Nem kerülheti meg a szász oktatás és ennek kapcsán az egyház modernizációjának kérdéskörét sem. Az anyagi feltételek ehhez szükséges biztosítása a legfontosabb feladatok közé kerül. A problémák és feladatok számbavétele után joggal állapítja meg, hogy a program eddig ezeket a kérdéseket nem is említette. A politikai küzdelemre koncentráltak és nem a nemzetépítésre. A továbbiakban viszont, az alapvető nemzeti jogok védelme mellett, végre az utóbbi kell előtérbe kerüljön.

A Raiffeisen-mozgalomban, a takarékpénztárak átalakításában is megtestesülő gazdasági építkezés és a *Regierungssachsen* által szorgalmazott politikai kiegyezés Wolff javaslata alapján összeegyeztethetőnek tűnik, sőt egyenesen kiegészíti egymást. Az egykori „őszászok” véleménye a modernizáció elsődlegességéről ekkor már egybeesett az egykori liberálisok és az „ifjúszászok” álláspontjával. Adott volt tehát minden feltétel a két csoport megegyeztetéséhez. Igaz, ehhez végleg le kellett mondani a közjogi védett társadalmi pozíciókról és vállalni az egyáltalán nem reménytelen versenyt a társadalmi státuszörzésért, melyben kedvező lehetett a kormányzati tolerancia.

A Néppárton belül nem fogadta osztatlan lelkesedés a programjavaslatot, a következő hónap a párt belső küzdelmeivel telt el. A végső döntést a *Sachsentsag*, a szász választók gyűlése hozhatta meg a párt Központi Választmányának javaslata alapján. A *Sachsentsagot* június 17-re, a Központi Választmányt 16-ra hívták össze. Az erőviszonyok előzetes felmérése alapján úgy tűnt, hogy Wolff javaslatát támogatta a Szeben megyei képviselők döntő többsége, a Nagy-Küküllő megyeiek többsége. Mellette állt a püspök és a befolyásos szebeni városi lelkész, Friedrich Müller is. Az ellenzők vezetője Adolf Zay lett, támogatói főként Brassóból és Beszterceből, kisebb mértékben Medgyesről kerültek ki. Az egyháziak támogatását ő sem kellett mellőznie, legfőbb híve Gottlieb Budaker besztercei városi lelkész és egyházkerületi dékán volt.⁸⁴

Zay híveinek legfontosabb érve a megegyezéssel szemben az volt, hogy az lemondást jelentene a történeti-nemzeti jogokról. A magyar állameszme elfogadása és a meglévő keretek közé történő, megfelelő garanciákkal nem körülbástyázott betagozódás a szászokat veszélybe sodorja. Egy másik érvük arra az ellenfeleik által is osztott feltételezésre épült, hogy a kormány rövid életű lesz. Zay úgy gondolta, hogy az egykori Deák-párt válságához és felbomlásához hasonlóan a Szabadelvű Párt is csak a legjelentősebb, természetesen hatvanhetes alapon álló ellenzéki erővel való fúzió révén stabilizálható. Mivel pedig ő maga is Apponyi híveként tevékenykedett, ellenjavaslatként a mérsékelt ellenzék soraiba történő kollektív belépést vetette fel.⁸⁵

84 Wolff Meltzlhez, Nagyszeben, 1890. július 1., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 367., 1. Figyelemre méltó, hogy a Bánffy Dezső főispáni tevékenységét „elszenvedő” beszterceiek kivétel nélkül a megegyezés ellen léptek fel, míg az egyébként hasonlóan népszerűtlen Bethlen Gábor főispánságát megélő Nagy-Küküllő megyeiek közt többségben voltak a kiegyezéspártiak. Köztük is első helyen Johann Teutsch, Segesvár városi lelkésze.

85 Uo. Nem hiányoztak természetesen a személyes érdekeket taglaló érvek sem. Így a megegyezést keresők közé tartozó Meltzl azzal vádolták, hogy csak a comes tisztségének elnyerése érdekében tevékenykedik. Tekintettel arra, hogy Wolffék és a püspök első számú jelöltje is Meltzl volt, mindez nem volt teljesen megalapozat-

Az ellentétek feloldására nem maradt más megoldás, mint a párt döntéshozó mechanizmusainak felhasználása. Ugyanakkor a *Regierungssachsen* csoportjával történő megegyezés végett számos informális, bár a pártszervezetek eljárásrendjét alkalmazó megbeszélésre is sor került. A Sachsentagot megelőző három napon kulminált a küzdelem. 1890. június 14–15-én előzetes megbeszélést tartottak, melyen a Néppárt legjelentősebb figurái mellett a kormánypárti szászok csoportja is megjelent. 14-én általános, 15-én pedig részletes vitában döntöttek a programtervezetről.⁸⁶ Zay és Budaker csoportja mindkét alkalommal határozottan elleannezte azt, ám elsősorban Friedrich Müller, másodsorban Wolff fellépése, valamint a kormánypártiak támogatása miatt sikertelenül.⁸⁷

A Központi Választmány ülésére megváltoztak az erőviszonyok. Néhány újabb ellenző érkezett meg Medgyesről és Segesvárról, miközben a kormánypártiak értelemszerűen nem vehettek részt a tanácskozáson. Ráadásul néhányan taktikusan visszavonultak a véleménynyilvánítástól, mint például Josef Gull, aki aznap Vízaknára utazott sósfürdőre. Végül kemény, reggel 9-től este 7-ig tartó vita során született döntés. A jelenlévők minimális többséggel, 18:16 arányban végül a programtervezet elfogadása mellett döntöttek.⁸⁸

Miután Zay és társai az ülés végén deklarálták, hogy alávetik magukat a többségi akaratnak, a másnapi *Sachsentag* éppen az lehetett, amire a szászoknak a heves küzdelmek után mindenképpen szükségük volt: egységdemonstráció. Az ünnepélyes hangulat-

lan. L. Wolff Meltzlnék, Nagyszeben 1890. július 7. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 386., 102. f.

86 Az ún. segesvári programtervezet Wolff májusi javaslatainak megformázott változata, melyet 1890. június 8-án, egy Segesvárott tartott megbeszéléseken fogadtak el.

87 Wolff Meltzlnék, Nagyszeben, 1890. június 7. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 366., 9.; Wolff Meltzlnék, Nagyszeben, 1890. július 1., dosar 367., 1.

88 Wolff Meltzlnék, Nagyszeben, 1890. július 1. Uo.

ban lezajlott gyűlésen elfogadták az új népi programot, amely Wolff gazdasági-társadalmi programja mellett tartalmazta azt is, hogy az egyes képviselők pártállását a választóik határozzák meg, és új Központi Választmányt hívtak életre, élén Wolffal, aki ekkortól formálisan is a nemzeti mozgalom első számú vezetője lett.⁸⁹ A szászok tehát sikerrel demonstrálták: véget kívánnak vetni a kormánnyal való szembenállásnak és a nemzetépítésre helyezik a hangsúlyt.⁹⁰

Az új programban továbbra is hitet tesznek a dualizmus és a Monarchia egysége mellett, nemzetiségi követeléseiket, az államnyelv ismeretének szükségességét elismerve, a nemzetiségi törvény érvényesítésére szűkítik. Ezen az alapon lehetővé teszik a szász képviselők belépését bármely pártba. Ez természetesen csak a szabadelvű kormánypárt, esetleg a hatvanhetes ellenzék lehetett. A legfontosabb azonban mégsem ez, hanem az ötödik pont. Ez leszögezi, hogy a szász nép:

„Saját fennmaradásának érdekében áthatva érzi magát a kötelességtől, hogy saját erejéből, a saját útján, egyesületekben, községi, törvényhatósági, egyházi és más testületekben dolgozzék sorának javításán, harcoljon a haladására káros szokások ellen, hogy jólétét a termelés emelése és okos takarékoság által előmozdítsa és a tarthatatlanná vált berendezéseket a gazdasági, társadalmi és kulturális élet terén célszerű művelési módokkal és szervezeti formákkal helyettesítse.” A megvalósítandó feladatok a falvakban: tagosítás, az állattenyésztés színvonalának emelése, a jobb felszerelés, a gépek meghonosítása, földművesiskolák és mintagazdaságok létesítése, kereseti és gazdasági szövetkezetek alapítása.⁹¹

89 Uo. ill. Der Sachsentag. SDT 5023. 1890. június 18.

90 Das sächsisches Volksprogramm. SDT 5023. sz. 1890. június 18.; magyarul: Az 1890. évi szász „népi program”. In Kemény G., *Iratok*, I. köt. 785–788.

91 A városokban az iparosok szakmai képzettségének előmozdítása, a nagyipar meghonosítása gyárak révén, termelőszövetkezetek alakítása, a kereskedelem fejlesztése a teendő. Része volt továbbá a nemzeti oktatási hálózat megerősítése, az egyház jogainak tiszteletben tartása is.

A program revíziója mellett nagy jelentőségű volt az is, hogy a Szász Néppárt új vezető testületének élére Wolff személyében a legjelentősebb szász pénzügyintézet első embere került. További jele a bankok fontosságának, hogy az alelnök a brassói takarékpénztár igazgatóságának tagja, Karl Adam lett.⁹² Ettől kezdve a *Zentral-ausschuß* tevékenységének fontos eleme lett a gazdasági tervek megvitatása, illetve kidolgozása.

Ezek közül az első mindjárt a *Vereinsbank* alapítása volt. Ennek során nemcsak a szász pénzügyintézetek korábban már bemutatott széleskörű összefogása figyelemre méltó – ehhez nyilván jelentős mértékben hozzájárult Wolff tevékenysége –, hanem az új pénzügyintézet alapításának indoklása is. A célkitűzések megfogalmazásakor az új politikai program köszönt vissza, a gazdasági nemzetépítés és az ennek segítségével megvalósított státuszörzés. Az ipari és kereskedelmi vállalkozások célja mindenekelőtt a szász városokba érkező idegenekkel vívott küzdelemben való helytállás feltételeinek biztosítása. A falvakban zajló telepítéseké (melyekkel később még részletesebben foglalkozom) pedig az egyes szász közösségek megerősítése, vagy éppen újak életre hívása.⁹³ Olyan vélemény is volt, amely szerint éppen az utóbbit kellett volna a bank elsődleges feladatává tenni.⁹⁴

Ettől kezdve a Központi Választmány rendszeresen foglalkozott gazdasági tárgyú javaslatokkal. 1899 szeptemberében például körlevelet küldtek a kerületi választmányoknak, amelyben új ipari vállalkozások alapítását és támogatását javasolták, természetesen nemzeti alapon.⁹⁵ Létrehoztak egy telepítési alapot, amelyhez kérték minden pénzügyintézet hozzájárulását. Wolff elnöksége tehát nemcsak új programot, de új működési módot is hozott. A bankok

92 Karl Wolff: Aus meinem Leben. In Kroner, 1976.

93 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 285. 169–170. f.

94 Ezt javasolta Peter Josef Frank. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 282. 29. f.

95 Fritsch levele Meltzlhez. Mühlbach, 1899. szeptember 15. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 388.

addig inkább a nemzeti mozgalom perifériáján helyezkedtek el. A tervek elsősorban az egyletekben fogalmazódtak meg, a pénzüzetek pedig azok végrehajtóiként játszottak szerepet. Mostantól a szerepek összemosódnak, a pénzüzetek egyszerre végrehajtók és a tervek kidolgozói is. Amíg korábban főleg gazdasági jellegű problémák gyakorlati megoldását tekintették elsődleges céljuknak, a változásokat követően komplexebb intézmény- és társadalomépítő törekvések során kapnak kiemelt szerepet. Helyük a szász közösség intézményi struktúráiban jelentős mértékben megváltozik, intézményesen és a döntéshozatali mechanizmusokon belül játszott szerepüket tekintve is közelebb kerülnek annak centrumához, a szász intézményrendszer meghatározó szereplőivé válnak.

4.3. Átalakuló társadalmi szerkezet

A bankszféra többféleképpen is kapcsolódott az új szász program célkitűzéseisehez. Szerepet kaphatott az intézmények és intézményi struktúrák megújításában, többek közt a falusi pénzüzeti hálózat kiépítésben, részt vállalt az intézményháló, mindelelőtt az oktatás és az egyház működésének finanszírozásában, és megkerülhetetlen volt a különböző alapítások, valamint a telepítés során. Ezek összefüggő, ám mégis elkülönülten kezelhető részterületek, ahol a pénzüzetek szerepe, jelentősége, feladatai külön-külön is vizsgálhatóak.

Ahhoz, hogy ennek a nagyszabású változásnak a jelentőségét megértsük, abból kell kiindulnunk, hogy a szászok az Univerzitás felosztásáig egy mindenkit elérő, összetett intézményrendszert működtettek, és megkezdték annak átalakítását, az új igényekhez és a változó körülményekhez igazítását. A korábbi szervezetben is kulcsszerepet játszott ez egyház, ezt egészítette ki a politikai-közigazgatási rend, a községek-székek-univerzitás három szintje. Már a reformkorban elkezdődött a polgári egyleti mozgalom is, a

Verein für Siebenbürgische Landeskunde, *Naturwissenschaftlicher Verein* és a *Landwirtschaftsverein* megalapításával. Ez utóbbinak határozott célja volt, hogy működését fokozatosan kiterjessze a szász közösség legszélesebb köreire.

Az új egyletek természetesen nem voltak mentesek a nemzeti tartalomtól, bár kezdetben az etnikai közösségek határain átívelve képzelték el tevékenységüket. A leginkább nemzeti tartalmú a tornamozgalom volt. Ez az erdélyi szászok körében is a németországi mintát követte, sőt az első tanárok is Németországból érkeztek. Céljaik, a testkultúra fejlesztése, a nemzeti újjászületés elősegítése, az új generációk nevelése elnyerte a takarékpénztárak támogatását. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár nyereségéből 1846-ban 1500 forintot tőkésítettek és kamatait, évi 75 forintot a nemrég alapított Tornaegylet (*Turnanstalt*) tanárának fizetésére ajánlották fel.⁹⁶ 1847-ben 2000 forintot ajánlottak fel a *Turnanstalt* új épületének megkezdéséhez. A következő évben elhatározták, hogy a nyereség egy részét és a tartalékból felhasználható pénzt az épület megvételére fordítják 8000 forint összegben. Az épületet a *Turnanstalt* fennállásáig évi 200 forint bérleti díjért (vagyis 5 százalékos kamatra) használatba adták.⁹⁷

A szászok közjogi autonómiájának felszámolása nem jelentette minden, az egész közösséget átfogó struktúra végét. Továbbra is volt néhány tradicionális intézmény, amely meghatározott célok érdekében képes lehetett a társadalom mozgósítására vagy éppen a kívánatosnak tartott társadalmi normák terjesztésére. Főleg az egyház vállalta ezt a szerepet, de a Szász Néppárt is több-kevesebb

96 Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1846. 13. sz., február 13.

97 Az 1848 augusztusában Medgyesen alakult *Sächsische Jugendbund* a nemzeti erénynek tartott tetterő, áldozatkészség és eszmei tisztaság megteremtésében fontos szerepet szánt a tornának. Tagjai nemzeti elkötelezettségét mutatja, hogy nagy számban léptek be a szász önkéntes zászlóaljakba. Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1848. 16. sz., február 24.; A nagyszebeni Tornaegylet 1845-ben alakult, a brassói 1847 márciusában, a holsteini Theodor Kühlbrandt irányításával. Göllner, 1988, 278–279.; Thomas, 1898, 335.

sikerrel biztosította a politikai reprezentációt és a nemzeti kohéziót. A korábbi viszonyokhoz képest lényeges különbség volt azonban, hogy amíg a régi intézményrendszer magja, az Univerzitás gyakorlatilag minden, a szász közösséget és az egyes szász polgárokat érintő kérdésben illetékes volt, annak átalakítását követően szükségessé vált az egyes struktúrák funkcionális differenciálása.

A bankrendszer működtetői számára is egyértelmű volt, hogy céljaikat csak akkor érhetik el, ha sikerül minél több emberrel kapcsolatot teremteni, azokat a pénzintézetek ügyfelévé tenni. Már a kezdeti időszak tapasztalatai alapján nyilvánvaló lehetett, hogy ez nem sikerülhet, ha nem tudják az egész pénzintézeti szférát kellő mértékben strukturálni. Az egyes társadalmi csoportokat a legsikeresebben a körülményeikhez igazodó pénzintézeti típusok révén lehet elérni. Előbb a városi, mezővárosi intézetek jöttek létre az itt élő iparos- és kereskedőrétegek igényeinek kielégítésére, majd a Raiffeisen-szövetkezetek következtek, amelyek a szász társadalom legjelentősebb rétegét kitevő falusi lakosság megszervezésének igényével léptek fel. Ez utóbbiakról már láthattuk, hogy társadalmi beágyazottságuk annyira erős volt, hogy hamarosan képessé váltak a nemzeti programban foglalt gazdasági-társadalmi nemzetépítő célok megvalósítására is.

Az egyleteknek ez a szerepe egyáltalán nem volt titok, sőt egy idő után önlegitimációjuk fontos eleme lett. Az egyleti mozgalom szervezésének kiemelkedő figurája, Georg Adolf Schuller egész tanulmányt szentelt a Raiffeisen-szövetkezetek társadalmi szerepének.⁹⁸ Mondanivalójának lényege: a Raiffeisen-szövetkezetek új életet visznek a falusi közösségekbe, erősítik kohéziójukat, ellenállóbbá teszik azokat a világ kihívásaival szemben. Emellett világosan és részletesen taglalta a szövetkezeti mozgalom szerepét a szász nemzet életében.

⁹⁸ Schuller, 1907, 17. skk

Tekintsük át alaposabban gondolatmenetét és állításait, az általa mondottakat az egyletek jelentőségéről a szász falvak társadalmában. Schuller alaptétele megegyezik az új nemzeti programéval, ő is a változások feltartóztathatatlanságából indul ki. Kiindulópontja az egykori jogi és kulturális korlátok – legyenek azok államhatárok, egyházi-vallási vagy éppen nyelvi-kulturális különbségek – jelentőségének csökkenése. Ezeket a különbségeket nem csak a szocialisták internacionalizmusa kezdi ki, a folyamat szükségszerűségét a régi külön állású csoportok konzervatívjai is belátják. Ezt a szászok körében az is segíti, hogy mindig is a kultúrmozgalmak élvonalába tartoztak, ennek megfelelően ebből a lényeges változásból sem maradnak ki.⁹⁹

Ehhez a szász közösségen belül adottak a feltételek. A régi társadalmi rend és tagozódás, a régi gazdálkodási forma kiváló alapja lehet az újrászerveződésnek is. Hangsúlyosan említi, hogy a szászok közös gazdálkodásának tradíciója alternatívája lehet a szocialisták elképzeléseinek, sőt egy németországi partnerére hivatkozva a közös legelőhasználatot egyenesen igazi szocializmusnak nevezi.¹⁰⁰ A stabilitás, a társadalom megfelelő működése szempontjából különösen fontosnak tartja, hogy a falvakban elsőként a szövethozók átalakító, nem pedig a szocialisták felforgató mozgalma jelentkezett. Úgy véli, hogy sikerükben szerepe volt a hagyományos struktúrák továbbélésének is, és ellenpéldaként hozza fel a városi iparosokat, akik közt, részben az idegenek hatására, teret nyerhettek a baloldali irányzatok.¹⁰¹

Schuller felfogása szerint a Raiffeisen-mozgalom a szocialisták kollektivizmusának antitézise. Nem az egyéni értékek eltörlését jelenti, feloldásukat a kollektív egészben, hanem azok kibontakoz-

99 Uo. 17–18.

100 Schuller később is szívesen hasonlította össze a szászok berendezkedését a marxista elképzelésekkel, egy 1917-es írásában a szászok társadalmát „*Gemein-desozialismusnak*” (községi szocializmus) minősíti, ami jelzi közelségét a keresztényszocialista eszméhez is. Schuller, 1917.

101 Schuller, 1907, 17–18.

tatását mások javára. Világképének fontos eleme az erősek és a sikeresek felelősségvállalása és segítségnyújtása, hasonlóan a korai takarékpénztárak működési filozófiájához. Ez lehet az alap, amelyre építve aztán a másik, a gyengébb is felépítheti a maga életét.¹⁰²

A továbbiakban kiemeli, hogy a szövetkezetek a régi struktúrákkal való együttműködést tekintik feladatuknak. Integrálódnak a hagyományos falusi rendbe, nem pedig felbomlasztják azt, ahogy a szocialisták tennék. Újraosztják a feladatokat, de megőrzik az egyházközség, a Nachbarschaftok vagy éppen a régi politikai község szerepét. Együttal ki is jelölik a szász nép határait, a falvakon belül éppúgy, mint kifelé. Az etnikai elkülönülés indokául azt hozza fel, hogy az egyleteket csak a szászok képesek működtetni, mert a többiek, elsősorban románok és cigányok, kulturális nívója ezt még nem teszi lehetővé. Ezzel szemben a szászok német műveltsége és hagyományos társadalmi rendjük, amely nagyon sok vonásában rokon volt a modern szövetkezeti eszmevilággal, lehetővé teszi, hogy megfelelően működtessék a szövetkezeteket.¹⁰³

Míg a tagság kapcsán az elkülönülés mellett érvel, az üzleti működésben éppen a diszkriminációmentességet hangsúlyozza. A más nemzetekhez és etnikumokhoz tartozóknak is lehetőséget adnak a betételhelyezésre, a hitelfelvételre. Elveti azt a javaslatot is, hogy a nem szász ügyfeleket magasabb költségekkel és kamatokkal terheljék meg. A Raiffeisen-egyletek erkölcsi alapjait, a felebaráti szeretetet hazudtolná meg ez a fajta eljárás, véli. Azt sem tartja lényegtelennek, hogy egy ilyen rendelkezés csökkentené a szászok kultúrmissziójának hatását. Amennyiben a többi nemzet tagjai nem az egyletekkel lépnek üzleti kapcsolatra, úgy azok értékrendje is kisebb hatást gyakorolhat rájuk, nevelésük eredményessége megkérdőjeleződik.¹⁰⁴

102 Uo.

103 Schuller, 1907, 19–21.

104 Uo.

Tovább menve elemzi az egyletek társadalmi beágyazottságát. Úgy értékeli, hogy a százszok modern, polgári egyletei közül a szövethetzeti mozgalom társadalmi szerepe a legfontosabb. Ezt azzal is alátámasztja, hogy annak ellenére, hogy a szövethetzetek még nincsenek jelen minden százsz településen, tagjaik száma máris gyakorlatilag megegyezik a minden településen megtalálható, 228 helyi egyletet működtető *Landwirtschaftsvereine* tagjainak számával.¹⁰⁵

A falvakban működő társadalmi intézmények közül a hitelszövetkezetek és az egyház együttműködése volt a legsikeresebb és a legsokoldalúbb. A két szervezet közötti kapcsolat általában messze túlment a lelkészeknek a hitelszövetkezetekben játszott vezető szerepén. Az egyletek sokszor szinte már szimbiózisban éltek az egyházközségekkel. Anyagi alapokat biztosítottak az egyház számára, legtöbbször saját alapszabályukat is megszerveve. Sok helyen az egyházközséget mint ügyfelet saját tagjaikkal azonos elbánásban részesítették, sőt azok két helyen a formális tagságot is megkapták. Az sem volt ritka, hogy esetleg még a tagoknál is kedvezőbb elbánásban részesültek, azokénál magasabb betéti és alacsonyabb hitelkamat formájában, sőt néha kamatmentes hitelekhez is jutottak. A másik oldalon sem csupán a lelkész autoritásának átvitele és ezzel az egylet legitimitásának erősítése került a mérleg serpenyőjébe. Az egyházközségek helyet biztosítottak az egyletek működéséhez, az alkalmazottakat, egyháziakat és tanárokat is szolgálatukba állították.¹⁰⁶

Az egyéb társadalmi struktúrákkal már kevésbé szoros és főleg kevésbé sikeres együttműködésről tudott beszámolni. Főként a *Nachbarschaft*okkal alakult rosszul a kapcsolat. Miután az a néhány helyen kialakult gyakorlat, hogy a *Nachbarschaft* maga gyűjtötte össze a megtakarításokat és vasárnaponként fizette be, nem bizonyult sikeresnek, Schuller is más megoldások keresését java-

105 11 070 fő volt. Schuller, 1907, 23–26.

106 Uo. 29–31.

solja. Ugyanakkor biztos benne, hogy a szövetkezetek nagy szerepet játszhatnak ennek az intézménynek a modernizálásában, átalakításában, bár egyelőre csak a személyes kapcsolatok erősítését tudja javasolni.¹⁰⁷ Ezzel szemben ki tudja emelni a *Frauenvereine* (nőegylet) megvalósuló együttműködés pozitív példáit, az anyagi támogatást, a kedvező betéti kamatokat.¹⁰⁸

Az egyház mellett a természetes szövetségesnek tekinthető helyi mezőgazdasági egyletekkel álltak a legszorosabb kapcsolatban az egyletek. A hitelszövetkezet és a helyi mezőgazdasági egylet kooperációja minden területre kiterjedt a gépvásárlástól különböző kurzusok finanszírozásán át a fa- és csemeteiskolák támogatásán keresztül az állatvásárlások alkalmából nyújtott kezességvállalás-ig. Nem volt ritka az sem, hogy az egyik egylet tagságának elnyerése egyúttal maga után vonta a másikat is.¹⁰⁹

Végül a politikai község és az egyletek közti kapcsolatáról szól. Bár a polgárosítással, a jogegyenlőség bevezetésével a politikai község elméletileg elvesztette etnikai jellegét, de a választójog és a képviseleti rendszer szabályozása többnyire biztosította a szászok fölényét. Ennek tükrében nem meglepő, hogy jó kapcsolatuk a szövetkezetekkel mindennaposnak volt mondható. Az egyletek felének tevékenységében a község vezetői, főként a jegyzők, aktívan részt vettek. Egy 115 egylet által megválasztott körkérdés során 102 esetben jó viszonyról, együttműködésről számoltak be. A politikai község és a Raiffeisen-szövetkezetek kapcsolatában is gyakori volt a községi pénzügyek intézése kedvező feltételekkel, amit másik oldalról az ingatlanok és a községi adminisztráció személyzetének a szövetkezetek rendelkezésére bocsátása ellentételezhetett.¹¹⁰

107 Schuller, 1907, 31–32.

108 Uo. 32.

109 Uo. 33–34.

110 Uo. 35–36.

Schuller alapos tanulmányából is látható, hogy a szászok elitje rendkívül fontosnak tartotta a szövetkezeti mozgalmat a falusi közösségek modernizációjában. Ennek következményeként válhatott a Raiffeisen-mozgalom céljai a nemzeti program részévé. Mivel azonban az is egyértelmű, hogy az egyletek társadalmi funkciója nem korlátozódott a pénzintézeti tevékenységre, felmerül egy további kérdés is: a szászok mint nemzetiség számára miféle többletet jelentett az önálló szövetkezeti mozgalom?

Elsőként ki kell emelni, hogy a Raiffeisen-szövetkezetek, ide értve nemcsak a pénzintézeteket, hanem az ebben a formában szervezett többi mezőgazdasági egyletet is, egy rendkívül összetett problémakör igen sok elemére kínáltak megoldást. Olyan megoldást, amely amellett, hogy lehetővé tette az alkalmazkodást az új idők követelményeihez, a közösségek stabilitásának megőrzésére is alkalmasnak látszott. A szászok nem akartak teljesen szembeszegülni a gazdasági változásokkal, sokkal inkább meglovagolásukon gondolkodtak. A szövetkezetek lehetőséget adtak a meglévő, nemzeti szempontból fontosnak tekintett és ezért a változásoktól inkább óvni kívánt struktúrák megerősítésére is. A szász falvakban a közösségi életnek évszázados hagyományai voltak. A szászok élete szinte teljesen alá volt rendelve a falu,¹¹¹ az egyház, a *Nachbarschaft*, a *Schwesterschaft*, a *Bruderschaft* közösségeinek. A szövetkezet, amint arra Schuller is felhívta a figyelmet, nem légtüres térben jött létre, építhetett a közösségi hagyományra és erősíthette ugyanezt a közösséget az „individualizmus” kihívásaival szemben, miközben a gazdasági siker lehetőségét is kínálta.

A szövetkezetek keretei közt megmaradt a tagok gazdálkodása feletti közösségi kontroll is, alkalmazkodva a megváltozott körülményekhez. A tagok megismerhették egymás helyzetét a hiteleiken

111 Beszédes példája ennek, hogy a szász falvak gazdái a hústartalékot jelentő tartósított disznóhúst a falu erődtemplomának egyik tornyában tárolták és csak szigorú felügyelet mellett, megszabott rendben férhettek hozzá.

és betéteiken keresztül, és lehetőség volt a közbelépésre, ha valamelyikük a közösséget veszélyeztető lépésre készült vagy kényszerült, például birtoka eladására.¹¹² A tradíciókhoz való igazodás minden bizonnyal segítette a mozgalom gyors expanzióját, és fontos volt az egyes szövetkezetek elfogadtatásában, a helyi közösségbe történő beillesztésében is. A szász falvak lakói számára az egyesület alapelvei nem voltak újak, maga az egyesület így a mindennapi élet részét képező közösségi struktúrák egyik újabb típusának tűnhetett. A korábbiakhoz hasonlóan ez is szabályozta a jogokat és kötelességeket, az egyénnel szembeni elvárásokat, miközben a közeli barátságon, ismeretségen keresztül, valamint nem utolsósorban a civilizációs fölény hangsúlyozása révén erősítette a tagok *Mi*-tudatát.¹¹³

A zárt működés miatt – a tagfelvétel közgyűlési döntéshez kötése formálisan, a vezetőkkel szembeni elvárások pedig informálisan zárták ki a községek nem szász lakosait – az egyesületek megőrizhették hangsúlyos nemzeti jellegüket, és így beilleszkezhettek az erdélyi szászok saját nemzeti szociális rendszerébe. Együttal össze is kapcsolták a szétszórt közösségeket, az átfogó közösségi tudat közvetítésével és erősítésével pedig csökkentették a közösség elhagyásának veszélyét. Mindezek mellett a sajátos szász demokrácia terei is lehettek. A község szintjén elméletileg a demokratikus működés dominált, hasonlóan az egyházhoz, míg magasabb szinten a szervezet – informálisan – hierarchizálódott.¹¹⁴

Képesek voltak a modernizálódó világban történő helytálláshoz szükséges normák és elvárások közvetítésére is. A szövetkezetek,

112 Erre számos példával szolgál a későbbi „földharc”, a szász kézben lévő földbirtokok megőrzéséért és bővítéséért folytatott küzdelem, melyek közül a vonatkozó részben néhányat be is mutatok.

113 Ez is szerepet játszhatott abban, hogy a szövetkezetek eredendő és sokszor hangoztatott demokratizmusuk mellett is hierarchikusan működtek, a közösség tekintélyes tagjainak vezetésével. Wallner, 1993, 26–27.

114 Uo.

együttműködve a többi közösségi intézménnyel, legitim módon tudták megfogalmazni a jogok és kötelességek rendszerét, kikényszeríteni az alkalmazkodást, az elvárások teljesítését.¹¹⁵ Sikereik pedig magát a koncepciót, a modernizáció szász útját is elfogadottá tették.

A Raiffeisen-szövetkezetek tökéletesen jelenítették meg a szászok alapállását, amely szerint elsősorban a kor gazdasági kihívásaihoz kell alkalmazkodni, de csak oly módon, hogy ez erősítse a közösséget, elősegítse a tradicionális értékek és struktúrák továbbélését. A közösségek modernizációja csak részleges, a kapitalizmus veszélyeinek kiküszöbölésére szolgál. Magának a kapitalizmusnak az értékrendjét a keresztényszocializmus jegyében elveti, és helyette a hagyományos és a – protestáns – keresztény értékekhez – felebaráti szeretet, szolidaritás, a munka becsülete, takarékoság – fordul. Így miközben kifelé versenyképessé teszi az egyes közösségeket, befelé stabilizálja azokat. Ez jellemezte a németországi mozgalmat is, annak példája nyilvánvalóan szerepet játszott a Raiffeisen-modell meghonosításában.

Felmerül az a kérdés is, hogy mai tudásunk alapján miért lehetett sikeresebb a szász hitelszövetkezeti mozgalom, mint a magyar. Az okok közül az első minden bizonnyal az a megfontolt-ság, amellyel megpróbálták az új intézményt beilleszteni a falusi közösségek tradícióiba. Ezt segítette az is, hogy építhettek a hagyományosan szoros közösségi összetartozásra. További tényezője volt a sikernek a vállalkozás korlátozott volta. A kis szász nemzet egyértelműen kijelölte a mozgalom határait. A keretek minden szempontból átláthatók voltak, a mozgalom mérete végig kezelhető maradt, ami lehetővé tette a vezetők és szervezők valamint az egész szervezet hatékony segítségét az egyes egyletek működése során. Fontos szerepet játszott a sikerben, hogy a szász falusi társadalmat nem jellemezték akkora társadalmi-vagyo-

115 Wallner, 1993, 26–27.; Hochstrasser, 2002.

ni különbségek, mint a magyart, ami kedvezett a keresztényszociális ideológiának, egyúttal korlátozta a radikálisabb, agrárszocialista elképzelések érvényre jutásának lehetőségét is. Nem mellékes az sem, hogy a vezetés céltudatosan építette ki az egész rendszert, végig ragaszkodva a sikeresnek bizonyult modellhez. Mindezt kiegészítette a megfelelő kooperáció más szervezetekkel, így az egyházzal, a Landwirtschaftsvereinnal, vagy éppen a falvak jegyzőivel. Ugyanakkor az új intézmény erősítette a csoportkohéziót is, megfelelő eszközt nyújtva a gazdasági változások során jelentkező kihívások leküzdéséhez. A gazdasági modernizáció célja egyúttal összekapcsolódott egyfajta konzerváló szándékkal is. Az alapítók céljai közé tartozott a meglévő társadalmi keretek megerősítése és egyúttal szükséges mértékű adaptációja az új körülményekhez. Ennek során a hagyományos összetartozás-élményre és szolidaritásra építhettek, amelyek mindíg is mozgatták a szász közösség életét.

A Raiffeisen-mozgalom ebből a szempontból egyértelműen a nemzetépítés eszköze. A korábbi időszak helyi szolidaritási kereteit megőrizve egyúttal megjeleníti az egész szász nemzet összetartozását, még hozzá továbbra is megőrizve az egykori Királyföld tagolódására emlékeztető struktúrát, amelyben a nemzet és tagjai közt lényeges szerepe van a kisebb közösségeknek. A folyamat hangsúlya ebben az esetben is a modernizáció, de nem a nemzet megteremtése érdekében, hanem ellenálló képessége fokozására. Ez a gondolat köti össze a szász politikai mozgalmat a gazdasági mozgalommal.

Wolff felemelkedése a politikai szervezet csúcsára rávilágít egy másik fontos problémára, a szász pénzintézetek és a politikai struktúrák kapcsolatának jellegzetességeire is. A személyi kapcsolat fontosságára már korábban is láttunk példákat. Bizonyos értelemben ez hagyományosnak tekinthető, hiszen már a korai bankalapítások is a különböző önkormányzati testületek és azok

tagjainak támogatásával történtek. Az sem volt ritka, hogy szoros pénzügyi kapcsolat alakult ki a pénzügyintézet és székhelyének önkormányzata közt.¹¹⁶ Ugyanakkor a Királyföld felosztása és a vármegyei rendszer kiterjesztése annak területére megváltoztatta a helyzetet. A korábbiakhoz hasonló intézményi összefonódás lehetőségét korlátozta az egyes önkormányzati testületek pénzügyi autonómiájának részleges hiánya. A községekben a jegyző és a polgármester egyre inkább adminisztratív és nem politikai funkciót töltött be, így részvételük politikai jelentősége is csökkent.

Ezzel szemben a szászok politikai integrálásának legfőbb eszköze a Szász Néppárt lett. Ez szervezete révén megpróbálta behálózni a szászok lakta vidékeket, de ebben nem támaszkodhatott az Univerzitás struktúráira és erőforrásaira. Ugyanakkor a programváltozást követően szükség volt olyan intézményekre, amelyek lehetővé tették az államtól független, szervezett, hatékony és mindenkre kiterjedő társadalmi cselekvést. Ennek megfelelően felértékelődtek a különböző egyletek hálózatai és a pénzügyintézetek is.

A századfordulón nem ritka, hogy az egyes kerületi választmányok vezetésében kulcsszerephez jutnak a helybeli pénzügyintézetek vezetői. A segesvári kerületi választmány elnöke 1905-ben Julius Balthes bankigazgató volt.¹¹⁷ Amikor ő öt évvel később már nem vállalta ezt a tisztséget, utódául egy másik bankigazgatót, Friedrich Markust választották.¹¹⁸ A nagyszebeni választmány élén is gyakran találjuk valamely pénzügyintézet vezetőjét. A Központi Választmány élére történt megválasztását megelőzően Wolff volt az elnök. Egy évtizeddel később, miután befejezte képviselői pályafutását és apósa, Josef Bedeus utódként elfoglalta a földhi-

116 Erre számos példát találni a Brassói Általános Takarékpénztár hitelei közt, a város, illetve a kommunitás rendszeresen kapott kölcsönt. DJANBV fond 148 „Sparkassa”.

117 Vö. *Groß-Kokler Bote*. 1363. sz., XXVIII. évf. 1905. február 5.

118 *Groß-Kokler Bote*, 1642. sz. XXXII. évf. 1910. június 12.

telintézet vezérigazgatói székét,¹¹⁹ Oscar Meltzl lett az itteni választmány elnöke.¹²⁰ Igaz, esetében korábbi életútja, személyes politikai teljesítménye is sokat nyomott a latban, de a mögötte álló intézmény jelentősége sem elhanyagolható.

A bankoknak a személyi összefonódásokon túlmutató, a politikai fellépéshez elengedhetetlen háttérrel jelentő strukturális fontosságát jelzi a brassói *Nationalbank* alapítása 1899-ben. Az intézmény létrehozását az ekkor Brassóban politikai bázisukat megtaláló „zöldek” egyik vezetője, dr. Karl Lurtz javasolta társaival, dr. Karl Schnell-lel és dr. Karl Flechtenmacherrel.¹²¹ Az alapítás indoklását szolgáló, nyomtatásban is közzétett *Prospekt* egyáltalán nem foglalkozott politikai kérdésekkel, sokkal inkább a vámháború okozta üzleti pangással és persze a brassói takarékpénztár melletti önálló működés lehetőségeivel.¹²² Ennek ellenére a terveket nagyban motiválta az önálló gazdasági háttér megteremtése. Sőt nem sokkal később, amikor a zöldek elkezdtek a bánsági sváb mozgalmak szervezését és támogatását, a *Nationalbank* is segítségükre sietett és leánybankot nyitott Nagy-Kikindán, hogy segítse őket gazdasági függetlenségük megteremtésében.¹²³

A pénzüzetek a legtöbb esetben szigorúan megvonták saját politikai szerepvállalásuk határát. A politikai tevékenység közvet-

119 Erre vonatkozóan lásd a BCA igazgatóságának felkérőlevelét: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 366. 21. f.; Wolff leveleit, melyekben biztatja Meltzl-t a felkérés elfogadásra illetve gratulál neki: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 367. 13. f., Uo., dosar 388. 48. f.

120 Vö. Fritsch levele Meltzl-hez a Központi Választmány körirata és a helyi kerületi választmány megszervezésével kapcsolatos tanácsok ügyében 1899. szeptember 15.: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 388.

121 Beer, 1926. 5–6.

122 Prospekt der in Kronstadt zu gründenden Aktiengesellschaft „Nationalbank”, DJANBV fond 148. „Sparkassa”. 7/1899.

123 Beer, 1926, 11. Egyébként főként a nagyszzebeni intézeteknek voltak jelentős üzleteik a Bánságban és a Bácskában. A földhitelintézet hiteleit igénybe vették Zomborban, Versecen. Így önmagában a leánybank alapítása még nem kellett hogy gyanakvást keltsen. Vö. Meltzl beszámolója az igazgatóságnak. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 25. f.

len finanszírozására nem vállalkoztak, megelégedtek a stratégiai célok kidolgozásában való részvétellel, a megvalósítás segítségével és a nemzeti alapon nyújtott jótékony támogatások folyósításával. Látványos példája ennek a tartózkodásnak a brassói takarékpénztár reakciója a barcasági kerületi választmány kérésére, amellyel az intézetet meg kívánták nyerni egy *nationale Arbeitskanzlei* (nemzeti munkahivatal) finanszírozásához. A választmány terve szerint egy *nationales Volksrat* (nemzeti népi tanács) alakult volna a németiség érdekképviselőtére és ennek ügyeit intézte volna a hivatal. A vezérigazgató, az ilyen akciókra könnyebben kapható Eder javasolta, hogy a takarékpénztár vegyen részt a vállalkozásban, 1000 forinttal. Vele szemben, az igazgatóságban Karl Adam, a központi választmány alelnöke lépett fel, azt hangoztatva, hogy az intézet mindeddig csak az iskolákat és az egyházat támogatta, minden olyan terv, amely ezektől von el forrásokat, a közérdeket károsítja. Az igazgatóság egyhangúlag kiállt Adam mellett.¹²⁴

4.4. Beruházások, üzletek, támogatások

A százsz pénzintézetek által célul kitűzött nemzetépítés keretei közé tartozott közvetetten vagy közvetlenül számos fejlesztési projekt megvalósítása, különböző intézmények felállítása. Ezekben azonban nem feltétlenül volt strukturális jelentőségük, sokkal inkább ad hoc módon vállaltak szerepet, elsősorban az ilyen projektek pénzügyi hátterének megteremtésében. Ez sokszor azt jelentette, hogy hagyományos üzleti szereplőként, finanszírozóként vettek részt az akciókban. A nemzeti programba foglalt modernizációs célok és a gazdasági-társadalmi pozíciók megőrzésének elképzelése miatt szinte minden ilyen terv nemzeti hangsúlyt, nemzeti tartalmat kaphatott. Sok esetben azonban nemcsak

124 Ig. jkv. 1911. november 28. DJANBV fond 148. 1/1911.

ez, hanem a szász elit tagjainak, köztük a pénzintézetek vezetőinek személyes érdekeltsége is kimutatható. Érdekes továbbá egymástól elkülönítve kezelni és vizsgálni a mégoly kedvező feltételekkel, de üzleti alapon nyugvó kapcsolatokat és a tiszta nyereségből folyósított támogatásokat, melyeket részletesebben később mutatok be.

4.4.1. A vasútépítések, infrastrukturális fejlesztések – tervezés és megvalósítás

A részben vagy egészen üzleti alagra helyezett segítségnyújtás és támogatás egyik tipikus módja a regionális modernizációs tervek kidolgozásához, megalapozásához és végrehajtáshoz nyújtott segítség volt. Elsősorban a kulcsfontosságúnak tekintett vasútépítésre koncentráltak, regionális vasutak építésére vállalkoztak. Emellett egyre nagyobb szerepet vállaltak a városi infrastruktúra fejlesztésében is. Az utóbbi vállalkozások közül kiemelendő lehet a Nagyszeben megújításában rendkívül fontos vízerőmű, valamint a közvilágítás ehhez kapcsolódó korszerűsítése és a vízerőmű megépítésével szintén összefüggő Nagyszeben–rașinari villamosvonal ügye. A vasútépítések kapcsán lényeges megjegyezni, hogy miután Brassó és a Barcaság közlekedési-infrastrukturális helyzete a Keleti Vasút megépítése után rendezett volt, főként a nagy átmenő forgalmat lebonyolító vasútvonalaktól távol eső Nagyszeben elitje szorgoskodott ezen a téren. Részben a Szeben környéki regionális hálózat, a Nagyszeben–Fogaras–Brassó és a Nagyszeben–Szentágota–Segesvár vonalak megépítését tűzték ki célul, részben pedig egy nagy forgalmú magyar–román vasúti összeköttetés, az Alvincz–Nagyszeben–Vöröstorony–Râmnicu Vâlcea megvalósítására vállalkoztak. Mindezekről az egykori Szászföld gazdasági prosperitásának előmozdítását remélték.

Nagyszebennek már volt vasúti összeköttetése, 1872 október 11-én nyitották meg a Nagyszeben–Kiskapus szárnyvonalat.¹²⁵ Ez a Szász Univerzitás székhelyét, a Szászföld központját a Medgyestől nem sokkal nyugatra fekvő Kiskapusnál kapcsolta a Keleti Vasút vonalához. A zsákvonal azonban messze nem volt olyan kedvező hatással a környék fejlődésére, ahogy azt várták, és ahogy az például a tömösi csatlakozáson keresztül Romániával kapcsolatba kerülő Brassó esetében történt. Ráadásul a vonal alig érintette a Szebentől nyugatra, Szerdahely felé, és keletre, Szentágota felé, a Hortobágy-menti dombságban található, jelentős lélekszámú szász falvakat, községeket. A szász politikai és társadalmi elitnek a falvak felé fordulása, a gazdasági-társadalmi versenyképesség problémájának a nemzeti programba emelése elengedhetetlenné tette, hogy ezeknek a területeknek és közösségeknek a fejlődését közlekedési viszonyaik javításával is segítsék. Ezt egészítette ki az a terv, hogy Nagyszeben szász iparának megerősítéséhez, Brassó példájából is okulva, az átmenő vasúti forgalom, a nemzetközi kereskedelemhez való csatlakozás, a romániai export lehetőségének megteremtése szükséges.

A tervek ez utóbbi eleme alkalmat adhatott arra is, hogy országos jelentőségű vasútvonalként az államot bírák rá a kivitelezésre. Kormányzati szinten azonban nem volt túl nagy fogadókészség. A közlekedési minisztérium helyi érdekűként kezelte a vonalakat, és ennek megfelelően koncessziós társaságoknak biztosította az építkezés lehetőségét. Külön koncessziós társaság jött létre a Nagyszeben–Podu Olt, a Podu Olt–Felek, a Podu Olt–Vöröstorony, az Alvinc–Nagyszeben és a Nagyszeben–Szentágota vasútvonalak megépítésére, az utóbbi esetében keskeny nyomközű pályával.

A vasútépítések koncessziósai közt elsősorban a helyi elitet találjuk, főként szászokat, de kisebb számban románokat és

125 Vö. Egyed, 1981, 155.

magyarokat is. Az alvinci vonal koncesszióját a megyei vasúti bizottmány tagjai szerezték meg. Köztük volt Gustav Thalmann, főispán-comes, Wolff, a takarékpénztár vezérigazgatója, Martin Schuster, a földhitelintézet felügyelőbizottságának tagja, dr. Aurel Brote, és Péchy Lajos.¹²⁶ A vöröstoronyi vasút koncessziósai közt is felbukkan Wolff és Thalmann. A támogatók és kormányzati lobbisták sorában mindkét esetben ott van Meltzl, aki országgyűlési képviselőként kialakított kapcsolatait is latba vetette. A szentágotai vonal koncesszióját egy Gustav Bedeus, Josef Bedeus fia, az újgyházi járás főszolgabírája által szervezett koncessziós társaság szerezte meg. Ennek soraiban ott volt maga Bedeus, Meltzl, aki nemcsak képviselő volt, hanem Bedeus sógora is, Martin Schuster és Samuel Dörr, Újgyház országgyűlési képviselője is.¹²⁷

Miközben a koncessziósok akár a legkomolyabb politikai egyezkedések idején is személyesen is részt vállaltak az előkészítő munkákból,¹²⁸ addig a pénzüzetek saját vagyonukból, nyereségükből támogatták az építkezések előkészítését, a tervek kidolgozását, a pálya vonalvezetésének kijelölését. A Wolff vezette takarékpénztár 1909-ig 30 400 koronát juttatott a három vasútvonal koncessziósainak.¹²⁹ Részben ez biztosított fedezetet az előkészítő munkálatok költségeire. A vöröstoronyi vasút építéséhez még egy külön propagandaalapot is létrehozta.¹³⁰ Néha egészen furcsa költségeket kellett kifizetniük. Például 1890 nyarán Aurel Brote Târgu Jiuba és Bukarestbe látogatott a vasútvonal előkészítése

126 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 497. 69. f.

127 A kereskedelmi minisztériumban tartott értekezlet jegyzőkönyve 1899. április 7., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 496. 92. f.; Gustav Bedeus memorandum a Nationsuniversitáthez. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 497. 2. f.

128 Wolff például a magyar-szász kiegyezési tárgyalások kezdetén is személyesen járt a pályakijelölő munkák felügyeletére. Lásd ehhez Wolff levele Meltzlhez, 1890. április 29. DJANSB Col. Fam. Bedeus dosar 367. 3. f.

129 Lásd 4. függelék

130 Karl Wolff levele Gustav Bedeushoz, 1910. március 25. DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 450. 386. f.

érdekében. Az előbbi városban 1500 forintért kiváltotta a vöröstoronyi vonal terveit egy Barbariciu nevű kereskedőtől, akinél a tervező évekkel azelőtt elzálogosította azokat.¹³¹

A sok egyidejű vasúti projekt közül leggyengébb banki háttere a szentágotai vasútvonalnak volt. Meltzl ekkor még nem volt a földhitelintézet vezetője, ezért sógora a vöröstoronyi vonal koncessziósainál jóval nehezebben teremtetten elő az előkészítés költségeit. 1894 folyamán Bedeus elsőként a szentágotai hitelintézetekhez és ipari vállalkozásokhoz (bőrgyár, szalámigyár, szeszgyárak) fordult, egyenként 1000 forint támogatásért. Miután azok elutasították, a nagyszebeni hitelintézetek nyereségéből kért 500-500 forintot.¹³² Ezt minden bizonnyal meg is kapta,¹³³ de az így összegyűjtött alap nem fedezte a felmerülő költségeket. Ezért a társaság hitelekért kényszerült felvenni a szebeni pénzintézetektől, köztük a földhitelintézettől is. A hitelekért, némileg meglepő módon, a szokásos feltételek mellett folyósították.¹³⁴

Amíg az előkészítő munkálatok finanszírozásában nagyon komoly szerepet játszhattak a szász hitelintézetek, addig az építkezés finanszírozása terén már jóval kevesebb segítséget nyújthattak. A beruházások tőkeigénye olyan nagy volt,¹³⁵ hogy azok kizárólagos finanszírozását a szász bankok még közösen sem vállalhatták, így legfeljebb a különböző pénzügyi műveletek lebonyolítóiként jöhettek szóba. A legkedvezőbb helyzetben a vörös-

131 Wolff levele Meltzlhez, 1890. július 19., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 386. 315. f.

132 Uo. dosar 497. 69. f.

133 A földhitelintézet nyújtotta támogatást igazolja, hogy a koncessziósok közgyűlésének 1894. július 10-i ülésén napirendként szerepelt. DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 496. 17. f.

134 Uo.; Erlagsschein 1894. szeptember 12., Leschkirch, DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 496. 16. f.

135 Az alvinci vonal költségét 1895-ben 7,3 millió forintra becsülték. Ez akkor a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár mérlegfőösszegének 2/5-ét tette ki. Vö. Wolff levele Meltzlhez, 1895. február 1., DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 367. 18. f.; a szentágotai, keskeny nyomtávú vonal költségeit 1 740 000 forintra becsülték. Finanzplan, DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 496. 17. f.

toronyi és az alvinci vonal építői voltak. A koncessziós építési forma eredetileg a magántőke bevonását szolgálta, de a koncessziósok kapcsolataikat és befolyásukat latba vetve végül elérték, hogy az állam közérdekűnek minősítse a vonalat. Ez lehetővé tette, hogy a társaság államsegélyt kapjon, egyúttal a MÁV vállalja a vonal működtetését és olyan tisztes bérleti díj fizetését, amelyből jutott a hitelek, az államsegély törlesztésére, valamint a koncessziósok osztalékára is. Mindezt elérni nem bizonyult egyszerű feladatnak.

A vöröstoronyi vonal esetében megpróbálták megszerezni mind a román, mind a magyar kormány támogatását. Azzal érveltek, hogy az így kiépítendő vonal lesz a legrövidebb összeköttetés a két ország között. Aurel Brote már említett útja során Bukarestben találkozott Alexandru Lahovary külügyminiszterrel, aki meglehetősen tartózkodó volt. Elmondta, hogy ők nem fektetnek különösebb hangsúlyt a Monarchiával való összeköttetésre. Az elsősorban Magyarország ügye, döntenie is a magyar kormánynak kell. Nekik azonban a felmerült lehetőségek – Vulkán és a Zsil-völgye vagy Vöröstorony és az Olt völgye – közül az előbbi a szimpatikusabb, mert a határ Târgu Jiutól csak 45 kilométer és a terepviszonyok is kedvezők, míg Râmnicu Vâlceától 63 kilométer és az Olt-völgy viszonyai is rosszabbak. Nem kecsegtette nagyobb sikerrel a korábbi miniszter, Dimitrie Sturdza sem. Ő egyenesen megmondta, hogy a román mezőgazdasági kivitel számára Ausztria–Magyarországot nem tartja alkalmas felvevőpiacnak, így inkább a feteșticernavodai híd felépítése és a fekete-tengeri összeköttetés megteremtése foglalkoztatja.¹³⁶

Nem maradt más hátra, a magyar kormányt, ebben az esetben Baross Gábort kellett meggyőzni. A két legfőbb lobbista Meltzl és Bethlen András gróf volt. Különösen Bethlen lépett fel határozottan, igaz kezdetben csak mérsékelt sikerrel. Baross a petrozsényi kőszénbányák megközelítését tartotta elsődlegesnek, míg a kato-

136 Wolff levele Meltzlhez, 1890. július 19. DJANSB Col. Fam. Bedeus, dosar 386. 315. f.

nák stratégiai okok miatt javasolták a vulkáni csatlakozás megépítését. Bethlen csak annyit tudott elérni, hogy végül a miniszter támogatta, hogy vármegyei költségen épüljön fel a vasút és erről a szükséges törvények megszülessenek.¹³⁷

Az alvinci vonal építői is szembesültek a pénzhiánnyal és az állami „szűkmarkúsággal”. 1895 elején Wekerle Sándor miniszterelnök még lehetségesnek tartotta, hogy az állam 2 millió forint államsegélyt adjon a vonal kiépítéséhez, bár ehhez a megyének és a városnak 600 000 forintot kellett hozzátennie.¹³⁸ A Bánffy-kormány viszont kezdetben nem vállalkozott a meglehetősen nehéz terepviszonyok közt haladó pálya finanszírozására, igaz, a vöröstoronyi vasútnak hajlandó volt biztosítani a kért államsegélyt. Végül aztán a szász képviselők intenzív lobbizása meghozta az eredményt és némi jogi csűrőssel az alvinci vonal kiépítéséhez is sikerült 2 millió forint államsegélyt kapniuk.¹³⁹

Még nehezebb helyzetben voltak a szentágotai vasút építői. Társaságuk még a pályafelmérés és kitzűzés költségeit sem tudta megszerezni, ezért az Univerzitás Hétfirák-alapjához, valamint újra a bankokhoz fordultak támogatásért.¹⁴⁰ Hiába vállalta a megye és a két város ebben az esetben is, hogy lejegyzí az alaptőke jelentős részét,¹⁴¹ államsegély nélkül ők sem jutottak előre. Mivel azonban a másik két vonal támogatásával az állami jóindulat keretei kimerültek, egy évtized alatt semmire sem jutottak. Végül a koalíciós kormány idején sikerült kivívniuk az áhított állami

137 Bethlen András gróf levele Meltzlhez, 1890. július 25. DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 386. 74. f.

138 Wolff levele Meltzlhez, 1895. február 1. DJANSB, Col. Fam. Bedeus 367. 18. f.

139 Wolff levele Meltzlhez, 1895. április 19. DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 367. 19. f. és Wolff levele Meltzlhez, 1895. szeptember 7. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 367. 17. f.

140 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 497. 116., 117. f.

141 Finanzplan. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 496. 17. f.

támogatást, főként az újegyházi kerület új képviselőjének, Gratz Gusztávnak a jóvoltából.¹⁴²

Bár a teljes építési költséget a szász bankok nem bocsáthatták a társaságok rendelkezésére, azért közvetve, különböző pénzügyi konstrukciók kialakításával segítették az építkezések finanszírozását. Az egyes koncessziós társaságokban rendszerint részvényeket jegyzett a vármegye és Nagyszében városa is. Ezeknek a kifizetésére nemritkán a helybeli bankok hiteleit használták fel.¹⁴³ Nemegyszer ennél jóval bonyolultabb pénzügyi tranzakciók segítségével járultak hozzá az építető társaságok likviditásának biztosításához.

Ennek jellegzetes példája az a terv, amelyet a szentágotai vasút építéséhez dolgoztak ki. A kiindulópont az a kavicsbánya, amelyet a koncessziósok a Szebentől délre levő Moichen község határában szereztek meg, hogy a töltésekhez szükséges kavicsot onnan szállíthassák a vonal kiépítéséhez. Még a bánya megnyitásakor szerződést kötöttek a megyével, hogy az útjavítási munkákhoz a kavicsbányából átalányárban szállítanak anyagot. A terv szerint ezt a járadékot venné át a Vereinsbank, az ötvenéves szerződést évi 9500 forintos jövedelemmel számolva, leszámítolva a járadékot. A 429 000 forintos összegért osztalékelsőbbségi részvényeket vásárolna a bank. Arra az esetre, ha az éves járadék nem érné el a 9500 forintot, a takarékpénztár és a földhitelintézet vállalna garanciát. Ennek fejében a Vereinsbank a 8000 forint feletti nyereséget a másik két bankkal egyenlő arányban megosztja, az ötven év lejártával pedig egyenlően osztozna a három bank a részvények jövedelmén. Emellett a maradék elsőbbségi részvényekért a két bank fizetne 71 000 forintot, 78%-os árfolyamon és 10 éves opciót kapnának a sínekért elzálogosított részvényekre.¹⁴⁴

142 A vonatkozó iratokat lásd DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 449., dosar 496. és dosar 497.

143 Wolff levele Meltzlhez, 1895. február 1., Col. Fam. Bedeus, 367. 18. f. és Finanzplan. DJANSB, Col. Fam. Bedeus dosar 496. 17. f.

144 DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 497. 135. f.

Nemcsak az derül ki az elképzelésekből, hogy milyen rossz anyagi helyzetben volt ekkor a vasútépítő társaság, hanem az is, hogy a pénzintézetek részvétele az ilyen méretű beruházásokban csak bonyolult manőverekkel volt megoldható. Egyúttal világos lehet az is, hogy a nagyberuházások, különösen azok egyidejű lebonyolítása, meghaladta a szász bankok lehetőségeit.

Hasonló szerepet játszottak a pénzintézetek a városi infrastruktúra fejlesztésében is. Az ország első vízierőművének felépítése, ehhez kapcsolódva az elektromos világítás bevezetése mögött ugyancsak megtaláljuk a szász bankokat. A lebonyolítás is hasonlóan alakult, ami nem meglepő, hiszen a koncesszió tulajdonosai közt, ahogy a nagyszeben-rășinari villamos esetében is, megint csak ott találjuk Wolffot és Thalmannt. Az utóbbi tevékeny szerepet vállalt a minisztériumi engedélyező okirat megszerzésében is. Az előmunkálatokat megint csak a takarékpénztár finanszírozta, 1891-ben a nyereségből 1000 forintot fordítottak előtanulmányokra. A következő évben 1200 forintért vettek egy dinamót, majd 1893-ban újabb 3000 forint támogatást folyósítottak. Ezen időszak alatt szerezte meg Thalmann és Wolff a villamos koncesszióját.¹⁴⁵

Időközben elkészült az első koncepció a finanszírozásról, amit hamarosan egy másik követett. Az első elképzelés szerint a város jegyzett volna 224 000 forintnyi törzsrészcényt, amit 414 000 forint osztalékelsőbbségi részvény egészített volna ki. A tervezet kidolgozói úgy számoltak, hogy a város a jegyzéshez a takarékpénztártól, a földhitelintézettől és a Vereinsbanktól vesz fel kölcsönt. A törlesztésére évi 12 167 forintot kell fizetnie, alig 1500 forinttal többet, mint az akkori gázvilágításra. Igaz, ezen felül kellett volna az elsőbbségi részvényesek felé 2-3 százalékos kamatgaranciát vállalni.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Wolff, 1892, 1-2.

¹⁴⁶ Uo. 12-13.

A terv elsősorban a garancia és a hiteltörlesztés egyidejű vállalásán bukkott meg. A végelegesített finanszírozásban már nem szántak ekkora szerepet a városnak. Eszerint egy 450 000 forintos alaptőkéjű társaság egyedül építené meg az erőművet, a város 3 százalékos (évi legfeljebb 15 000 forintos) kamatgaranciája mellett. Ennek, illetve egy meghatározott évi előlegnek a kifizetése fejében 50 év elteltével az erőmű és a világítás a városra száll. A részvényesek végleges kivásárlása pedig az évi 4500 forinttal feltöltött tartalékalapból történik.¹⁴⁷ A 450 000 forintos hitelt aztán egy az Albinából, a *Bodencreditanstalt*ból és a takarékpénztárból álló szindikátus folyósította, egyenlő arányban.¹⁴⁸ Végül a koncessziós társaság elnöke Wolff lett, alelnöke az Albina vezetője, Partenie Cosma.¹⁴⁹

Kisebbségi léptékű, de Nagyszeben fejlődése szempontjából hasonlóan lényeges volt a takarékpénztár szerepvállalása a városi modernizáció egyéb területein is. 1904-ben a takarékpénztár egy városi népfürdő (*Volksbad*) megvalósításába kezdett, összekötve azt egy szanatórium létesítésével.¹⁵⁰ A terv elsősorban Wolffhoz kötődött, aki személyesen felügyelte a megvalósítást. A fürdőhöz egy úszómedence, egy római és egy gőzfürdő, két forró- és meleglevető-kamra, két gőzkamra, egy masszázsszoba, pezsgő- és melegvíz-fürdők, hullámfürdő és elektromos fényfürdőfülkék tartoztak.¹⁵¹ A megvalósítás végül 425 000 koronába került, amit a takarékpénztár biztosított, a város csak az ingyenes vízszolgáltatást vállalta.¹⁵² Ugyancsak jelentős volt az intézet hozzájárulása a vízszolgáltató rendszer korszerűsítéséhez. 1909-ben az évek óta

147 Vorlage, 1893. Különösen figyelemre méltó, hogy az erőmű célszerűsége és ára körül kibontakozó vitában még a szerződések megkötése is a nyilvánosság bevonásával történt. Az iratokra lásd *Elektrizitätswerk*.

148 Klein, 1941.

149 Riemar-Nistor, 1981, 21.

150 Uo. 23–24.

151 Uo.

152 Göllner, 1973, 15.

tartó tifusz miatt átálltak az ózonos víztisztításra, amihez a takarékpénztár biztosította a forrást, igaz, éppen úgy, mint a népfürdő esetében, üzleti alapon, nem támogatás formájában.

Az ismertetett példák tükrében egyértelmű, hogy sokszor nem pusztán közösségi, hanem egyéni érdekekről is szó volt. A koncessziósok egyetlen esetben sem mondtak le a haszonról. Kétségtelenül nem dolgoztak kiemelkedő nyereséggel, de figyelembe véve azt is, hogy a vasútvonalak üzemeltetését szinte azonnal átadták a MÁV-nak, az elektromos műveket pedig „lízingelték” a városnak, valójában biztos pénzügyi befektetésekről beszélhetünk. A másik oldalon azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a pénzügyi feltételek megteremtésében igen jelentős szerepe volt a szász pénzintézetek iránti bizalomnak, vagy éppen a szász bankvezetők és politikusok befolyásának. Ezek a sokszor ambiciózus és korukat is megelőző projektek biztosan nem valósultak volna meg nélkülük, illetve a befolyásukat biztosító szász–magyar kiegyezés nélkül. Végül külön kiemelendő, hogy a városi önkormányzat hangsúlyos szerepe a fejlesztésekben jelezte, hogy azok a teljes városi közösség javát szolgálják, nem csak a szászokét. Ezt megerősítette egyébként az Albina bevonása is a finanszírozásba, vagy éppen Aurel Brote közreműködése az Alvincz–Vöröstorony vasút előkészítésében.

4.4.2. Városi, községi, egyházi beruházások finanszírozása

A szász pénzintézetek, mint azt megpróbáltam bemutatni, számos beruházás kivitelezésében vállaltak lényeges szerepet. Leggyakoribb hozzájárulásukat a nemzeti célkitűzések eléréséhez mégis az egyszerű hitelkapcsolatok jelentették. Számos köztisztviselőt, egyházközségeket és politikai községeket fűzött ilyen kötelek a bankokhoz. A rendelkezésemre álló anyagban főként a brassói takarékpénztár egyszerű hitelkapcsolataira vonatkozó adatok találhatóak. Figyelembe véve, hogy a vasútépítések önkormányzati

részének finanszírozásában milyen szerepet játszott a nagyszabeni takarékpénztár, nem megalapozatlan az a feltételezés, hogy ez az intézet is hasonló szerepet töltött be saját regionális működési körében.

A brassói takarékpénztár anyagából kiderül, hogy az egyház-községi testületek, presbitériumok meglehetősen gyakran fordultak hozzájuk hitelért. Leggyakrabban evangélikus testületek kopogtattak ilyen igénnyel, de nemegyszer más egyházak is próbálkoztak, tekintettel a bank működési területére mindenek előtt a Barcaság területéről, azon belül is elsősorban Brassóból.

Elsőként a bertalani egyházközség kapott 500 konvencióos forintnyi hitelt 1842. szeptember 10-én.¹⁵³ Később nem maradt ki a városi presbitérium sem (a Fekete-templom presbitériuma), amely például 1867. december 30-án 4000 forinthez jutott.¹⁵⁴ Nem sokkal korábban ugyanez az egyházközség kötött szerződést a bankkal a *Fensterrecht* (az egyes szomszédos ingatlanokon kialakítható ablakokra vonatkozó jog) gyakorlásából származó bevételek elzálajosításáról.¹⁵⁵ 1872-ben ismét a takarékpénztárhoz fordultak. Ekkor két, összesen 13 100 forint becsértékű házingatlant ajánlottak fel fedezetül. A takarékpénztár további feltételül szabta, hogy ne csak a presbitérium, hanem a *Bezirkskonsistorium* (egyházkerületi konzisztórium) is engedélyezze az üzletet, az egyik házhoz még negyven négyszögölnyi területet csatoljanak hozzá, mindkét házat biztosítsák 2000, illetve 800 forintra, és a tőke amortizációja egy százalék legyen.¹⁵⁶ Mindez elsősorban azért érdekes, mert mutatja, hogy a takarékpénztár az egyházközségekkel szemben sem volt különösen engedékeny, ha hiteleinek visszafizetéséről volt szó.

153 „Kapitalienbuch”, DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 4.

154 1867. december 30. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 2/1867.

155 1867. július 6. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 2/1867.

156 Ig. jkv. 1872. március 10. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 1/1872.

A későbbiekben aztán már inkább a külvárosok és a környékbeli falvak evangélikus egyházközségei nyújtották be igényeiket, nem pedig a viszonylag gazdag városi közösség. Több ízben is hitelért folyamodott a bertalani,¹⁵⁷ a neustadti,¹⁵⁸ a honigbergi,¹⁵⁹ a heldsdorfi,¹⁶⁰ a brenndorfi,¹⁶¹ a petersbergi¹⁶² és a sárkányi.¹⁶³ Az 1890-es évektől kezdve a takarékpénztár hajlandó volt egyedi elbírálás alapján preferenciális bánásmódot érvényesíteni az egyházi testületekkel szemben, betéteikre és hiteleikre kedvezményes kamatozást elfogadni.¹⁶⁴

A század vége felé, a mérlegfőösszeg növekedésével párhuzamosan egyre több ízben fordul elő, hogy nem csak az evangélikus egyházhoz tartozó egyházközségek jutnak nagy összegű hitelhez. Az elsők közt említendő a brassói ortodox egyházközség, amely 1894. márciusában 25 000 forint hitelt kapott.¹⁶⁵ 6000 forint hitelt kért a sepsiszentgyörgyi izraelita hitközség is 1895 folyamán.¹⁶⁶ Ennél is nagyobb összeghez, 75 000 koronához jutott hozzá az izraelita hitközség 1906 januárjában.¹⁶⁷ Végül említést érdemel,

157 Lásd pl. Ig. jkv. 1871. november 23. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 1/1871, 1883. április 16. 1883. augusztus 17. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, Index 1875-1885. 4/1875;

158 Pl. 1891. július 17., 1893. május 6., 1893. július 24. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886-1898.

159 Pl. Ig. jkv. 1872. március 10. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 1/1872.

160 Pl. 1895. július 25. DJANBV fond 148. „Sparkassa” Index 1886-1898.

161 Pl. 1893. március 17., 1893. április 18. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886-1898.

162 Pl. 1869. április 9. DJANBV fond 148. „Sparkassa” 2/1867; 1886. október 7., 1886. október 10., 1893. április 4. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886-1898.

163 Pl. 1888. szeptember 27. DJANBV fond 148. „Sparkassa”; Index 1886-1898.

164 A kedvező betéti kamatra lásd a brassói városi egyházközség esetét, amikor 1 százalékkal magasabb betéti kamatot szavaztak meg nekik: 1893. március 17. DJANBV fond 148. „Sparkassa”; Index 1886-1898. A kedvező hitelkamatra példa: a neustadti egyházközségnek 1893-ban két ízben is mérsékeltek a kamatot. L. 1893. május 6., 1893. július 24. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886-1898.

165 1894. március 3. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886-1898.

166 1895. június 1. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886-1898.

167 1906. január 16. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1899-1941. Registre 31.

hogy 1910 októberében már a debreceni izraelita egyházközség is megjelent az ügyfelek közt.¹⁶⁸

A takarékpénztár az egyházakkal kialakított üzleti kapcsolataiban nem zárkózott el egyetlen megkereséstől sem. A százszázalékos azonban ebben az esetben is kivételezett helyzetben voltak. Kezdetben csak arra számíthattak, hogy gyakori megkereséseikre az intézet a feltételek teljesítése esetén pozitívan reagál. Később már abban is bízhattak, hogy a bank vezetése különböző kedvezményekben részesíti őket. A kedvezmények azonban többnyire csak addig terjedtek, ameddig nem veszélyeztették a bankok stabilitását. Következményük többnyire a nyereség elmaradása vagy csökkenése volt, nem pedig veszteség. Ez a kapcsolatrendszer már megfelelt annak, amelyet az egyes Raiffeisen-egyletek alakítottak ki a falvak egyházközségeivel. Elmondható tehát, hogy a századfordulóra a szász bankrendszer az egyház és az egyes egyházközségek szilárd pénzügyi támasza lett, erősítve ezzel a nemzeti intézményrendszert.

Az egyházközségekkel kialakított korrekt és a századforduló tájától immár preferenciális kapcsolatokban nagyobb problémák egyetlen esetben sem adódtak. A hitelek visszafizetése megfelelően történt, a fedezetek biztonságot adtak. Nem így a politikai községek, illetve önkormányzati testületek esetében. Ezek hitelezése nem kevés gondot jelentett a takarékpénztárnak. Meglepő módon nem elsősorban a kisebb települések számára nyújtott kölcsönök bizonyultak problémásnak, ezek visszafizetése többnyire az elvárt módon történt. Ehhez persze hozzájárult az, hogy ezek a kölcsönök viszonylag kis összegűek voltak, és az is hogy a községek költségvetési önállóságát korlátozták a jogszabályok, ezen belül a hitelfelvételt vármegyei engedélyhez kötötték. Bár ez az eljárás kétségtelenül csökkentette a politikai közösség önállóságát, viszont nagyon sok esetben kockázatcsökkentő tényező is volt.

168 1910. október 13. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1899–1941. Registre 31.

Kezdetben elsősorban a környékbeli települések voltak a Brásói Általános Takarékpénztár ügyfelei közt. Tartlau¹⁶⁹ két ízben 10 000, illetve 15 000 forinthez jutott; Petersberg 1877-ben 2800, 1883-ban 3000 forintot vehetett fel;¹⁷⁰ Marienburg 1881-ben 6000 forintért folyamodott.¹⁷¹ A szokásosnál jóval nagyobb összeget kapott Nussbach. A kérelem 21 000 forintról szólt, amelynek zálogául a községi birtokokat ajánlották fel. A legelőt 10 000 forint értékben – ennek tiszta hozama évenként 457,44 forint volt –, valamint a *Schifferloch*, a *Tuchteingraben* és a *Rothe Mühle* erdőrészeket, összesen 47 000 forint értékben, 1062,99 forint éves jövedelemmel. Mindehhez megszerezték a megye jóváhagyását, miközben a bank felkérte a megyei főerdészt az erdőrészek felértékelésére.¹⁷²

Természetesen a takarékpénztár működési területének földrajzi kiterjesztésével a környék nem százsz településeinek is lehetősége nyílt hitelekért folyamodni. A hitelezett községek közt volt többek közt Barót, három ízben összesen 28 000 forinttal,¹⁷³ Sárkány,¹⁷⁴ sőt a messzi Sohodol¹⁷⁵ község és Gyergyószentmiklós¹⁷⁶ is. A Barcaságból hitelt kapott Rothbach,¹⁷⁷ Türkös,¹⁷⁸ Bácsújfalu,¹⁷⁹ Zernyest.¹⁸⁰

169 Pl. 1868. augusztus 28., 1874. november 11. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 2/1867.

170 1877. november 23. 1883. május 21. 1883. június 15., DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875, Index 1875–1885.

171 1881. június 22. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875, Index 1875–1885.

172 Ig. jkv. 1881. január 5., DJANBV fond 148. „Sparkassa” 1/1881

173 1895. január 31., 1896. július 23., 1897. március 4. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886–1898.

174 23 000 forintot kért, 1894. december 11. DJANBV fond 148., Index 1886–1898.

175 Az iratokból nem dönthető el, hogy vajon a Hunyad megyei vagy az Alsó-Fehér megyei Sohodolról van-e szó. 1897. július 7. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886–1898.

176 1895. június 25. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886–1898.

177 8000 forintot, 1898. március 4. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886–1898.

178 1891. december 2. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886–1898.

179 1896. március 19. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886–1898.

180 1896. március 19. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Index 1886–1898.

A századelőn még ennél távolabbi kapcsolatok is kialakultak. A bank működési területe ekkor már kiterjedt egész Erdélyre, a Bánságra és a Partiumra, sőt a Hajdúságra is. A Debreceni Hitelbankkal kialakított szoros kapcsolattól nem függetlenül Debrecen városa is az adósok közé került. Ebben az esetben nem elsősorban működési hitelről volt szó, hanem engedményezési üzletek révén bizonyos városi követelések likviditásának növeléséről. Több ízben összesen 4 millió korona értékű engedményezés történt úgy, hogy emellett egy már engedélyezett 2,2 milliós tétel lebonyolítására végül nem is került sor.¹⁸¹

A legproblémásabbnak a Brassónak nyújtott hitelek bizonyultak. Mivel a takarékpénztár működésének első szakaszában szervezetileg is összefonódott a várossal, nem kerülhette el, hogy rendszeresen a magisztrátus és a közösség rendelkezésére álljon. Ugyanakkor a prűdens működés feltételeitől ilyen esetekben sem tekinthettek el, ezért a város és a pénzügyi kapcsolat nem alakult konfliktusmentesen. Az első hitelek a város 1849-ben vette fel. Ez a harci cselekmények és a menekülés miatt rendkívül nehéz év volt. Összesen 4300 konvenció forintot kaptak, amiből a visszafizetések után, 1850. május 11-ig 2958 forint tőke- és 103 forint 46 krajcár kamatkövetelés maradt.¹⁸²

Az eredetileg egyedinek szánt hitelfelvétel az 1850-es évektől rendszeres gyakorlattá vált, és az igénybe vett hitelek összege is egyre nőtt. 1858. június 4-én 5000 (osztrák értékű) forinthez jutott a közösség.¹⁸³ 1861-ben már 12 000 forintos váltó kiállításáért juthattak hitelhez. Ez a kezdete a város nagymértékű eladósodásának a takarékpénztár felé.¹⁸⁴ 1867 júniusában az említett 12 000 forintos váltó mellett összesen még 20 000 forintnyi követelés vált

181 1910. október 21., 1913. április 5., 1913. május 6. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 31., Index 1899–1941.

182 „Kapitalienbuch”. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, Registre 4.

183 Uo.

184 1867. július 18. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”, 2/1867. Index 1867–1874.

esedékessé. A város azonban nem volt képes ezek teljesítésére és újabb haladék után, két évvel később a váltók helyett kötelezvényt kívánt kiállítani.¹⁸⁵ A növekvő eladósodás a város számára sem volt egyértelműen pozitív, hitelképességét jelentős mértékben ronthatta. A bank pedig csapdába került, hiszen kénytelen volt futni a pénze után. Az egyre emelkedő hitelösszeg, amely immár a város oldalán sem beruházásokban hasznosult, egyéb produktív lehetőségek finanszírozását is nehezítette.

A két fél viszonya a következő évtizedben csak romlott. A hitelösszegek nőttek, ám közben a közigazgatás és a takarékpénztár átalakulása miatt megszűnt a város intézményes befolyása a pénzügyre, ezért a bank egyre határozottabban léphetett fel saját érdekeinek érvényesítésére. Amikor 1878 szeptemberében a város újabb 110 000 forint hitelért folyamodott,¹⁸⁶ a takarékpénztár 60 650 forintnyi korábbi hitel jelzálogi biztosítását, valamint 4000 forint kamat megfizetését szabta a folyósítás feltételéül.¹⁸⁷ A város sem hagyta magát és emelt az igényein, 140 000 forintot megjelölve új hitelösszegként, továbbá kérve egy 9000 forintos törlesztés határidejének meghosszabbítását.¹⁸⁸

Végül a következő év tavaszán jóváhagytak egy 130 000 forintos kölcsönt,¹⁸⁹ de a 60 000 forintos hiteltartozás ügye nem került nyugvópontra. Annak visszafizetése vagy jelzálogi biztosítása 1880 végétől újra a két fél közti tárgyalások tárgyát képezte.¹⁹⁰ Mivel a városnak továbbra is pénzre volt szüksége, a következő hitelkérelmek elbírálása kapcsán rendre napirendre került ennek a hitel-

185 1867. június 6. 1869. június 23. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 2/1867, Index 1867–1874.

186 1878. szeptember 13. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875. Index 1875–1885.

187 1878. november 18. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875. Index 1875–1885.

188 1878. december 21. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875. Index 1875–1885.

189 1874. április 2. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875. Index 1875–1885.

190 1880. december 28. 1881. január 5., 1881. április 30. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875. Index 1875–1885.

ügyletnek a rendezetlensége.¹⁹¹ Az elkövetkező évek fejlesztései során – a város többek közt gyalogsági kaszárnya és a vicinális vasút építéséhez keresett forrásokat – a takarékpénztár egyre kevésbé tűnt hajlandónak, hogy a még vissza sem fizetett hitelek mellett újabbakat nyújtson.¹⁹² A bank ellenkezésének és fenntartásainak leküzdésére végül már az is felmerült a város részéről, hogy a takarékpénztár delegáljon valakit a városi képviselő-testületbe, aki figyelemmel kísérheti az üzleteket és a beruházásokat.¹⁹³

Időközben az is kiderült, hogy a városnak is vannak lehetőségei a nyomásgyakorlásra. A takarékpénztár meg akart szabadulni a kórház támogatására vonatkozó, az alapításkor a statútumokban vállalt kötelezettségétől.¹⁹⁴ Az alapszabályok értelmében a mindenkori nyereség negyedét kellett a kórháznak adományoznia, ezzel ellentételezve a közösség alapításkor elhelyezett 400 konvenció forintnyi betétjét. 1835-ben a városi közösség támogatása elengedhetetlen volt a sikeres induláshoz, de ahogy nőtt a nyereség, egyre kevésbé tűnt értelmesnek, hogy az alacsony összegű betét kamataként annak sokszorosát fizessék ki, egyéb támogatásoktól jelentős összeget elvonva. Ezért a bank vezetői egyszeri, nagyobb összeget (15 000 forint) javasoltak megváltásként, amit azonban a város visszautasított.¹⁹⁵

A két fél közt kialakuló vitában a takarékpénztár minden eszközt bevetett céljának elérésre. Visszatartották az 1891-es és 1892-es nyereségrészt,¹⁹⁶ majd végső eszközként felmondtak 230 000 forint értékű hitelt is.¹⁹⁷ Ez már hatott és létrejött a végső

191 1884. október 22. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 4/1875. Index 1875–1885.

192 1886. április 15., 1888. május 16. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

193 1888. május 16. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

194 1889. július 23., 1891. július 17. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

195 1892. április 26. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

196 1892. szeptember 23., 1893. január 12. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

197 1892. július 7. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, Registre 18. Index 1886–1898.

megállapodás. A megváltási összeget 40 000 forintra növelték, az elmaradt kétéves nyereségrészt kifizették, cserébe a város beleegyezett a statútumok módosításába. A város ráutaltságát a takarékpénztár ez sem csökkentette, és már nem sokkal később újabb hitelkérelem érkezett. Ezúttal 110 000 forintot kértek egy mézsárszék felépítéséhez.

Látható tehát, hogy bármennyire is hasznos volt a városnak a takarékpénztár közelsége, a banki működés biztonságát még az egybként sokáig privilegizált partnerrel szemben is érvényesíteni kellett. A takarékpénztár álláspontjának értékelésekor azt is figyelembe kell venni, hogy egyéb üzletei és vállalt kötelezettségei, küldetése mellett egyedül nem volt képes a városi modernizáció finanszírozására. A megoldást nehezítette az is, hogy a bank nem oldotta meg a hosszú lejáratú források bevonását. Ezért nem volt lehetősége arra, hogy a betétesek veszélyeztetése nélkül kössenek le sokkal nagyobb összeget a rövid lejáratú kötelezettségeinek teljesítésével rendszeresen elmaradó város számára.

4.4.3. A pénzügyi intézmények az Univerzitás és az egyház pénzügyeinek rendezésében. Tizedmegváltás, a „Hétbírák erdei”

Nem csupán az egyes települések számára nyújthattak hiteleket és biztosíthattak pénzügyi szolgáltatásokat a szász pénzügyi intézmények, köztük a Raiffeisen-egyletek is. Ügyfelük lehetett az egyház legfelsőbb irányítótestülete, a Landeskonsistorium valamint az Univerzitás is. Mindkét intézmény jelentős vagyonnal rendelkezett, az egyház ingatlanokkal és a tizedmegváltás során kapott államkötvényekkel, az Univerzitás mindenekelőtt hatalmas ingatlanvagyonnal. Ennek legjelentősebb része az ún. „Hétbírák erdeje” volt, hatalmas kiterjedésű, összefüggő erdőterületek a Szebeni és a Fogarasi-havasokban.

A dualizmus időszakában, amikor az egyháznak és az Univerzitásnak kellett vállalnia a nemzeti jelentőségű intézmények,

mindenekelőtt az oktatás finanszírozását, a kevéssé mobil vagyonelemek likviddé tétele, illetve jövedelmezőségük javítása jelentette a legnagyobb kihívást. Ennek a problémának a megoldásához járulhattak hozzá a szász bankok is.¹⁹⁸ Mivel tőkeerejük ekkora üzletek lebonyolításához nem lett volna elég, ezért elsősorban a gazdasági életben kialakított kapcsolataikat állíthatták az ügyszolgálatába, és csak másodsorban nyújthattak pénzügyi segítséget.

A tizedmegváltási kötvények és a Hétbírák erdejének ügye is a századfordulón került napirendre. Az egyház birtokában lévő tizedmegváltási kötvényeket még konvenciók forintban és alacsony kamattal bocsátották ki. Az aranyvalutára való áttérést követően merült föl, hogy konvertálni, illetve tőkésíteni kellene azokat vagy egy részüket, együtt a többi, egyházi kézben lévő értékpapírral. Az ügylet várható nagysága miatt szóba sem kerülhetett, hogy ezt a szász bankok egyedül tegyék. Nem tűnt viszont lehetetlennek, hogy képesek erre a célra megszervezni egy szindikátust. A tervről Müller püspök folyamatosan konzultált Meltzllel és Wolff-fal, két legfontosabb gazdasági tanácsadójával, akik nem értettek mindenben egyet.¹⁹⁹

Először a Magyar Általános Hitelbankot keresték meg az ajánlattal, amelyben jelezték, hogy a szindikátusból a szász pénzüintézetek is kivennék a részüket 500 000 forinttal. Amikor azonban kiderült, hogy a feltételek még nem tisztáztak, sőt Wolff és Meltzl nem is ért egyet az üzletben való részvétel szükségességében, illetve hasznában, a püspök időlegesen elbizonytalanodott.²⁰⁰

198 Jellemző például, hogy a 35 000 hold kiterjedésű, 22 000 hold erdőt magában foglaló „Hétbírák” vagyonának jövedelme évente csak 50 000 forint volt a századvégen. Klein 1941, 32.

199 Albert Arz v. Straussenburg levele Meltzlhez, 1902. április 6. Nagyszeben, DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 11. f.

200 Uo. A gondot leginkább az jelentette, hogy nem tisztázták, mekkora összegre szóló kötvénycsomagot adnak át, mi történik a takarékpénztár és az Univerzitás papírjaival és mekkora lesz az új kötvények kibocsátási árfolyama.

A nyár folyamán több más pénzintézettől is ajánlatot kértek a kötvények egy részének tőkésítésére. Köztük a bécsi *Union Bank*-tól,²⁰¹ a *Nieder-Österreichische Landes-Hypothekenkreditinstitut*tól, a Pesti Hazai Első Takarékpénztártól,²⁰² a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól²⁰³ és Magyar Jelzáloghitelbanktól.²⁰⁴ Az ajánlat tárgyát egy 45-50 000 koronás éves járadék 50 évi elzálogosítása képezte. A válaszok nem voltak túl biztatók. Az *Union Bank* bejelentette, hogy ilyen ügyletekben nem versenyezhet azokkal a magyarországi pénzintézetekkel, amelyek kedvezményeket élveznek erre a tevékenységre, és a Magyar Jelzáloghitelbankot ajánlotta. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank pedig 10 000 forintos járadék kapitalizálását vállalta 50 évre, 189 400 korona készpénz kifizetésével, ami 4,75 százalékos kamatot jelentett.

Szintén főként a kapcsolataikat tudták kamatoztatni a bankok illetve vezetőik a „Hétbírák erdeinek” hasznosítása során is. Először 1899-ben merült fel komolyan, hogy az alacsony jövedelmű birtokokat jobban is hasznosítani lehetne. A terveket ösztönözte az ország iparosítását támogató kampány is.²⁰⁵ Wolff elérkezettnek látta az időt, hogy főként az erdőbirtokok kiaknázására a német tőke bevonásával kezdeményezzen ipari alapításokat. Ennek érdekében Meltzllel együtt Németországba utazott, hogy befektetőket keressen. Az útra három memorandumot is vittek magukkal.²⁰⁶

201 Albert Arz v. Straussenburg levele, 1902. augusztus 11. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 18. f.

202 Albert Arz v. Straussenburg levele, 1902. augusztus 11., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 17. f.

203 Albert Arz v. Straussenburg levele, 1902. augusztus 11., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 19. f.

204 Albert Arz v. Straussenburg levele, 1902. augusztus 11., DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 371. 16. f.

205 Wächter, 1940, 74.

206 Denkschrift über die Gründung deutscher Industrie- und Handels in Siebenbürgen, Gründung deutscher Fabriken in Siebenbürger Sachsenlande, Erwerbung von Eisen- und Kohlenwerken in Siebenbürgen. Wächter, 1940, 74.

A fogadtatás egyáltalán nem volt kedvező. A *Deutsche Bank* igazgatója, dr. Georg Siemens csak akkor vállalta volna a részvételt, ha a kockázatokat megoszthatja egy másik németországi bankkal.²⁰⁷ Wolff és Meltzl ezt követően felkereste a *Bayrische Bankot*, amely elvállalta a „bizalmi kéz” szerepét.²⁰⁸ A tervek szerint 3 millió korona alaptőkével alapítottak volna egy vállalkozást, egyenlő pénzügyi intézetek közti részesedéssel, de végül nem kaptak kormányzati engedélyt.²⁰⁹

A két esetet összehasonlítva arra is felfigyelhetünk, hogy pénzügyi tranzakciók lebonyolításában elsősorban a Monarchiában működő intézetekkel számoltak, befektetéseket inkább a németországiaktól vártak. Mindez nem lehetett független attól, hogy Németországban ekkor már kialakult egy sajátos banktípus, a befektetési bank, amely főként ipari befektetésekkel, alapításokkal foglalkozott.

Az erdőbirtokok problémája természetesen nem oldódott meg magától. Jövedelmezőségük, főként a kiaknázás alacsony intenzitása és a haszonhoz képest magas fenntartási költségek miatt, továbbra is alacsony maradt, bár jelentősen nőtt. 1890-ben 20 280 forint támogatást tudtak folyósítani belőle, 1900-ban 92 960 koronát (46 480 forint). Végül nyilvános ajánlatkérés útján sikerült az erdőségek kitermelését (Lotru-erdő) értékesíteni. A kitermelés jogát egy trieszti magyar–olasz cég, az *Erste Ungarisch-Italienische Forstindustrie* szerezte meg, amelyik vállalta, hogy 1907-től évi 375 000 koronát fizet.²¹⁰ Ezzel a „Hétbírák” vagyonából folyósítható támogatások összege megnégyszereződött.

Ebből összesen 150 000 korona jutott az ortodox, görög katolikus, református és katolikus egyházaknak, mindenekelőtt iskolai célokra, ami a teljes összeg 40%-a. Úgy tűnik, a bővülő pénzfor-

207 Uo.

208 A párost fogadta Lajos bajor királyi herceg is. Uo. és Klein 1941, 33. skk.

209 Klein, 1941, 32. skk.

210 Uo.

rások nagylelkűbbé tették a szászokat, hiszen szemben az 1885-ös 15,2%-kal végül az összes rendelkezésre álló forrás több mint 27%-a jutott más felekezeteknek, nemzetiségeknek.²¹¹ Különösen figyelemre méltó a katolikus intézményeknek juttatott összegek növekedése, illetve a szászvárosi Kuún István-féle református gimnázium támogatása. Ez utóbbi évi 30 000 koronás támogatásával a legjobban dotált intézmények közé került.²¹²

4.5. Támogatások

A jelentősebb szász pénzügyintézetek mindegyike a kezdetektől törekedett arra, hogy a nyereség egy alapszabályokban meghatározott részét jótékony közcélokra fordítsa. Idővel ez az arány egyre nőtt. Ezt mindenekelőtt az tette lehetővé, hogy a pénzügyintézetek jelentős része a századforduló körül korlátozta az osztalék mértékét. Rendszerint a legmagasabb betéti kamat mértékével megegyezően limitálták és a felszabaduló nyereségrészt is a közcélú alapba irányították. A két nagy takarékpénztár esetében az alapszabályok már az alapításkor hasonló megkötést tartalmaztak, a részvénytársasági átalakuláskor pusztán a jogtechnikai megoldásokat kellett megváltoztatni. Ráadásul esetükben az alacsonyan megállapított alaptőke amúgy is minimálissá tette a nyereségből osztalékra fordítandó részt.

A két nagy takarékpénztár esetében már a korai időszakban kirajzolódnak a támogatáspolitikai későbbi fő irányjai. A szebeni

211 Az adatokat az alábbi kiadványok alapján számítottam ki: *Rechenschaftsbericht der saechsichen Nationsuniversitaet für das Jahr 1885*, *Rechenschaftsbericht der saechsichen Nationsuniversitaet für das Jahr 1910*.

212 Bár messze nem volt ilyen jelentőségű, természetesen létezett fordított üzleti kapcsolat is az intézmények közt. Az Univerzitás és a *Landeskonsistorium* számos alkalommal viszonylag nagy összegben vásárolt a pénzügyintézetek által kibocsátott értékpapírokból. Egy 1896 októberében készült kimutatás szerint az Univerzitás vagyonából 420 200 forintnyit tettek ki a takarékpénztárak és a földhitelintézet különböző kibocsátású záloglevelei. Az 1896. október 29-én készült kimutatás megtalálható: DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 293. 10. f.

intézet összes nyeresége 1848-ig 32 209,35 forint volt, ennek negyedét – 8052 forintot – fordítottak igen változatos jótékony célokra. 1844-ben a löportorony áthelyezését támogatták 867 forinttal azzal a feltétellel, hogy a munkálatok már tavasszal megkezdődnek.²¹³ 1845-ben a *Bürgerschule* (polgári iskola) vagy *Gewerbeschule* (ipariskola) támogatására adományoztak 1000 forintot. Ennek felét a működési feltételek megteremtésére használhatták fel, másik felét a takarékpénztárban tőkésítették és a kamatokat a technikai oktatás bevezetésére szánták. Ezen kívül 257 forintot fordítottak a *Bürgerverein* (Polgári Egylet) által alapított vasárnapi iskola támogatására.²¹⁴ 1846-ban 1500 forintot tőkésítettek és kamatait, évi 75 forintot a nemrég alapított Tornaegylet (*Turnanstalt*) tanárának fizetésére ajánlották fel. A maradék 19 forintot Herbert 30 forintra egészítette ki és felajánlotta a josephstadi (Nagyszében külvárosa) népiskola szegény diákjainak, hogy abból lábbelit vegyenek és így tudjanak iskolába járni.²¹⁵ 1847-ben 2000 forintot ajánlottak fel a *Turnanstalt* új épületének megkezdéséhez. A következő évben elhatározták, hogy a nyereség egy részét és a tartalék felhasználható pénzét, összesen 8000 forintot az épület megvételére fordítják. Az épületet a *Turnanstalt* fennállásáig évi 200 forint bérleti díjért (vagyis 5 százalékos kamatra) használatba adták. A fennmaradó 960 forintot egy a *Kirchhof* és a kis terek közti átjáró megteremtésére szánták. Az itt lebontandó sarokház (*Eckhaus zu den lustigen Bauern*) megvásárlására ajánlották fel, a kifizetés feltételeként a bontás megkezdését jelölték meg. Végül Herbert ismét felajánlott 20 forintot a szegény gyerekeknek cipővásárlásra.²¹⁶

213 A löportorony korábban a városfal egyik tornya volt, amit a falon kívülre helyeztek át. Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1844. 11. sz., február 6.; Die Hermanstädter Allgemeine Sparkasse. *SB* 1845. 62. sz., augusztus 8.

214 Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1845. 13. sz., február 14.

215 Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1846. 13. sz., február 13.

216 Tudósítás a közgyűlésről. *SB* 1848. 16. sz., február 24.

A brassói takarékpénztár alapszabálya kikötötte, hogy a nyereség egynegyedét a város kórházi alapjába kell befizetni. A bank nyeresége kisebb volt nagyszebeni társánál, 1838-tól 1847-ig is csak hozzávetőleg 22 200 forintot tett ki. Ennek negyede, mintegy 5500 forint gazdagította a kórházi alapot, amely igen jelentős összegnek számított, 1847-re az eredeti 400 forint több mint 13 szorosát tette ki. A támogatás jelentőségét érzékelték az intézet vezetői is, abban bíztak, hogy hamarosan a takarékpénztár lehet a kórház finanszírozója.²¹⁷ Ez az elképzelés végül nem valósult meg, de a százas tanács 400 forintjának elhelyezése így is kiváló döntésnek bizonyult a város részéről.²¹⁸ Bár a nyereség felhasználása a brassói bank esetében elméletileg kötött volt, szükség esetén megoldást találtak egyéb közhasznú célok támogatására is. Az 1844. június 30-i tűzvész után például azonnali segílyt – ekkor 500 forintot – utaltak ki.

A később alapított intézetek egy része is felvette alapszabályaiába a jótékony célok támogatását. A földhitelintézet statútumaiba az került, hogy nyereségének 10 százalékát a *Landwirtschaftsverein* kapja meg. Meltzl igazgatósága idején született döntés arról, hogy a nyereségből immár 40 százalékot fordítsanak jótékony célokra, nem sokkal kevesebbet, mint a takarékpénztár 50 százalékos aránya.²¹⁹ Hasonlóképpen jártak el a kisebb városi pénzüzetek is.²²⁰ A jótékony célok támogatásának alapja minden esetben

217 Tudósítás a közgyűlésről. SW 1839. 4. sz., január 24.

218 Még inkább kiemeli a támogatás jelentőségét, ha megvizsgáljuk helyét a kórház forrásai közt. Az intézmény bevételei közt a *Stadtallodialcasse* évi 2253 forintos támogatása volt a legjelentősebb. Ezt követték a betegek befizetései, majd a *Sparcassa* hozzájárulása. Az összes bevétel évente 4500-5000 forintot tett ki. Az 1841/42-es évben a bevételek 10,75 százaléka származott a takarékpénztártól, 1845/46-ban már 16,7 százaléka. SW 1843. 64. sz., augusztus 10.; SW 1847. 58. sz., július 22.; a kórház egészségügyi jelentőségét mutatja, hogy 1842/43-ban 294 beteget kezeltek, 234 férfi és 33 nő gyógyultán távozott. 11-en orvosi kezelés alatt maradtak. A kezelések során 9 nagy és 20 kisebb operációt végeztek. Vö. SW 1844. 7. sz., január 21.

219 Jekelius, 1907, 127.

220 Lásd pl. Zeigel, *63 Jahre*, Tobie, 1922.

ugyanaz: a tulajdonosok számára fizetett nyereségrész korlátozása, lemondásuk a személyes haszonról. Az alacsony osztalékráta tette lehetővé, hogy a viszonylag alacsony nyereségarány mellett is nagy összegekkel támogassanak közösségi célokat.

A támogatások folyósítása hamarosan társadalmi elvárássá lett, szaporodtak az intézetek vezetőihez intézett, támogatást kérő levelek. Ezért a brassói takarékpénztár megkísérelte bővíteni mozgásterét. Az 1868-as alapszabály-módosítás során átalakították az alkalmazottak javadalmazásának rendszerét, megszüntették a nyereség negyedét kitevő éves jutalmazást, és rendszeres fizetésre tértek át. Az így felszabaduló összeget szintén közcélokra fordítandónak minősítették. 1883-ban elhatározták, hogy a tartalékalap nyereségéből esetenkénti közgyűlési felhatalmazással szintén jótékony célokat támogatnak.

Végül, amint láttuk, 1893–1894-ben sikerült megállapodni a várossal, hogy egy utolsó jelentős összeg kifizetésével az intézet egyszer és mindenkorra megváltja a további támogatást.²²¹ A változások magukban is növelték a közcélra fordítható összegeket. Ehhez járult még a zálogleveleken realizált egyre nagyobb nyereség is. Az 1860-as évek 5000–8000 forintos eredményei az 1880-as évekre 30 000–35 000 forintra nőttek, a századfordulóra meghaladták a 80 ezer forintot, 1910-re pedig már 150 ezer forint (300 ezer korona, 1 osztrák értékű forint = 2 korona) felett jártak.²²² Ezzel megnövekedett az évente elosztható összeg is, ami a támogatott intézmények számának emelését is maga után vonta. Mindez azonban már nem a teljes közösség iránti felelősségen nyugodott, hanem egyre inkább a szász nemzet jövőjéért hozott áldozatok vállalása motiválta.

A pénzügyi lehetőségek kibővülése lehetővé tette a jótékony és közcélok támogatásának jelentős bővítését is. Közben azonban a társadalmi-gazdasági átalakulás miatt a társadalmi intézmény-

²²¹ Vö. Thör, 1910.

²²² Uo.

rendszer is bonyolultabb lett. Az intézmények száma, nem utolsósorban az egyes nemzeti közösségek között kialakuló párhuzamosságok miatt megsokszorozódott, finanszírozásuk átalakult, az igények is sokkal nagyobbak lettek. Ilyen körülmények közt a támogatások elosztása már egyértelmű értékpreferenciákat tükrözött, és kijelölte a takarékpénztár helyét a százszok intézményrendszerében.

A támogatások legnagyobb része hagyományosan az egyháznak és oktatási intézményeinek jutott. Amikor a nyereség kisebb volt, akkor koncentráltan, egy-egy intézményt segítettek annak ellenére, hogy időről időre kérések érkeztek az ország minden részéből éppúgy, mint Brassóból és a Barcaságból.²²³ Az 1860-as évektől évtizedekig a leányiskola építésére fordították a rendelkezésre álló összeg oroszlánrészét. Emellett általában az egyes egyházközségek kisebb kiadásait állta az intézet. Példaként említhető, hogy 1880-ban a bolgárszegi evangélikus egyházközség iskolai alapja 50 forintot kapott, majd ugyanők 1881-ben 150 forintot.²²⁴

Amikor az 1880-as évek második felétől megnőtt az elosztható összeg, újabb oktatási-nevelési és kulturális intézmények állandó, igaz, csak részleges finanszírozását vállalta fel a bank. 1891-ben például a rendelkezésre álló 17 342,53 forint nyereséget a következőképpen osztották el: brassói evangélikus egyházközség összesen 11 000 forint templomjavításra, iskolai célokra, iskolapénz

223 Pl. 1879-ben az árvíz sújtotta miskolci evangélikus egyházközség, 1880-ban a budapesti rokkant honvédelap, az Országos Árvaegylet, 1882-ben a Magyar Országos Iparegylet, a pesti Evangélikus Árvaházeget, 1883-ban a somogyi református gimnázium, az OMGE, az aradi takarékpénztár a vértanúk emlékművére, 1884-ben az MTA egy magyar kereskedelmi szótárra, a budavári honvédelmi szorgalmazói, vagy éppen egy temesvári társaság a magyar nyelv terjesztéséért fordultak támogatásért a takarékpénztárhoz. Vö. Ig. jkv. 1879. január 24. DJANBV, fond 148. 1/1879; Ig. jkv. 1880. február 17. DJANBV, fond 148. 1/1880; Ig. jkv. 1882. február 23. DJANBV, fond 148. 1/1882; 1883. március 1. DJANBV, fond 148. 1/1883; Ig. jkv. 1884. március 3. DJANBV, fond 148. 1/1884.

224 Ig. jkv. 1880. február 17. DJANBV, fond 148. 1/1880; Ig. jkv. 1881. január 18. DJANBV, fond 148. 1/1881.

elengedésére, leányiskolai adósságtörlesztésre és szabad rendelkezésre; az óvodáknak 800 forint; a bertalani evangélikus egyház-község 50 forint iskolapénz mentesítésre; kézművesiskolákra 300 forint, általános iskolai célokra a négy elővárosban 800 forint; leánytornászok tornaszereire 50 forint; az üdülőtelepeknek 200 forint; tejivókra 312,53 forint; rajztermek berendezésére 500 forint; az iskolai alapnak 100 forint; a nevelőegyletnek 500 forint; a Honterus-emlékműre 50 forint; az iskolások felruházására alakult egyletnek 200 forint; a betegápoló nőegyletnek 200 forint; a városszépítő egyletnek 80 forint; a mezőgazdasági iskolának 300 forint; az iparegyletnek 1500 forint; az evangélikus leányiskolákat támogató nőegyletnek 200 forint; az elítélteket támogató egyletnek 20 forint; a fiatal kereskedők haladását elősegítő egyletnek 30 forint; a Baross Gábor által alapított kereskedelmi és ipari alapnak 50 forint.²²⁵

A bővülő lehetőségeket látva felmerült egy nagyobb kulturális beruházás igénye is. Az intézet igazgatóságának tagja, Karl Adam terjesztett elő egy tervet, amely szerint a takarékpénztár közösségi házat építené a város számára. Ebben színielőadások, koncertek, bálók kaphatnának helyet. A terv és a megvalósítás lehetőségei körüli viták az igazgatóságban jól szemléltetik az intézet szerepfelfogását is.

A javaslatot először 1888. március 5-én tárgyalták.²²⁶ Az eredeti elképzelés szerint a várossal együttműködve építették volna fel az épületet, a takarékpénztár befektetett tőkéjét a városi önkormányzat éves részletekben, 5 százalékos hozamot is garantálva fizetett volna vissza. Hamar kiderült azonban, hogy a megvalósítás útjában számos akadály áll. A városnak nem volt elég pénze (rendre éppen a takarékpénztártól vett fel hiteleket) és a garanciavállaláshoz minisztériumi engedélyre volt szükség. Tovább bonyolította a helyzetet, és egyúttal jól jellemzi a korszak jogi viszonyait is, hogy

²²⁵ Ig. jkv. DJANBV, fond 148. 1/1891.

²²⁶ Ig. jkv. 1888. március 5. DJANBV, fond 148. 1/1888.

a Mieß családnak kizárólagos privilégiuma volt arra, hogy az általuk birtokolt Redoute épületében rendezvényeket tartsanak. Ráadásul a tárgyalásokat a takarékpénztár össze akarta kötni a kórház támogatásának megszüntetéséről folyó egyezkedéssel. Hosszas viták után nem is az eredeti elképzelés valósult meg (azt éppen a takarékpénztár közgyűlése vetette el),²²⁷ hanem a Redoute átépítése mellett döntöttek, miután az épület egy hitel fedezeteként a bank birtokába került. Az új épület (amely ma is kultúrpalotaként működik, az Apollonia Hirscher utca 10. szám alatt) végül 1894 nyarán nyitotta meg kapuit és állandó helyet kapott benne a Filharmóniai Társaság.

A terv kezdettől fogva megosztotta az intézet tagjait és vezetőit. Támogatói elsősorban városi intézménynek képzelték el az új kultúrházat, néhányan arra számítottak, hogy a románok és a magyarok is szimpatizálnak majd felépítésével és akár saját rendezvényeiknek is helyet találnak az épületben. A többség ezzel szemben kifejezetten szász nemzeti vállalkozásként kezelte az ügyet, a megvalósíthatósággal kapcsolatban pedig pénzügyi ellenérveket hozott fel. Karl Schnell például azért ellenezte a város bevonását, mert szerinte éppen ez adna lehetőséget a többi nemzetiségnek az intézmény befolyásolására. A legfontosabb és legsúlyosabb ellenérvet Johann Gmeiner, a bank jogtanácsosa és jogi osztályának vezetője hozta fel. Szerinte a vállalkozás leköti az intézet erőforrásait és veszélyezteti az alapfeladatot, a város szász iskoláztatásának finanszírozását. Egyetértett vele Schwarz vezérigazgató is.²²⁸

A brassói részletekből kikerekedő képet igazolják a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár támogatásainak aggregált adatai, valamint az egyes kisebb intézmények példája is. A 4. és 5. *függelék* adatai alapján egyértelmű, hogy mindkét nagy pénzügyi intézet egyre bővülő támogatásainak legfőbb haszonélvezője az egyház volt. Az

²²⁷ Ig. jkv. 1892. április 7. DJANBV, fond 148. 1/1892.

²²⁸ Ig. jkv. 1888. március 5. DJANBV, fond 148. 1/1888.

egyházi intézmények aránya a támogatásokon belül mindkét esetben 50 százalék feletti. A legfőbb kedvezményezett mindig a helyi egyházközség, de Nagyszebenben a *Landeskonsistorium*, Brassóban az elővárosi egyházközségek is jelentős segítséget kaptak. A támogatás felhasználása azonban csak részben volt szabad. Legnagyobb része kötötten, az egyház által fenntartott iskolák működtetését és korszerűsítését segítette. A szebeni *Bezirkskonsistorium* például 1896-ban és 1897-ben is 14 800 forintot kapott, kifejezetten az iskolaügy támogatására.²²⁹

Szintén nagy súlya volt a szociális célú támogatásoknak. Feltűnő azonban, hogy ezek aránya Brassóban még akkor is szignifikánsan magasabb, ha tudjuk, hogy a szebeni takarékpénztár egyházi célú támogatásainak jelentős része valójában az egyházak szociális tevékenységét segítette. Így például az árvaháznak, a szegények gondozására, beteggondozásra, a vízaknai gyermekkolóniának juttatott adományok is, melyek egy 1941-es kimutatás szerint az összes egyházi célú támogatásnak mintegy 26%-át tették ki.²³⁰ Fordított a helyzet az ipar, az iparosok és a kereskedelem terén. Ezeket a célokat a nagyszebeni intézet támogatta bőkezűbben, bár azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a főként beruházások előkészítésére fordított összeg egyúttal a vezetők saját vállalkozásait is segítette.

Végül meg kell említeni a kulturális és városépítési célú adományokat. Ezek terén egyértelmű a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár nagyobb elkötelezettsége. A szebeni intézet nagy hangsúlyt fektetett a város modernizációjára, a lakosság életkörülményeinek javítására. Ennek csak egyik oka volt a technikai haladás vívmányai iránti elkötelezettség és az a meggyőződés,

229 *Rechenschaftsbericht des Hermannstädter Bezirkskonsistoriums des ev. Landeskirche A. B. über die Amtsperiode 1893 bis 1897*. Hermannstadt, 1897.

230 A takarékpénztár 1920 utáni működésére csak az összes támogatásnak 6,25%-a esik, így feltételezhető, hogy ez nem módosítja lényegesen a korábbi időszakra vonatkozó arányokat. Klein, 1941, Anhang. Widmungen und Spenden aus dem Reingewinn der Hermannstädter allgemeinen Sparkassa 1841–1941.

hogy ezek az eredmények segíthetik a szászok megmaradását. Legalább ilyen fontos volt az is, hogy megerősítsék a városban fokozatosan teret veszítő szászok szimbolikus jelenlétét, szimbolikus térhasználatának lehetőségét.

A szimbolikus térfoglalást, illetve bizonyos mértékig a városok szász arculatának megőrzését szolgálták például a szoborállítások. Brassóban a Honterus-émlékmű, amely aztán az évenként megrendezett Honterus-ünnep központja lett, és amelynek felállítását a takarékpénztár 3300 forinttal támogatta. A szolidaritás megnyilvánulása volt, hogy a brassóiak a nagyszebeni Teutsch-émlékművet is támogatták 200 forinttal. Ez utóbbit természetesen elsősorban a nagyszebeni intézet közreműködésével építették meg. Az ottani takarékpénztár 3250 forintot áldozott arra, hogy a püspök és történetíró szobra hirdesse a szászok jelenlétét a városban.²³¹ Ugyancsak ebbe a körbe sorolható a főter arculatát meghatározó Brukenthal-múzeum támogatása is, 1910-ig összesen mintegy 3000 koronával.

Legalább részben szintén a szimbolikus térfoglalás részeként kezelhető a városszépítő egyletek tevékenysége. A nagyszebeni egyesületnek 1879-es alapításakor tagja lett a takarékpénztár is, igaz, például az Albina is az alapítók sorában található. Az egylet a városkép átalakítását, a városi modernizációt, kényelmi berendezések megteremtését tűzte ki célul.²³² Az egylet, amelynek működését 1910-ig 43 100 koronával támogatta a takarékpénztár, és amelynek támogatói között – habár csak kisebb összegekkel – megtalálható a földhitelintézet, a helyi *Vorschußverein* és az Albina, széleskörű tevékenységet fejtett ki. Alakulása után átvette a városi park felügyeletét, majd 1881-ben a promenádét is. Ugyanebben az évben került sor a parkban található Concordia-templom restaurálására, majd a *Bahnhofplatz* felújítására. 1883-ban saját üveg-házát, faiskolát, virágkereskedést hoztak létre, 1884-ben renovál-

²³¹ Uo.

²³² Buchholzer, 1929, 6.

ták a Ferenc császár emlékművet, 1890-ben kútszobrot emeltek a felső promenádon, 1895-ben szökőkutat létesítettek az Erzsébet park alatt, 1896-ban teraszos városi kertet, 1898-ban zenepavilont, 1902-ben egy új parkot a *Dreieichenstrassén*, 1905-ben színjátszós szökőkutat építettek az elektromos művek támogatásával.²³³ Eközben részt vett az aszfaltozási munkálatokban, a városi utcák rendezésében, amelyeket a takarékpénztár külön is támogatott.

A kisebb egyletek támogatásainak címzettjei már nem annyira differenciáltak, mint a két nagy takarékpénztáréi. Esetükben a nyereség összege nem volt elég magas ahhoz, hogy minden jogos igényt kielégítsenek, így inkább a koncentrált felhasználás mellett döntöttek. A beszercei *Distikts-Sparkassa* alapítói a nyereség öt százalékát a helyi *Bürgerschule* támogatására szánták, még hozzá azzal a megkötéssel, hogy amíg az el nem éri a 20 000 forintot, addig az alaphoz nem nyúlhatnak. Később is a helyi magasabb szintű iskoláztatás szerepelt az első helyen. Például 1898-ban az evangélikus gimnázium új épületének felépítését támogatták.²³⁴ A másik helyi pénztárat, a *Vorschußverein* 1912-ben egészen sajátos elképzeléssel rukkolt ki, amely csak a hatóságok ellenállásán bukott meg. A részvénytőke 880 000 koronára emelése során mintegy 120 000 koronányi részvényt akartak átadni az evangélikus egyházközségnek.²³⁵

Nem lenne teljes a támogatásokkal kapcsolatos kép, ha nem jegyeznénk meg, hogy az elosztást a személyes kapcsolatok is befolyásolták. Nemcsak az intézményes összefonódások, hanem az ismeretség is. Ugyanez igaz azokra az esetekre, amikor egy-egy kezdeményezésnek év közben volt szüksége pénzre. Így például egy alkalommal a püspök, Friedrich Müller óvodát akart létesíteni, amelyhez 700 forintra volt szüksége. Munkatársai tájékoztatták róla, hogy az adott körülmények között erre csak akkor van esély,

233 Uo.

234 Dahinten, 1899,

235 Zeigel, 63 Jahre.

ha személyesen kéri meg Meltzt, aki akkor a földhitelintézet igazgatója volt. Bár a két férfiú éppen néhány nappal korábban került nagyon komoly nézeteltérésbe a *Landeskonsistorium* ülésén, az egyébként nyakasnak ismert Müller mégis felkereste Meltzt, aki biztosította számára a kért összeget.²³⁶ A történet nemcsak a püspöknek az ügy érdekében vállalt áldozatát szemléltetheti a késői emlékező szándékával megegyezően, hanem bepillantást enged a támogatások megszerzésének egyik jellegzetes mechanizmusába. Jelzi persze azt is, hogy Meltz előrébb valónak tarthatta a segítséget a személyes sértettségnél. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az egyház és a nagybankok vagyonához képest nem túl jelentős összeget végül csak ilyen módon tudta megszerezni a püspök. Mindenesetre legalább annyira jellemzi a korlátokat, mint a lehetőségeket.

A helyi Raiffeisen-egyletek szintén főként az egyházközséget támogatták. Viszonylag alacsony évi nyereségük miatt rendszerint választaniuk kellett, hogy az iskolát, vagy inkább a templomot segítik. Előfordult azonban a mezőgazdaság fejlesztését szolgáló adomány is. G. A. Schuller 1907-es összeállítása alapján az egyes egyletek a következő célokra juttattak támogatást:²³⁷ Alzen – egyházközségi faiskola; Arkeden – népiskola, Landeskirchen-seminar, gimnáziumi internátus, Teutsch-alapítvány és emlékmű; Bekokten – iskolapadok; Birk – egyházközségi épület, amelybe bekerül a tornaegylet és az óvoda; Bogeschdorf – iskolapadok, iskolafelújítás, templomfelújítás, egyházközségi adósságok törlesztése, orgonaalap; Deutschkreuz – népiskola, egyházi közösségi helyiség, Teutsch- és Honterus-emlékmű; Deutschweilbirk – *Landeskirchen-seminar*; Deutschzepling – többféle egyházi célra; Draas – egyházi célokra; Gierelsau – oktatási anyagra; Großalisch – az egyháznak adósságátütemezésre; Großkopisch – népiskola; Großlasseln – iskolaépítésre; Großscheuern – egyházközségi épü-

²³⁶ Fritsch, 1928, 13.

²³⁷ Schuller, 1907.

let építési költségeire, *Landeskirchenseminar*; Großschogen – egyházi célokra; Hadad – orgonavásárlásra, a lelkész fizetésére; Hamlesch – tanítási eszközökre; Hammersdorf – az elektromosság iskolai bevezetésére és világítási költségekre; Hetzeldorf – óvodára; Jakobsdorf (bei Bistritz) – iskolai felszerelésre, iskolai utazásra; Kleinschelken – népiskolára, a mezőgazdasági oktatás fejlesztésére; Kleinscheuern – iskolai könyvtárra, iskolaépítési alapra, harangra, *Landeskirchenseminar*; Mergeln – a templomra, népiskolára, óvodára, tanszerekre; Mettersdorf – tanszerekre; Nadesch-Maniersch – egyházi célokra; Neudorf – iskolapadokra; Nußbach – fizika taneszközökre, kézügyességórákra, iskolai harmóniumra, iskolai utazásra, *Landeskirchenseminar*; Oberneudorf – mezőgazdasági tankönyvekre; Reußdorf – a tanári fizetésre; Reußmarkt – óvodára, iskolaépítésre, tanári fizetésre, *Landeskirchenseminar*; iskolai utazásra; Rode – iskolépítésre; Rothberg – *Landeskirchenseminar*, óvodára; Schaas – óvodára, tanári fizetésre; Scharosch – óvodára; Schirkanyen – tanári fizetésre; Schönberg – kulturális alapra, tanszerekre; Schweischer – iskolaudvar burkolására; Seligstadt – *Landeskirchenseminar*; Tarteln és Tekendorf – iskolára, egyházra; Urwegen – egyházközségi épületre, tanári fizetésre, óvodára; Wurmloch – tanári fizetésre.

Az elsődleges támogatási cél a kis egyletek esetében szintén az iskola volt. A listából arról is képet kaphatunk, hogy az oktatás fenntartása és fejlesztése során milyen sokféle problémával kellett szembesülni, milyen követelményeket támasztott az egyes közösségekkel szemben. Ugyanakkor ebben az esetben sem elhanyagolható szempont, hogy a középületek felújítása és építése ebben az esetben sem szakítható el a szimbolikus tér feletti dominanciáért folytatott küzdelemtől. Az pedig egészen egyértelmű, hogy a Raiffeisen-egyletek a falvakban és a nagyobb pénzintézetek támogatásai a városokban egyértelműen elengedhetetlenek voltak egy

olyan létfontosságú intézményrendszer finanszírozásához, mint az iskolarendszer.

A szász pénzügyintézetek támogatási politikájában a vizsgált időszakban egyre inkább előtérbe kerültek a nemzeti szempontból lényeges vagy annak tartott intézmények. Az alapításkor megfogalmazott jótékonyági célt az évtizedek során jelentősen megváltoztatták. Kezdetben a nemzeti tartalom kevésbé volt hangsúlyos, aztán a támogatáspolitikára már az 1860-as évek végére nemzeti tartalommal telítődött. Az intézetek lehetőségeik bővülésével egyre inkább felvállalták a nemzeti iskoláztatás és kultúra támogatását, sőt rendszeres finanszírozását. Ugyanakkor a közvetlen politikai szerepvállalástól rendszerint tartózkodtak, bár a határvonal sok esetben, elsősorban a földbirtok-politikában, elmosódott. Mindenesetre politikai szervezetek közvetlen támogatását nem vállalták.

Az egyes pénzügyintézetek támogatásai földrajzi értelemben koncentráltak voltak, mindenekelőtt a helyi közösség intézményeire irányultak. Ez tette lehetővé azt is, hogy – főként a nagyobb városokban – a másik két nemzetiségnek is gesztusokat tegyenek. Erre inkább az illendőség miatt került sor, a támogatások ilyenkor materiálisan jelentéktelenek maradtak, legfeljebb szimbolikus jelentőséggel bírtak.

4.6. „Bodenschutz” és „Innerkolonisation”

4.6.1. A földvédelem és a telepítésügy ideológiája

A megújuló szász nemzeti program egyik legfontosabb eleme a szász birtokállomány védelme volt az „idegen” kézre kerüléstől. Az a fokozódó, egyre élesebb retorikával kísért küzdelem, mely a világháborút megelőzően folyt Erdély földjének telekkönyvi birtokáért, természetes társadalmi-gazdasági folyamaton alapult. A polgári jogrend bevezetését követően a szabad birtokfor-

galom,²³⁸ a volt telkes jobbágyság birtokhoz juttatása és mindennek előtt a birtokbírhatóság jogának általánossá válása, majd az úrbérrendezés jelentette az első lépéseket a birtokviszonyok átalakulásának útján. A speciális agrárviszonyokhoz alkalmazkodó záloglevél-kibocsátáson alapuló földhitelezés terjedésével²³⁹ javultak a birtokvásárlás feltételei is. Ezzel a háttérrel jelentősen felgyorsult a birtoktalan vagy kisbirtokos agrárnépesség tulajdonszerzése és a középbirtokosság megerősödése. Nem meglepő, hogy a folyamat során elsősorban a románok jutottak földhöz magyar birtokosok rovására. Az 1910-es népszámlálás adatai alapján Erdély területén 1,25 millió román, 512 ezer magyar és 134 ezer német (főként szász) foglalkozott östermeléssel.²⁴⁰ A románok közül kétszer annyian, mint a másik két nemzetiséghez tartozók közül, miközben a teljes népességen belüli arányuk csak 55 százalék volt. A románok társadalmában az östermeléssel foglalkozók aránya 84,6 százalékot tett ki. Ilyen körülmények közt természetes, hogy amint a pénzügyi feltételek legalább részben adottak voltak, elsősorban ők léptek fel vásárlóként. Ezt felerősítette, hogy a jelentős magyar agrárnépességű székelyföldi megyékben jóval alacsonyabb volt az egykori földesúri birtok aránya – itt elsősorban a közbirtokosságok domináltak –, és ezzel korlátozott a földszerzés lehetősége. A románok lakta megyékben éppen a magyar kézben lévő nagy- és középbirtok lemorzsolódása, az eladó földbirtok relatív gyakorisága növelte a földvásárlás lehetőségét.

238 A birtokok adásvétele már 1848-at megelőzően, az ősiség ellenére is lehetséges volt, miközben a birtokhoz jutást gátolta a birtokbírhatási jog korlátozottsága. Ugyanakkor a szabad fogalom 1848 után is csak a földbirtokok egy részére terjedt ki, a különböző hitbizományok, alapítványi, egyházi, községi stb. birtokok adásvétele korlátozott volt.

239 A századfordulón a Nagyszebeni Földhitelezési Intézetet, a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, a Brassói Általános Takarékpénztár mellett az Albina üzletének jelentős részét is a záloglevél-kibocsátás jelentette. Vö. pl. Dr. Galánthai Nagy Sándor (szerk.): *Magyar Compass 1903/1904.*, I. köt., Budapest, 1901; Wolff, 1891; Barabás, 1904a, 1904b; Bodor, 1904. 923–937.

240 Szász, 1986b, 1609.; Katus, 1990, 111–130.

Bár a folyamat nem mondott ellent a gazdasági racionalitásnak, nemzeti tartalmú értelmezése az első pillanattól elkerülhetetlen volt. Mindhárom nemzeti elit tisztában volt vele, hogy az erős középosztály, legyen az agrár, iparos vagy értelmiségi, fokozhatja a nemzeti kohéziót, alapját jelentheti a nemzeti kultúra kiterjesztésének és kiteljesítésének, és lehetőséget teremthet önálló intézmények létrehozására.²⁴¹ Ráadásul a földbirtokviszonyok módosulása látványos folyamat volt, amelyben az egyik fél nyeresége többnyire a másik fél veszteségeként jelent meg.²⁴² A veszteség érzését magyar részről fokozta, hogy az egykori vármegyei terület falvainak jó részében a magyarság a földbirtokosok révén volt jelen. A magyar birtok eltűnése egyúttal kiszorulásukat ígérte az adott terület mindennapjaiból.

A románság „terjeszkedése” a szászok számára is problematikus volt. A román és szász községek alkotta Királyföldön a román elem már a reformkorban többségbe került, és megkezdődött a szász falvak demográfiai viszonyainak változása. A társadalmi különbségek (a szász parasztok szinte mindegyikének volt önálló birtoka, illetve ennek révén a szász közösség kezelésében maradt a községi birtok) fékeztek a falvak arculatának látványos változását, de az elit veszélyesnek ítélte a folyamatokat. Ezek után nem meglepő, hogy a magyar állami politika és az erősödő románság satujába fogott szászok elitje a nemzetépítést helyezte előtérbe.

A telepítésügy explicit módon nem került bele az 1890-ben elfogadott új politikai programba,²⁴³ de a Szász Néppárt ekkor megválasztott Központi Választmánya azonnal felkarolta a *Vereinsbank* alapításának tervét, melynek feladatául szánták a birtokforgalom „szabályozását” és a telepítési akciókat. Az intézet

241 Erre vonatkozóan mindhárom nemzeti elit esetében lásd Hunyadi, 2004, és a románokat illetően Ábrahám, 2004, különösen 25–31.

242 A probléma politikai vonatkozásaira vonatkozóan, Romsics, 2001.

243 Das sächsisches Volksprogramm. Magyarul: Az 1890. évi szász „népi program”. In Kemény G., *Iratok*, I. köt, 785–788.

céljai közé sorolták a birtokvásárlást és eladást, valamint a birtokrendezést és a földjavítást. Az első jelentősebb telepítési akcióra 1894-ben került sor, a Segesvár melletti Fehéregyházán. Közben az 1885 ősze óta egyre gyorsuló ütemben megalakuló Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek is felvállalták az egyes falvakban a földvásárlás és a hitelezők előli kivásárlás feladatait.

Az 1890-es évek közepére kiépült a telepítéshez és a szász birtokállomány megvédéséhez, sőt gyarapításához szükséges intézményrendszer. Ehhez a szebeni takarékpénztár és a földhitelintézet szerzett forrásokat záloglevél-kibocsátás révén. A *Vereinsbank* nagy tulajdonosaiként finanszírozhatták annak tevékenységét, illetve segíthették a forrásszerzésben. A kisebb, helyi üzletek bonyolítása az egyes falvak hitelszövetkezeteire hárult, a nagyobb birtoktestek felvásárlása kezdetben a *Vereinsbank* feladata lett, később, megerősödésük után már a helyi egyletek is kivették a részüket ezekből az akciókból.

Ezzel egy időben végleg kialakult a telepítési mozgalom főáramának ideológiája. Legfőbb képviselője megint csak Karl Wolff, akinek elképzelései a világháború kezdetéig nem változtak jelentősen. Az 1896-os Sachsentagon mondott beszédének legfontosabb eleme: az erdélyi népek versenye és a telepítések védekező jellege. Szerinte a szászok védekezni kényszerülnek a beáramló idegenekkel szemben, akik a parasztok földjét akarják megszerezni, településeik képét megváltoztatni. „Más népek templomai, iskolái épülnek” – mondta. Ezt a harcot nem szavakkal hanem tettekkel vívják. A szászokban fel kell élesztetni a telepes vért, különben alulmaradnak a népek nagy versenyében.²⁴⁴

Lényegében ugyanezt fogalmazta meg másfél évtizeddel később is, ám a mozgalom sikerei nyomán sokkal optimistábban.²⁴⁵ Beszámolhatott a *Vereinsbank* nagyobb telepítéseiről, azok kezdeti

²⁴⁴ Sachsentag, 1896, 17.

²⁴⁵ Karl Wolff: Das Genossenschaftswesen im Land und Stadt. In *Kroner*, 1976, 192–200., különösen 192.

problémáiról éppúgy, mint az egyes Raiffeisen-egyletek kisebb-nagyobb földvásárlásairól. Különösen büszkén említette, hogy sikerinte sikerült felélesztetni a szászokban a *hospes* ősök szellemét. Ezzel kapcsolatban arra hivatkozhatott, hogy amíg a külső telepesekkel végrehajtott akciók eredményei felemásak voltak, Fehéregyházán a bánáti sváb telepesek nem sokáig tartottak ki, és a bencenci és batizi telepítések is sok gonddal jártak, addig a szász parasztok, aki például Fehéregyházán átvették a svábok helyét, rendszerint sikeresen meg tudták teremteni további életfeltételeiket.²⁴⁶

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy Wolff megnyilatkozásaiból nem hiányzott a taktikai elem. A telepesmozgalom defenzív jellegének hangsúlyozása különösen fontos volt például a magyar szövetkezetek országos kongresszusán mondott beszédében. Itt a magyar agráriusok vezéreinek jelenlétében elsősorban azt kellett kiemelnie, hogy a szász telepesmozgalom nem veszélyezteti a magyarokat, ezért különösen fontosak voltak azon mondatai, melyekkel a szászok „térfoglalását” jellemezte. Azzal érvelt, hogy csak a szász településhálózat hézagait próbálják kitölteni egykori szász falvak újjáélesztésével.²⁴⁷

A telepítésügy először a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján kapott jelentősebb teret a szász nyilvánosságban. Ekkor a telepes-mozgalom megindításához kellett mozgósítani a társadalmat. Igaz, az érdeklődésben szerepet játszott az országos politika is. Az országgyűlés 1894-ben hozta az első telepítési törvényt²⁴⁸ és ennek vitái is megtermékenyítően hatottak a szász elitre. Másfél

246 Wolff, 1909, 403–407.

247 Wolff, 1910.

248 1894. V. tc.; Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1894–95. évi törvények*. Budapest, 1896. 6–11. A törvény a telepítéseket előzetes tervekhez, a közösségi célokra (iskola, templom, piac, dögter stb.) kötelezően rendelkezésre bocsátandó földterülethez és miniszteri engedélyhez köti. 80 holdas felső és 10 holdas alsó telephelyi korlátot állít fel, de könnyen megkerülhetőnek bizonyult, pont a telepítés kritériumainak szűkre szabása miatt.

évtized múltán elsősorban külső hatásra került újra a nyilvánosság homlokterébe. Egy telepítési törvény, illetve tervezete motiválta az 1900-as évtized végén kezdődött aktivitást. A koalíciós kormány új törvényjavaslatot terjesztett be, amely gyakorlatilag szintén állami felügyelet alá vonta volna a magántelepítéseket, erősen korlátozva a szászok lehetőségeit.²⁴⁹ Ezt később a munkapárti kormány jelentősen átdolgozta és a benne foglaltakat enyhítette. Így a végül megszületett 1911. évi XV. tc. *A Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségéről és az 1894. évi V. tc. némely rendelkezéseinek módosításáról* csak pontosította a korábbi törvény egyes rendelkezéseit, a telepítéssel kapcsolatos eljárást alapvetően nem módosította. Az előterjesztés indoklása szintén visszafogottságot jelez, a telepítések ügyét kifejezetten szociális problémaként kezeli, nem pedig a nemzeti küzdelem terepeként.²⁵⁰

A koalíciós kormány törvényjavaslata mellett, melynek törvényerőre emelkedése komolyan korlátozta volna a szászok lehetőségeit, a korábbi telepítések eredményeinek eltérő értékelése is hozzájárult a probléma ismételt napirendre kerüléséhez. Még Wolff egyik legközelebbi munkatársa, Georg Adolf Schuller is – ő foglalkozott a Raiffeisen-egyletek Szövetségének keretében a telepítésüggyel – kritikusan szemlélte a folyamatokat. Mindenekelőtt a folyamatos kivándorlással foglalkozott, az alacsony szaporodási rátát nem tekintette tragikusnak. Az emigráció okát a falvak túlnépesedésében és a városi társadalmi pozíciók más nemzetiségűek általi elfoglalásában vélte megtalálni. Ezzel eltömődtek a falvak népességleleslegének levezetésére szolgáló hagyományos csatornák, szűkült a társadalmi mobilitás lehetősége. A falvakból kikerülők számára kevesebb lehetőség adódott, hogy a városokban

249 A törvényjavaslatot Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1909. március 29-én terjesztette a ház elé. Fehér, 1999, 165.; a szász ellenérzésekre pl. Thör, 1911b, 626–627.

250 Vö. Márjus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1911. évi törvénycikkek*. Budapest, 1912.

új egzisztenciát teremtsenek maguknak. A városok mellett a falvakban is folytatódott a románság térnyerése.²⁵¹ Schuller a negatív folyamatok megfordításához, sikeres ellensúlyozásához szükségesnek tartotta a telepítéssel foglalkozó szervezetek közti intézményes koordináció megteremtését, és a közben spontán szerveződött földvédő mozgalom (*Bodenschutzbewegung*) integrálását is. Javasolta továbbá a defenzív alapállás módosítását, törekvést a szászok lakta terület érdemleges kiterjesztésére. A védekezés ugyan képes „életet megtartani”, de nem képes „újat éleszteni és az elszenvedett veszteségeket pótolni”.²⁵²

4.6.2. A „Bodenschutzbewegung” és a telepítések a gyakorlatban

Schuller érvelésére és terveire egyértelműen hatással volt az általa is említett *Bodenschutzbewegung* életre hívója és mozgatója, dr. Heinrich Siegmund.²⁵³ Siegmund Grazban és Bécsben tanult és ott Darwin, Haeckel és Virchow teóriáinak meggyőződéses védelmezője lett, miközben politikai nézeteire Bismarck és Schönerer voltak hatással. Hazatérése után hamarosan közéleti tevékenységbe kezdett. Csatlakozott az 1890-es években szerveződő „zöldekhez”,²⁵⁴ számos mozgalmat indított el, melyek szociál-

251 Schuller, 1909, 1909. június 8.

252 Schuller, 1909, 1909. június 15.

253 Siegmund Medgyesen született egy gyógyszerész fiaként. Anyai ágon Stephan Ludwig Roth, a szászok már-már mitikus reformerének unokája. Orvosi diplomát szerzett, majd szülővárosában praktizált. Származását nemzete iránti kötelességtudattá formálta és egész életét a közéleti tevékenységnek szentelte. Wagner, 1983.

254 A „zöldek” az úgynevezett „feketék”, vagyis a szász politikai életet uraló, az egykori „öreg- és ifjúsászokból” kialakult, 1890 után a magyar kormánnyal való együttműködést felvállaló liberális politikai elit ellenében jött létre. Központjuk Brassó, céljuk a magyarországi németiség nemzeti megszervezése és együttműködése a németországi németiséggel, annak nagynémet mozgalmaival. Legjelentősebb figurái: Lutz Korodi, Rudolf Brandsch, Oscar Wittstock. Ehhez a csoporthoz kötődtek a szászadelő brassói irodalmi megújulásának képviselői is pl. Heinrich Zillich, Adolf Meschendörfer. Vö. Wittstock, 1896.

darwinista alapon közelítették meg a szászok problémáit és a *Volkshygiene* (néphigiénia) legjelentősebb propagátora lett. Harcot hirdetett az alkoholfogyasztás és a dohányzás, valamint a parasztság körében legelterjedtebb és a nemzet jövőjére veszélyesnek tartott kétgyermekes családmodell ellen. Mindezek mellett a legfontosabbnak a szászok életterének bővítését tekintette, mivel úgy vélte, hogy a szásztságot a népek kihalásának lehetséges formái közül a *Raumtod* – az élettér szűkössége – fenyegeti.²⁵⁵ Céljai elérésének eszközeként 1902-ben beszédes című lapot alapított: *Volksgesundheit* (Népegészség); majd 1906-ban Medgyesen életre hívta az első *Bodenschutzvereint* (földvédő egylet).

Siegmund nem osztotta kortársai legnagyobb részének mérsékelt optimizmusát, mely a létező gondok kapcsán azok viszonylagos voltára és az addigi módszerek – elsősorban a telepítés és parcellázás – némi módosításával (egységes szervezet, több pénz) történő megoldására alapozott. A szászok jövőjét komplex problémaként kezelte, melyet organikusan, a népet biológiai típusú élő szervezetként kezelve kell orvosolni. Kulcsfogalma az élettér és az érte folytatott harc. Értelmezésében a szász élettér Erdély minden német települését magában foglalja. Az élettérért folytatott küzdelem előfeltétele a gyerekszám növelése és a népegészség javítása, a káros szenvedélyekkel történő leszámolás. A telepítés ebbe a nagy feladatba illeszkedik, a telepések egyúttal az új, egészséges életmód mintaadói is lesznek.²⁵⁶

255 Wagner, 1983., Siegmund, 1910, 1911.

256 Mindehhez a szász történelem sajátos interpretációja társult. E szerint a szászok története az élettér folyamatos szűkülése. A betelepüléstől 1883-ig mintegy 650 000 hold (évente 1000) veszett el. Saját korának veszteségeit évi 760 holdra becsüli. Saját része programjának, hogy a hiányzó szász mezőgazdasági munkásságot is meg akarja teremteni, mivel úgy véli, hogy a románok beszívargása a szász falvakba, a döntő többségükben birtokos szászok közé ilyen formában történik. Ezért szerinte ezeket a társadalmi-gazdasági pozíciókat is szászokkal kell feltölteni. A beszívargásra vonatkozó nézeteivel nem volt egyedül, pl. a már idézett *Die Siegelbachgemeinden* című tanulmány szerzője is hasonló állítást fogalmazott meg. Vö. Siegmund, 1910, 1911.

Rendkívüli energiával látott elképzelései megvalósításához. Mivel a hivatalos szász fórumokon nem váltott ki túl nagy visszhangot, új intézményeket szervezett. Ebben segítségére sietett a szász ellenzék, a „zöldek” csoportja is. Lapjában, a *Volks-hygieenie*-ben a népegészséggel foglalkozó írások mellett nagy teret szentelt a földbirtokviszonyok változásainak. A telekkönyvek rendszeres tanulmányozásával nyomon követte Medgyes és környéke folyamatait, közzétette a szászok veszteségeit és nyereségét.²⁵⁷ Ezt követően hozta létre a helyi *Bodenschutzvereint*. Célja a folyamatok megfigyelésén túl immár az agitáció volt. Tanait komplex formában kívánta népszerűsíteni és ezzel rávenni a szászokat, hogy lépjenek fel a „káros jelenségekkel” szemben. Ezek közé számította a romáknak és esetenként magyaroknak történő földeladásokat is.²⁵⁸

Az egylet, miután még egy alakult Nagyszebenben és két településen (Schönberg, Großschenk) *Bodenschutzvertrag* (földvédő szerződés) jött létre,²⁵⁹ a szász intézményrendszer elismert tagja lett. Továbbra is a „zöldekhez” kötődött, olyannyira, hogy egyik vezéralakjuk, Rudolf Brandsch a szervezet központi választmányában helyettes jegyzői tisztet töltött be,²⁶⁰ de általánosabb

257 Ilyen írás jelent meg többek közt: *Volksgesundheit* 1904–1905. 65–67.; 1905–1906. 1–10.; 1908–1909. 33–37.; 1909–1910. 89–93., 102–106.

258 Ezt kiválóan példázza egy az egylet vezetése által 1911. november 7–án Nagyszebenben tartott bizalmas (!) gyűlés előadásainak listája: *Die Erscheinung und Formen des Volkstodes mit besonderer Hinsicht auf das sächsische Volk* [A néphalál megnyilvánulásai és formái különös tekintettel a szász népre]; *Hindernisse der Vermehrung der sächsischen Seelenzahl und rassische Entartung unter den Sachsen* [A szász lélekszám emelésének akadályai és faji elkorcsosulás a szászok körében]; *Das sächsische Genossenschaftswesen auf dem Lande* [A vidéki szász szövetségzetűgyl]; *Unsere Innerbesiedlung* [Belső telepítéseink]; *Unsere Volkskirche als Volksmehrerin* [Népi egyházunk mint népszaporító]; *Sitte und Brauch in ihrer Wertung für unser Volkstum* [Erkölc és szokás értéke népiségünk számára]; *Kampf gegen die Kindersterblichkeit und Seuchen* [Harc a gyermekhalálozás és a járványok ellen]; *Der Hausbesitz in Hermannstadt* [A háztulajdon Nagyszebenben]. Siegmund reményei szerint a találkozóból kinőhet a szász Volksvermehrung [népszaporítás] tudománya. Bericht, 1912.

259 Schuller, 1909. 1909. június 15.

260 Bericht, 1912.

elfogadottságot jelez, hogy a támogatók listáján az elsők között található Karl Wolff.²⁶¹ Hamar kinőtte a lokális kereteket, 1912-ben már nyolc helyi egyesület tartozott a kötelékébe, összesen 1315 taggal. Vezetői egyenesen abban reménykedtek, hogy mindenki felismeri a népgyarártás (*Volksvermehrung*) fontosságát, amivel sikerül a szász intézményrendszer hagyományos struktúráját átfőrmálni, és a *Bodenschutzvereint* a legjelentősebb szász intézménnyé tenni.²⁶²

Miközben a tagegyeletek szorgalmasan regisztrálták a változásokat és propagálták elképzeléseiket, sőt a helyi pénzintézetek segítségével nemegyszer maguk is tevékenyen részt vettek a „földharcban”,²⁶³ a központi egyesület nem különösebben titkolt célja volt, hogy megkerülhetetlen szerepre tegyen szert. Ez csak részben sikerülhetett, az anyagi eszközök, az infrastruktúra és a megfelelő kapcsolatrendszer hiánya miatt a döntő pillanatokban kénytelenek voltak a *Zentralausschuß*hoz, illetve a nagybankokhoz fordulni. Először 1911 őszén tettek javaslatot a brassói takarékpénztárnak, hogy a szász bankok alapítsanak egy *Siedlungsbankot* [telepítő-bank]. Az ötlet nem volt különösebben új, sem eredeti, az országos politikában is állandóan napirenden volt, Németország poseni tartományában pedig hatékonyan működött ilyen intézet. A terv alapján a szász pénzintézeteknek az addig jótékony célokra fordított összegeket kellett volna a telepítési alapba befizetniük, hogy ezzel az új bank részvényeseinek 5 százalékos kamatgaranciát tudjanak biztosítani.²⁶⁴

A takarékpénztár vezetői nem vállalták a döntés felelősségét, és a terv részletei miatt is kénytelenek voltak a nagyszabeni takarékpénztárhoz és a földhitelintézethez fordulni. Wolff vála-

261 Uo.

262 Bericht, 1912, 13–14. „A *Bodenschutzverein* tulajdonképpen a *Volksrat*, melynek a szász népgyarártás középpontjában kell állnia...” Ez természetesen a „feketék” vereségét és a „zöldek” diadalát is jelentette volna.

263 Pl. a medgyesi egyesület 20 000 koronát kapott céljaira a helyi Spar- und Vorschuß-verein kasszájából. Bericht, 1912, 6–11.

264 Ig. jkv. 1911. szeptember 14. DJANBV, fond 148. „Sparkassa”. 1/1911.

szá²⁶⁵ megszabta a brassói intézet elutasításának érvrendszerét is. E szerint miután konzultáltak a többi pénzintézettel, arra jutottak, hogy nem vesznek részt a vállalkozásban. Úgy vélték, hogy a meglévő intézmények, a *Vereinsbank* és a Raiffeisen-egyletek képesek a probléma kezelésére. A brassói takarékpénztár vezetői ehhez csak annyit fűztek hozzá, hogy intézetük a Barcaságban a helyi hitelszövetkezetekre támaszkodva már szintén aktív a föld-birtokpolitikában.²⁶⁶

Ugyancsak a *Zentralausschuß* és a nagybankok elé került 1912 folyamán dr. Pap Géának, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete egyik igazgatójának a románokkal szembeni szövetségi ajánlata.²⁶⁷ A javaslat egy új telepítőbank alapításához kapcsolódott, amelyben a magyar kormány 8 millió, három budapesti nagybank 7 millió koronányi részt vállalt volna. Mivel a magyar politikai elit körében sokan vélekedtek úgy, hogy a románok visszaszorítása Erdélyben csak a szászokkal szövetségben lehetséges, ezért jelentős részesedés megszerzését ajánlották fel.

Egy tulajdonrész 100 000 koronát ért, így az 1 millió koronára tervezett szász résztulajdont csak az intézetek összefogása révén lehetett megszerezni. A *Zentralausschuß* elvileg elfogadta a javaslatot, de részvételük feltételül szabták, hogy saját telepítési ügyeiket továbbra is kormánybefolyástól mentesen intézhessék.²⁶⁸ Az elvi döntést követő napon a pénzintézetek vezetői külön megbeszélésre ültek össze. Ezen úgy tűnt, hogy a két szebeni bank szívesebben venne részt egyedül a vállalkozásban. Végül egy bizottság létrehozása mellett döntöttek. Tagjai közé választották Edert is. Feladatuk a G. A. Schuller és Josef Ridely által megírandó tervezet megvitatása volt.²⁶⁹

265 Uo. Wolff levele, 1911. szeptember 16.

266 Uo. A KAS igazgatóságának levele, 1911. szeptember 21.

267 Bericht, 1912, 19. skk.

268 Eder beszámolója az igazgatósági ülésen. Ig. jkv. 1912. március 4. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 3/1912.

269 Uo.

A bizottság első, Medgyesen tartott ülésén aztán váratlanul kiderült, hogy a korábban lelkes szebeni nagybancok álláspontja megváltozott. Eder, aki – mint azt már az *Arbeitskanzlei* ügyében is láthattuk – meglehetősen fogékony volt a politikai akciók iránt, megkísérelte, hogy Wilhelm Melzer segesvári parlamenti képviselőn keresztül győzze meg Wolffot a részvétel szükségességéről. Kompromisszumként a *Vereinsbank* átszervezését, az alaptőke emelését és a bankon keresztüli részvételt javasolta.²⁷⁰ Az április 20-i második ülésen aztán ennek megfelelő döntés született, 200 000 korona névértékű tulajdonrész *Vereinsbank*on keresztüli átvételére voltak hajlandók. A forrásokat az alaptőke megfelelő megemlése révén kívánták előteremteni.²⁷¹ Végül az üzletre ebben a formában sem került sor, az állami források ígérete sem volt elegendő, hogy vállalják önállóságuk korlátozását. Ezzel a döntéssel, mindenekelőtt a szász önállóság megőrzése miatt, nemcsak a *Zentralausschuß* és a bankok vezetői, hanem a *Bodenschutzvereine* elöljárói is egyetértettek.²⁷²

A százszok számára elsődleges kérdés volt a földbirtok-állomány védelme, erre munkát és pénzt is áldoztak. A helyzetértékelés nem volt egyöntetű, a politikai vezetők optimistább véleményével szemben Siegmund követői a százszok folyamatos visszaszorulását érzékelték. A statisztikai adatfelvételek nem igazolják a katasztrófa-forgatókönyveket. Amint az 44. táblázatból is kiderül, 1880/83²⁷³ és 1910 közt nőtt a százszok kezén lévő birtokok területe.

270 Eder beszámolója az igazgatósági ülésen. Ig. jkv. 1912. április 18. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 3/1912.

271 Eder beszámolója az igazgatósági ülésen. Ig. jkv. 1912. május 13. DJANBV fond 148. „Sparkassa”, 3/1912.

272 Bericht, 1912, 19. skk.

273 A kettős évszám oka, hogy a százszok által is használt alapmunka, Meltzl, 1886 a népesség adatait az 1880-as évszámolás alapján közli, míg a birtokstatisztika saját gyűjtésen alapul. Meltzl munkája mellett birtokviszonyokra vonatkozó adatokat közöl Jekelius, 1908 az 1900-as népszámlálásra alapozva és Casper, 1913.

44. táblázat. Szász kézen lévő földbirtok 1883-ban és 1910-ben
(kat. hold)

	Egyéni birtok	Egyházi	Egyleti és szövetkezeti	Községi	Összes	Összes a községi nélkül
1883	490 112	28 284	0	n. a.	518 396	518 396
1910	450 459	50 817	25 599	382 166	909 041	526 875
Változás	-39 653	22 533	25 599	n. a.	n. a.	8 479

Forrás: Csallner, 1989.

Az összes szász kézen lévő birtok állományának növekedése közben átalakult a tulajdonszerkezet. Az egyéni birtok aránya csökkent – az összes földterület (1 121 262 hold) 43,71%-áról 40,17%-ra, a szász magánbirtokon belül 94,5%-ról, 85,5%-ra –, miközben megjelent az egyleti és a szövetkezeti birtok és közel megduplázódott az egyházi birtok. Ennek megfelelően ezek aránya és jelentősége is nőtt. Az egyházi birtok aránya a magánbirtokból megközelítette a tíz százalékot (9,65%), az egyleti birtok pedig az öt százalékot (4,86%). A birtoknagyság nem változott jelentősen, és a gazdálkodás – főként az üzemméret – sem alakult át radikálisan. A szövetkezeti és egyleti birtok egy részét a gazdák tartós bérletként művelték, más részét éppen a hitelszövetkezet törlesztéses kölcsöne révén kívánták megvásárolni. Csak a hagyományos falusi gazdálkodásban is osztatlan közös tulajdonként hasznosított területek (erdő, legelő) maradtak tartósan a szövetkezetek birtokában, a tagok közös hasznára.²⁷⁴

Hasonló képet mutatott az egyházi birtok is. Ez nem összefüggő birtoktestekből, hanem az egyes egyházközségek önállóan igazgatót földjeiből állt. Ezekben belül természetesen külön terület szolgált a lelkész, a tanító, az iskola ellátására, illetve finanszíro-

²⁷⁴ Nem szerepel az összeállításban a szászok által a szomszédos – nem szász – falvak határában megszerzett, nem jelentéktelen területek állománya.

zására, és ezek egy részét is bérlők művelték.²⁷⁵ Nem egyértelműen sorolható be a községi birtok, melynek hasznosítása az előzőekkel volt rokon. Ezeket a birtoktesteket nem lehet közvetlenül a szászok birtokállományához sorolni, de mivel az egyes településeken általában a szászok voltak vagyonosabbak – körükben magasabb volt a birtokos parasztok aránya, nagyobb az átlagos birtokméret –, így a község irányításába és a községi birtok hasznosításába is nagyobb beleszólásuk volt, amit csak a fokozatos állami centralizáció korlátozott.

A szászokhoz képest a románok és magyarok sokkal kisebb földterületet birtokoltak.²⁷⁶ 1883-as 129 608 holdjuk ugyan 10 287-holddal 139 896-ra nőtt,²⁷⁷ de ez még mindig csak az összes birtok 12,5%-át jelentette. A növekedés nem sokkal haladta meg a szász birtokok növekedését, viszont kifejezetten az egyéni birtokok körébe esett.²⁷⁸ Még kevésbé tűnik jelentősnek a változás, ha a korábbi vármegyei terület hasonló adataival vetjük össze.²⁷⁹

Látható, hogy a Szászföldön a szászok és nem szászok földbirtokviszonyai meglehetősen nagy stabilitást mutatnak a „földharc” időszakában. 1883 és 1910 között a szász birtokok aránya az egyéni birtokok közt 79,1%-ról 76,5%-ra változott, a teljes szász birtok aránya az összes magánbirtokon belül 80%-ról 78,95%-ra csökkent, míg az összes földbirtokon belül 46,2%-ról 46,99%-ra nőtt. Ez utóbbi változások oka is főleg a teljes birtokállomány növekedése.

275 Vö. Csallner, 1989b, 60–62. Csallner forrása egy azóta elveszett (?) felmérés, melyet a Raiffeisen-egyletek Szövetsége készített 1910-ben és amelyet a szerző kivonatolt.

276 Voltak községek, ahol csak szász egyéni birtok volt: Baierdor, Felldorf, Großalisch, Heidendorf, Irmesch, Kleinalisch, Kleinlasseln, Lechnitz, Maniersch, Michelsberg, Niedereidisch, Pintak, Seiden, Talmesch, Treppen, Wallendorf, Weilau, Wolken-dorf/Schäßburg, Zendersch és 220-ból csak 12-ben volt birtokaik aránya kevesebb a lakosságárányuknál. Vö. Csallner, 1989. 58–59.

277 Ezen belül a magyarok birtokai 15 513 holdat tettek ki. Vö. Csallner, 1989b, 56.

278 Az adatok azt sugallják, hogy a románok intézményrendszere nem volt olyan tagolt és hatékony, mint a mintául szolgáló szászoké. Földvásárlásaik fő formája a jelzáloghitellel bonyolított egyéni vagy osztatlan közös tulajdonú birtokszerzés volt, melynek során a szerzemény tulajdonjoga közvetlenül a vevőké lett.

279 Lásd például Tokaji, 1913, 12–13.

A növekedés forrása az egykori nemesi birtok, amelynek területe az 1883-as 61 696 hold helyett – 37 004 hold kiárúsítása nyomán – 1910-ben 24 692 hold volt.

Ha ezek után a harcias retorika okait keressük, figyelembe kell vennünk, hogy az aggregált mutatók sugallta nagyfokú stabilitás képét árnyalja a szász földbirtokon belüli átstrukturálódás. Az egyéni parasztbirtokok állományának csökkenése látványos folyamat volt, amelyet az előrehaladott polgárosodás ellenére is jelentős falusi és mezőgazdasági népességgel rendelkező szász nemzet jövőjére valóban veszélyesnek éreztek. A közösségi birtok területének növekedése jelzi, hogy a szászok vívta „földharc” ebből a nézőpontból nem volt sem szükségtelen, sem eredménytelen. A parasztbirtokokból lemorzsolódott kb. 40 000 hold az intézmények földvásárlási, hitelkiváltási és telepítési tevékenysége révén pótolható volt, a gazdák általában számíthattak a bankjaik segítségére. Az akciók skálája rendkívül széles, a nagy volumenű telepítésektől a nagyobb birtoktestek vásárlásán és felosztásán át a határ pár holdas részeinek megszerzéséig, illetve parcellázásáig terjedt.

Az előbbire természetesen kevesebbszer került sor, és nemcsak az anyagi korlátok, hanem az első akciók során szerzett számos kedvezőtlen tapasztalat miatt is. A nagy akciók és egyben a rossz tapasztalatok sorát a *Vereinsbank* első telepítése nyitotta meg. A Segesvár melletti Fehéregyháza határában Karl Wolff javaslatára megvásárolt 1380 holdas Haller-birtokot 40 bánáti sváb család számára parcellázták fel. A telepések azonban elsősorban iparosok voltak, akik nem tudták gazdaságaikat nyereségesen művelni és egy a termés vesztét okozó árvizet követően, hat év után felhagytak próbálkozásaikkal.²⁸⁰ 1899-ben immár szegényebb szászokkal kísérelték meg az újratelepítést, ez végül eredményesnek bizonyult, de a birtok utolsó darabjait így is csak 1909-ben osztották ki.²⁸¹

²⁸⁰ Weber, G.–Weber, R., 1985.

²⁸¹ Wolff, 1909, 405–407.; Zum Jahresbericht der Siebenbürger Vereinsbank. *Die*

Sikeresebb volt Szászváros környékén a Bencenc melletti 500 holdas Kun István-féle és 200 holdas Kovács-birtokra történő telepítés. Ide a bácskai Cservenkából érkeztek sváb telepesek. Ezen felbuzdulva szintén cservenkaiaknak parcellázták fel a Piski mellett Batiz határában fekvő 1021 holdas birtokot.²⁸²

A problémák egy-egy új telepítésnél annyira nehezen kezelhetők voltak, hogy soruk ezzel a három kísérlettel lényegében be is fejeződött. Helyette a már meglévő szász községek határában megvásárolt jelentősebb birtoktestek parcellázása és eladása szász községekből érkező betelepülők számára lett a bank fő tevékenysége. Ez történt a Kreisch, Peschendorf, Felsendorf határában fekvő 2150 holdas Macskássy-birtokkal, gr. Haller Péter birtokával Durlesen, a Scholten, Schoresten és Wassid határában fekvő gr. Teleki-féle birtokkal.²⁸³

Később az egyre erősödő Raiffeisen-egyletek is szerepet vállaltak a földszerzésben. A malmkrogi egylet például megvett 2667 holdat a környékbeli Ugron-birtokból, majd az 549 holdnyi szántót tagjai közt felparcellázta, a fennmaradó erdőt pedig egyleti tulajdonban és kezelésben művelte. A *Kleinschelker Spar- und Vorschußverein* egy 1000 holdra rúgó Teleki-birtokot vásárolt Mikeszása mellett és azt betelepülőknek parcellázta fel.²⁸⁴ A zenderschiek 1893-ban 600 holdnyi birtokot vásároltak a szomszédos falvak – Kóródszentmárton és Küküllősolymos – határában.

A nagyszabású akcióknál sokkal gyakoribbak voltak az egyes községek határában lebonyolított adásvételek. Ezeket főként a Raiffeisen-egyletek intézték. Jellemző eset a schaasi egyleté, amely „az atyák bűnei révén segesvári vevők kezére került határrészeket

Karpathen, III. évf., 1909/1910. 517–518. A szász telepesek Maniersch, Zendersch, Marienburg bei Schäßburg, Zuckmantel, Feldorf településekről érkeztek. Wolff személyesen gyalogolta végig a falvakat és győzködte a lakosokat.

282 Wolff, 1909.

283 Uo.

284 Uo.; Schuller, 1910a

visszahódította”. Ezzel kapcsolatos tevékenysége egyben a Raiffeisen-egyletek mindennapjaiba is bepillantást enged.²⁸⁵ A részben 1907-ben kötött üzlet az egylet 1909-es éves jelentésének jelentős részét kitölti. Ekkor a hitelező, a nagyszebeni takarékpénztár engedélyével a földvásárlás forrását biztosító hitel betáblázását a három birtoktest közül kettő esetében megszüntették, és a harmadikat jelölték meg fedezetként. A birtokokat már korábban felparcellázták a tagok közt, de az ügy ezzel nem zárult le. Az egyik birtokos például kivándorolt Amerikába, ám ottani keresetéből nem tudta adósságát törleszteni. A birtokrészt így kétfelé osztották, az egyiket árverésen értékesítették, a másikat az árverésen elért ár értékében visszaadták a korábbi vevőnek. A többi birtoktest esetében is problémák adódtak. Az egyik tulajdonosa halálos ágyán kizárta az örökségből első házasságából való lányát, de az örökösök hátralékba kerültek a részletekkel. Így a föld egy részét visszavették, majd a birtok 1/4-ed részét (az apai rész felét) átadták a lánynak, a többi a második házasságból való fiúé lett. Egy harmadik birtok maradékát 28 000 koronáért vásárolták meg (az összeget szerintük józan ésszel nem lehet felüllicitálni, a románok mégis 1000 koronát ráígértek). Végül egy negyedik esetben úgy jutottak földhöz, hogy a nagyszebeni takarékpénztártól felvett hitelből kifizették a tulajdonos adósságát Budapesten, birtokukba került a szántó, eladták a komló-szárítót, és a tulajdonosoknak megmaradt a rét és a komlóültetvény.²⁸⁶

Az aprómunka – ami kiterjedt a házakra, gazdasági épületekre pl. malmokra is – a parcellázásokkal együtt komoly birtokforgalmat eredményezett. Az egyletek közül az a 44, amely válaszolt Schuller ezzel foglalkozó kérdőívére, 1906-ig 2068 hold föld, 175 ház, 20 házhely románok általi felvásárlását akadályozta meg és

285 Wolff, 1909, Schuller, 1910a.

286 Schaaser Spar- und Vorschußverein *Siebenbürger Raiffeisenbote* (a továbbiakban *SRB*). 1. évf., 2. sz., 9–12.

6384 holdat, 65 házat, 15 házhelyet vásárolt. Ugyanezek 1906 és 1910 közt 2649 holdnyi birtokot, 162 házat, 32 házhelyet vásároltak ki és 2446 holdat, 1 malmot, 34 házat és 14 házhelyet vettek.²⁸⁷ Mindez így együtt – ellentétben Siegmund katasztrófát sugalló álláspontjával – alkalmasnak bizonyult nemcsak a „nemzeti birtokállomány” gyarapítására és a szászok társadalmi-politikai pozícióinak megővésére a falvakban, hanem a szász birtokok kikerekítésére és a mezőgazdaság fokozatos reformjára is. Sőt a megváltozott politikai helyzetben még a „szállásterület” kiterjesztése – „Erdély gazdasági meghódítása”²⁸⁸ – sem tűnt teljesen utópiának.

4.6.3. Új tervek a világháború alatt

A világháborúban várható német győzelem, az azt követően majd megvalósuló német dominanciájú berendezkedés és nemzetük emiatt – szerintük – felértékelődő szerepe a „földharc” korábbi eredményeivel és tapasztalataival együtt ismét komoly telepítési tervek megalkotására ösztönözték a szászokat.²⁸⁹ Ebben a kérdésben létrejött a szász irányzatok egysége,²⁹⁰ olyannyira, hogy Siegmund és követői a „feketék” félhivatalos lapjának minősülő *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* hasábjain publikálhattak, míg Schuller és a Raiffeisen-egyletek Szövetsége hivatalos programként foglalkoztak a korábbiaknál jóval nagyobb szabású telepítésekkel. Erről tanúskodik a telepítési terveket összefoglaló *Erläuch-*

287 Zum Jahresbericht des Siebenbürger Vereinsbank; Schuller, 1910a, 218–221.

288 Siegmund, 1910.

289 Elsősorban Naumann Mitteleuropa-tervének megvalósulására számítottak, annak következményeivel számos cikk és tanulmány foglalkozott. Pl. 1916 elején: Die Vorbereitungen für das mitteleuropäische Wirtschaftsbündnis; Rohrbach, 1916.; Nationale Duldung in Mitteleuropa; Szerényi, 1916.

290 Ez nem független attól, hogy immár a „feketék” sem vetették el a Német Birodalommal a komolyabb együttműködés lehetőségét, bár közben nem kívántak szakítani a magyar kormánnyal sem.

*terungsbericht*²⁹¹ és az a vita, amely a Mitteleuropa-terv kapcsán kibontakozott a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* hasábjain.

Amikor a Raiffeisen-egyletek 28. közgyűlésén (1914) elhatározták, hogy nyereségük 20%-át egy telepítési alaphoz helyezik el, még csupán korábbi tevékenységük folytatásáról döntöttek. A fordulatot az *Erläuchterungsbericht* jelentette. Célja az erdélyi szászok háború utáni jövőjének és az ehhez kapcsolódó sürgős teendőknél a „megvilágítása”. Az ismeretlen szerző a központi hatalmak sikerei nyomán, azok győzelmében feltétel nélkül bízva próbálja vázolni helyüket a háború utáni új rendben. Az első oldalak nagyszabású víziójában a kikerekített Szászföld tűnik fel, melynek északi és déli részeit a Maros-völgyben településeik láncza köti össze.²⁹² Oroszországi protestáns németek betelepítésére és a belső erőforrások mozgósítására lesz szükség, mivel a birodalmi németiség soraiból kikerülő telepésekre a Balkánon és Törökországban vár történelmi szerep.

A nagyszabású jövőképhez képest meglehetősen visszafogott a gyakorlati tennivalók számbavétele. A szerző hirtelen sokkal kisebb léptékre vált, és egy csupán tíz településre kiterjedő, kb. 5000 fős telepítési akcióra vonatkozó tervet vázol, amelynek megvalósítása előtt számos, a szerző által is számba vett akadály tornyosul. Ezt is csak fokozatosan kívánja megvalósítani, részben minden bizonnyal azért, mert az a korábbi telepítések nagyságrendjével összevetve meglehetősen nagy igényű. Szászföld déli határai mentén, Fogarastól kiindulva mintegy 1000 család betele-

291 *Erläuchterungsbericht*. h. n. [Nagyszeben], é. n.. Az általam használt példány az Osztrák Nemzeti Könyvtár állományában található.

292 A terv néhány részletét máshonnan ismerhetjük. Az Altland (Nagyszeben és környéke) és a Barcaság közti összeköttetés megteremtését, egészen pontosan az etnikai határvonal délre tolását szolgálta volna a fogarasi telepítés. A Maros-menti telepítések első üteme Szászvárostól Nagyenyedig terjedt volna. A második Székelykocsárdtól és Marosludastól Tekéig és Szászrégenig. Az év folyamán Balázsfalva és Nagyenyed melletti birtokok megvásárlásáról folytak tárgyalások. Vö. Bedeus, *Antrag*.

pítésének lehetőségével számol. Ehhez szerinte 3 millió korona alaptőkéjű bankra lenne szükség, amelyet a nagy szász pénzintézetek alapítanának meg. A gyakorlati nehézségeket a legkönnyebben úgy látja áthidalhatónak, ha a *Vereinsbank* alaptőkéjét emelik meg ezzel az összeggel.

A terv érdekessége, hogy az tulajdonképpen egy korábbi, sikertelen elképzelés kibővített változata. Wolff még 1915 tavaszán javasolta egy Tisza Istvánhoz intézett emlékiratban németek telepítését a fogarasi koronabirtok területére. Az akcióhoz komoly állami támogatást (illetékmentesség, kamattámogatás a záloglevelekre) kért. Tisza több szakértővel véleményeztette a javaslatot, akik egyetértettek abban, hogy felesleges lenne nagyobb összeget biztosítani a szászoknak, mikor a koronabirtok adott formájában, regáliáival és kegyúri jogaival erősebb támasza az állameszmének, ezért a miniszterelnök nem egyezett bele az uradalom eladásába. A szászok ragaszkodása egyszer már elbukott tervükhöz talán azt jelzi, hogy pozíciójukat megerősödni látták.²⁹³

Az *Erläuterungsbericht* nem maradt visszhangtalan. A szászok vezetői elhatározták a feltételek megteremtését, és 1916. február 3-án közzétették a *Vereinsbank* alaptőkéjének emelését bejelentő, részvényjegyzésre felszólító felhívásukat.²⁹⁴ Az ebben foglaltak megegyeznek az *Erläuterungsbericht*ben vázoltakkal. Nem sokkal később *Siedlungsgedanken* címmel cikk jelent meg a *Tageblatt*ban.²⁹⁵ A szerző, Andreas Weisert vázolja a várható német győzelem utáni szituációt. Bár még korainak tartja a háború végkimenetelének prognosztizálását, szerinte az már most is kijelenthető, hogy a német szellem hatalmas erőről tett tanúbizonyságot. Mindenképpen létrejön egy új kultúrzóna, német befo-

293 Az iratokat közli Kemény G., *Iratok*, VII. köt. 1913–1916, 55/AE dokumentumok, 365–378.

294 *Einladung zur Zeichnung von Aktien der Siebenbürger Vereinsbank* 12 862. sz., *SDT* 43., 1916. február. 3.

295 Weisert, 1916a.

lyás alatt. A német szellem a későbbiekben olyan tettekre lesz majd képes, amilyenekről az új kultúrzónán kívüli népek, az amerikaiakat is beleértve, nem is álmodhatnak. Ennek a szellemnek lesznek letéteményesei és közvetítői a szászok. Szerepük minél sikeresebb betöltéséhez erejüket lehetőség szerint már most meg kell növelni. Miután legnagyobb gyengeségük a csekély élettér, azt kell új telepítések révén kitágítani.²⁹⁶

Az írás élénk vitát váltott ki, még az alsó-ausztriai Neuhausen a. d. Kremsből is akadt hozzászóló. Egyik reakció sem kifogásolta a perspektívát, csupán a telepítés technikai részleteit vitatták. Emellett több írásban is felmerült egy telepítési központ (*Siedlungshauptstelle*) kialakítása a Vereinsbankból.²⁹⁷ A legalaposabban kidolgozott elképzeléssel Josef Bedeus fia, Gustav Bedeus jelentkezett.²⁹⁸ Az ő kiindulópontja inkább Siegmund és társai pesszimizmusával rokon. A népszámlálások által kimutatott folyamatos népességarány-csökkenés miatt a szászok nemzethalálát vizionálja. Éppen ezért szerinte minden eszközzel arra kell törekedni, hogy a szász többséget megőrizték, illetve helyreálítsák a falvakban.

Úgy véli, hogy ez a hagyományos telepítések révén nem sikerülhet. A falvakban élő románoktól földet vásárolni szinte lehetetlen éppen azért, mert nekik nagyon kevés van. Megoldásként sajátos birtok- és lakosságcserét javasol. Elképzelései szerint a Vereinsbank megnövelt alaptőkéjéből román többségű községekben kellene földeket vásárolni, lehetőleg egykori földesúri birtokot. Az ezekből kialakított parcellák cserealapot képeznének úgy, hogy a román gazdák eredeti, szász községekben lévő birtokaik másfél-

296 Weisert, 1916a. A második cikkben részletesen taglalja elképzeléseit az új telepekről, amelyeken mintagazdaság segítené a telepeseket, akik cserébe munkajáradékkal tartoznának. A telep berendezése mindenhol hasonló lenne és ki kellene elégítse a szászok közösségi igényeit is: templom és iskola.

297 H. L., 1916; Weisert, 1916b; Krammel, 1916; Weisert, 1916c; Siegmund, 1916a, 1916b.

298 Bedeus, *Antrag*.

kétszereséhez juthatnának hozzá. Számításai szerint 15 000 hold vásárolható meg, ezt 7500-ra cserélve 12 500 román, mintegy 2500 család kitelepedése érhető el. Úgy kalkulál, hogy amennyiben 100 községből egyenként 125-125 román kitelepedését sikerül ösztönözni, akkor ezekben helyreállítható a szász többség. A birtokméret különbsége ugyan veszteséget okoz a banknak, de szerinte ezt kiegyenlíti, hogy az új betelepülőknek nem kell új községi intézményeket kialakítani.

Bedeus szkeptikus a *Vereinsbank* fent vázolt terveinek hasznát illetően. Az ilyen extenzív jellegű kolonizációs akciók hozadéka csekély. A szászok száma hiába nőne 240 ezerről 245 ezerre, ez a 3 millió románval szemben éppannyira csekély súlyú, mint ha esetleg 40 ezer telepessel 280 ezeren lennének. Az általa javasoltak viszont képesek megerősíteni a már létező közösségeket, megállítani, sőt megfordítani a térvesztést. Az új telepítések tervében komoly veszélyt is lát a szászok létére nézve. Azzal érvel, hogy ha minden erőforrást erre használnak fel, akkor a belső birtok- és lakosságcserére már semmi sem jut, és az új telepítések révén nyerhető 7 község messze nem egyenértékű a megmenthető százzal. Hozzáteszi még azt is, hogy a birtokcsere és az elkülönülés révén elérhető a békés együttélés a románokkal.²⁹⁹

A vitákat és a tervezgetést aztán elsodorta az 1916. augusztusi román invázió és az intézmények ezzel járó kitelepítése. A Nagyszebenbe való visszatérést követően a hosszú távú tervek nem változtak, de immár komolyan számot kellett vetni a háborús veszteségekkel. Másfelől a román vereség növelni látszott a szászok mozgásterét és erősítette őket Németország feléjük forduló figyelme. Ennek csúcspontját II. Vilmos 1917. szeptemberi látogatása jelentette. Schuller, a telepítés fő felelőse mind ezt figyelembe véve is igen optimistán foglalta össze, a végleges programadás igényével is, a szász kolonizációs elképzelése-

299 Sőt azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy a magyar-román ellentét is megoldható hasonlóképpen.

ket.³⁰⁰ Bár szükségesnek minősíti a harci cselekmények és a háborús embervesztések nyomán keletkezett rések feltöltését, már igen rövid távon sem mond le a Szászföld kiterjesztéséről.³⁰¹ Az *Erläuterungsbericht*ben foglaltakra alapozva kifejezetten megvédi az új települések létrehozását sürgető elképzeléseket. Ugyanakkor minél előbb szervezeti szétválasztást vár, a helyi telepítéseket immár kizárólag a Raiffeisen-egyletek feladatává téve.

A *Vereinsbank* feladata az új alapítások ügye. Ezek azért is szükségesek, mert az emberanyag fő forrásaként számba vett Amerikából visszatérő szászok és máshol született németek számára hasznos, sőt ajánlott biztosítani a földrajzi elkülönülést. Ennek legfőbb indoka a kulturális különbség. A visszatelepülőkre úgy tekint, mint akik túl individualisták lettek Amerikában és nem viselnék el a szász falu kötöttségeit (Schuller a Gemeindesozialismus [községi szocializmus] kifejezést használja!) és így teljesítményük sem érné el a tőlük vártat. Az idegen születésűek esetében még egyértelműbb a kulturális hagyományok és a szokások különbözősége, a szász falvakba települve vagy nem lennének elegenden a kitűzött cél eléréséhez, vagy megőriznék különállásukat és ezzel feszültséget keltenének. Mindkét esetben elkülönült települést javasol a Szászföld peremén, ezzel biztosítva, hogy az új közösségek integrálhatók legyenek az átfogó struktúrákba (egyház, iskola, társadalmi szervezetek).³⁰²

A nagyszabású tervek megvalósíthatóságába vetett hitet nem csökkentette a Wekerle-kormány rendelete sem, amely bürokratikus akadályokkal próbálta gátolni a románok birtokvásárlásait, bár azok a szászok életét is megnehezítették. Sokkal komolyabb, de a korábbi tervek jellege miatt nem feltétlenül leküzdhetetlen akadályt jelenthetett, hogy a német kormány sem kívánta telepe-

300 Schuller, 1917.

301 Fő érve, hogy a háború után úgyis megnő a népszaporulat. Schuller, 1917, 6.

302 Schuller, 1917, 7–8. Emellett a munka további részében foglalkozik a városokban élő szászok megerősítésének lehetséges módjaival is.

sekkal segíteni a szászokat. Wolffék háborús veteránok erdélyi letelepítésének lehetőségeiről érdeklődtek. A német külügyminisztérium szerint azonban felesleges lett volna embereket küldeni egy „olyan országba, ahol előbb vagy utóbb mint a magyarok kultúrta-panyaga az eltűnés veszélyébe kerülnek”.³⁰³

303 Szász, 1986c, 1698–99.

5. Modern nemzet, nemzeti gazdaság és modern bankok

Az eddigiekben képet kaphattunk az erdélyi szászok bankrendszerének kiépüléséről, az egyes banktípusok szerepéről, funkcióiról, működésük jellemzőiről, földrajzi és társadalmi korlátairól és kapcsolatrendszeréről. A gazdasági funkciók és célok mellett megismerhettük szerepüket az egyes kisközösségek életében, kapcsolataikat a többi, nemzeti szempontból lényeges intézménnyel, ideológiájukat, szerepfelfogásukat is. Ezen túl konkrét példákon láthattuk azt is, hogy a szász pénzüzetek milyen módokon járultak hozzá a nemzeti szempontból fontos elképzelések megvalósításához. Összefoglalóan és tágabb keretbe helyezve mindezt egyetlen, ám annál lényegesebb kérdésre kell még válaszolnunk: mivel járult hozzá a szászok pénzüzeti rendszere a szász nemzet nagy 19. századi átalakulásához, a modern nemzet megteremtéséhez?

Az általam vizsgált periódus nemzeti szempontból legfontosabb változásáról van szó. A szászok nemzete, a *natio saxonica* vagy *natio saxonum*, 1914-ben jelentős mértékben különbözött attól a közösségtől, amelyben 1835-ben az első takarékpénztár megkezdte működését. Az átalakulás folyamatában szerepet kaptak a bankok is, bár nem elsősorban a változások elindítóiként, hanem sokkal inkább a változásokra reagáló intézményrendszer részeként.

A szászok 1848-at, sőt még 1876-ot megelőzően is, meglehetősen jól elkülöníthető és elkülönülő közösséget alkottak Erdély földrajzi és szimbolikus terében. Csoportjuk szilárd, jól definiált közjogi határok közt létezett. A Királyföld szervezete legnagyobb részüket átfogta és külön jogállással ruházta fel. Ez alkalmas volt arra is, hogy a korszellem változását követve a korábbi inkább jogi

meghatározottság mellett kulturális-nemzeti-etnikai tartalommal is felruházzák. A Királyföld polgárának lenni a néhány ellenpélda dacára egyenlő volt a szász nemzethez tartozással. A Szászföld önállósága így a jogi egységesítés révén konstituálhatta a szász nemzetet, miközben a szükséges elkülönülést is biztosította akár a másik két rendi nemzet tagjaitól, akár az egészen különböző jogállású, bármilyen nemzetiségű jobbágyoktól vagy éppen a határőrség kötelékébe tartozóktól.

A közjogilag rögzített különállás mellett szerepe volt az egyháznak is. Az evangélikus vallású szászok olyan sajátos és egyedülálló szint képviseltek a tartomány lakói közt, mint az unitáriusok. Etnikai, kulturális és földrajzi értelemben ugyan némileg kevésbé voltak homogének, de Erdély evangélikus hitű lakóinak még így is mintegy 80-85 százalékáa közjogi és/vagy nyelvi értelemben a szászokhoz sorolható volt.¹ A különbség azokból a német nyelvű, ám jobbágyi rendű szászokból adódott, akik vármegyei területen éltek, nem is kevesen, tizenöt-húsz ezren. Az egyház identitásképző funkciójának gyakorlását segítette külön alapítástörténete, az önálló, Honterus-féle reformáció, amelyből egy teológiai értelemben konzervatív és ebben a magyarországitól is különböző, protestáns egyház keletkezett. Nem hiányzott a közjogi támasz sem, hiszen az erdélyi bevett vallás státusa egyúttal az egyházi intézmények önállóságának jogi kereteit is biztosította.

Az elkülönülés és az identitás egy másik fontos, egyre nagyobb jelentőségre szert tevő eleme az egyházban használt német nyelv volt. A szászok oktatásügyének viszonylagos fejlettsége révén ez az identitáselem egyre modernebb tartalommal volt megtölthető. Hasonlóan a Habsburg Birodalomban és Magyarországon erősödő nemzeti mozgalmakhoz, részben éppen azokra válaszul, a nyelvi különállás mind jelentősebb kulturális tartalmat nyerhetett, többek közt a német kulturális minták fokozatos elsajátítása révén.

1 Söllner, 1856, 286–287.

Az iskolákat fenntartó és minden közösségben jelen lévő egyház Németországgal is összekapcsolta a szászokat. A jövőző lelkészek és tanárok útja egy szász gimnázium elvégzése után magától értetődően vezetett valamely német nyelven oktató egyetemre, kisebb arányban az osztrák birodalomfélbe, nagyobbbrészt a Német Szövetség más tagállamaiba.² Az ottani élmények hatásait nem lehet alábecsülni, ahogy azt sem, hogy a későbbi gimnáziumi tanárok és lelkészek folyamatos kapcsolata a német kultúrával milyen nagy szerepet játszhatott a nemzeti modernizációs törekvésekben.

Érdemes még megemlíteni a német értelmiségiek és német vállalkozók bevándorlását a Szászföldre. Johann Gött brassói nyomdász eredetileg a Majna melletti Frankfurtból származott, nyomdája és kiadója révén maga is hozzájárult a kultúra áramlásához. Még az ő eseténél is beszédesebb példa Leopold Max Moltke, a szászok himnuszának (*Siebenbürgen Land des Segens*) porosz szerzője.

Az egyre élénkebb németországi kapcsolatok ekkor már egyértelműen a nemzeti identitás átalakulása, modern nemzeti tartalommal való megtöltése felé mutatnak. Nem csupán a kultúra, hanem az egyleti élet megélénkülése is ezt jelzi. A *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* ugyan nemzetek feletti szervezetként alakult, ténylegesen azonban szász intézményként működött. Tevékenysége is a nemzetépítés eszközéül szolgáló kulturális-tudományos intézményeket idézi. A történelem feltárása és nemzeti értelmezése minden kelet-közép-európai nép esetén fontos szerepet játszott a modern nemzeti identitás konstruálásában.³

2 A későbbi püspök, Georg Daniel Teutsch például előbb a bécsi, majd a berlini egyetemen tanult. Nägler, 1994, 8.

3 Vö.: Niederhauser, 1977, 227–250. Ehhez a szászokra vonatkozóan érdemes megjegyezni, hogy jogilag szabályozott helyzetükben a történelem nemzeti tartalmú, jogalapot teremtő konstruálására kevésbé volt szükség, mint a többi kis nemzet esetén.

A nemzet helyzetének megismerése, a különböző néprajzi jellegű és statisztikai vizsgálódások viszont már az egész korszak szász közgondolkodására jellemző modernizációs hangsúlyt kaptak. Létrejönnek a szakmai egyletek is, a *Landwirtschaftsverein* és a *Naturwissenschaftlicher Verein*. Gazdasági, társadalmi modernizációs célkitűzéseik miatt ide sorolhatjuk még a takarékpénztári egyleteket. Mindezek arra utalnak, hogy a biztonságos közjogi keretek védelmében a meginduló társadalmi változásokra, a kihívásokra adott válaszok érlelődtek egy modernizációs program formájában.

A fokozatos társadalmi építkezés fontos következménye volt, hogy a közjogi, illetve polgári jogi helyzet megváltozása nem érte felkészületlenül a szászokat és nem paralizálta a nemzeti mozgalmat. Igaz, a változások így is súlyos problémákat hoztak felszínre, mindenekelőtt a mozgalmi egység kapcsán. Végül azonban jól ki tudták használni, hogy a dualizmus politikai rendszere számukra kedvező volt és a társadalmi-gazdasági modernizáció célját nem tévesztve szem elől sikerült alkalmazkodniuk a változásokhoz.

Az új helyzet legfontosabb jellemzője a nemzeti különbség nélküli nyílt verseny volt a társadalmi pozíciókért és az erőforrásokért. Míg korábban a Királyföld külön jogrendje megbízhatóan óvta a szászokat az idegenek versenyétől, 1848 és még inkább a kiegyezés után előbb a polgári jogegyenlőség nyithatta tágra a kapukat a románok és kisebb számban a magyarok előtt, később a különálló municipiális igazgatás felszámolása a politikai pozíciókért folytatott versenyben is csökkentette a szászok előnyét. A változások egyik természetes következménye volt a veszélyérzet megerősödése, olykor nemzethalál-víziók jelentkezése. A megfelelő közjogi biztosítékokért folytatott küzdelem sikertelenségét belátva a század utolsó évtizedére már a szász nemzet újfajta, a kompetitív viszonyoknak megfelelő megszervezési igénye vált nemzeti programmá. Ebben már építhettek a korábbi, folyamatosan érvénye-

sülő modernizációs tendenciákra. Az új nemzetépítés azt is lehetővé tette, hogy a közjogi kereteken korábban kívül rekedt csoportokat integrálják az átalakuló nemzet keretei közé.

Az új szervezet, amelynek a pénzüzetek a századvégre lényeges elemei lettek, természetesen nélkülözte a korábbi királyföldi autonómiához hasonló, az élet majd minden területét átfogó formális szervezetet. A partikularizmusokat nem toleráló magyar polgári jogrend keretei közt csak egymástól szervezetileg elkülönülő intézményi struktúrák kiépítésére nyílt lehetőség. Ezt a fragmentált szervezetet lehetett aztán különböző személyes kapcsolatok, megfelelően kialakított koordinációs mechanizmusok vagy kimunkált és minden érdekeltet bevonó döntési eljárások révén úgy működtetni, hogy képes legyen átfogóan intézni a szász társadalom ügyeit.

A megfelelő profilú intézmények, egyletek létrehozása, és természetesen censzos választójog következtében szászok által dominált közigazgatási intézményeinek felhasználása a szász nemzetépítés céljaira lehetővé tette, hogy az egyes problémákat megfelelő ismeretek birtokában próbálják kezelni. A koordináció sikerét pedig az biztosította, hogy a szász társadalom kicsi volt, az elit és a magasabb státusú csoportok kapcsolati hálója erős, ráadásul nem volt elhanyagolható a társadalmi és földrajzi mobilitás sem. Így viszonylag könnyen, idővesztés nélkül és a döntésképtelenséget sem kockáztatva lehetett működtetni a szászokra jellemző strukturált, többségi döntési eljárásokat.⁴

Figyelembe véve a Királyföld megszüntetésének jelentőségét, megkockáztatható az az állítás is, hogy a szászok bankjai igazán a 19. század hetvenes éveitől válnak nemzeti értelemben is

4 Politikai téren erre kiváló példa az 1890-es Sachsentagot megelőző megbeszélés-sorozat, melyek mindegyikén formális, többségi döntéshozatalra is sor került. Ennek ellenére egy hónap alatt megszületett a programmódosítás és azt a Sachsentag nagy többséggel el is fogadta. Vö. Wolff levelei Meltzlhez. DJANSB, Col. Fam. Bedeus, dosar 367. 1. f., 3. f., 5. f., 7. f

fontossá. A korábbi biztonságot adó keretek megszűnése lehetett az egyik oka annak, hogy egyre hangsúlyozottabb szerepet vállaltak a szász nemzet nemzeti közösségként való fenntartásában és kereteinek kijelölésében. Bár korábban is jellemző volt a nemzeti-nek tekintett célok támogatása, a működés alapvetően lokális jellege miatt addig minden bizonnyal a helyi közösség volt az elsődleges vonatkoztatási csoport. Figyelembe véve a későbbi változások kronológiáját és az indoklásukra felhozott érveket, valószínűsíthető, hogy a bankok átalakulása mögött is részben a közjogi keretek változása állt.

Természetesen a szász identitást a körülményekhez kellett igazítani, miután a korábbi konstitutív tényezők közül megszűnt a jogi és intézményes különállás. Az új konstrukció bázisát két megmaradt fontos elem, a vallás és a kultúra adta. Az előbbi alkalmas volt az intézményes elkülönülés hangsúlyozására is. Az egyház az egyetlen, mindenkit átfogó, nagy történelmi hagyományokkal rendelkező, ezáltal a szász múlt megjelenítésére is alkalmas szervezatként a legfontosabb szerepet kapta a szász nemzeti konstrukcióban. Szintén megkerülhetetlen volt a kulturális normák terjesztésében, formálásban és érvényesítésében az általa működtetett iskolarendszeren keresztül.⁵ Az egyház vezetésében helyet kaptak a világiak is. A presbitériumok, a konzisztóriumok világi tagjai befolyással bírtak gazdálkodásukra, a lelkész megválasztására, az iskola működtetésére. Jelenlétük és súlyuk miatt az egyházi testületek szintén a nemzeti koordináció terepeivé válhattak.⁶

Az új identitáselemek közt hosszabb távon (igaz, már csak az általam vizsgált periódust követően) a német (*Volksdeutsch*) identitás fokozatos erősödése volt a legjelentősebb, a nagyon erősen lokális és regionális hangsúlyú erdélyi szász identitással szemben. Németország, mint már említettem és láthattuk is, már korábban

5 Walter Roth, 1996. 267-258., König, 1996. 304.

6 König, 1996, 84. o.

viszonyítási pont volt, különböző példák és minták forrása. Az egységes Németország pedig, legalábbis a százszok saját elképzeléseiben, szinte észrevétlenül vehette át a dinasztia korábbi szerepét a százszok védelmezőjeként. Az első világháborúig még inkább a mintaadás dominált a kapcsolatokban, de a német *Weltpolitik* balkáni és közel-keleti tervei már azt sugallták, hogy a nem is olyan távoli jövőben Németország valódi védhatalomként jelenhet meg. A százszok egy része, az ún. „zöldek” erre tudatosan építettek és erősíteni kívánták a folyamatot, míg a „feketék” állásfoglalását inkább a világpolitika fejleményei határozták meg.⁷

Legalább ilyen fontos volt a százszok átfomálódó identitásában a versenyhelyzet elfogadása és jelentőségének felismerése. Ezt persze nem egyszerűen egyén és egyén közti küzdelemként értelmezték, hanem nép és nép, nemzet és nemzet köztiként is. Amitől ez identitásképzővé válhatott, az a probléma kezelésének módja. A százszok reakciója nem a teljes bezárkózás, hanem a szükségesnek gondolt adaptáció volt. Egyfajta adaptív bezárkózásról beszélhetünk, amely nem középkorias formában, de olykor „gettóelemeket” is fenntartva elsősorban a közösséget kívánta erősíteni, nem pedig az azt alkotó egyéneket. Ennek megfelelően a versenyben nemcsak a veszélyt látták, hanem a lehetőséget is. Úgy értékelték, hogy általa kis nemzetüknek esélye nyílik a megmaradásra, sőt egyesek szerint akár a többi nemzet fölé kerekedésre. Identitásképző ebből a siker lett, az az elképzelés, hogy a százszok korábban is sikeres nemzetként szereztek meg jó társadalmi pozícióikat és ezután is sikereik révén fogják azokat megőrizni. A siker egyúttal garantálta civilizációs küldetésüket is, hiszen a korszellem képviselői lehettek egy elmaradottabb, vagy legalábbis annak tartott közegben. Nem mellékesen a civilizációs küldetés megadta a lehetőséget az idegenektől való elkülönülésre is.

7 A német elem előtérbe kerülését és a lokális identitási elemek háttérbe szorulását elemzi az egykori „zöld” Karl Hoch. Hoch, 1924.

A pénzügyi szektor, illetve tágabban értelmezve a szászok gazdasági szervezete mindkét új elem formálásában és érvényre juttatásában jelentős szerepet játszott. Elég csak arra emlékeztetni, hogy a bankrendszer strukturálódásának legfontosabb oka éppen a kihívásokra adott válasz igénye volt, a verseny és a változások nyomán jelentkező negatív tendenciák ellensúlyozása, a versenyképesség megalapozása. Ebben a folyamatban egy idő után már nemcsak végrehajtó, hanem kezdeményező szerepet is játszott, akár a falusi hitelszövetkezeti mozgalom elindításakor, akár a *Vereinsbank* alapítása, majd a nagyobb telepítések kapcsán. Ráadásul a szász bankok kétségtelen eredményei, melyeket a magyar politikai-gazdasági elitnek való alárendelés nélkül értek el, a gazdasági-társadalmi versenyben példaértékű volt.

A bankrendszer működése és kiépítése a civilizációs küldetés reprezentálására is lehetőséget adott, miközben megjelenítette a német kapcsolatokat, a német kultúra áramlását is. A szászok szinte minden banktípus esetében úttörők voltak, sokszor nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon és a Szent Korona országai-ban. Az első és hamarosan egyedüli hagyományos takarékpénztárak, az első Schulze-Delitzsch hitelszövetkezetek, az első és önálló modellben működő Raiffeisen-szövetkezetek megalapításával dicselkedhettek, miközben az is világos volt, hogy elsősorban a románok használják mintaként a szászok működő intézményeit saját intézményrendszerük kiépítése során. Ezek a pénzügyi típusok kivétel nélkül Németországból kerültek át Erdélybe, a Szászföldre, jelezve a német pénzügyi innováció és bankkultúra sikerét. Emellett ha nem is elsődleges, de jelentős kapcsolatokat építettek ki a német pénzpiaccal, éppen a nemzeti intézmények függetlenségének biztosítása érdekében. Mindezek együtt önmagukban is alkalmasak voltak az új identitáselemek reprezentációjára.

Megerősíthette a civilizációs küldetés ideológiáját az is, ahogy százszok a 19. században, pénzintézeteik aktív részvételével átalakították, modernizálták környezetüket, a Szászföldet. A közcélú támogatások, az üzleti alapú fejlesztések sora segítette őket abban, hogy városaik és falvaik a kor igényeinek megfelelő állapotban lépjenek a 20. századba. Kezdetől fogva a legváltozatosabb területeken vállaltak aktív szerepet a modernizációban. A közegészségügyben kiemelendő a kórházak alapítása (brassói polgári kórház) és támogatása (nagyszebeni polgári kórház), a betegápoló és népegészségügyi egyletek támogatása. Nemcsak a közegészségügyet, hanem a városlakók kényelmét szolgálta például a nagyszebeni városi fürdő, vagy éppen a vízszolgáltatás korszerűsítése.

A városkép átalakításában fontos szerep jutott a bankok és ami olykor a pénznél is többet ért, vezetőik támogatását élvező városzépítő egyleteknek, amelyek parkok, pavilonok, sétateretek, szökőkutak létesítésével tették élhetőbbé a városokat. A pénzintézetek a városaik jelképeinek számító épületek megújításában is szerepet vállaltak, ilyen Brassóban a Corona Szálló, Nagyszebenben a „*Zum Römischen Kaiser*” Szálló felújítása, modernizálása. A falusi egyletek felújított vagy frissen épített székházai is a megújulást képviselték, az iskolaépületek modernizációja pedig közegészségügyi jelentőséggel is bírt.

Az utcahálózat rendezése, egyszerűsítése és korszerű burkolattal való ellátása is állandó eleme volt modernizációs erőfeszítéseiknek. Ugyancsak a városlakók kényelmét növelte a városi villamoshálózat Nagyszebenben, amely nemcsak az áru- és a városi személyforgalmat segítette, de össze is kötötte a várost annak első számú rekreációs övezetével, a Rășinari környéki erdőkkel és üdülőkkel. A vízerőmű megépítése sem csak a szövőműhelyek gépesítését tette lehetővé, hanem a városi villanyszolgáltatás révén a közvilágítás modernizálását is szolgálta.

A kényelmi és rekreációs fejlesztések közt sorolható fel a hegyi menedékházak sora, melyeket a Kárpát Egyesület üzemeltetett. A szanatórium Nagyszebenben, a Brassóban épített gyermek- és ifjúsági játszóterek. A brassói tejvók hálózata, amely egyúttal segítséget jelentett a szegényebb gyerekek számára. Ugyancsak a kikapcsolódást szolgálták az üdülőtelepek a Barcaságban, vagy éppen Vizaknán. Mindezek megteremtéséhez szintén lényeges volt a pénzintézetek hozzájárulása.

A közművelődést is sokféle formában dotálták a pénzintézetek falvakban és városokban egyaránt. A múzeumok támogatása mellett segítették a két nagyváros filharmóniai egyleteit, az ott működő dalköröket, énekegyleteket. A kis falvakban könyvtárakat alapítottak, olvasóköroket szerveztek. Az iparegyletek vasárnapi iskoláit segítették, majd a megalakuló munkásegyletek tanfolyamait. Jelentős támogatásra számíhattak a tudományos egyletek is, mint a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* vagy a *Naturwissenschaftlicher Verein*.

A Szászföld vidékeinek elszigeteltségét oldották fel a nagy vasútépítési projektek. A Keleti Vasút még állami kamatgaranciájú nagyberuházásként érte el Brassót, egy szárnyvonala Nagyszebenben. A Vöröstoronyi-szoroson keresztül vezető összeköttetés Romániával és a Szászföld nyugati és Hortobágy-völgyi részeit a közlekedési hálózatba bekapcsoló vonalak megépítése már a százszok kezdeményezésére és aktív részvételével történt.

Jelentős szerepet vállaltak az iskolahálózat fenntartásában és modernizálásában is. Középiskolai épületek felújítását, új iskolák (leányiskola, földművesiskolák, óvónőképző) alapítását segítették. Támogatásaik hozzájárultak a népiskolák korszerűsödéséhez, a tanítóképzéshez és a nagy múltú gimnáziumok működéséhez, valamint a szász óvodai hálózat kiépüléséhez. A falusi iskolák mindig számíhattak a helyi hitelszövetkezetek segítségére.

Mindezen fejlesztések mellett a pénzintézetek jelentős strukturális szerepre tettek szert a szász társadalom újraszervezése során. Elsősorban a falusi szövetkezetekre jellemző, hogy úgy tekintettek rájuk mint a szász nemzet határait kijelölő intézményekre. Mivel a tagságot a falvak szász lakóira korlátozták, ez az értelmezés is helytálló volt. Egyúttal rávilágít arra, hogy az Univerzitás rendjének felszámolása éppen a nemzet zömét adó falusi lakosság esetében gyengítette meg jelentősen az intézményrendszert. A városok polgárosultabb környezetében az egyleti mozgalom, a különböző célú és profilú szerveződések sikerebben pótolhatták a korábbi közjogi kereteknek a többiektől elválasztó és a saját közösséget integráló funkcióit. A falvakban viszont csak a hagyományos falusi közösség modern kihívásokkal szemben sokszor tehetetlen szerveződései maradtak. A falusi hitelszövetkezetek és a hozzájuk kapcsolódó sokszor informális szervezetek ellenben, az egyházzal együttműködve már pótolhatták a hiányt.⁸

Fontos szerepük volt emellett a nemzeti intézményrendszer finanszírozásában. Mivel a korábban rendi keretek között létező közösség a polgári jogrend beköszöntével elveszítette kényszerítő eszközeit, illetve az azok alkalmazásával előteremthető forrásokat, a különböző adókat, helyettesítésük elsődleges feladat lett. A bankrendszer nyeresége a századfordulóra a nemzeti intézmények legjelentősebb finanszírozási forrásai közé tartozott. Haszonélvezői elsősorban az oktatási intézmények, a nemzeti kultúra letéteményesei voltak, de részesedtek belőle a gazdasági élet szereplői és a szociálisan rászoruló is. Összességében egyértelmű, hogy a bankrendszer nyeresége döntően a társadalmi kohézió erősítését és ezen keresztül többféleképpen is a nemzet megerősítését szolgálta.

⁸ Megint csak a szépirodalomhoz fordulva példáért és megerősítésért, az Erwin Wittstock *Végítélet Önyirben* (Kriterion, Bukarest, 1981) című regényében megrajzolt, tipikusnak tekinthető szász falu életének egyik központja a Raiffeisen-egylet épülete.

A pénzügyintézetek intézményesen és pénzügyileg is lehetővé tették a szászok önszegregációját, elkülönülését a többi nemzettől, anélkül, hogy az veszélyeztette volna versenyképességüket. A különböző intézmények révén a szászoknak a magyarországi polgári társadalomba való integrációjában hangsúlyosabb volt a közösségi elem, ugyanakkor nem hiányzott az egyéni integráció lehetősége sem. Ezzel egy időben a pénzügyintézetek szerepfelfogása is jelentősen megváltozott. A korábbi, a közjogi-közigazgatási keretek által kijelölt, etnikailag vegyes, igaz, a szászok által dominált közösség mellett most kifejezetten a szász nemzethez tartozók váltak viszonyítási és célcsoporttá. Az elkülönülés tendenciája a közös vállalkozások ellenére egyértelmű, igaz nem egyedülálló, hiszen a folyamatokat hasonlóképpen értelmezték akár magyar, akár román oldalról is.

Mindezek eredményeként kijelenthető, hogy a szász pénzügyintézetek sajátos nemzeti bankrendszert alkottak Erdélyben. A politikai szervezettel személyes kapcsolatok sokasága révén összefonódva képesek voltak egy félállami szervezetet létrehozni. Ennek legfontosabb vonatkoztatási csoportját a szász közösség (nemzet) jelentette. Ha a közjó előmozdításáról beszéltek, azon elsősorban a szászokat értették. Ha a versenyképesség fokozásáról, akkor is elsősorban rájuk gondoltak. A rendszer rendkívül jól működött, sikeresen illeszkedett be a nemzeti intézményrendszerbe.

Ezt is figyelembe véve nem meglepő, hogy a századfordulót követő időszak Erdélyében mind gyakoribb az országgrész gazdaságának „nemzetgazdaságokra” való gondolati felosztása. Ezek egyike természetesen a szászoké, amelynek része a pénzügyintézeti rendszer is. Persze bármennyire elterjedt volt ez a fajta percepció, a jogrend, a pénzrendszer egysége, az egységes vámterület miatt mégiscsak egységes regionális gazdaságként kell kezelnünk Erdélyt és pénzügyintézeteit. Ezen belül viszont elengedhetetlen a szász bankok összehasonlítása a többi pénzügyintézettel, mindenek előtt a

sok esetben szintén regionális „nemzetgazdaság” részeként kezelt román bankokkal.⁹

A korábbiakban részproblémák kapcsán, egy-egy szempontból már sor került erre az összehasonlításra. Mindazonáltal az átfogó képhez ez távolról sem elég. Ugyanakkor az egybevetést nehezíti, hogy megfelelően strukturált adatok csak korlátozottan állnak rendelkezésünkre. Elengedhetetlen továbbá a regionális keretek kijelölése, ami nem feltétlenül egyezik meg a tényleges működési körrel. Amennyiben a vizsgálatot nem korlátozzuk valamilyen jól meghatározott területre, a bankrendszer értelmezése miatt kénytelenek leszünk például minden magyarországi román bankot, tehát a bánságiakat és a partiumbelieket is figyelembe venni, tekintet nélkül piaci kapcsolatrendszerükre. Ebben az esetben azonban az is egyértelmű, hogy az összehasonlításnak ki kell terjednie minden magyarországi, magyarnak minősíthető bankra. Sőt amennyiben a bankrendszer értelmezésében elfogadjuk Kövér György álláspontját, valójában a teljes monarchiabeli pénzügyi szférának kellene képeznie az összehasonlítás alapját.

Az ebből adódó bizonytalanságok, illetve módszertani nehézségek kiküszöbölésére érdemes tehát visszatérni a történeti Erdély kínálta földrajzi keretekhez. Ahhoz azonban, hogy ezen belül érvényesen összehasonlítható adatokkal dolgozhassunk, számot kell vetni azzal, hogy az egyes nagyobb intézetek üzleti tevékenysége, elsősorban a hitelezés terén, túlnyúlt a történeti országhatáron. Éppen ezért szerencsésebb, ha az elemzéshez nem a teljes banki mérlegfőösszeget vesszük figyelembe, hanem csak a helyileg meglehetősen korlátozott üzletágakat, elsősorban a betétgyűjtést. Emellett az egyes pénzügyi csoportok „nemzeti” elkötelezettségének értékeléséhez segítséget nyújthat az osztalékfizetés és a jótékony célú támogatások kérdése is.

9 Ábrahám, 2001, 209–226.

A történeti Erdély területén a világháborút megelőzően a legnagyobb számban a kortársak által magyarnak besorolt pénzüintézetek működtek. A hitelszövetkezeteket nem számítva egy 1912-es kimutatás szerint (45. táblázat) 142 volt belőlük,¹⁰ igaz, számuk napról napra változott, tendenciájában folyamatosan nőtt.

45. táblázat. „Magyar” pénzüintézetek főbb adatai Erdélyben, 1911–1912., ezer K

Törvényhatóság	Részvény-tőke	Tartalék-alap	Nyereség	Betét	Intézetek száma (db)
Alsó-Fehér	2 410	1 099	347	12 698	12
Beszterce-Naszód	1 160	222	154	3 274	8
Brassó	200	163	42	2 923	2
Csik	2 170	532	348	8 154	15
Fogaras	600	34	35	1 314	1
Háromszék	2 390	830	356	14 536	12
Hunyad	3 640	1 832	602	16 865	16
Kis-Küküllő	600	86	53	2 745	3
Kolozs és Kolozsvár	8 661	2 150	845	45 405	23
Maros-Torda és Marosvásárhely	6 742	1 281	587	20 080	13
Nagy-Küküllő	330	53	43	1 214	2
Szeben	100		4	66	1
Szolnok-Doboka	3 185	1 359	438	13 625	20
Torda-Aranyos	1 431	571	258	9 408	8
Udvarhely	612	542	100	5 540	6
Összesen	34 231	10 754	4 212	157 847	142

Forrás: Bizony, 1912, 34.

Látható, hogy a magyarnak tekintett pénzüintézetek földrajzilag elsősorban Kolozsvárra és környékére, valamint Marosvásárhelyre és környékére koncentráálódtak. Emellett érdemes még megemlíteni a Hunyad vármegyei és a Szolnok-Doboka vármegyei intéze-

¹⁰ Bizony, 1912, 34.

teket is, bár földrajzilag az utóbbiak tulajdonképpen illeszkednek a Kolozsvár–Marosvásárhely centrumhoz. Hasonló a megoszlása a betéteknek is. A legfigyelemreméltóbb azonban az, hogy Szeben vármegyében gyakorlatilag nem volt magyarnak tekintett bank, bár minden más vidéken jelen voltak.

46. táblázat. „Román” pénzüintézetek főbb adatai Erdélyben, 1911–1912., ezer K

Törvényhatóság	Részvény-tőke	Tartalék-alap	Nyereség	Betét	Intézetek száma (db)
Alsó-Fehér	1 070	895	231	5 785	7
Beszterce-Naszód	1 129	582	128	3 901	9
Brassó	264	11	16	490	2
Fogaras	1 276	476	206	5 827	16
Hunyad	2 890	1 397	379	9 475	17
Kis-Küküllő	138	11	23	133	2
Kolozs és Kolozsvár	1 012	312	156	4 412	5
Maros-Torda és Marosvásárhely	360	106	35	1 778	3
Nagy-Küküllő	653	71	60	1 446	5
Szeben	6 365	1 323	678	28 921	21
Szolnok-Doboka	760	332	112	2 345	6
Torda-Aranyos	450	193	62	1 729	4
Összesen	16 367	5 709	2 086	66 242	97

Forrás: Bizony, 1912, 34.

A román pénzüintézetek inkább mozaikszerűen működtek az országrészben (46. táblázat). A Székelyföldi megyékben nem voltak jelen csak ügynökeik révén, és szintén nem mondható jelentősnek a szerepük Kis-Küküllő és Brassó megyében. A betétek megoszlása ezeknek az intézeteknek az esetében is igazodik a többi adathoz, jelezve hogy a román bankok sem voltak képesek meghaladni a betétgyűjtés fizikai korlátait.

47. táblázat. Szász pénzintézetek főbb adatai Erdélyben, 1911–1912., ezer K

Törvényhatóság	Részvény-tőke	Tartalék-alap	Nyereség	Betét	Intézetek száma (db)
Beszterce-Naszód	180	376	100	11 581	2
Brassó	1 834	4 211	503	24 816	8
Fogarás	200	130	39	1 091	1
Hunyad	400	329	50	2 127	1
Kis-Küküllő	700	107	91	3 188	1
Maros-Torda és Marosvásárhely	873	265	134	7 227	2
Nagy-Küküllő	5 758	1 595	534	34 114	10
Szeben	171	10 168	784	35 498	8
Összesen	10 116	17 181	2 235	119 642	33

Forrás: Bizony, 1912, 35.

Bár ebben a kimutatásban (47. táblázat) nem szerepel néhány Röslnél feltüntetett falusi hitelszövetkezet, de így is jól érzékelteti, hogy földrajzi értelemben a legkorlátozottabb a szászok bankrendszere volt. A tizenöt megyéből csak nyolcban működtek pénzintézeteik (nem számítva természetesen a falusi hitelszövetkezeteket), gyakorlatilag mind az egykori Királyföldön vagy a vármegyék szászok lakta területén, újra igazolva mindazt, amit a szász pénzintézeti rendszer működési területének földrajzi korlátairól korábban már megállapítottunk. Ezen belül is jól kirajzolódik Brassó és Szeben központi szerepe, amit némileg ellensúlyoznak a Nagy-Küküllőben található városok intézetei. Emellett figyelemre méltó még a két Beszterce vármegyei intézet magas betétgyűjtő képessége, ami arra is utal, hogy itt a teljes lakosság a szász bankokat részesítette előnyben betétei elhelyezésekor.

A betétek alapján egyértelmű, hogy a szász bankok a tőkefelhalmozás terén sokkal sikeresebbek voltak, mint román vagy magyar versenytársaik. Az egy intézetre jutó betétek összege több

mint háromszorosa a magyar pénzüintézetekének, és közel hatszorosa a román bankokénak. A nyolc megyéből egyedül Fogarasban volt magasabb az egyetlen helyi magyar pénzüintézet tőkeállománya, mint a szintén egyedüli szász banké. Bár a működés földrajzi korlátai miatt valószínű, hogy a szász pénzüintézetek ügyfélkörében a legjelentősebb szerepet a szászok játszották, azt is nyugodtan feltételezhetjük, hogy az etnikailag vegyes közösségekben a többi nemzethez tartozók is igen gyakran hozzájuk fordultak megtakarításaikkal.

Az egyes pénzüintézetek földrajzi megoszlása nemzeti orientációjukhoz illeszkedik. Ezzel együtt az adatok nem csak a szászok esetében utalnak a nemzeti határokon átnyúló ügyfélkörre. A Hunyad és Alsó-Fehér vármegyei magyar bankok ügyfelei közt minden bizonnyal jelentős számban és arányban voltak románok. Ráadásul a román pénzüintézeti szervezet a másik kettőhöz viszonyítva meglehetősen visszamaradottnak tűnik. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy az semmiképpen sem lehetett „nemzeti” bankrendszer abban az értelemben, hogy képes legyen szolgáltatásaival az erdélyi románság egészét elérni és kielégíteni igényeit. A románság jelentős csoportjai, főként Észak-Erdélyben és a Mezőségben, egyértelműen a magyar vagy a szász intézmények segítségére szorultak. Forrásaink viszont arról is tudósítanak, hogy a Székelyföld peremén a román bankok jelentős üzleti aktivitást fejtenek ki.

A három közül egyértelműen a román intézményrendszer volt a legkevésbé strukturált.¹¹ Az Albina ugyan jelentős szerepet töltött be mint a pénzüintézetek működésének centruma, egyes szerzők egyenesen központi banki funkciókat tulajdonítanak neki, de forrásainak megoszlása alapján inkább úgy tűnik, hogy erőtel-

11 Ehhez azonban számításba kell venni azt is, hogy a magyar bankok nem is törekedtek semmilyen formában az elkülönülésre a magyarországi pénzüintézeti rendszertől, ezért strukturáltságuk nem önmagukban jelentkezik, hanem a teljes bankrendszeren belül.

jesen integrálódott a magyarországi, illetve monarchiabeli bankrendszerbe és azon belüli kapcsolataival, bankközi üzetek révén biztosította a szükséges forrásokat.¹² Ezzel nem állt egyedül a román bankok sorában, hiszen például a a Victoria is jelentős, arányaiban az Albinánál is nagyobb mértékben használta ki ezt a lehetőséget.¹³ Kisebb intézeteik is, egyébként hasonlóan a százszok szubregionális jelentőségű intézeteihez, közvetlenül a magyar bankoktól szereztek ilyen forrásokat.¹⁴

Ugyancsak a román bankrendszer kevésbé strukturált voltára utal a hitelszövetkezeti mozgalom helyzete. A román falusi hitelszövetkezetek százsz mintára kezdték meg működésüket. Ennek megfelelően megpróbálkoztak a központi szervezet kialakításával is. Mivel azonban ezt a szerepet az Albina, ellentétben a Nagyszebeni Általános Takarékpénztárral nem tudta felvállalni, végül egyes regionális szerepű bankok próbáltak meg hitelszövetkezeti hálózatot szervezni maguk köré. Közben nem egy szövetkezet a Hangya vagy az Országos Központi Hitelszövetkezet tagja lett. A központi intézet létrehozását aztán az első világháború végleg megakadályozta,¹⁵ és a regionális bankok viszonylagos gyengesége miatt nem szerveződhetett a százszokéhoz hasonlóan hatékony mozgalom, amely átfogta volna a román falusi társadalmat.

A román szervezeti háló strukturális gyengeségei mellett megkérdőjelezi annak kizárólagos nemzeti irányultságát a nyereségráta és

12 Lucian Dronca számításai szerint 1894 végén a román bankok mérlegfőösszegének több mint 20 százaléka, 2 millió 700 ezer forint volt bankközi visszleszámitolás. Dronca 1999, 59–60.; Mihai Drecin, illetve Nicolae Petra kimutatásai szerint a legnagyobb román bank, az Albina 1914-ben közel 8 millió koronányi visszleszámitolt forrást tartott nyilván bécsi és budapesti nagybankoknál, mérlegfőösszegének több mint 15 százalékát. Drecin, 1982, 121–123. ill. Anexa B.; Petra, 1936, 68.

13 Uo.

14 1914-ben a Magyar Leszámitoló- és Kereskedelmi Bank kolozsvári fiókjánál 17 román bank 1,3 millió korona visszleszámitolási hitelét tartották számon. Uo.

15 Dronca, 1999, 68–70. A munka részletesen foglalkozik az Economul köré szerveződő hitelszövetkezeti hálózattal is.

a nyereség elosztása is. A fenti adatokból is látszik, hogy a román bankok sokkal magasabb haszonkulccsal dolgoztak, mint a szászok és nem szignifikánsan alacsonyabban, mint a magyarok. Az Albina például 1909-ben a kétszer akkora Nagyszebeni Általános Takarékpénztárnál közel 110 000 koronával, 1910-ben a hozzá hasonló nagyságú Brassói Általános Takarékpénztárnál 120 000 koronával magasabb nyereséget könyvelhetett el, és volt olyan év is, 1913, amikor majdnem kétszer akkora volt az Albina tiszta nyeresége.¹⁶ Az viszont már a szászok bankjairól eddig elmondottakból is világos lehet, hogy a bankrendszer legjelentősebb hozzájárulása a modernizációhoz a lemondás saját nyereségéről, és annak átengedése részben vagy egészben az ügyfelek részére. Az alacsony kamat és az alacsony járulékos költségek rendkívüli mértékben járulhattak hozzá az ügyfelek terheinek könnyítéséhez.

Mint azt már láthattuk, a szász bankok, elsősorban a takarékpénztárak és a földhitelintézet tevékenységének fontos eleme volt, hogy az osztalékfizetés korlátozása és a működési költségek minimalizálása révén, kedvező feltételek – alacsony kamatok, mérsékelt költségek – biztosításával már a hitelezés során támogassák ügyfeleiket. Ennek ellenére az osztalékfizetésre vonatkozó korlátozások miatt még jelentős összegű, támogatásokra fordítható nyereségük is maradt. Ezzel szemben a román bankok hitelfeltételei, amint arra magas nyereségük is utal, legfeljebb a helyi uzsorások és a hasonlóan nyereségorientált magyar bankok feltételeivel lehettek versenyképesek. Osztalékfizetési stratégiájuk is a tulajdonosok érdekeit szolgálta. Az Albina a századforduló körül rendszeresen 10 százalékot meghaladó osztalékot fizetett, a csúcs 16 százalék.¹⁷ A többi bank közül sok még ennél is többet.¹⁸ A

16 Drecin, 1982, Anexa C. III. Magyar Compass 1913.

17 Petra, 1936, 73–74.; Drecin, 1982, 95. Drecin ezt „nagyon visszafogottnak” minősíti!

18 A legmagasabb 1898-ban a Șoimușana 19 százalékos osztaléka volt. Petra, 1936, 73–74.

világháború előestéjére az arány csökkent, de a bankok többsége még mindig jóval magasabb hozamot biztosított részvényeseinek, mint a szászok. 1913-ban az átlagos osztalék már 10 százalék alatt volt, de a 102 bank közül csak 5 biztosított 5 százalékosnál kisebb osztalékot, miközben ez a száz bankok esetében a maximumot jelentette.

A magas osztalékarány miatt jóval kevesebb jutott jótékony célokra is, az Albina, a már jelzett magas nyereség mellett, alapításától 1918-ig mindössze 684 540 koronát. Az igaz, hogy az 1888 óta kötelezően ilyen célokra fordítandó 6 százalékos nyereségrész még mindig magasabb volt, mint például a magyarországi takarékpénztárak 1913-as átlagos 2,38%-os jótékonykodási aránya,¹⁹ de a száz pénzintézetekkel összevetve nem állítható, hogy a román pénzintézetek működésében az altruizmus dominált volna.

Ez egyúttal megkérdőjelezi azt a korszakban gyakran hangoztatott véleményt is, hogy a román bankok sokkal „olcsóbban” működtek volna, mint a magyarnak tekintett pénzintézetek. Különösen a magas osztalékráta sejteti ennek az ellenkezőjét. A különbség valószínűleg sokkal inkább a helyismeretben és az ügyfelekhez való aktívabb vagy passzívabb hozzáállásban volt tetten érhető. A lehetséges ügyfeleket ügynökök révén megkereső vagy éppen helyben tevékenykedő, azok járulékos költségeit ilyen módon is csökkentő, az adminisztrációs terhekből is átvállaló, helyi erőforrásokra építő pénzintézetek nyilvánvalóan előnyben voltak a sokszor Erdélyen kívüli központokból irányított bankokkal szemben. Ez azonban, ahogy azt a „román” pénzintézetek áttekintése is mutatja, nem feltétlenül jelentette sem a tulajdonosoknak juttatott nyereség korlátozását, sem azt, hogy ezek a pénzintézetek képesek lettek volna elérni a társadalom jelentős részét. Ahogy az is kérdéses, hogy valójában ugyanazt a potenciális ügyfélkört

19 Gunst, 1908, 103–104.

akarták-e megszólítani az országos működési körű mobilbankok és a helyi pénzintézetek. A szászok esetében egészen bizonyosan nem.

Mindezek mellett még egy, a „nemzeti” bankrendszerekre vonatkozó, a kutatások jelenlegi állása alapján azonban nem igazolt,²⁰ toposzt érdemes megemlíteni. Az első, amit a „földharc” kapcsán már érintettem, Erdély földjének románok általi felvásárlása. Ezzel kapcsolatban sokkal inkább az eltérő társadalomszervezetekre és a román és magyar lakosság földrajzi elkülönülésére épülő folyamatokról beszélhetünk, melynek során a jóval számosabb román agrárnépesség leginkább olyan vidékeken jutott hozzá korábbi magyar úri birtokhoz, ahol a magyar lakosság részaránya és száma meglehetősen alacsony volt. Ugyanakkor ez a folyamat egyáltalán nem volt gyors és a román pénzintézetek tőkeerejét, tőkebevonási képességét alapul véve sok évtizedes távlatban sem volt feltételezhető a politikusok által előszeretettel sugallt végkiemenetel.

A „nemzeti” bankrendszerek összevetéséből kirajzolódó kép más szempontból is rendkívül tanulságos. Látható, hogy a két, valóban elsősorban regionális dimenziójú pénzintézeti háló közül a szászok minden szempontból előrébb tartottak, mint a románok. Egy főre eső mutatóikat tekintve pedig kedvezőbb a kép a magyar bankokénál is. A pénzintézeti rendszer egyedül a szászok esetében fogta át az egész társadalmat. A pénzintézetek képesek voltak kiszolgálni a szász társadalom minden rétegének igényeit, és közben a verseny jegyében mind földrajzilag, mind nemzeti értelemben kiterjeszteni működésüket.

Tevékenységük elsősorban a szászokra koncentrált, és esetükben egyértelmű volt a haszonkorlátozás, a jótékony támogatások elsőbbsége a tulajdonosok nyereségrészesedésével szemben. Sikertült olyan rendszert kiépíteni, amelyben összhang volt a gazdasá-

²⁰ Egry, 2006.

gos működés és a nyilvánosan is felvállalt nemzeti célok közt. A szász bankok ideológiai elkötelezettsége a szász nemzet felemelése, modernizációja, egy szóval a szász gazdasági nemzetépítés mellett a sok részletből éppúgy világos lehet, mint a vázlatos összehasonlításból. A szász bankok minden szempontból beilleszkedtek a nemzet életébe, a nemzeti mozgalom fontos részét képezték. Hordozói voltak a nemzeti gazdaságpolitikának, sőt a 19. század végétől sikeresen betölthették a pénzügyi kormányzat pótlékának funkcióját is. A szász pénzügyi rendszer a térségben ritka példája a múltból szervesen kinövő újnak, amely képes a gazdaság dinamizálását saját kezdeményezésekkel is elősegíteni, sőt egy idő után már a legfontosabb szerepet játszani benne. Ilyen körülmények közt sikereikkel nem csupán a szász nemzet határait jelölhették ki sikeresen, hanem egyúttal a szász „nemzetgazdaságát” is.

Függelékek

1. függelék

Bankok, passzívák, aktívák – a legfontosabb fogalmak

Kutatásaim tárgya szűkebb, mint a szászok nemzeti mozgalma. Gazdasági-társadalmi életüknek egy kisebb szeletét, pénzügyi rendszerüket tettem vizsgálataim tárgyává. Ennek során természetes, hogy hangsúlyos szerepet kaptak a gazdaságtörténeti jellegű eredmények, illetve fejtegetések. Ahhoz azonban, hogy ezen a területen eligazodjunk, elengedhetetlen az alapvető fogalmak tisztázása.

A *pénzügyi intézetek* körébe beletartozik minden olyan vállalkozás, amely társas formában működve pénzügyi tranzakciók, műveletek végzésével foglalkozik. Azok köre nem korlátozódik tehát a szűkebb értelemben vett *hitelintézetekre* – hitelek folyósításával foglalkozó vállalkozások –, hanem ide tartoznak a különböző biztosítók, lízingcégek, befektetési cégek, alapkezelők stb. is. Ennél szűkebb az ún. hitelintézetek köre, és még szűkebb értelemben beszélhetünk *bankokról*. Munkámban ez utóbbiakkal kívánok foglalkozni, kizárva a kutatás és elemzés köréből nemcsak a magánbankárokat, uzsorásokat, állami vagy közületi hitelezőket, mint például az árvapénztárakat, hanem a pénzügyi intézetek egy jelentős körét. Ezt részben a történelmi anyag kezelhetősége indokolja, részben ezek jóval csekélyebb súlya a szászok életében, részben pedig a kutatás célja, a nemzeti mozgalom és a pénzügyi intézetek kapcsolatának vizsgálata, amely mindenekelőtt a banki, illetve hitelintézeti szférában értelmezhető strukturálisan, rendszerbe szervezeten. A többi esetben sokkal inkább az ad hoc jelleg, az esetlegesség a jellemző. Ennek ellenére a kötetben stilisztikai

okokból, az egyszerűség kedvéért mindhárom fogalmat szinonimaként használom.

A pénzüintézetek működésének legfontosabb eleme a tőke gyűjtése vagy bevonása és ezt követően a gazdaság és a társadalom részére történő allokációja. A működés ennek megfelelően két jól elkülöníthető részre oszlik, melyekben az egyes intézetek szerepe gyökeresen különbözik. A tőkebevonás során a bankok tulajdonképpen adósokként (esetleg a működésük biztosítására fordított tőke kezelőjeként, gyarapítójaként) jelennek meg. A mindennapi tapasztalatok ezzel szemben a tőkeallokáció folyamatából származnak, amikor a bank hitelezője ügyfeleinek. A kétféle funkció természetesen szorosan összefügg egymással, hiszen csak azt a tőkét képes egy pénzüintézet elosztani, kihelyezni, amelyet valamilyen formában működésébe bevont.¹ Ez az összefüggő kettősség jelenik meg a hitelintézetek mérlegében is az ún. *források* (a működéshez szükséges tőke) és az ún. *eszközök* (a kihelyezések) elkülönítésével.²

A banki működés során felhasználható tőke összetevői sorában első helyen kell megemlíteni az *alaptőkét* vagy *részvénytőkét*. Ezt a tulajdonosok vagy alapítók (a két kategória részben vagy egészben egybe is eshet) biztosítják különböző formában, a jogszabályoknak megfelelően (készpénz, vagyontárgyak, értékpapírok, kötelezvények, garanciák). Az alaptőke elsődleges szerepe a működés kezdeti feltételeinek biztosítása és a pénzüintézet pénzügyi hátterének megteremtése. Az alaptőke így egyfajta garanciát is

1 Ez alól kivételt képez a bankok ún. pénzteremtő funkciója, illetve a végső hitelezőként működő jegybankok esete. Azonban a szász pénzüintézetekre a pénzteremtéssel járó ügyletek, mindenek előtt a folyószámlahitelek, csak kevésbé voltak jellemzők.

2 A forrásokat másfajta szemlélettel passzívoknak is hívjuk, míg az eszközöket, melyek magukba foglalják az intézet birtokában lévő vagyontárgyakat is, aktíváknak. Ez a megközelítés elsősorban a banknak az adott pénzügyi kapcsolatban betöltött szerepét hangsúlyozza, azt, hogy az intézet biztosítja, vagy a számára biztosítják a tranzakció során a tőkét.

jelent az üzleti partnerek számára az egyes intézetek megbízhatósága, kihelyezéseik biztonsága szempontjából. Speciális hitelintézetek esetében, pl. hitelszövetkezetek, hasonló szerepet tölthetnek be a tagok betétei is.³

Fontos része még az intézetek passzíváinak a *tartaléktőke* is. Ennek célja a pénzintézetekkel szembeni követelések biztonságának megteremtése, a kifizetések szélsőséges esetben történő biztosítása. Ennek megfelelően, ellentétben az alaptőkével, csak megfelelő biztonságot nyújtó, rendszerint az alapszabályban és törvényben meghatározott módon fektethető be. Ilyenek az ingatlanok, állampapírok, megfelelő minősítésű községi és intézményi kötvények stb. A tartaléktőke sokszor nem külön források bevonásával keletkezik, hanem a kihelyezések során különítik el annak vagy jövedelmének egy meghatározott részét erre a célra.⁴

Az alap- vagy részvénytőkét, illetve a tartaléktőkét együtt *saját tőkének* nevezzük, megkülönböztetve az ún. *idegen tőkétől*. Fogalmisság ennek az alapja az a tény, hogy ezekkel a bank sajátjaként gazdálkodhat és nem valamely meghatározott üzleti tranzakció révén jut hozzá. A megkülönböztetés értelme pedig az, hogy a saját tőke a banki passzívák azon része, melynek visszafizetése soha nem esedékes és így részben az idegen tőkében megtestesülő, a pénzintézettel szembeni követelések fedezetéül is szolgál. Éppen ezért a banki likviditás és működési biztonság egyik fontos jelzőszáma a saját és az idegen tőke aránya a banki mérlegben.

Az idegen tőkék legtipikusabb és legtradicionálisabb fajtái a különböző betétek. Volumenét tekintve általában a *takarékbetét* a legjelentősebb ezek közül. A takarékbetét elsősorban a lakossági megtakarítások, azok közül is a kis összegűek összegyűjtésének

3 Ezen kívül a modern banküzemtan számos eljárást ismer tulajdonképpen alaptőke funkciójú tőkerészek juttatására és képzésére, mint például az ún. alárendelt tőke kölcsön. Ezek azonban a szász pénzintézetek működésében nem játszottak szerepet, így részletes ismertetésüktől eltekintek.

4 Gyakori például a záloglevél alapú jelzáloghitelezésnél, hogy a törlesztőrészek meghatározott arányú hozzájárulást tartalmaznak a tartalékalaphoz.

eszköze. Jellemzője az előre meghatározott, leggyakrabban fix kamatozás, a betét visszafizetésének viszonylag egyszerű szabályai. A bankkal szembeni követelést rendszerint egy *betétkönyv* testesíti meg. A névre szóló betétkönyvben megtestesülő követelést a betétkönyv tulajdonosának, a bemutatóra szóló betétkönyvben megtestesülőt a betétkönyv felmutatójának fizetik ki. A 19. században a visszafizetés kis összegek esetén rendszerint azonnali volt, gyakori volt azonban az is, hogy egy bizonyos összeghatár felett a bank felmondási időt kötött ki.⁵

Tipikus forrásszerzési módszer a váltók *visszleszámítása*. Ennek során a pénzintézet az általa egyszer már leszámított – tehát hitelezésre befogadott – váltót egy másik pénzintézetnél újra leszámíttatja, így szerezve forrásokat. Az sem ritka, hogy egy bank maga bocsát ki váltót, melyet leszámíttat. A *leszámítás* a váltók – meghatározott időpontra esedékes, meghatározott összegű, kezesekkel biztosított fizetési ígervény – likviditásának lényeges eleme. A leszámítás során a pénzintézet az adóstól fedezetként elfogadja a váltót névértéken és az esedékesség napjáig terjedő időre számított kamatot, melynek összege az erre a célra rendszeresen meghatározott ún. *diszkontlábtól* függ, levonja a kifizetendő összegből. Ezt követően a lejáratkor a váltó kiállítója, aki nem szükségszerűen egyezik meg a leszámíttatóval, a banknak törleszti a váltó kiállításával elismert tartozást.

A hitelintézetek forrásai közt jelentős szerepet játszanak a különböző értékpapírok kibocsátásával begyűjtött tőkeelemek is. Ezek közül a szász bankok esetében a *záloglevelek* játszottak kiemelkedő szerepet. A záloglevél olyan állandó kamatozású értékpapír, melynek fedezetét ingatlanok zálogjogi leköltése alkotja. A papír biztonságáért a kibocsátó szavatol. Fontos megjegyezni, hogy a modern záloglevelek, szemben a 18. századiakkal, nem kapcsolódnak közvetlenül valamely fedezetül szolgáló ingat-

⁵ Természetesen másfajta betétek is léteztek és léteznek, ám a vizsgált pénzintézetek esetében jelentőségük meglehetősen csekély volt.

lanhoz. A fedezet a záloglevél kibocsátója által bejegyzett jelzálogjogban testesül meg, és a kibocsátó köteles a záloglevél tulajdonosának követelését kielégíteni.

A fentiek mellett még számos, rendszerint kisebb tétel jelenik meg a banki mérlegek forrásoldalán. Ilyenek például a különböző engedményezett hitelek, kisebb, a banknak nyújtott közvetlen kölcsönök. Ezek jelentősége egyes intézetek esetében figyelemre méltó lehet, de a százsz bankok körében általában nem játszottak fontos szerepet.

Az eszközök oldalán is elkülöníthetők a fontos kihelyezési típusok. A *váltóleszámítolásról* már esett szó mind aktív, mind passzív oldalról. A bankok váltóleszámítolási tevékenysége a legrégebbi üzletágak közé tartozik, az eljárás egyszerűsége mellett az biztosította jelentőségét, hogy a kereskedelmi forgalomban a váltó a legnépszerűbb fizetési és hitelezési formák közé tartozott. A bankok leszámítolási üzlete tette lehetővé a váltóbirtokosoknak, hogy szükség esetén gyorsan készpénzhez jussanak. Természetesen a bankok maguk is feltételeket szabhattak – például a kezesek számát – az egyes váltók bankképességéhez, vagyis hitelezésre való befogadásához.

A hitelek másik nagy csoportjába a különböző zálogok ellenében biztosított kihelyezések tartoznak. A legtipikusabbak közül érdemes kiemelni a *jelzáloghiteleket* és az ún. *lombard- (kézizálog-) hiteleket*. Az előbbieket rendszerint valamely ingatlan – ház, földbirtok, gazdasági épület, gyár stb. – fedezete mellett folyósítottak. Az ingatlanra a hitelező jelzálogjogot jegyeztetett be a birtokosok nyilvántartásába, vagy pedig azt szerződésben biztosította magának. Ez lehetővé tette, hogy ha az adós elmarad a törlesztéssel, a hitelező az ingatlan birtokába kerüljön és annak jövedelméből vagy eladásából elégítse ki követelését. Az sem volt ritka, hogy egy-egy ingatlanra több hitelező zálogjoga is be volt

jegyezve, mivel gyakori volt, hogy az adósok egyszerre nem kértek a teljes becsértékig terjedő összegű hitelt.

A *lombardhitelek* eredetileg valamely kis terjedelmű, de értékes ingóság fedezete mellett nyújtott hitelt jelentettek. Korszakunkban ez a hitelezési forma különböző értékpapírok – részvények, kötvények, obligációk stb. – fedezete mellett biztosított kihelyezéseket tett lehetővé. Előnyük volt, hogy biztosították az értékpapírokban megtestesülő vagyonok likviditását anélkül, hogy tulajdonosuknak meg kellett volna válnia azoktól. Ezzel szemben az ilyen jellegű üzetek kockázatát növelte az egyes papírok árfolyam-ingadozása, mivel az értékpapírok biztosította fedezet elsősorban a napi piaci árfolyamtól függött, és csak kisebb mértékben a névértéktől.

Az eszközök közt tartják számon a mindenkori *készpénzállományt* is, akárcsak az intézetek birtokában lévő *ingatlanokat*. Ezen kívül ide számít a mindenkori *veszteség*, miközben a *nyereség* a mérleg passzív oldalán jelentkezik. Ez nem pusztán technikai megoldás, amely a két oldal szükségszerű matematikai egyezéséből következik, hanem ezt diktálja a banküzem logikája. A veszteséggel szembe kell állítani valamilyen forrást, amelyből fedezhető, miközben a nyereség eszközök akvizíciójára használható.

2. függelék

A Brassói Általános Takarékpénztár alapítói, 1835

Aescht, Friedrich	titkár
Albrichsfeld, Johann Georg v.	v. városi és kerületi főbíró
Albrichsfeld, Johann v.	szenátor
Bardenius, Johann Georg	kereskedő
Beer, Johann	szabómester
Birhälmer, Johann	százastanács tag
Boger, Daniel	tímár (<i>Rotgerber</i>)
Bogner, Daniel	gyógyyszerész
Boltosch, Friedrich	kir. harmincados
Bömches, Friedrich	elnöki titkár

Brennerberg, Ludwig v.	titkár
Brennerberg, Wilhelm v.	titkár
Bundschuh, Josef	őrnagy
Burg, Karl	orvos
Clompe, Peter Traugott	kereskedő
Clompe, Peter Traugott jun.	kereskedő
Cloos, Susanna	szenátor özvegye
Closius, Georg v.	nincs adat (n. a.)
Closius, Stephan v.	kir. adószedő
Conrad, Charlotte	n. a.
Conrad, Franz	udvari ügyvivő Bécsben
Cronenheim, Agnetha v.	ezredes özvegye
Czeides, Petrus	százastanácsstag
Decker, Balthasar	cipész
Dück, Georg	tímár (<i>Rotgerber</i>)
Dück, Johann	bőrös (<i>Lederer</i>)
Dück, Martin	gazdálkodó
Enyeter, Josephine	kapitány özvegye
Fabricius, Karl	kereskedő
Fabritius, Johann	titkár
Fabritius, Josef	lelkész
Flecker, Johann Friedrich dr.	orvos
Fleischer, Gottlieb	ezüstműves
Fronius, Heinrich v.	tábori hadbiztos
Fronius, Joseph	n. a.
Germany, Johann	vaskereskedő
Giesel, Franz	n. a.
Giesel, Marie	n. a.
Gött, Johann	nyomdász
Greißing, Josef dr.	orvos
Groß, Karl	titkár
Groß, Michael	üveg- és vaskereskedő
Hermann, Michael	szappanfőző
Heyser, Christian	szuperintendens Bécsben
Honigberger, Johann Martin	orvos
Jeckel, Johann Paul	aranyműves
Johann Tartler	jószágigazgató
Kinn, Johann	kereskedő
Krafft, Andreas	asztalosmester
Lang, Martin	posztós
Lange, Karl	zászlós
Lange, Martha	n. a.

Lange, Peter	kancelláriai írnok
Langendorf, Ludwig v.	százastanácsstag
Lassel, Mathias	szenátor
Linz, Samuel	helyettes fő-harmincadellenőr
Marienburg, Rudolf	kereskedő
Maurer, Johann	százastanácsstag
Myß, Friedrich	kapitány
Myß, Karl	aljegyző
Nemeth, Wilhelm	könyvkereskedő
Plecker, Josef	titkár
Richter, Peter dr.	orvos
Riemer, Friedrich	titkár
Riemer, Georg Markus	lelkész
Riemer, Johann	helyesbítési biztos
Roth, August v.	titkár
Römer, Gottlieb	opérateur
Römer, Karl	aranyműves
Römer, Paul	titkár
Sadler, Martin	ügyvéd
Schachovsky, Karl	sebész
Schmidt, Wilhelm	titkár
Schneider, Friedrich	vaskereskedő
Schobeln, Franz	szenátor
Seethal, Karoline	tábornok özvegye
Servatius, Samuel	állatorvos
A városi közösség	
Tellmann, Johann	lelkész
Teutsch, Samuel	lelkész
Trauchenfels, Friedrich v.	kir. adószedő
Trausch, Josef	főjegyző
Trausch, Justine	szenátor özvegye
Trepcher, Georg	sziójgyártómester
Wächter, Johann Georg	szűcs
Weiß, Martin Paul	kereskedő
Weppel, Anton	kapitány
Wiener, Johann	rézműves

3. függelék

A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár részvénytársaság tagjai és foglalkozásuk, 1891

Albrich, Karl	reáliskola-igazgató
Albrich, Karl jun.	professzor
Arz, Albert v. Starussenburg	ügyvéd
Arz, Albert v. Straussenburg Dr.	ügyvéd
Bedeus, Josef	földhitelintézeti igazgató
Bergleiter, Gustav	főkönyvelő
Bergleiter, Heinrich	lelkész, Freck község
Bielz, Albert	kir. iskolafelügyelő
Bielz, Julius Dr.	orvos
Biller, Johann	kereskedő
Binder, Samuel Traugott	takarékpénztári igazgató, nyug.
Borger, Karl Samuel	ügyvéd
Bruckner, Wilhelm	ügyvéd
Capesius, Gustav	professzor
Conrad, Julius	professzor
Conrad, Karl	ügyvéd
Czekelius, Friedrich	professzor
Czekelius, Karl Samuel	városigazdaság-igazgató
Dörschlag, Karl	professzor
Drotleff, Josef	városi tanácsos
Fabritius, Gustav	gyáros
Fabritius, Wilhelm	gyáros
Friedsmann, Arnold	ügyvéd
Fritsch, Karl	ev. egyházi titkár
Fritsch, Samuel	előlegeyleti pénztárnok
Gebbel, Karl	kir. osztálytanácsos, nyug.
Göbbel, Johann	gyárigazgató
Göbbel, Karl	városi pénztár pénztárnok
Grohmann, Heinrich	jószágkormányzó
Gutt, Robert	takarékpénztári ellenőr
Hannenheim, Karl v.	kir. bírósági tanácsos, nyug.
Hannenheim, Stephan v. Dr.	orvos
Heinrich, Gustav	ügyvéd
Heldenberg, Viktor	zongorista
Herbert, Heinrich	professzor
Herbert, Otto	vármegyei pénztárnok

Herzberg, Karl	cs. és kir. őrnagy, nyug.
Jikeli, Friedrich	városi sebész
Jikeli, Josef	kereskedő
Jikeli, Karl	gyógyszerész
Jikeli, Karl Dr.	kereskedő
Jikeli, Karl Friedrich	kereskedő
Jikeli, Wilhelm	asztalos
Kabdebo, Michael	bankár
Kast, Stephan	ev. lelkész
Kästner, Heinrich	szenátor, nyug.
Kessler, Johann	mészáros
Kirchgatter, Ludwig	ügyvéd
Klein, Karl	ev. lelkész
Klein, Ludwig	ügyvéd
Klein, Wilhelm	városi tanácsos, nyug.
Konnerth, Josef	ev. lelkész
Krafft, Karl Wilhelm	nyomdász
Krafft, Wilhelm	nyomdász
Lani, Martin	takarékpénztári ellenőr
Meltzl, Oskar v. Lomnitz	ogy. képviselő
Michaelis, Franz	könyvkereskedő
Michaelis, Ludwig	könyvkereskedő
Mike, Georg v.	irodaigazgató, nyug.
Moeferd, Gustav	bőrös (<i>Lederer</i>)
Moeferd, Josef	bőrös (<i>Lederer</i>)
Moess, Friedrich Dr.	vármegyei tiszttviselő
Müller, Friedrich	zálogházvezető
Müller, Friedrich Dr.	városi lelkész
Müller, Heinrich	professzor
Müller, Karl Dr.	gyógyszerész
Neudwich, Wilhelm	kereskedő
Neugeboren, Albert	professzor
Neugeboren, Emil	kir. professzor, nyug.
Neugerboren, Albert	városi adópénztárnok
Osterlamm, Josef	helytartótanácsi titkár, nyug.
Phleps, Friedrich	kir. bírósági tanácsos
Reissenberger, Franz	kereskedő
Reissenberger, Ludwig	professzor, nyug.
Reissenberger, S. A.	kereskedő
Reissenberger, Wilhelm	városi kapitány, nyug.
Roth, Johann Dr.	ev. lelkész
Schneider, Karl	Univerzitás-titkár

Schuller, Heinrich	kerületi tanácsos
Schuller, Hermann	professzor
Schuster, Josef	kir. pénzügyi tanácsos, nyug.
Schuster, Martin	professzor
Schwabe, Julius	ügyvéd
Sigerus, Gustav	Univerzitás pénzügyi ellenőr
Simonis, Emil	városi adóellenőr
Stenzel, Wilhelm	takarékpénztári pénztárnok
Stühler, Benjamin	magánzó
Süssmann, Hermann	vármegyei főorvos
Teutsch, Friedrich	szemináriumigazgató
Thalmann, Gustav	főispán – comes
Theis, Gustav	árvaügyi hivatalsegéd
Wächter, Heinrich	kir. pénzügyigazgató
Wagner, Josef	kereskedő
Weindel, Johann	kereskedő
Weiss, Wilhelm	hivatalvezető, nyug.
Weiss, Wilhelm	professzor
Wellmann, Rudolf	kir. pénzügyigazgató
Wolff, Karl	takarékpénztári igazgató
Zimmermann, Franz	levéltáros

Forrás: 50 Jahre HAS

4. függelék

A Brassói Általános Takarékpénztár által folyósított támogatások 1836–1910, K

Támogatott	összeg
Polgári kórház	317 705
Belvárosi evangélikus presbitérium	653 703
szabad felhasználásra	295 800
általános iskolai célokra	125 000
iskolapénz-mentesítésre	61 400
adósságok amortizációjára	27 000
templomjavításra	49 300
leányiskola építésére	84 703
főreáliskola-építési alapba	400

Támogatott	összeg
óvónőképző-intézetre	2 400
az auditórium kifestésére	1 000
tornafelszerelésre a leányiskolának	500
templomi kórusnak	1 400
rajztermek felszerelésére	4 800
Bolonyai (Blumenau) leányegyház	34 648
iskolára	20 600
kézművesiskolára	4 000
óvodára	10 048
Martinsbergi leányegyház	26 048
iskolára	13 000
kézművesiskolára	4 000
óvodára	8 648
Bolgárszegi (Obere Vorstadt) leányegyház	42 528
iskolára	13 000
kézművesiskolára	4 000
óvodára	25 528
Bertalani evangélikus presbitérium	30 100
iskolára	18 200
kézművesiskolára	3 400
óvodára	8 500
Újvárosi (Neustadt) evangélikus egyház	1 000
Zernyesti leányegyház	2 000
Neusatzai templom építésére	100
Diaszpóraotthon	700
Luther-alap	6 000
Alamizsna	32 602
Evangélikus iskolai alap	7 400
Iskolásgyerekeket felruházó egyesület	10 600
A leányiskolát támogató nőegylet	9 650
Evangélikus árvákat felnevelő nőegylet	6 519

Támogatott	összeg
Az általános nőegylet helyi egylete	1 400
Betegápoló nőegylet	9 250
Katolikus jótékonyági egylet	624
Román leányiskolai egylet	737
Ifjúsági játszóterek	200
Üdülőttelep	8 800
Reggelizők és tejivók	10 375
Inasok konyhája és népkonyha	10 080
Honterus ünnepi választmány	2 000
A szász egyletek ünnepének bizottsága	13 159
Honterus-emlékmű	3 300
Teutsch-emlékmű	200
Brassói szanatórium	100
Üdülőház a „Hohe Rinnén” (Páltiniş)	100
Barcasági jégkárosultak	2 000
Heldsdorfi (Höltövény) jégkárosultak	200
Heldsdorfi és brenndorfi (Bodfalu) jégkárosultak	1000
Nußbachi (Szászmagyarós) és petersbergi (barcaszentpéter) tűzkárosultak	825
Honigbergi (Szászhermány) tűzkárosultak	1 000
Magyarországi árvízkárosultak	100
Szükséget szenvedő kézművesek	600
Marienburgi (Barcaföldvár) földművesiskola	36 500
Barcasági mezőgazdasági egylet	3 060
Megyei mezőgazdasági egylet	100
Iparegylet	76 100
szabad felhasználásra	5 600
ösztöndíjakra	13 800
árúközvetítésre	26 600
munkaközvetítésre	27 100
részvételre az ezredévi kiállításon	3 000
Brassói munkáképző-egylet	900

Támogatott	összeg
Német kereskedőtestület, iskolai célokra	3 600
Fiatal kereskedősegédek képzőegylete	9 100
Férfi énekegylet	2 600
Dalkör	5 300
Filharmóniai társaság	100
Tornaegylet	200
Lövészegylet	371
A Kárpátégylet brassói részlege	2 300
Városszépítő egylet	1 617
Verein für Siebenbürgische Landeskunde	200
A Sebastian Hann-Verein helyi csoportja	1 000
Egyesült gyűjtők	300
Tűzoltóegylet	600
Rabsegítőegylet	840
Budapesti országos kiállítás	2 764
Kisipari célokat segítő alap	46 000
Kereskedelmi- és iparalap, Budapest	100
Az 1873-as világkiállításon való részvételt segítő bizottság	2 000
Támogatások	2 000
Összesen	1 445 005

5. függelék
A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár jótékony célú
támogatásai 1886–1909., K

Támogatott	összeg
Evangelikus egyházközség, Nagyszeben	1 073 249
Evangelikus Landeskonsistorium	118 300
Evangelikus diaszpóratthon	11 000
Polgári- és iparegylet, Nagyszeben	89 750
Városi ipariskola, Nagyszeben	28 000
Inasszálló, Nagyszeben	9 500
Nagyszebeni kereskedőtestület	17 100
Szakipari képzésre és kamatmentes hitelre gépek és eszközök vásárlásához	53 200
Bőrös- és cipésziskola, Nagyszeben	6 000
Munkásképzőegylet, Nagyszeben	4 800
Ősztöndíjalap a kereskedelmi akadémián végzeteknek további képzésre	3 000
A Néppárt Központi Választmányának népgazdasági vállalkozásokra, iparra	15 600
Verband Raiffeisenischen Genossenschaften	36 600
Kerületi mezőgazdasági egylet, Nagyszeben	21 600
Megyei tangazdaság	3 700
Pinzgaui marha tenyésztőegylet	600
Vasúti bizottság, a Nagyszeben–Alvinc, a Nagyszeben–Vöröstorony, a Nagyszeben–Szentágota vasútvonalak koncessziósainak	30 400
Az Olt hajózhatóvá tételére alakult akcióbizottság	2 000
A nagyszebeni villamos előkoncessziósai	3 000
Bizottság az elektromos világítás bevezetésére, Nagyszeben	17 400
Városi magisztrátus, Nagyszeben, az utcarendezés és burkolás kérdéseinek tanulmányozására	1 600
Kárpát-egylet, nagyszebeni szekció is, túrázási célokra, Menedékházra a „Hohe Rinnén” és általános egyleti célokra	85 100
Naturwissenschaftlicher Verein, Nagyszeben	12 400

Támogatott	összeg
Természettudományi Múzeum és Kárpát-egyleti Múzeum, Nagyszeben	48 700
Verein für Siebenbürgische Landeskunde	20 900
Nőegylet az evangélikus leányiskola támogatására	3 900
Evangélikus nőegylet, nagyszebeni helyi egylet	37 900
Városszépítő egylet, Nagyszeben	43 100
Társadalmi bizottság építkezési és fenntartási költségek előteremtésére	14 250
Városi kamarazenekar, Nagyszeben	27 000
Német színház, Nagyszeben	10 000
A nagyszebeni katolikus általános iskola tanárainak	7 200
A városi magisztrátusnak, szegény iskolások tanszereinek vásárlására, nemzetiségi és vallási különbség nélkül	12 313
Herbert-alap a szegények számára, Nagyszeben	20 000
Szegényügyi ellátószervezetre, Nagyszeben	2 500
Ferenc József polgári kórház, Nagyszeben	4 000
Helbammenverein, Nagyszeben	100
Higiéniai egylet, Nagyszeben	2 900
Gyermekvédő egylet, Nagyszeben	1 600
Nagyszebeni Guttempler-páholy	140
Önkéntes tűzoltóság, Nagyszeben	6 600
Bruckenthal Múzeum	3 000
A nagyszebeni állami gimnáziumnak, a diákok versenytornászásának támogatására	400
Az evangélikus gimnázium és reáliskola tanári konferenciájának iskolai utazásra	300
Nagyszebeni Mária Terézia-emlékműbizottság	100
Polgári bandérium az ezredévi kiállításra és a pénzintézetek kiállításának támogatása	2 020
Férfitorna-egylet, Nagyszeben	500
A Német Birodalom polgárainak egylete	200
A Szász Univerzitás központi hivatala községi jegyzők képzésére	3 200
Bizottság az ifjúság védelmi képzésének bevezetésére	500
Összesen	1 917 222

Felhasznált források és irodalom

Források

Levéltári források

Direcția Județeană ale Arhivelor Naționale, Brașov – Országos Levéltár
 Brassó megyei Igazgatósága, Brassó

Fond „Sparkassa”

Direcția Județeană ale Arhivelor Naționale, Sibiu – Országos Levéltár
 Szeben megyei Igazgatósága, Nagyszeben

Fond Collecție Familia Bedeus

Ifj. Josef Bedeus von Scharberg iratai

Oscar Meltzl iratai

Gustav Bedeus iratai

Fond Collecție Bruckenthal

Martin Schuster iratai

Siebenbürgisches Archiv, Gundelsheim am Neckar

Bistritzer Sparkassa – B. III. 1

Nyomtatott források, dokumentumgyűjtemények

Az 1887. szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai.
 Képviselőházi Napló. II. köt. Szerk. P. Szathmáry Károly. Budapest
 1888

Bedeus, Antrag: Gustav Baron Bedeus, *Antrag betreffend die Siedlungs-
 aktion der Siebenbürger Vereinsbank*, h. n. [Hermannstadt], é. n. [1916]

Bericht, 1851: *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an
 das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten
 über den zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsverhältnisse
 des Kammerbezirks im Jahre 1851.* Kronstadt, 1853

Bericht, 1857: *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an
 das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten
 über den zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsverhältnisse
 des Kammerbezirks in den Jahren 1854–56.* Kronstadt, 1857

Bericht, 1912: *Bericht über die Hauptversammlung des Bodenschutz-Vereins
 in Kronstadt vom 4. November 1912, h. n., é. n.*

- Elektrizitätswerk: *Hermannstädter Elektrizitätswerk 1891–1896*. h. n., é. n. *Elfter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. Hermannstadt 1896
- Erklärungsbericht*. H. n. [Nagyszeben], é. n.
- Fehér, 1999: Fehér György (szerk.): *Darányi Ignác. Válogatott dokumentumok*. Budapest, 1999
- Jahresbericht, 1896: Zehnter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. In *Zehnter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. Hermannstadt, 1896. 8–13.
- Kemény G. Iratok: Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I–VII. köt. (A hetedik kötet gyűjtését kiegészítette Szász Zoltán és Szarka László.)
- Kroner, 1976: Michael Kroner (szerk.), *Karl Wolff. Schriften und Reden*. București, 1976
- Leichen-Gesellschaft Statuten: *Statuten der kronstädter Leichen-Gesellschaft umgearbeitet und festgestellt im Jahre 1860 nach Maßgabe und an Stelle der im Jahre 1785 entworfenen Leichen-Gesellschafts-Ordnung*. Kronstadt, 1866
- Lónyay-nekrológ: Lónyay Menyhért nekrológja az 1884. december 11-i rendkívüli közgyűlésen. *A Magyar Földhitelintézet rendkívüli közgyűlése*. Budapest, 1885.
- Magyar Compass évfolyamai
- Marktschelkener Rechenschaftsbericht: Rechenschaftsbericht des Direktion und des Aufsichtsrates des Marktschelkener Spar- und Vorschußvereins an die Generalversammlung desselben über das fünfte Geschäftsjahr 1896. In *Elfter Verbandstag der ländlichen Spar- und Vorschußvereine*. Hermannstadt, 1896
- Nationals-Anlehen 1868: *Ueber das Project des National-Anlehens zur Hebung der Gewerbe und des Ackerbaus im Sachsenlande*. Hermannstadt, 1868
- Népszámlálás, 1910: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. Budapest, 1912. I. köt
- Protokoll, 1852: *Protokoll der ersten ordentlichen Sitzung der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt im Jahre 1852. am 7. Januar*, Kronstadt, 1852
- Protokoll, 1858a: *Protokoll der ersten (ordentlichen) Sitzung der Kronstädter Handels- und Gewerbe-Kammer im Jahre 1858. am 5. Januar*, Kronstadt, 1858
- Protokoll, 1858b: *Protokoll der dritten (ordentlichen) Sitzung der Kronstädter Handels- und Gewerbe-Kammer im Jahre 1858. am 2. März*, Kronstadt, 1858

- Rechenschaftsbericht der saechsichen Nationsuniversitaet für das Jahr 1885.*
Hermannstadt, 1886
- Rechenschaftsbericht der saechsichen Nationsuniversitaet für das Jahr 1910.*
Hermannstadt, 1911
- Rechenschaftsbericht des Hermannstädter Bezirkskonsistoriums des ev. Landeskirche A. B. über die Amtsperiode 1893 bis 1897.* Hermannstadt, 1897
- Sachsntag, 1896: *Der Sachsntag in Hermannstadt am 22. Oktober 1896.*
Hermannstadt, 1896
- Schuster, 1882: Martin Schuster, *Die Rechnungsabschlüsse der Kreditinstitute in Siebenbürgen am 31. Dezember 1880.* Hermannstadt, 1882
- Söllner, 1856: Josef Söllner, *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen.*
Hermannstadt, 1856
- Vlaicu, 1994: Monica Vlaicu (szerk.), *Briefe an Georg Daniel Teutsch.*
Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1994
- Vorlage, 1893: *Vorlage der Konzessionäre an den Stadtmagistrat betreffend die Errichtung und Betrieb eines Elektrizitätswerkes für die Stadt Hermannstadt.* Hermannstadt, 1893.

Újságcikkek

- Amortisation und Zinsenherabsetzung. *Siebenbürger Bote*, 1846. 93. sz. november 23.
- Arbeitsziele. *SDT*, 4495–4509. sz. XV. évf. 1888. szeptember 21.–október 1.
- Bemerkungen zum offenen Schreiben Baußnern´s. *SDT* 3551–3553. sz. 1885. augusztus 19–21.
- Der fünfte Verbandstag: Der fünfte Verbandstag der ländlichen Genossenschaften. *SDT* 5449–5452. sz. 1891. november 10.–november 13.
- Die Gemeinde Fellsdorf. *Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen (LdwBl)*, XXIII/9-10
- Die Hermannstädter Sparkasse. *Siebenbürger Bote*, 1845. 58. sz. júlíus 25.
- Die Siebenbürger Vereinsbank Aktiengesellschaft. *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt (SDT)*, 5344. sz. XVIII. évf. 1891. júl. 9.
- Die Vorbereitungen für das mitteleuropäische Wirtschaftsbandnis. *SDT*, 12 849. sz. 43. évf. 1916. január 21.
- Einiges aus dem wirtschaftlichen Leben der großauer Landbauern. *LdwBl*, XX/6
- Einladung zur Zeichnung von Aktien der Siebenbürger Vereinsbank. 12862. *SDT*, 43. 1916. február 3.
- F. T., 1888: Dr. F. T., Ein Bild aus dem wirtschaftlichen Leben der Siegelbachgemeinden (ein nichtgehaltener Vortrag). *SDT*, 4527–4532. sz. 1888. október 28.–november 3.

Frölich, 1895: Joseph Frölich, Bevölkerungs- und Besitzverhältnisse In den Landgemeinden des Schäßburger Bezirkes. *LdwBl*, XXIII/15 1895 *Groß-Kokler Bote*, 1360. sz. XXVII. évf. 1905. január 15.

Groß-Kokler Bote, 1642. sz. XXXII. évf. 1910. április 11.

H. L., 1916: H. L., Bemerkungen zur Siedlungsgedanken. *SDT*, 12 876. sz. 43. 1916. február 17.

Jahresbericht, 1887: Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. *SDT*, 4165. sz., XIV. évf., 1887. augusztus. 25.

Jahresbericht, 1888: Zweiter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. *SDT*, 4466. sz. XV. évf. 1888. augusztus. 18.

Jahresbericht, 1890: Vierter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. *SDT*, 5000. sz. XVII. évf. 1890. május 21.

Jahresbericht, 1891: Fünfter Jahresbericht über die ländlichen Spar- und Vorschußvereine. *SDT*, 5452. sz. XVIII. évf. 1891. november 13.

Krammel, 1916: Martin Krammel, Siedlungsgedanken. *SDT*, 12 905. sz. 43. 1916. március 17., 12 906. márc 18.

Meltzl, 1883: Oscar Meltzl, Ein Wort über Sparkassen. *SDT*, 863. sz. X. évf. 1883. augusztus 31.

Nationale Duldung in Mitteleuropa. *SDT*, 12 843. sz. 43. évf. 1916. január 15.

Rampelt, 1893: Johann Rampelt, Volkswirtschaftliche Zustände In den Landgemeinden des Mediascher Landwirtschaftlichen Bezirksvereins. *LdwBl*, XXI/13, 1893

Rohrbach, 1916: Paul Rohrbach, Warum Mitteleuropa? *SDT*, 12 832. sz. 43. évf. 1916. január 4.

Schuller, 1896: Georg Adolf Schuller, *Groß-Lafeln*. Hermannstadt, 1896.;

Schuller, 1909: Georg Adolf Schuller, Sächsische Innerkolonisation. *SDT*, 10 770. sz. XXXVI. évf. 1909. június 8.; 10 773. sz. június 11.; 10 776. sz. június 15.; 10 780. sz. június 19.

Siebenbürger Vereinsbank. *SDT*, XVIII. évf. 5287. sz. 1891. április 30.

Siegmund, 1910: Dr. Heinrich Siegmund, Der Raumsinn des sächsischen Volkes. *Die Karpathen*, IV. 1910/11. 142–147.

Siegmund, 1911: Dr. Heinrich Siegmund, Erscheinungen und Formen des Volkstodes. *Die Karpathen*, IV. 1911/12. 689–701, 718 skk.

Siegmund, 1916a: Heinrich Siegmund, Bodenreform und Bodenschutz. *SDT*, 12 944. 43. 1916. április 26.

Siegmund, 1916b: Heinrich Siegmund, Eine sächsische Siedlungshauptstelle. *SDT*, 13 012. 43. 1916. juli. 15.

Szterényi, 1916: Josef Szterényi, Die Mitteleuropäischen Wirtschaftsfragen. (Vortrag gehalten an den Kronstädter Gemeindeabenden). *SDT*, 12 868 sz. 43. évf. 1916. február 9.

Takarékpénztárak. *Pester Zeitung*, 1847. május 6

Thör, 1911a: Rudolf Thör, Eine Zentralbank für die sächsischen Geldinstitute. *Die Karpathen*, IV. 1911/12 466–467.

Thör, 1911b: Rudolf Thör, Der Kampf um Bodenbesitz in Siebenbürgen. *Die Karpathen* IV. évf., 1911/1912. 626–627.

Tudósítás a félévi közgyűlésről. *Siebenbürger Bote*, 1846. 60. sz. július 25

Tudósítás a közgyűlésről. *Siebenbürger Bote*, 1845. 13. sz. február 14.

Tudósítás a közgyűlésről. *Siebenbürger Wochenblatt*, 1843. 13. sz. február 12.

Tudósítás a közgyűlésről. *Siebenbürger Wochenblatt*, 1839. 4. sz. január 24.

Tudósítás a közgyűlésről. *Siebenbürger Wochenblatt*, 1841. 10. sz. február 4.

Tudósítás a közgyűlésről. *Siebenbürger Wochenblatt*, 1845. 13. sz. február 13.

Tudósítás a közgyűlésről. *Siebenbürger Wochenblatt*, 1847. 15. sz. február 22.

Tudósítás a nagyszebeni választói gyűlésről. *Kronstädter Zeitung* (a továbbiakban KrZtg) 69. évf. 19. sz. 1905. január 24.

Tudósítás a segesvári választókerület 1910. május 29-i választói gyűléséről. *Groß-Kokler Bote*, 1641. sz. XXXII. évf. 1910. június 5.

Unser Parteiprogram. *SDT*, 5009. sz. XVII. évf. 1890. június 1.

Verband ländliche Vorschußvereine. *SDT*, 3830. sz. XIII. évf. 1886 július 21.

Vereinstag ländlicher Spar- und Vorschußvereine, *SDT* 4163. sz. XIV. évf., 1887. augusztus 23.

Vernichtungskrieg gegen die konfessionellen Schulen im Bistritz-Nasoder Komitat. *SDT* 4055. sz. 1887. április 15.

Volkswirtschaftliche Betrachtungen. In *SDT*, 2950. sz. X. évf. 1883. augusztus 30.

Wählerversammlung. *Kronstädter Zeitung (KrZtg)* 69. évf. 11. sz. 1905. január 14.; *KrZtg* 69. évf. 19. sz. 1905. jan 24.

Was wollen wir? *Siebenbürger Bote*, 1845. 9. sz. január 31.

Weisert, 1916a: A. W: [Andreas Weisert], Siedlungsgedanken. *SDT*, 12 869. sz. 43. évf. 1916. február 11.; 12 870. február 11.

Weisert, 1916b: Andreas Weisert, Siedlung und Zweikindersystem. *SDT*, 12 880. 43. 1916. február 21.

Weisert, 1916c: Andreas Weisert: Siedlungsgedanken III. *SDT*, 18 925. 43. 1916. április 6.

Wolff, 1885: Karl Wolff, Sind ländliche Vorschußvereine notwendig? *SDT*, 3587–3589. sz. XII. évf. 1885. szeptember 30.–október 2.

Wolff, 1909: Karl Wolff, Genossenschaft u. Kolonisation. *Die Karpathen*. III. évf. 1909/1910. 403–407.

Wolff, 1910: Dr. Karl Wolff, Die siebenbürgisch-sächsischen Raiffeisen-genossenschaften. *SDT*, 11 027. sz. XXVII. évf. 1910. április 12.

Szakirodalom

- Ablonczy, 2002: Ablonczy Balázs, Trianon-legendák. In Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Osiris, Budapest, 2002
- Ábrahám, 2001: Barna Ábrahám, The Idea of Independent Romanian National Economy in Transylvania at the Turn of the 20th Century. In Balázs Trencsényi – Dragoş Petrescu – Cristina Petrescu – Zoltán Kántor (ed.): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. CEU Press–Polirom, Budapest–Iaşi, 2001
- Ábrahám, 2004: Ábrahám Barna, Az erdélyi románság polgárosodása. Pro Print, Csíkszereda, 2004
- Ambrosi, 1999: Ambrosi, Georg Michael dr., Carl Wolff und das Banken- und Genossenschaftswesen in Siebenbürgen. *Erweitertes Manuskript eines Vortrags anlässlich der Gedenkveranstaltung „Carl Wolff (1849–1929) und die Modernisierung der siebenbürgisch-sächsischen Gemeinschaft“ zu seinem 150. Geburtstag*. Trier, 1999, <http://www.uni-trier.de/ambrosi/publik/Wolff/>, 2003. 12. 2.
- Axenciuc-Tiberian, 1989: Victor Axenciuc– Ioan Tiberian, *The Making of the Unitary Romanian National State. Economic Premises*. Bucureşti, 1989
- Barabás, 1904a: Barabás Endre, A nemzetiségi bankok székelőföldi actiója. *Közgazdasági Szemle*, XXVIII. évf., 32. köt., 815–825.
- Barabás, Endre 1904b: A nemzetiségi pénzintézetek. *Közgazdasági Szemle*, XXVIII. évf., 32. köt., 864–867.
- Beer, 1926: Hugo Beer, *Geschichte der ersten 25 Jahre der Burzenländer Bank Aktiengesellschaft vormals National-Bank Aktiengesellschaft zu Kronstadt in Siebenbürgen*. Stuttgart, 1926
- Bizony, 1912: Bizony László, A keleti határról. A magyar szupremácia veszedelem Erdélyben. *Nemzetgazdasági és hitelügyi tanulmány státusfér-fiak, politikusok, közigazgatási és pénzügyi tényezők nyilatkozataival*. H. n., 1912
- Bodor, 1904: Bodor Antal, Az erdélyrészi pénzintézetek. *Közgazdasági Szemle* XXVIII. (1904) 924–937.
- Boia, 2001: Lucian Boia, Az egyetlen Erdély történelme. *Provincia*, 2001. II. évf. 1–2 sz. 8.
- Boros-Szabó, 1999: Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999. 28–39.
- Brassai, 1842: Brassai Samu, *Bankismeret*. Kolozsvár 1842
- Buchholzer, 1929: Ernst Buchholzer (szerk.), *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes des Vereins zur Verschönerung der Stadt Hermannstadt*. Hermannstadt, 1929

- Casper, 1913: Franz Carl Casper, *Der ländliche Grundbesitz auf Sachsenboden unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Verhältnisse*. Hermannstadt, 1913
- Ciobanu, 2001: Vasile Ciobanu, Sistemul bancar săsesc din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar. In Mihai D. Drecin (szerk.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918)* vol. 2. Cluj-Napoca 2001. 11-20.
- Csallner, 1989a: Alfred Csallner, *Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage der siebenbürger Sachsen*. 1910-1950. Böhlau, Köln-Wien, 1989
- Csallner, 1989b: Alfred Csallner: Bevolkerung und Grundbesitz in den siebenbürgisch-sächsischen Landgemeinden. In: Uó: *Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage der siebenbürger Sachsen 1910-1950.*, Köln-Wien, 1989. 3-126.
- Csetri-Imreh, 1990: Csetri Elek-Imreh István, Erdély társadalmi réteg-ződéséről. In Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Budapest, 1990. 377-413.
- Csetri, 2001: Csetri Elek, Történetírás és politika. *Provincia* 2001. 3. sz. 8.
- Dahinten, 1899: Gustav Dahinten, *Denkschrift zur Erinnerung an den fünfundzwanzigjährigen Bestand der Bistritzer Distrikts-Sparkassa Aktien-Gesellschaft in Bistritz 1874 bis 1899*. Bistritz, 1899
- Dobrescu, 1996: Vasile Dobrescu, *Elita românilor în viața satului transilvan 1867-1918*. Târgu Mureș, 1996
- Dorner, 1910: enesei Dorner Béla, *Az erdélyi százszok mezőgazdasága*. Budapest, 1910.
- Drecin-Dobrescu, 2001: Mihai D. Drecin - Vasile Dobrescu, Considerații asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867-1918). In Mihai D. Drecin (szerk.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918)* vol. 2. Cluj-Napoca 2001. 40-84.
- Drecin, 1982: Mihai D. Drecin, *Bancă „Albina” din Sibiu. Instituție națională a românilor transilvaneni (1871-1918)*. București, 1982
- Drecin, 1999: Mihai D. Drecin, Finanțe și bănci în Transilvania (1867-1918): Considerații asupra unor veritabile instituții naționale. *Dosarele Istoriei* 4. évf. (1999) 10. sz. (38.) 18-21.
- Dronca, 1999; Lucian Dronca, *Bancă „Economul” din Cluj*. Cluj-Napoca 1999
- Dronca, 2001: Lucian Dronca, Extinderea activității băncii „Economul” din Cluj. Implicarea în lumea satului transilvan (1902-1918) In Mihai D. Drecin (szerk.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918)* vol. 2. Cluj-Napoca 2001. 40-84., 21-39.

- Egry, 1995: Egry Gábor, Az 1873-as tőzsdekrach és gazdasági válság hatása a magyarországi hitelszervezetre. *TörténÉsz* 3/1–2. 1995. 65–144.
- Egry, 2002: Egry Gábor, A Brassói és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége 1835–1848. *Századok* 136. évf. 2002/6. 1261–1293.
- Egry, 2003a: Egry Gábor, Nemzet és gazdaság. A Brassói Általános Takarékpénztár társadalmi-gazdasági szerepfelfogása (1835–1918). *Pro Minoritate* 2003/tavasz, 59–68.
- Egry, 2003b: Egry Gábor, Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi százszok politikai kultúrája a dualizmus idején. *Múltunk* XLVIII. 2003/2. 112–158.
- Egry, 2003c: Egry Gábor, Egység és válság. A százsz nemzeti mozgalom egy évtizede. 1890–1900. *Pro Minoritate* 2003/tél. 22–34.
- Egry, 2004: Egry Gábor, Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentsag történetéhez. *Korunk* 2004. április, 89–98.
- Egry, 2006: Egry Gábor: Egy önlegitimáló narratíva kérdőjelei – nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk*, 2006/3. 4–34.
- Egry, MFHI: Egry Gábor, *A magyar földhitelintézet alapítása, működése és szerepe a társadalmi elit kontinuitásában a XIX. század második felében 1863–1900.* Szakdolgozat. ELTE BTK 1999.
- Egyed, 1981: Egyed Ákos, *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914.* Bukarest, 1981. 168–190., Kolozsvár 2002²
- Eichmann, 1903: Eichmann, *Entwicklung und Stand des Kredit- und Genossenschaftswesens der siebenbürger Sachsen.* Berlin 1903
- Evans, 1999: Robert J. Evans, Religion und Nation in Ungarn 1790–1849. In Zsolt K. Lengyel–Ulrich A. Wien (szerk.): *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie vom Leopoldinum bis zum Ausgleich.* Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 1999. Siebenbürgisches Archiv 3. sorozat, 34. k. 13–46.
- Festschrift, 1912: *Festschrift aus Anlaß der 50 jährigen Bestandes der Mediascher Spar- und Vorschußverein.* Mediasch, 1912
- Frenzel, 2000: Heike Frenzel, „Siebenbürgens hervorragende Bestimmung als Industrie-land”. Wirtschaftliche Erschließungskonzepte 1850–1910. In Heinz-Dietrich Löwe – Günter H. Tontsch – Stefan Troebst (szerk.): *Minderheiten, Regionalbewußtsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2000. 195–212.
- Fritsch, 1928: Karl Fritsch, Erinnerungen an Bischof Müller. In *Dem Andenken des Sachsenbischofs Friedrich Müller. 1828–1915.* Hermannstadt 1928. 10–27.
- Gerő, 1988: Gerő András, *Az elsöprő kisebbség. Népképviselőt a Monarchia Magyarországn.* Budapest, 1988

- Gerő, 1993: Gerő András, Kortések a dualista Magyarországon. In Uő: *Magyar polgárosodás*. Atlantisz, Budapest, 1993. 149–176.
- Göllner, 1979: Carl Göllner, Carl Wolffs politisches und wirtschaftliches Wirken. In *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 16. (1979.) 1. 5–36.
- Göllner, 1988: Göllner, Carl (szerk.), *Die siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*. Böhlau, Köln–Wien, 1988
- Göllner, 1990: Carl Göllner, Die Auflösung der sächsischen Nationsuniversität (1876). Vorgeschichte und Folgen. In Wolfgang Kessler (szerk.): *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsischse Nationsuniversität*. Köln–Wien, 1990. 355–365.
- Grancea, 2001: Mihaela Grancea, Etnokulturális sztereotípiák a historiográfiában. *Provincia* 2001. 3. sz. 6.
- Gunst, 1908: Ladislaus Gunst, *Die ungarische Sparkassen*. Leipzig 1908.
- Guóth 2000: Guóth Emil, A nemzetiségi kérdés és az evangélikus egyház Magyarországon a XIX. század utolsó harmadában. In: *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Szerk.: Pajkossy Gábor. Budapest, 2000. 117–124.
- Gündisch, 1998: Konrad Gündisch, *Siebenbürgen und die siebenbürger Sachsen*. Studienreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. 8. köt. München 1998
- Heimberger, 1939: Filip Heimberger, *Cooperația săsească sistem Raiffeisen*. Cluj, 1939
- Heppner, 1999: Harald Heppner, Habsburg und die Siebenbürger Sachsen (1688–1867). Zum Thema politische Kultur. In Zsolt K. Lengyel–Ulrich A. Wien (szerk.): *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*. Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 1999. Siebenbürgisches Archiv 3. sorozat, 34. k. 47–60.
- Hoch, 1924: Dr. Karl Hoch, Die grüne Generation. *Klingsor* I. évf. 1924. 2. füzet 65–72. 3. füzet 104–115.
- Hochstrasser, 2002: Rosmarie Hochstrasser, *Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihren strukturellen Wandel 1867–1992. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Hermannstadt und Brenndorf*. Aldus, Hermannstadt/Sibiu 2002
- Hroch, 1989: Miroslav Hroch, *Nemzeti újjászületés – európai párhozamok-kal*. In: *Csehország a Habsburg-monarchiában*. 1618–1918. Szerk.: Szarka László. Budapest, 1989. 83–102.
- Hroch, 1993: Mioslav Hroch, A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio*, 2000, 3–24., ill. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf661.pdf
- Hunyadi, 2002: Hunyadi Attila, Nemzetépítés és szövetkezeti politika. *Székelőföld* 2002. 5. sz. 81–129.

- Hunyadi, 2004: Hunyadi Attila, Economic nationalism in Transylvania. *Regio. A Review of Studies on Minorities, Politics and Society*. 2004, 172–193.
- Jekelius, 1907: August Jekelius, Hervorragender Siebenbürger Sachsen der Gegenwart. IV. Dr. Oscar Meltzl von Lomnitz *Deutscher Volkskalender für 1907*. III. évf. Kronstadt, é. n. [1907]
- Jekelius, 1908: August Jekelius, *Die Bevölkerung- und Besitzverhältnisse des ehemaligen Königsbodens*, Hermannstadt 1908
- Jekelius, 1911: August Jekelius, *Der Grund- und Hausbesitz im Burzenland*. Kronstadt, 1911
- Jickeli, 1928: Otto Fritz Jickeli, *Gedenkrede auf Dr. Karl Wolff*. Hermannstadt, 1928.
- Jickeli, 1990: Otto Fritz Jickeli: *Nemzedékek*. Kriterion, Bukarest 1990
- József főherceg, 1930: József főherceg, *A Világháború*. Budapest, 1930
- K. Lengyel, 1999: K. Lengyel Zsolt, Siebenbürgen im Neoabsolutismus 1849–1860. Betrachtungen zu den Staatsorganisatorischen Prinzipien. In Zsolt K. Lengyel–Ulrich A. Wien (szerk.): *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*. Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 1999. Siebenbürgisches Archiv 3. sorozat, 34. k. 87–118.
- K. Lengyel, 2001: K. Lengyel Zsolt, A totális mű kritériumai. *Provincia* 2001. 1–2. sz. 6.
- Katona, 1914: Béla Katona, Die Volkswirtschaft Ungarns. In *Finanzielles und Nationalökonomisches Jahrbuch 1913*. Berlin 1914
- Katus, 1979: Katus László, A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In *Magyarország története* 6/2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 913–1038.
- Katus, 1990: Katus, László, Multiethnic Hungary in the Light of Statistics. In Ferenc Glatz (szerk.): *Ethnicity and Society in Hungary*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 111–130.
- Klein, 1941: Gustav Adolf Klein, *Die geschichte der Hermannstädter allgemeinen Sparkassa*. Hermannstadt, 1941
- Klein, 1995: Christoph Klein, *Anvertraute Pfunde. Gustav Adolf Klein und die Hermannstädter Allgemeine Sparkassa*. Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 1995
- König, 1996: Walter König (szerk.), *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*. Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 1996.
- Kövér, 1986: Kövér György, *Iparosodás agrárországban* Budapest, 1986
- Kövér, 2001: György Kövér, Băncile maghiare în monarhia austro-ungară (1873–1913). In Mihai D. Drecin (szerk.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro–Ungaria (1867–1918)* vol. 2. Cluj–Napoca 2001. 85–91.

- Kövér, 2002a: Kövér György, Dunántúli bankpiacok a dualizmus korában. In Uő.: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Nagytítás szociológiai könyvek 43., Budapest, 2002. 238–242.
- Kövér, 2002b: Kövér György, Struktúráról a rendszerig. In Uő.: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Nagytítás szociológiai könyvek 43. Budapest, 2002. 243–253.
- Kutschera, 1999: Rolf Kutschera, Kronstadt während der Regierungszeit der Habsburger (1688–1918). In Harald Roth (szerk.): *Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte*. München. 1999
- Marjanucz, 1992: Marjanucz László, Hódmezővásárhelyi pénzüzetek hitelezési gyakorlata a dualizmus korában – különös tekintettel a mezőgazdaságra. *Aetas*, 1992. 4. sz., 48–61.
- Meltzl, 1886: Oscar Meltzl, Statistik der sächsischen Landbevölkerung. In *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge 20. köt., Hermannstadt, 1886. 215–510.
- Mennyey, 1940: Mennyey Géza, *A földhite*. I. köt., Budapest, 1940
- Miess, 1871: Miess, Johann Christian, *Geschichtliche Fragmente über die Kronstädter allgemeine Pensions-Anstalt*. Kronstadt, 1871
- Miskolczy, 1986: Miskolczy Ambrus, A százszok német nemzeti ébredése. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története* III. köt. szerk.: Szász Zoltán. 1322–1332.
- Miskolczy, 1987: Miskolczy Ambrus, *A brassói román levantei kereskedő polgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)*. Budapest, 1987.
- Molter, 2000: Molter Károly, Az erdélyi százszok szelleme. In Uő.: *Erdélyi argonauták. Tanulmányok, esszék, tárcák, cikkek*. Marosvásárhely, 2000. 128–136.
- Molter, 2001: Molter Károly, Die Stadt im Osten. Adolf Meschendörfer regénye. A „Deutsche Buchgilde im Rumänien” első könyve. In Uő.: *A keleti állomáson. Tanulmányok, kritikák*. Marosvásárhely. 2001, 158–163.
- Morres, 1927: Dr. Eduard Morres, *Dr. Franz Obert. Sein Leben und Wirken. Festschrift zur Feier seines 100. Geburtstages*. Kronstadt, 1927
- Müller, 1941: Georg Eduard Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141–1876*. Hermannstadt 1941¹, változatlan kiadás Böhlau, Köln–Wien 1985²
- Nägler, 1994: Thomas Nägler, Einleitung. In Monica Vlaicu (szerk.): *Briefe an Georg Daniel Teutsch*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien 1994
- Nastasă, 2001: Lucian Nastasă, Erdély történetéért. *Provincia* 2001, 3. sz. 9.
- Neugeboren, 1913: Emil Neugeboren: *Az erdélyi százszok*. Nemzetiségi ismertető könyvtár. Szerk. Dr. Szabó Oreszt. Budapest, 1913
- Niederhauser, 1977: Niederhauser Emil, *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977

- Niederhauser, 1987: Niederhauser Emil, *A történetírás és a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Előadások a Történettudományi Intézetben, 9. köt., Budapest, 1987
- Nussbächer, 2002: Gernot Nussbächer, Peter Traugott Lange. In: *Taten und Gestalten. Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen* II. köt., Hermannstadt/Sibiu, 2002. 42–45.
- Pál, 2001: Pál Judit, Etnocentrikus szemlélet. *Provincia* 2001, 3. sz. 9.
- Pecican, 2001: Ovidiu Pecican, Az erdélyi múlt és a szintéziséhség. *Provincia* 2001, 3. sz. 7.
- Petra, 1936: Nicolae Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*. Sibiu, 1936
- Philippi, 1993: Maja Philippi, Die Anfänge der industriellen Entwicklung in Kronstadt (1872–1900). *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. 36. 1993/1.
- Plamenatz, 1995: John Plamenatz, A nacionalizmus két típusa. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*. Pécs, 1995. 52–67.
- Pozsony, 1999: Pozsony Ferenc, *Az erdélyi százszok ünnepi szokásai*. Pro Print, Csíkszereda, 1999
- Pukánszky, 1943: Pukánszky Béla, *Erdélyi százszok és magyarok*. Budapest, 1943
- Riema-Nistor, 1981: Alfred Ungar Riema – Nicolae Nistor, *Karl Wolff. Sein Leben und Wirken im Wort und Bild*. Bukarest, 1981
- Romsics, 1998: Romsics Ignác, *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Budapest, 1998
- Romsics, 2003: Romsics Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*. Osiris, Budapest, 2003
- Roth, 1994: Harald Roth, *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1994. *Studia Transylvanica* 22. k.
- Roth, 2001: Harald Roth, Az erdélyi történetírás utópiájáról, avagy állásfoglalás az egyes és többes szám első személyrel szemben. *Provincia* 2001. 1–2. sz., 5.
- Rösler, Kreitororganisation: Rudolf Rösler, *Die Kreditorganisation der siebenbürger Sachsen*. Hermannstadt. é. n.
- Sachsenheim, 1933: Friedrich von Sachsenheim, *Unvergessliches aus dem Leben von Carl Wolff*. Schäßburg, 1933
- Sárközi, 1963: Sárközi Zoltán, *Az erdélyi százszok a nemzeti ébredés korában, 1790–1848*. Budapest, 1963
- Schobel, 1984: Joseph Schobel, Die siebenbürgisch-sächsische Landwirtschaft vom 18. bis Mitte des 20. Jahrhunderts. In Thomas Nögler

- Josef Schobel - Karl Drotleff: *Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft*. Bukarest, 1984. 51-182.
- Schuller, 1907: Georg Adolf Schuller: Die soziale Wirksamkeit der Raiffeisenvereine im Siebenbürger Sachsenlande. In *Einundzwanzigster Verbandstag der ländlichen Vorschußvereine und Wirtschaftsgenossenschaften*. II. köt. Hermannstadt, 1907, 17-39.
- Schuller, 1910a: Georg Adolf Schuller: Die Raiffeisenorganisation im siebenbürgischen Sachsenlande. In ihrer Entwicklung von 1885-1910. In: Uő: *Dr. Carl Wolff als Direktor der Hermannstädter allgemeinen Sparcassa*. Hermannstadt. 1910
- Schuller, 1910b: Georg Adolf Schuller (szerk.), *Dr. Carl Wolff als Direktor der Hermannstädter allgemeinen Sparkassa*. Hermannstadt, 1910
- Schuller, 1917: Georg Adolf Schuller, *Zur Innerbesiedlungsfrage*. H. n. [Hermannstadt], é. n. [1917]
- Schultze, 1998: Hagen Schultze, *States, Nations and Nationalism. From the Middle Ages to the Present*. Oxford, 1998
- Smith, 1995: Anthony D. Smith, A nacionalizmus. In Bretter Zoltán - Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 1995. 9-26.
- Sonkoly, 2001: Sonkoly Gábor, *Erdély városai a XVIII-XIX. században*. Budapest, 2001
- Surdu, 1962: Surdu, Bujor, Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burghezei românești din transilvania pîna la primul război mondial. In *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj*. 1962. 179-202.
- Szabó M., 2004: Szabó M. Attila, Betekintés az erdélyi szászok autonómiájába. In Hermann Gusztáv Mihály - Kolumbán Zsuzsanna (szerk.): *Történelmi autonómiák a Kárpát-medencében*. Székelyudvarhely, Csík-szereda, 2004. 24-45.
- Szarka, 1999: Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés - magyar nemzetiségi politika*. Kalligram, Pozsony
- Szász, 1966: Szász Zoltán, A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzügyintézetek állami ellenőrzésére. *Századok*, 1966. 118-137.
- Szász, 1986a: Szász Zoltán, A szászok elhelyezkedése a kiegyezési rendszerben. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története* III. k. Szerk.: Szász Zoltán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 1642-1647.
- Szász, 1986b: Szász Zoltán, Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. III. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986
- Szász, 1986c: Szász Zoltán, Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918) In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története* III. köt. Akadémia Kiadó, Budapest, 1986

- Szász, 1986d: Szász Zoltán, Alkalmazkodási válság a szász és román nemzeti mozgalmakban. In Köpeczi Béla (főszerk): *Erdély története*. III. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 1642–1663.
- Szász, 2001: Szász Zoltán, A harmónia terrorja. *Provincia*, 2001, 3. sz. 10.
- Szűcs, 1984a: Szűcs Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a közép-korban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához In Uő.: *Nemzet és történelem*. Budapest 1984. 189–280.
- Szűcs, 1984b: Szűcs Jenő, A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In Uő.: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1984. 11–188.
- Teutsch, 1896a: Friedrich Teutsch, *Hundert Jahre sächsische Kämpfe Hermannstadt*, 1896
- Teutsch, 1896b: Friedrich Teutsch, *Josef Bedeus von Scharberg*. Hermannstadt [1896]. Különlenyomat a Kalender des Siebenbürger Volksfreundes für 1896 c. kiadványból.
- Teutsch, 1923: Friedrich Teutsch, *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart. Mit einem überblick über die der ev. Landeskirche A. B. In Siebenbürgen angeschlossenen Kirchen*. Hermannstadt, 1923
- Teutsch, 1926: Friedrich Teutsch, *Geschichte der siebenbürger Sachsen*. Hermannstadt, 1926
- Thomas, 1898: Karl Thomas: Das Schulwesen. 5. Das Turnen. In *Das sächsische Burzenland*. Kronstadt, 1898
- Thör, 1909: Rudolf Thör: Gründungsgeschichte der Kronstädter Allgemeine Sparkasse. *Die Karpathen*, 1909/10 475–481.
- Thör, 1910: Rudolf Thör, *Die Kronstädter Allgemeine Sparkasse in den jahren 1835–1909*. Kronstadt, 1910
- Tobie, 1922: Hans Tobie, *Die Geschichte des Repser Spar- und Vorschußvereins*. Schäßburg, 1922
- Tokaji, 1913: Tokaji László, *Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatairól*. Kolozsvár, 1913
- Tomka, 1999: Tomka Béla, A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. *Századok*, 133. évf. 1999/3. 655–681.
- Tomka, 2000: Tomka Béla, *A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836-1947*. Bp. 2000.
- Türk, 1898: Michael Türk: Wirtschaftliche Verhältnisse. Gewerbe und Handel. In *Das sächsische Burzenland*. Kronstadt, 1898
- Vargha, 1896: Vargha Gyula, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*, Budapest, 1896
- Vogel, 2002: Vogel Sándor, A szász autonómia Erdélyben. *Provincia*, 2002. 2. sz., 11–12.

- Wächter, 1940: Ernst Wächter, *Carl Wolff. Idei și fapte economice*. Sibiu, 1940.
- Wagner, 1983: Ernst Wagner, Heinrich Siegmund und die „volksbiologische“ Forschung in der Zwischenkriegszeit. In *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*. 6. (77.) évf. 1983/2. 177-186.
- Wallner, 1993: Ernst M. Wallner: Strukturen und Funktionen des siebenbürgisch-sächsischen Vereins- Genossenschafts- und Verbandswesens. In *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 36. évf. 1993. 1. sz.
- Weber, G.-Weber, R., 1985: Georg Weber – Renate Weber, *Zendersch. Eine siebenbürgische Gemeinde im Wandel*. München, 1985
- Weber, G.-Weber, R., 2000: Georg Weber-Renate Weber (szerk.), *Zugänge zur Gemeinde. Soziologische, historische und sprachwissenschaftliche Beiträge*. Böhlau, Köln-Weimar-Wien, 2000
- Weber, 1980: Eugene Weber, Peasants and the National State: Problems in National Self-identification in France and Germany In the 19th century. In *XVe Congres International des Sciences Historiques Bucharest, 10-17 août 1980, Rapports II. köt.*, București, 1980. 405-417.
- Wittstock, 1896: Oscar Wittstock, „Grün“ oder „Schwarz“. *Eine Beleuchtung der gegenwärtigen politischen Verhältnisse der Siebenbürger Sachsen*. Hermannstadt, 1896
- Wolff, 1891: Dr. Carl Wolff (szerk.), *Die Geschichte der Hermannstädter Allgemeine Sparkasse während der ersten fünfzig Jahren ihres Bestandes 1841-1891*. Hermannstadt, 1891
- Wolff, 1892: Carl Wolff, *Vorgeschichte, Finanzierung und Rentabilität eines Elektrizitätswerkes in Hermannstadt*. Hermannstadt, 1892
- Zeigel, 63 Jahre: Stefan Franz Zeigel, *63 Jahre sächsische Bankarbeit im Nösnerlande. Vorarbeiten einer Monographie*. H. n., é. n. [1928]

Személynévmutató

- Ablonczy Balázs* 8
 Ábrahám Barna 24, 301, 335
 Adam, Karl 183, 185, 251, 265, 292
 Aecker, ? 185
 Albrich, Karl 183, 185
 Albrichsfeld, Johann Georg von 89, 107, 113, 218, 220
 Alzner, Johann 135
 Ambrosi, Georg Michael 28–29
 Anderson, Benedict 77
 András, II. 39
Andrássy Gyula 233
 Apponyi Albert 47, 243
 Arz, Albert (von Strausenburg) 183, 284–285
Axenciuc, Victor 18
 Balásházy János 130
 Baltazár Dezső 149
 Balthes, Julius 60, 263
 Bánffy Dezső (br.) 45–47, 46, 234, 240, 245, 248
Barabás Endre, 300
 Barbariciu, ? 269
 Baross Gábor 270
 Baußnern, Guido 54, 65, 235, 239, 244
 Bedeus, Gustav 33, 268, 269, 317, 319–320
 Bedeus, Josef id. (von Scharberg) 131
 Bedeus, Josef ifj. (von Scharberg) 33, 122, 131–133, 135, 138, 140, 156, 163, 183, 186, 190, 191, 197, 263, 268, 320
Beer, Hugo 27, 264
 Bell, Michael 224
 Benigni, Joseph (von Mildenberg) 219
 Berecz István 196
Bergleiter, Gustav 168
 Bergleiter, Joseph 219
 Bethlen András (gr.) 46, 244, 270
 Bethlen Gábor 45–46, 46, 234, 240, 245, 248
 Binder, ? 185
 Binder, Georg 70
 Binder, Ludwig 183, 185
 Bismarck, Otto von 305
Bizony László 336
 Blazek, Alois 225
 Bodor Antal 20–21, 22, 300
 Boia, Lucian 15
Born, Karl Erich 121
Boros Zsuzsanna 54, 55, 61
 Botka Béla 196
 Bömches, Friedrich 218, 220
 Brandsch, Heinrich 225
 Brandsch, Rudolf 305, 307
 Brassai Sámuel 205
 Breckner, Johann 186
 Brote, Aurel 268, 270, 275
 Bruckner, Michael 135
 Bruckner, Wilhelm 163, 184, 185
 Bucholzer, Ernst 295
 Budaker, Gottlieb 183, 185, 248, 249
Capesius, Eugen 224
Capesius, Eugen 224
Casper, Franz Carl 31, 32, 49, 310
Ciobanu, Vasile 29
 Closius, Stephan 219
 Conrad, Karl 135, 184, 185
 Conrad, Wilhelm 56
 Copony, Michael 186
 Cosma, Partenie 274
 Cristoph, Samuel 220
 Czell, Wilhelm 186
Csallner, Alfred 32, 49, 311, 312
 Csallner, Johann 185
Csetri Elek 115
Csetri Elek 16
 Dahinten, Gustav 27, 185, 221, 297
 Darwin, Charles 305
 Decani, Gustav 220
 Dobosi Sámuel 86
Dobrescu, Vasile 18, 22, 140

- Domahidy Elemér 149
Dorner Béla, enesei 74
 Dörner, Michael 136
 Dörr, Samuel 268
 Drecin, Mihai, D. 9, 18, 22, 23, 139, 140, 340, 341
Dronca, Lucian 18, 22, 144, 340
 Drotleff, Josef 57, 184
 Dück, Georg 220
 Eder, Julius 265
Egry Gábor 15, 46, 78, 86, 129, 130, 134, 137, 150, 198, 243, 343
 Egyed Ákos 20–21, 118–119, 121, 161, 267
 Eichmann, ? 22, 27, 28, 92–93
 Eitel, Adolf 185
Evans, Robert J. 45, 58
 Fabricius, Johann 218
 Fabritius, Michael 135
 Falk, Karl 185
Fehér György 304
 Ferenc József, I. 244
 Flechtenmacher, Karl 264
 Folberth, Friedrich 185
 Frank, Peter Josef 183, 251
Frenzel, Heike 183
 Fretschkes, Samuel 218
Fritsch, Samuel 168, 297
 Frölich, Josef 161, 225
 Gaertner, Michael 129, 221
 Gebbel, Karl 184
 Gellner, Ernest 76
Gerő András 51, 61
 Géza, II. 39
 Gmeiner, Johann 293
 Gottschling, Adolf 184, 185
Göllner, Carl 25, 28, 40, 72, 157, 234, 253, 274
 Gött, Johann 57, 119, 325
 Grancea, Mihaela 15,
 Gratz Gusztáv 271
 Gregmon István 196
 Groß, Lukas 224
 Gull, Josef 65, 135, 163, 249
Gunst, Ladislaus 342
 Guóth Emil 68
Gutt, Robert 168
Gündisch, Guido 27, 218
Gündisch, Konrad 26, 58, 73
Gyárfás Elemér 140
 Haeckel, Ernst 305
 Hain, Daniel 221
Heimberger, Filip 27
 Heitz, Andreas 185
Heppner, Harald 45
 Herbert, Friedrich Michael 55–56, 57, 89–90, 132, 219
Hobsbaum, Eric 76,
Hoch, Josef 225
Hoch, Karl 329
Hochstrasser, Rosemarie 225, 261
 Hroch, Miroslav 77, 80–81
 Hunyadi Attila 23–24, 140, 192, 301
Imreh István 115
Jekelius, August 31, 32, 49, 50, 156, 223, 244, 289
Jickeli, Otto Fritz 157, 207, 208
 József főherceg 70
 K. Lengyel Zsolt 16, 26, 45
 Kaestner, Heinrich 135
 Kasper, Daniel 163
Katona, Béla 159, 181
Katus László 18, 49, 30
 Kelmer Kálmán 196
 Kemény G. Gábor 32, 46–47, 52, 61, 62, 64, 66, 233, 250, 301, 318,
Kessler, Wolfgang 26
 Khuen-Héderváry Károly (gr.) 48
 Klein, Christoph 27, 29
 Klein, Gustav Adolf 27, 28, 84, 274, 284, 294
Klein, Hermann (dr.) 183
Klein, Karl Kurt 27
 Knie, Gustav Friedrich 185
 Konnerth, Josef 163
Korodi, Lutz 45, 66, 305
König, Walter 26, 328
 Kövér György 18, 20, 108, 335
 Krafft, Wilhelm 57, 58, 163
 Kramer, Friedrich 185, 220
Krammel, Gustav 319
Krasser, Karl (dr.) 183

- Kroner, Michael* 28, 164, 244
Kutschera, Rolf 213
Kühlbrandt, Theodor 253
Lahovary, Alexandru 270
Lajos, bajor királyi herceg 287
Lange, Peter Traugott 55, 56–57,
 87–89, 90, 92, 98, 117, 132,
 207–209, 219–220
Langhammer, ? 185
Lani, Martin 168
Leibling, dr. 137–138, 238
Levitzi, Karl 185
Lurtz, Karl 64, 264
Mamiali, Christodor 221
Marjanucz László 20
Markus, Friedrich 60–61, 62, 265
Mayer, Josef 135
Melas, Heinrich 183
Meltzl, Oscar 31, 32, 33, 45,
 156–157, 158, 162, 163, 164, 194,
 197–198, 216, 234, 238, 243–244,
 248, 264, 268, 269, 270, 284, 285,
 296–297, 310, 327
Melzer, Wilhelm 63, 310
Mennyey Géza 134
Meschendorfer, Adolf 218, 305
Miskolczy Ambrus 26, 104, 110, 114,
 118, 222
Misselbacher, Josef 185
Molter Károly 14
Moltke, Leopold Max 325
Müller, Friedrich 70, 132, 223, 248,
 249, 284, 296–297
Myß, Karl 98, 218, 220
Nägler, Thomas 70, 325
Nastasă, Lucian 15
Neugeboren, Emil 25
Niederhauser Emil 77, 325
Nistor, Nicolae 157, 274
Obert, Franz 186, 211
Orghidan, Rudolf 221
Pál Judit 15
Pap Géza (dr.) 309
Péchy Lajos 268
Pecican, Ovidiu 15
Petra, Nicolae N. 22, 126–127, 340
 341, 342
Pfaff, Johann 219
Phelps, Friedrich 135
Philippi, Maja 213
Pildner, ? 185
Plamenatz, John 76, 77
Popovics, Vuja 196
Pozsony Ferenc 67
Primes, Johann 219
Pukánszky Béla 25
Radoszlavovits, Todor 196
Raiffeisen, Friedrich Wilhelm 163,
 164
Rákosi Viktor 45, 66
Rampelt, Johann 161
Rideli, Victor 224
Ridely, Josef 309
Riemandz, Wilhelm 63
Riemer, Alfred Ungar 157, 274
Rohrbach, Paul 318
Romsics Ignác 22, 77, 301
Roth, Harald 8, 14–16, 51, 52
Roth, Karl 185
Roth, Stephan Ludwig 157, 305
Roth, Walter 328
Rudolf Briebecher 73
Rudolf Rösler 22, 27, 28, 87,
 119–120, 124–125, 128, 133, 193,
 338
Sachsenheim, Albert von 135
Sachsenheim, Friedrich von 243
Salmen, Eugen von 244, 245
Salmen, Franz 157
Sárközi Zoltán 26
Schlinger, Eugen 138
Schmidt, Karl 115
Schnell, Karl 148, 186, 190,
 210–211, 264, 293
Schobel, Josef 133
Schönerer, Georg Ritter von 305
Schuller, Georg Adolf 27, 58, 161,
 164, 168, 185, 190, 225, 230,
 254–259, 297, 304, 309, 316,
 320–321
Schultz, Georg 185

- Schultze, Hagen* 77
Schulze-Delitzsch, Hermann 121, 137, 228
Schuster, Josef 136
Schuster, Martin 122, 184, 185, 186, 268
Schwarz, Anton 211, 293
Siegmund, Heinrich (dr.) 305–307, 316, 320
Siemens, Georg (dr.) 285
Smith, Anthony D. 77
Sonkoly Gábor 42, 242
Söllner, Josef 115, 324
Stenzel, Wilhelm 168
Still, Victor 135
Sturdza, Dimitrie 270
Surdu, Bujor 22
Szabó Dániel 54, 55, 61
Szabó M. Attila 38
Szapáry Gyula 234, 244–245
Szarka László 54
Szász Zoltán 16, 26, 49, 55, 66, 149, 233, 300, 322
Széchenyi István 130
Szterényi József 316
Szűcs Jenő 75
Teutsch, Friedrich 25, 70, 73, 160, 164
Teutsch, Georg Daniel 70, 132, 243, 325
Teutsch, Johann 248
Teutsch, Julius 170
Thalmann, Gustav 46, 268, 273
Thomas, Karl 72, 253
Thör, Rudolf 27, 87, 88–94, 146, 197, 217, 218, 290, 304
Tiberian, Ioan 18
Tisza István 25, 47, 318
Tisza Kálmán 243, 244
Tobie, Hans 27, 129, 139, 221, 289
Tokaji László 312
Tomka Béla 18, 19, 21, 126, 141–142, 193
Toró Péter 145
Trausch, Josef (brassói főjegyző) 88
Trausch, Joseph 57
Trefort Ágoston 70
Türk, Michael 123, 130
Vargha Jenő 18
Vilmos, II. 70, 320
Virchow, Rudolf 305
Vlaicu, Monica 70, 132
Vogel Sándor 38
Wächter, Ernst 27, 285
Wächter, Friedrich 234
Wagner, Ernst 305–306
Walbaum, Friedrich 61
Wallner, Ernst M. 70, 72, 260, 261
Weber, Eugen 78
Weber, Georg 26, 67, 69, 224, 313
Weber, Renate 26, 67, 69, 224, 313
Weisert, Andreas 318–319
Weiß, Martin Paul 220, 219–220
Wekerle Sándor 271
Wermann, Eugen 135
Werner, Klaus Johannis 13
Wiedermann, Heinrich 135, 136
Wien, Ulrich A. 26
Wittstock, Erwin 333
Wittstock, Heinrich 220
Wittstock, Karl 220
Wittstock, Oscar 305
Wolff, Karl (Carl) 27–28, 45, 53, 56, 57, 60, 61, 70, 92–93, 95, 157–158, 163, 164, 165, 167, 168, 170–172, 178, 184, 185, 186, 190, 191, 197–198, 212, 216, 219, 222, 227, 230, 240, 243, 244, 245–249, 250, 251, 262, 263, 268, 269–272, 273, 274, 284, 285, 300, 304, 307, 308, 310, 313, 314–315, 318, 322, 327
Zay, Gustav Adolf 65, 243–244, 248, 249
Zay, Daniel Adolf 219
Zay, Michael 185
Zeigel, Stefan 27, 128, 213, 220, 289, 296
Zeitler, ? 185
Zellmann, ? (dr.) 185
Ziegler, Johann 225
Zillich, Heinrich 305

Intézménymutató

- Agnethler Vorschußverein 187
 Al-Csiki Bank 148
 Albina Bank 139, 140, 274, 275, 295, 300, 339, 340, 341, 342
 Alkotmánypárt 47
 Altschiffahrtsgesellschaft (Olt hajózhatóvá tevő társaság) 56
 Alvincz-Vöröstoronyi Vasúttársaság 156, 158, 198
 Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 14
 Augsburger Allgemeine Zeitung 157
 Baross Gábor által alapított kereskedelmi- és ipari alap 292
 Bayrische Bank AG. 286
 Benoni és Kaskel bankház (Berlin) 137
 Bezirkskonsistorium, barcasági 276
 Bezirkskonsistorium, nagyszebeni 294
 Bistritzer Distrikts-Sparkassa 220, 296
 Bistritzer Spar- und Vorschußverein (Beszterce) 128, 213, 296
 Bodencreditanstalt (Bécs) 134
 Bodenschutzbewegung 305
 Bodenschutzverein 191, 306, 307, 308, 310
 Brassói Állami Levéltár 32
 Brassói Általános Takarékpénztár (Kronstädter Allgemeine Sparkasse, KAS, Sparcassaverein) 32, 83, 87, 89, 90–91, 91–96, 96–99, 100–103, 105–106, 107, 109, 111, 112–114, 115–116, 117, 118, 129, 130, 135, 145–153, 155, 157, 183, 186, 188, 191, 193, 200, 217, 223, 265, 275–283, 288–293, 300, 308–309, 340
 Brassói Kereskedelmi és Iparkamara 32, 97, 119–121
 Brassói polgári kórház (Bürger-spital) 88, 283, 288–289, 331
 Brassói városi tanács (százasként, kommunitás, szenátus, magisztrátus) 88, 280–283
 Bruckenthal Múzeum 295, 360
 Bruderschaft 50, 224, 259
 budapesti rokkant honvédalap 291
 Burzenländer Revisionsverband für Genossenschaften und Aktiengesellschaften 130, 192, Bürgerschule (Nagyszeben) 287
 Bürgerschule, (Beszterce) 296
 Corona szálló 331
 Deák Párt 248
 Debreceni Hitelbank 149, 150, 193
 Délmagyarországi Jelzálogbank 149
 Délmagyarországi Kereskedelmi és Mezőgazdasági Bank 187
 Deutsche Bank AG. 285
 egyházközség, brenndorfi 277
 egyházközség, heldsdorfi 277
 egyházközség, honigbergi 277
 egyházközség, bertalani 276, 277, 291
 egyházközség, bolgárszergi 291
 egyházközség, Brassó városi 276, 291
 egyházközség, brassói izraelita 277
 egyházközség, brassói ortodox 277
 egyházközség, debreceni izraelita 277
 egyházközség, miskolci evangélikus 291
 egyházközség, neustadti 277
 egyházközség, petersbergi 277
 egyházközség, sárkányi 277

- Egyházközség, sepsiszentgyörgyi izraelita 277
 elitélteket támogató egyesület (Brassó) 292
 Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank 187
 Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) 54, 234, 240
 Erdélyi országgyűlés 68
 Erdélyi Udvari Kancellária 56, 57, 87, 88
 Erdővidéki Takarékpénztár Rt. 148
 Erste Österreichische Sparkasse (Első Osztrák Takarékpénztár) 88
 Erste Ungarisch-Italienische Forstindustrie 286
 Erzsébetváros és Vidéke Gazdasági és Iparbank Rt. 148
 Evangélikus Árvaházegylet 291
 Evangelische Landeskirche Siebenbürgens A. B. 67
 faiskola, egyházközségi Alzen 297
 fiatal kereskedők haladását elősegítő egyesület (Brassó) 292
 Filharmóniai Társaság (Brassó) 293
 Főrendiház 68
 Frauenverein (Brassó) 292
 Frauenverein (Michelsberg) 177
 Gesellschaft für Verbreitung der Volksbildung 137
 Gewerbe-, Spar- und Vorschußverein (Segesvár) 121, 149, 187
 Gewerbeschule (Nagyszeben) 288
 Groß-Kokler Bote 33, 63
 Großschenker Spar- und Vorschußverein, 187
 Gubernium 56, 88–89, 132
 Guillon és Kügler bankház (Zürich) 137
 Gustav Adolf Verein 73
 Gyergyói Első Takarékpénztár 148
 Gyergyószentmiklósi Hitelintézet Rt. 148
 Gyertyámosi Takarékpénztár Rt 149
 Hangya 340
 Heidelbergi Egyetem 14
 Hermannstädter Vorschußverein 136, 168, 187, 295
 Hétbírák (Siebenrichter) 43, 273, 286
 Hétbírák erdei (Siebenrichterwaldungen) 283, 284, 285
 Honterus Gimnázium 218
 Honterus-ünnep (Honterusfest) 295
 Keleti Vasút 266, 267, 332
 Kellerverein (Wurmloch) 225
 Kerekedelmi Minisztérium 133
 Kerületi Választmány (Kreisauschuß) 51–53, 62, 156, 158
 Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete 309
 Kleinschelker Spar- und Vorschußverein 313
 Kolozsvári Kereskedelmi Bank 185
 Kölnische Zeitung 155
 Közgazdasági Bank Rt. (Lugos) 149
 Központi Választmány (Sächsischer Zentralauschuß) 51–52, 61, 63, 69, 156, 158, 183, 248, 249, 250, 251, 263, 301, 308, 309, 310
 Kronstädter Allgemeine Pensionsanstalt 57, 208–209
 Kronstädter Creditverein 146
 Kronstädter Gewerbeverein (Brassói Iparegylet) 56, 120, 292
 Kronstädter Leichengesellschaft (Brassói Temetkezési Egyesület) 87
 Kronstädter Versatzamt (Zálogház) 57, 115, 117
 Kronstädter Zeitung 33, 63, 66
 Landeskirchenseminar 297–298
 Landeskonsistorium 67, 156, 158, 283, 287, 293, 296
 Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen 170
 leányiskola, brassói 291
 Magyar Államvasutak (MÁV) 270, 275
 Magyar Általános Hitelbank 284
 Magyar Földhitelintézet 134, 137, 147

- Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége 304
- Magyar Jelzáloghitelbenk 285
- Magyar Országos Iparegylet 291
- Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja 148, 149
- Magyar Tudományos Akadémia 291
- Magyarországi Hitelintézetek Országos Szövetsége 190
- Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége 190
- Malmkroger Spar- und Vorschußverein 313
- Marienburg-Rotbacher Vorschußverein 147
- mezőgazdasági iskola, marienburgi 292
- Munkapárt (Nemzeti) 48
- Mühlbacher Sparkassa 149, 187
- Nachbarschaft (szomszédság) 50, 67, 69, 212, 224, 256–258, 259
- Nagyszeben-Resinári (Răşinari) Vilamosvasút-társaság 158, 266, 273
- Nagyszebeni Állami Levéltár 33
- Nagyszebeni Általános Takarékpénztár (Hermannstädter Allgemeine Sparkasse, HAS, Sparcassaverein) 28–29, 55, 72, 83, 89–91, 94–99, 100, 106–107, 109, 112, 114, 117, 118, 135, 139, 142, 153–159, 171–172, 181–182, 187, 192, 197, 198, 198, 218, 222, 242, 272, 274, 275, 287–288, 289, 293–295, 300, 302, 308, 315, 340–341
- Nagyszebeni Elektromos Művek (Eletrizitätswerk, erőmű) 156, 158, 273–274
- Nagyszebeni Földhitelintézet (Bodenkreditanstalt in Hermannstadt) 33, 132–136, 137–143, 156, 183, 197, 198, 200, 215, 272, 273, 274, 289, 300, 302, 308
- Nagyszebeni Jogakadémia 156
- nagyszebeni polgári kórház 331
- Nagyszebeni Sztearingvertyagyár 55
- Nagyvárad Belvárosi Takarékpénztár 149
- Nationalbank (Brassó) 32, 264
- Német Lovagrend 39
- Nemzetközi Statisztikai Intézet 156
- Neue Freie Presse 157
- Nieder-Österreichische Landes-Hypothekenkreditinstitut 284
- Oláhfalvi és Homoródméti Takarékpénztár 148
- Országgyűlés 54, 302
- Országos Árvaegylet 291
- Országos Központi Hitelszövetkezet 190, 340
- Országos Magyar Gazdasági Egylet 164, 291
- Osztrák Nemzeti Bank 19, 119–120
- Osztrák-Magyar Bank 19, 20
- Österreichisches Beamtenverein 135
- Pesti Első Hazai Takarékpénztár 96, 284
- Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 284–285
- Petersberger Spar- und Vorschußverein 147
- Pfandbriefanstalt Siebenbürgischen Sparkassen (Erdélyi Takarékpénztárak Záloglevél-intézete) 127, 191, 193, 199
- Polgári Egylet (Bürgerverein, Nagyszeben) 90, 289
- Pozsonyi Kereskedelmi és Iparkamara 156
- Provincia 15
- református gimnázium, somogyi 291
- Repser Spar- und Vorschußverein (Kőhalom) 129, 187, 221
- Revisionsverband der Provinzkreditanstalten 192
- Román Nemzeti Párt 54
- Sachsentag 52, 198, 233, 248, 249, 302, 327
- Sächsisch-Reener Vorschuß- und Spakassagenossenschaft 149
- Sächsische Jugendbund 72, 253,

- Schaaser Spar - und Vorschußverein 314–315
- Schäßburger Gewerbeverein (Segesvári Iparegylet) 63
- Schäßburger Hypothekenbank 187
- Schwesterschaft 50, 224, 260
- Segesvári Kerületi Választmány (Kreisausschuß) 59, 63
- Siebenbürgen Institut 14
- Siebenbürger Bote 33, 209, 232
- Siebenbürger Vereinsbank 33, 35, 156, 182–183, 188–190, 192, 198, 213, 216, 221, 272, 273, 301, 302, 308, 310, 313–314, 319–320, 330
- Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt 33, 157, 160, 184, 239–241, 245, 316–317
- Siebenbürgischer Karpathenverein 72, 332
- Siebenbürgischer Landwirtschaftsverein 56, 72, 131, 132–133, 135, 136, 156, 160, 162, 165, 183, 192, 253, 262, 289, 326
- Siebenbürgischer Naturwissenschaftlicher Verein 72, 253, 326, 332
- Siebenbürgisches Wochenblatt 33, 206
- Siedlungsbank 288
- Siedlungshauptstelle 319
- Şoimuşana Bank 342
- Şpar- und Kreditgenossenschaft, (Medgyes) 122, 128, 149, 187
- Szabadelvű Párt 46–47, 54, 62, 64, 65, 66, 245, 248
- Szász gróf (Comes) 39–40, 43, 61, 69, 79, 245
- Szász Néppárt 11, 33, 48, 49, 51, 54–55, 68, 157, 198, 240, 243–245, 248, 249, 251, 254, 263, 301
- Szász Univerzitás (Nationsuniversität) 39–41, 43, 51, 55, 68, 71, 79, 131, 233, 234, 245, 254, 267, 271, 283, 287, 333
- Szlovák Nemzeti Párt 54
- takarékpénztár, aradi 97, 291
- takarékpénztár, aradi 96
- takarékpénztár, baróti 148
- takarékpénztár, bölöni 148
- takarékpénztár, budai 97
- takarékpénztár, debreceni 97
- takarékpénztár, eperjesi 96
- takarékpénztár, kisborosnyói 148
- takarékpénztár, miskolci 97
- takarékpénztár, nagyváradai 97
- takarékpénztár, oloszteleki 148
- takarékpénztár, pécsi 97
- takarékpénztár, pozsonyi 96
- takarékpénztár, soproni 96
- takarékpénztár, szekszárdi 97
- takarékpénztár, veszprémi 97
- Teutsch-alapítvány 297
- tornaegylet, Birk 297
- Transsylvania Versicherungsbank (Nagyszeben) 135, 136
- Turnanstalt (Tornaegylet, Nagyszeben) 72, 253, 288
- Turnfest (tornaünnep) 73
- Turnverein (Tornaegylet, Brassó) 72, 253
- Union Bank (Bécs) 285
- Unitárius Kollégium, Kolozsvár 56
- városszépítő egyesület, brassói 292
- városszépítő egyesület, nagyszebeni, 295
- vasúti bizottmány (Nagyszeben) 268
- Verband 122
- Verband Raiffeisen'schen Genossenschaften in Siebenbürgen 168, 170, 171, 316–317
- Verein für Siebenbürgische Landeskunde 72, 132, 252–253, 325, 332
- Vereinstage (egyletek napjai) 73, 79
- Victoria Bank 340
- Volksbad (Népfürdő) 274
- Volksgesundheit 306
- Volkswirtschaftliches Verein (Michelsberg) 177
- Zum Römischen Kaiser szálló 331

Helynévmutató

- Alcina, Alțina, Alzen 297
 Aldorf, Unirea (Aldorf), Wallendorf 162, 312
 Almakerék, Mălincrav, Malmkrog 230, 314
 Alsó-Idecs, Ideciul de Jos, Nieder-eidisch 312
 Alvinc, Vințu de Jos, Wintzendorf 156, 158, 184, 197, 266, 267, 275
 Amszterdam 131
 Apátfalva, Apos, Abtsdorf 41
 Arad 38, 195
 Árokalja, Arcalia, Kallesdorf 162
 Asszonyfalva, Axente Sever (Fräue), Frauendorf 167, 171-176, 228, 229, 236, 237
 Augsburg 56
 Balavására, Bălăușeri, Bladenmarkt 45, 229
 Balázsfalva, Blaj, Blasendorf 317
 Báránykút, Barkit (Bărcut), Bekok-ten 168, 170, 172-175, 225, 228, 237, 297
 Baráthely, Brateiu, Pretai 162
 Barcaföldvár, Feldioara, Marienburg 128, 147, 279, 314, 352, 357
 Barcarozsnyó, Rîșnov, Rosenau 129, 130
 Barcaszentpéter, Sânpetru, Peters-berg 147, 277, 279, 357
 Barót, Baraolt 148, 279
 Basel 56
 Batiz, Batiz, Batiz 303, 314
 Bécs 21, 44, 56, 87, 88, 142, 157, 193, 195, 208, 305
 Bencenc, Aurel Vlaicu (Binținți), Benzenz 314
 Berethalom, Biertan, Birthälm 49, 187, 350
 Berlin 137, 142
 Bertalan, Bartolomeu, Bartolomä 356
 Berve, Berghin, Blutroth 162
 Bese, Stăjereni (Beșa), Peschendorf 314
 Besenyő, Vișoara, Heidendorf 184, 312
 Beszterce, Bistița, Bistritz 39, 40-42, 67, 121, 123, 128, 169, 183, 184, 187, 220, 248
 Bogács, Băgaciu, Bogeschdorf 41, 297
 Boldogváros, Seliștat, Seligstadt (Gross-Alisch) 298
 Bolgárszeg, Schei, Obere Vorstadt 291, 356
 Bólya, Buia, Bell 162
 Botfalu, Bod, Brenndorf 277, 357, 369
 Bölön, Belin, Blumendorf 148
 Brassó, Brașov, Kronstadt 32, 33, 40, 42, 46, 51, 53, 55-57, 62, 63, 65-67, 71, 72, 83-90, 93-97, 99, 100-103, 105, 107-109, 111-119, 122, 124, 129, 130, 135, 145, 148-150, 152-155, 169, 183, 185, 187-189, 191-193, 195, 196, 200, 205-207, 209, 210, 212, 217, 219, 221-223, 248, 251, 264, 265, 266, 267, 275-277, 279, 280, 290, 291, 293-295, 308, 309, 325, 331, 332, 336-338, 341, 350, 355, 357, 358
 Brüsszel 131
 Buda 97
 Budapest 19, 21, 23, 25, 42, 156, 195, 198, 309, 315, 358
 Bukarest 268, 270
 Buzd, Boz, Bușd (A-Fehér) 162
 Cernavoda 270

- Cikmántor, Țigmandru, Zuckmantel 314
 Csépan, Cepari, Csepan (Tschippen-dorf) 162
 Cservenka, Crvenka (szerb), Rotweil 314
 Debrecen 97, 149, 150, 193, 278, 280
 Dedrád, Dedrad, Deutsch-Zepling 168, 169, 172-175, 228, 229, 236, 237, 297
 Dolmány, Daia, Thalheim 160, 161, 235
 Dombós, Văleni, Wallendorf 162, 312
 Egerbegy, Agârbiciu, Arbegen 167, 170-177, 224, 227-229, 236, 237
 Eperjes, Prešov 96
 Erked, Archita, Arkeden 41, 168, 172, 174, 175, 225, 228, 236, 237, 238, 242, 297
 Erzsébetváros, Dumbrăveni (Ibaş-fălu), Elisabethstadt 42, 148, 169, 193
 Fehéregyháza, Weißkirch bei Schäß-burg, Albești 302, 303, 313
 Feketehalom, Codlea, Zeiden 121
 Felek, Avrig, Freck 184, 267, 353
 Felmér, Felmer, Felmern 162
 Felsőidecs, Ideciu de Sus (rom.), Ober-Eidisch 230
 Felsőzászújfalu, Satu Nou, Ober-neudorf 298
 Fenyőfalva, Bradu, Gierelsau 162, 297
 Fetești 270
 Fogaras, Făgăraş, Fogarasch 65, 84, 115, 121, 145, 184, 185, 266, 283, 317, 318, 336-339
 Földszin (Földszén), Florești (Felsă), Felsendorf 314
 Frankfurt am Main 131, 187, 325
 Fületelke, Filetelnic, Felldorf 162, 312
 Gergelyfája, Ungurei, Gergeschdorf 162
 Graz 56, 305
 Gyákos, Giacaş, Jakobsdorf 162, 242, 298
 Gyergyószentmiklós, Gheorghieni, Niklasmarkt 148, 279
 Gyertyámos, Cărpiniş, Gertianosch 149
 Hadad, Hodod, Hadad 298
 Heidelberg 14, 157, 185
 Hermány, Caşoţ, Kastenholz 160-162, 235
 Hétúr, Hetiur, Marienburg bei Schässburg 128, 147, 279, 314
 Homoródbénye, Beneşti, Meeburg 41
 Homoróddaróc, Drauşeni, Draas 41, 297
 Homród, Homorod, Hamruden 56
 Horvátbóka, Boka (szerb) 195
 Hosszúaszó, Valea Lungă, Langent-hal 42, 162
 Höltövény, Hălchiu, Heldsdorf 357
 Ingodály, Mighindoala, Engenthal 162, 242
 Jakabfalva, Iacobeni, Jakobsdorf 162, 242, 298
 Jéna 185
 Jövedics, Idiciu, Belleschdorf 162
 Kaca, Caţa, Katzendorf 221
 Karlsruhe 56
 Kékesújfalú, Corvineşti (Uifalăul-Sasesc), Nieder-Neudorf 242
 Kelnek, Călnic, Kelling 162
 Kerc, Cârţa, Kerz 162
 Keresd, Criş, Kreisch 162, 314
 Kereszténysziget, Cristian, Grossau 41
 Kisborosnyó, Boroşneu Mic, Klein-Weindorf 148
 Kiscsűr, Şura Mică, Kleinscheuern 168, 172-176, 228, 237, 298
 Kisdisznód, Căsnădioara, Michelsberg 168, 170-176, 227, 228, 236-238, 312
 Kiskapus, Copşa Mică, Kleinkopisch 267
 Kisludas, Gusu, Gießhübel 162
 Kispreszmer, Toarcla, Tarteln 298

- Kisszentlászló, Lasläul Mic, Kleinlasseln 312
 Kisszölös, Seleuşul Mic, Kleinalisch 312
 Kistorony, Turnişor, Neppendorf 168, 170-176, 228, 229, 23
 Kolozsvár, Cluj-Napoca, Klausenburg 14, 56, 65, 69, 121, 122, 186, 218, 224, 336, 337, 340
 Kóródszentmárton, Coroisânmartin, Martinsdorf 314
 Kóhalom, Rupea, Reys 40, 41, 67, 115, 121, 129, 140, 187
 Körös, Curciu, Kirtsch 41
 Küküllősolymos, Şoimuş, Schalmen 314
 Lahore 208
 Lesses, Dealu Frumos, Schönberg 298, 307
 Linz 56
 London 156
 Lugos, Lugoj, Lugosch 149
 Magaró, Pelişor, Magarei 41
 Marosludas, Luduş, Ludasch 317
 Marosvásárhely, Târgu Mureş, Neumarkt am Mieresch 56, 186, 336-338
 Medgyes, Mediaş, Mediasch 40-42, 53, 72, 121-123, 12, 128, 130, 1335, 139, 149, 167, 169, 183, 185, 18, 192, 193, 233, 242, 248, 249, 253, 267, 305-308, 310
 Mihályfalva, Boarta, Michelsdorf (Nagy-K.) 162
 Mikeszásza, Micăsasa, Feigendorf 314
 Miskolc 97, 291
 Móh, Mohu, Moichen 272
 Monora, Mănărade, Donnersmarkt 162
 Morgonda, Merghindal, Mergeln 168, 170, 172, 173, 175, 225, 228, 237, 238, 298
 Nagy-Kikinda, Kikinda (szerb) 264
 Nagypöld, Apoldu de Sus, Grosspöld 121
 Nagycsűr, Şura Mare, Großscheuern 168, 170, 171, 173, 177, 224, 227, 229, 237, 238, 298
 Nagydemeter, Dumitra, Mettersdorf 162, 298
 Nagydisznód, Cislădie, Heltau 41, 121, 169, 184, 187, 220
 Nagyenyed, Aiud, Strassburg am Mieresch 317
 Nagykapus, Copşa Mare, Grosskopisch 297
 Nagysajó, Şieu, Grossschogen 298
 Nagyselyk, Şeica Mare, Gross-Schelken (Marktschelken) 67
 Nagysink, Cincu, Großschenk 40, 41, 67, 121, 169, 187, 307
 Nagyszalonta, Salonta 38
 Nagyszeben, Sibiu, Hermannstadt 13, 28, 29, 32, 33, 40, 41, 43, 52, 53, 55-58, 65, 67, 70, 83, 86, 89-91, 95-97, 99, 105-107, 109, 111, 112, 114, 116-119, 121, 123, 124, 131-133, 135, 137-139, 141, 142, 145, 154, 155, 156, 158-160, 162, 168, 169, 171, 181, 183, 184, 187, 190, 191, 192, 195, 197, 212, 218, 219, 222, 223, 229, 240, 242, 244, 245, 246, 248, 249, 253, 263, 264, 266, 267, 269, 272, 273, 274, 276, 284, 288, 289, 293, 294, 295, 300, 307, 308, 315, 317, 320, 331, 332, 340, 341, 353, 359, 360
 Nagyszőlös, Seleuşul Mare, Großalisch 297, 312
 Nagytalmács, Tâlmăciu, Talmesch 312
 Nagytegzés 195
 Nagyvárad, Oradea, Grosswardein 38, 97, 149, 193, 195
 Naszód, Năsaud, Nussdorf 41, 42, 45, 134, 234, 242, 336, 338
 Neuhofen a. d. Krems 319
 Nürnberg 89
 Olosztelek, Tălişoara 148
 Olthíd, Podu Olt, Podu Olt 267
 Omlás, Amnaş, Hamlesch 162, 298

- Paszmos, Posmuş, Paßbusch 162
Pécs 97
Pest 89, 96, 126, 131, 149, 157, 195, 285
Petetele, Petelea, Birk 297
Péterfalva, Petreşti, Petersdorf (bei Mühlbach) 162, 185
Petrozsény, Petroşeni, Petroschen 270
Pócsstelke, Păucea, Puschendorf 242
Pozsony 25, 67, 96, 156
Radna, Rodna, Roden (Alt-Roden) 39
Râmnicu Vâlcea 266, 270
Resinár, Răşinari, Stätterdorf 158
Sajómagyarós, Şieu-Măgheruş, Ungersdorf 162
Salzburg 56, 208
Sárkány, Şercaia, Schirkanyen 277, 279, 298
Schaffhausen 56
Segesd, Şaes, Schaas 298, 314, 315
Segesvár, Sighişoara, Schässburg 14, 40-42, 48, 51, 53, 59, 60-63, 67, 121, 123, 130, 135, 157, 169, 170, 183, 185, 187, 192, 200, 248, 249, 263, 266, 302, 310, 313, 314
Sellenberk, Şelimbăr, Schellenberg 184
Sohodol 279
Somogyom, Şmig, Schmiegen 242
Sopron 96
Sorostély, Soroştin, Schoresten 314
Strassbourg 56
Stuttgart 56, 121
Szászbogács, Băgaciu, Bogeschdorf 41, 297
Szászbuzd, Buzd, Bußd (Nagy-Küküllő) 162
Szászcsanád, Cenade, Scholten 162, 314
Szászfehéregyháza, Viscri, Deutsch-weisskirch 297
Szászhermány, Härman, Honigberg 42, 277, 351, 357
Szászkeresztúr, Criţ (Kriz), Deutsch-Kreutz 168, 172, 173
Szászkeresztúr, Criţ, Deutschkreuz 297
Szászkézd, Saschiz (Kizdu), Keisd 168, 170, 172-175, 225, 228, 237, 238
Szászlekenye, Lechinţa, Lechnitz 162, 312
Szászmagyarós, Măgheruş, Manersch 298, 312, 314
Szászmogyorós, Măieruş, Nussbach 57, 298, 357
Szásznádas, Nadeş, Nadesch 298
Szászorbó, Gârbova, Urwegen 168, 172, 173, 175, 228, 236, 237, 298
Szászörményes, Ormeniş, Irmesch 312
Szászpéntek, Pinticu, Pintak 312
Szászrégen, Reghin, Sächsisch-Reen 40, 42, 45, 677, 121, 135, 149, 184, 187, 317
Szászsáros, Şaroş pe Târnavă, Scharosch 298
Szászsebes, Sebes, Mühlbach 40, 41, 56, 57, 67, 121, 135, 149, 162, 183, 185, 187, 251
Szászszentjakab, Sâniacob, Jakobsdorf bei Bistritz 162, 242, 298
Szászszentlászló, Laslea, Grosslasseln 297
Szászsztőlós, Seleuşul Mic, Klein-Alisch 162
Szásztörpény, Tärpin, Treppen 312
Szászüjfalu, Nou, Neudorf 160, 161, 162, 235, 242, 298
Szászüjfalu, Nou, Neudorf bei Hermannstadt 162
Szászváros, Oraştie, Broos 40, 41, 42, 121, 183, 187, 287, 314, 317
Szászveresmart, Rothav, Rotbach 128, 147
Szászvessződ, Veseud, Wassid 242, 314
Szatmárnémeti, Satu-Mare, Sathmar 38
Szebenrécse, Reciu, Rättsch 162
Székelykocsárd, Războieni 317

Székelyzsombor, Jimbor, Sommerburg 41
 Szekszárd 97
 Szelindek, Slimnic, Stolzenburg 162
 Szénaverős, Senereuş, Zendersch 69, 168, 170-176, 224, 227-229, 23-238, 312, 314
 Szentágota, Agnița, Agnetheln 33, 42, 54, 65, 121, 185, 187, 235, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 359
 Szenterzsébet, Gușterița (ma Nagyszében), Hammersdorf 168, 171-176, 228, 236, 237, 238, 298
 Szerdahely, Miercurea Sibiului, Reussmarkt 40, 41, 122, 169, 172-176, 185, 187, 228, 236, 267
 Tacs, Tonciu, Tatsch 162
 Târgu Jiu 268, 270
 Teke, Teaca, Teckendorf 42, 298, 317
 Temesvár, Timișoara, Temeschwar 116, 149, 186, 291
 Tömös, Timiș, Tömösch 267
 Törösvár, Bran, Törzburg 41, 85
 Trieszt 56, 286
 Türkös, Turcheş, Türkeschdorf 279
 Újegyház, Nochrich, Leschkirch 40, 41, 121, 187, 268, 269, 272
 Ulm 56
 Vajola, Uila, Weilau 312
 Váldhid, Valchid, Waldhütten 168, 170-177, 228, 229, 236, 237, 238
 Velence 56
 Versec, Vršac (szerb), Werschetz 195, 264
 Versmart, Roșia, Rothberg 160, 161, 162, 168, 171-176, 227, 228, 235-237, 298
 Veszprém 97
 Vidombák, Ghimbav, Weidenbach 42
 Volkány, Vulcan, Wolkendorf bei Schäßburg 312
 Vöröstorony, Turnu Roșu, Rothen-turm 156, 158, 184, 197, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 275, 332, 359
 Vulkán, Vulcan, Wulkan 270, 271
 Vurpód, Vurpăr, Burgberg 160, 161, 235
 Zernyest, Zărnești, Zernescht 279, 356
 Zombor, Sombor (szerb) 195, 264
 Zürich 56, 137
 Zsidve, Jidvei, Seiden 312

Rezümé

A magyarországi, ezen belül erdélyi nemzetiségi pénzintézetek problémája szorosan összefügg a 19-20. századi nemzetépítések történetével. A mai köztudatban ugyan elsősorban a románok bankjairól él rögzült (nem egy szempontból torzult) képként, hogy a 19. század végén, a 20. század elején tevékenyen hozzájárultak a románság térnyeréséhez, a magyarság térvészteséhez Erdélyben, földvásárlásokkal, kulturális egyesületek, a román egyházak támogatásával. A kortársak számára azonban egyértelmű volt, hogy az erdélyi szászok pénzintézetei még inkább a nemzetépítés szolgálatában állnak.

Könyvem célja annak feltárása és bemutatása, hogy az erdélyi szászok pénzintézeti rendszere milyen szerepet játszott a szász nemzet 19. századi átalakulásában, a modern szász nemzet megteremtésében. Megpróbálok nem egyszerűen igazolni, hogy a szász pénzintézetek a kisebbségi nemzetépítés fontos eszközeivé, a kisebbségi társadalom nélkülözhetetlen struktúráivá lettek, hanem ezen túl bemutatni a pénzintézeti rendszer kiépítésének folyamatát és a nemzetépítésben betöltött konkrét szerepét is. Mindehhez az alapot a szász társadalom átalakulásának, a rendi nemzetről modern nemzetiséggé válásának rövid bemutatása adja. A szászok a 19. század eleji rendi különállásuk elvesztése után egy tudatos és intenzív intézményépítési politikával képesek voltak új, a korszak liberális Magyarországnak jogrendjébe beilleszkedő, a nemzeti különállást mégis megvalósítani képes, megfelelően strukturált intézményrendszerrel életre hívni és működtetni. Az egyháztól a különböző profilú (gazdasági, kulturális, városépítő, jótékony stb.) egyleteken és a Szász Néppárton át a pénzintézetekig terjedő intézmények sora képes volt a kisebbségi társadalomnak keretet adni és a közösség saját magára vonatkozó döntéseit legitim módon meghozni, majd azokat megvalósítani.

Az intézményrendszerbe betagozódó pénzintézeti szféra kiépítése, akkor még elsősorban népjóléti hangsúlyokkal, a korai, tradicionális takarékpénztárak megalapításával kezdődött, 1835-ban és 1841-ben. (Brassó, Nagyszeben) Ezt követően, válaszul a különböző társadalmi igényekre, fokozatosan egyre bővült a különböző pénzintézeti típusok köre. Az első Schulze-Delitzsch típusú szövetkezetek a városi iparos és kereskedő csoportok igényeinek kielégítését vállalták fel, a földhitelintézet

és a két régi takarékpénztár átalakulása, a záloglevél-kibocsátás megkezdése a mezőgazdaságból élők és a városi ingatlanulajdonosok felé nyitott, a falusi Raffeisen-szövetkezetek a kistelepülések agrár népességét kapcsolták be a hálózatba, a szász pénzintézetek által közösen alapított Vereinsbank pedig befektetési és telepítőbanki feladatokat látott el. Mindezt úgy, hogy számos esetben a németországi „know-how” átvételével úttörő szerepet vállaltak egyes pénzintézeti típusok magyarországi meghonosításában. (Hagyományos takarékpénztárak, a kétféle hitelszövetkezet.)

A 20. század elejére kiteljesedett hitelszféra többféle módon segítette a szász nemzetépítést. A közvetlen hitelkapcsolatok előnyeiből (többek között a bankok által kínált kedvező feltételek révén) részesedtek az egyházközségek, az általuk fenntartott iskolák, a falusi gazdák. Tevékeny szerepet vállaltak nagy infrastrukturális beruházások (vasútépítés, vízerőmű, villamos stb.) előkészítésében és megvalósításában, pénzügyi-finanszírozási segítséget nyújtottak a szász evangélikus egyház és a szász Univerzitás likviditási nehézségeinek áthidalásában, a földvásárlásokban, a telepítésekben és támogatásaik révén a különböző egyletek működésében. Mindezeken túl jelentős szerepük volt a szász társadalom átalakításában is. A pénzintézetek adtak új, modernebb, a kor kihívásaihoz igazodó keretet a falusi közösségek önszerveződésének és az egész szász társadalmat átfogva megteremtették a lehetőséget, hogy a szász gazdasági nemzetépítés fontos politikai döntéseit a gyakorlatba is átültessék. A 20. század elején a Szász Néppárt elnöki tisztét betöltő Dr. Karl Wolff egyúttal a legnagyobb szász bank vezérigazgatója és az egyház világi főgondnoka is volt. Más pénzintézetek vezetői is egyszerre töltötték be gazdasági, egyházi és politikai funkciókat. Wolff és társai mindezen intézményekre támaszkodva arra is képesek voltak, hogy már-már önálló gazdaságpolitikát valósítsanak meg – a pártelnök egyúttal a szászok „pénzügyminisztereként” is működjön –, anélkül, hogy megkérdőjelezte volna az államjogi berendezkedést, Magyarország egységét.

Resume

The problem of financial institutions of different nationalities in Hungary is closely connected to the problem of the nation building processes in the 19th and 20th century. The dominant tendency of the public opinion even today assumes that the Romanian banks played a great role in the expansion of the Romanians at the beginning of the 20th century. But for the contemporaries it was obvious, that the financial institutions of the Transylvanian Saxons served the same purpose more successfully.

The aim of this book is to analyze and to present the role of this financial system in the great transformation of the Saxon nationality in the 19th century, the making of a modern nation. Not only did I try to prove that the banks of the Saxons became important tools of the nation building and essential structures of a minority society, but I made an attempt to show the process of the development of this system and to verify its role in the society in details. The first part is a brief summary of the transformation of the Saxon society, from a feudal community into a modern one. The Saxons were able to build up an institutional framework after the loss of their feudal autonomy with a deliberate politics of institution-building and this system gave them the possibility to integrate their community into the liberal legal system of Hungary while preserving a *de facto* autonomy of their decision-making. This institutional network reached from the church through the various civil societies (economical, cultural, charitable, city embellishment etc.) and the Saxon Popular Party to the financial institutions and using this framework the saxon elite were able to make legitimate decisions concerning their own national community and to realize those.

The founding of two traditional savings banks with emphasized charitable aims in the cities of Kronsadt/Braşov/Brassó (1835) and Herrmannstadt/Sibiu/Nagyszeben (1841) signalled the beginning of this process. In the following decades other types of financial institutions were introduced as a response to the needs of the various social groups. The Schulze-Delitsch mutual credit societies aimed at helping the commerce and smaller industry in the cities, the purpose of the founding of the mortgage bank in Herrmannstadt and the wide scale emission of mortgage bonds by the two eldest savings bank was to support the

agriculture and the real estate holders in the cities. The Raiffeisen mutual credit societies brought the network of financial institutions to the rural population, and the Vereinsbank, a common enterprise of the main Saxon banks, played the role of an investment and colonizing bank. With this process the Saxons usually implemented in Hungary the modern financial know-how from Germany, in many cases (traditional savings banks, mutual credit societies) as pioneers.

This financial system, in full bloom at the beginning of the 20th century, helped the nation building of the Saxons in many different ways. A great number of Saxon institutions and personalities (parishes, their schools, smallholders etc.) got advantages from relatively cheap credit. The banks played an important role in realizing infrastructural developments, such as railway lines, hydroelectric power plant, tramway etc., helped to enhance the liquidity of old assets belonging to the Saxon Evangelical Church or the Saxon Nationsuniversität, planned and/or financed the purchase of landed property and subsidized the Saxon civil societies. Furthermore they played an important role in the transformation of the Saxon society. They provided it with a modern, overall framework which enabled the adaptation of the traditionally self-organizing Saxon rural communities to the challenges of capitalism. Besides they were efficient tools of realizing the political decisions of the Saxon economical nation building. Dr. Karl Wolff was at the beginning of the 20th century not only president of the Saxon Popular Party but the general director of the largest Saxon bank and general superintendent of the church, and he was not alone in taking roles simultaneously in the leadership of the banks, the party and the church. Using these institutions, Wolff acting like a finance minister of the Saxons, and his companions were able to make their own economic policy, without questioning the sovereignty of the Hungarian state and the unity of Hungary. From a historical perspective this unique compromise between the Hungarian and the Saxon elite could reveal an interesting model for resolving the national question as well.

Zusammenfassung

Die Frage der Finanzinstituten der verschiedene nationale Minderheiten in Ungarn in der 19. und 20. Jahrhunderts ist im engen Zusammenhang mit der Geschichte der Nationsbildungsprozessen. Obwohl heute ist es – manchmal fälschlich - vor allem über die rumänische Kreditinstituten fast allgemein anerkannt, daß diese – vor allem am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhundert – mit diversen Mitteln (Einkauf von Boden, finanzielle Unterstützung für Kirche und Kulturvereine usw.) eine Politik zur Verdrängung der Ungarn aus Siebenbürgen ausübten, aber die Zeitgenossen betrachteten das sächsischen Finanzsystem noch nützlicher als Instrument der Nationsbildung.

Dieses Buch versucht zu analysieren die Rolle dieses sächsischen Finanzinstituten in dem großen Transformation der sächsischen Gemeinschaft in dem 19. Jahrhundert, die Verwirklichung eine modernen Nation. Das Ziel dieser Arbeit ist nicht nur zu beweisen, daß die sächsische Finanzinstituten waren wichtige Zeuge und später unvermissliche strukturelle Elemente der Minderheitengesellschaft, sondern auch ausführlicherweise vorzulegen der Prozess deren Ausbildung und die einzelne Methoden benutzt von ihnen zur verwirklichung nationalen Zwecken. Nach Abschaffung über ständischen Autonomie die Siebenbürger Sachsen konnten mit einer zielbewussten Politik eine neue Institutionelle Netzwerk ausbauen und damit auch neue Rahmen für eine moderne Nation aufstellen. Dieses, auf das liberalen Rechtssystem gebauten und in demselben integrierten System bat auch die Möglichkeit der nationalen Abtrennung. Die Kirche, die verschiedene Vereine (wirtschaftliche, agrar, soziale, kulturelle, fürsorge, Stadtverschönerung usw.), die Sächsische Volkspartei und ide Kreditinstitute zusammenfassten die Minderheitengesellschaft in einer Einheit in dem nicht nur Entscheidungen betreffend dieser Gesellschaft legitimerweise gemacht werden konnten sondern auch deren durchführung mit Hilfe dieser Institutionen möglich war.

Die Ausbildung des Finanzsystems, fest eingegliedert in diesem Minderheitengesellschaft, begann mit der Gründung zwei traditionellen Sparkassen in 1835 (Kronstadt) und in 1841 (Hermannstadt), nach dem

Muster der deutschen Sparkassenbewegung. Später wurden immer neue Banktypen eingeleitet gemäss dem Bedarf ausgesprochen von der Seite der verschiedenen Gesellschaftsgruppen. Die erste Schulze-Delitzsch Vorschußvereine dienten die städtische Handwerker und Kaufmänner, die Bodenkreditanstalt in Hermannstadt und die Pfandbriefemission der alten Sparkassen die mittlere und größere Grund- und Hausbesitzer, die Raiffeisenvereine die Einwohner der Dörfer. Die Siebenbürger Vereinsbank, ein gemeinsames Unternehmen fast jeder sächsischen Bank, arbeitete als eine Siedlungs- und Investitionsbank. Die Sachsen waren in vielen Fällen (traditionelle Sparkassen, verschiedene Kreditvereine) Bahnbrecher in Ungarn wenn sie brachten und einfuhrten „know-how“ aus Deutschland.

Am Anfang der 20. Jahrhundert dieses Finanzsystem half die Nationsbildung mit vielen verschiedenen Mitteln. Die Vorteile von direkten Kreditverbindungen (unter anderem im Form von billigem Kredit) waren vorhanden für Kirchengemeinden, die von denen betätigten Schulen oder die Landwirten in den Dörfern. Die Banken hatten ihre Rolle in Vorbereitung und Verwirklichung von großen Investitionen im Bereich der Infrastruktur (Eisenbahnen, Wasserkraftwerk, Straßenbahnlinien usw.), leisteten ihre Hilfe zur Liquidmachung der Wertpapieren der Kirche oder der Sächsischen Nationsuniversität, zur Bodenankauf, zur Siedlungstätigkeit und baten finanzielle Unterstützung für verschiedene Vereine. Die Finanzsytem ausübte eine besondere Einfluß auf der Transformation der sächsischen Gesellschaft von einer ständischen zu einer bürgerlichen. Die Raiffesienvereine waren die moderne Rahmen der Neuorganisation der Dorfgemeinschaften und das ganze System, als ein institutionelles Netzwerk die die ganze sächsische Gesellschaft umfasste, ermöglichte die Verwirklichung der Entscheidungen betreffend der wirtschaftlichen Nationsbildung. Dr. Karl Wolff, Vorsitzende der Sächsischen Volkspartei am Anfang der 20. Jahrhundert war gleichzeitig auch Generaldirektor der größten Bank und Landeskirchenkurator, während auch anderen Mitglieder der Leitungen der sächsischen Finanzinstituten auch bekleideten wirtschaftlichen, kirchlichen und politischen Funktionen zusammen. Aufgrund dieses Netzwerks konnte Wolff und die sächsische Elite eine Art selbständige Wirtschaftspolitik treiben – worin Wolff als „Finanzminister“ handelte – ohne die Staatseinheit, das beliebtesten Dogma der ungarischen Politiker in Frage zu stellen.

Rezumat

Problema instituțiilor financiare ale minorităților din Ungaria, respectiv Transilvania, este strâns legată de istoria mișcărilor naționale construcției națiunilor din secolele 19-20. Conform opiniei publice contemporane nouă, aceste instituții sunt identificate (din mai multe puncte de vedere în mod eronat) cu băncile românești. Mult timp s-a vehiculat ideea că la sfârșitul secolului al 19-lea și începutul secolului al 20-lea acestea au avut un rol important în întărirea pozițiilor naționalității (minorității) române din Transilvania în detrimentul maghiarilor prin cumpărarea de terenuri și prin ajutorul oferit asociațiilor culturale și bisericilor românești. În aceeași perioadă însă era bine știut că instituțiile financiare ale sașilor aveau un rol mult mai important în construcția și menținerea identității lor naționale.

Scopul cărții mele este de a prezenta rolul jucat de sistemul instituțiilor financiare săsești în formarea națiunii săsești moderne în secolul al 19-lea. Voi încerca să demonstrez nu numai că instituțiile financiare săsești au devenit instrumente importante în construirea identității naționale minoritare, structuri necesare ale acestei societăți, dar voi prezenta și procesul de formare al sistemului financiar și rolul concret jucat în construirea identității naționale săsești. La început este prezentat contextul general, oferit de trecerea de la națiunea medievală bazată pe stări la cea modernă. După ce la începutul secolului al 19-lea sașii și-au pierdut statutul de stare separată, au reușit printr-o politică conștientă și intensivă să creeze și să mențină o rețea de instituții bine structurate care, pe de o parte, se încadrau în sistemul juridic al Ungariei liberale de atunci, iar, pe de altă parte, realizau autonomia națională. De la biserică la diferitele asociații (economice, culturale, urbanistice, de binefacere) până la Partidul Popular Săsesc și la diversele instituții financiare, o serie întreagă de instituții ofereau societății minoritare un cadru capabil să ia decizii legitime și să le pună în practică.

La început, la crearea instituțiilor financiare, accentul s-a pus pe întrajutorare, pe bunăstare socială, prin fondarea unor case de economii tradiționale în 1835 (Brașov) și 1841 (Sibiu). Apoi, datorită solicitărilor populației, treptat au apărut alte tipuri de instituții financiare. Primele cooperative de tip Schulze-Delitzsch s-au oferit să satisfacă necesitățile

grupurilor de meseriași și comercianți din orașe. Populația agrară, respectiv posesorii de imobile de la orașe au beneficiat de creditele agricole, de noile servicii ale celor două case de economii, spre exemplu emisiunea de înscrisuri funciare. Societățile rurale de tip Raiffeisen au conectat la această rețea populația agrară a localităților mai mici. Serviciile de investiții și colonizare au fost preluate de „Vereinsbank”, o instituție fondată în comun de instituțiile financiare săsești. De foarte multe ori, prin preluarea tehnicilor financiare din Germania, au fost promotorii unor noi tipuri de instituții financiare din Ungaria. (case de economii tradiționale, noi tipuri de cooperative de credit.)

Sistemele de creditare dezvoltate până la începutul secolului al 20-lea au ajutat pe mai multe căi afirmarea identității naționale săsești. De avantajele relațiilor de credit directe (printre altele datorită condițiilor avantajoase oferite de bănci) au beneficiat atât parohiile și școlile întreținute de acestea, cât și agricultorii. Ele au avut un rol important în pregătirea și realizarea unor investiții de anvergură (căi ferate, hidrocentrale, tramvaie); au oferit ajutor financiar bisericii evanghelice și comunității săsești (Universitas saxonum) în momente de criză; a înlesnit achiziționarea de terenuri, colonizarea lor, și au susținut activitatea diferitelor asociații. Dar rolul lor cel mai important l-au avut în transformarea societății săsești. Instituțiile financiare au oferit comunităților rurale un cadru de organizare nou, modern, adecvat noilor provocări. Iar prin înglobarea întregii societăți săsești, au reușit să pună în practică deciziile politice importante referitoare la „construcția economică a națiunii”. La începutul secolului al 20-lea, președintele Partidului Popular Săsesc, Dr. Karl Wolff, era în mod concomitent și directorul general al celei mai mari bănci săsești și curatorul laic al bisericii evanghelice. Și alți conducători de instituții financiare cumulau funcții economice, bisericești și politice. Bazându-se pe aceste instituții, Wolff și colegii lui au reușit să promoveze o „politică economică” proprie, aproape independentă (președintele partidului era pomenit ca și „ministru de finanțe al sașilor”), fără ca totuși cineva să pună la îndoială ordinea de drept a statului, respectiv unitatea Ungariei dualiste.

Tartalomjegyzék

Előszó	5
1. Szászok a történeti és a köztudatban	13
1.1. <i>A szászok és Erdély: történelem, ahogy ma ismerjük</i>	13
1.1.1. Erdélyi történet az új évezredben	14
1.1.2. Banktörténet és az erdélyi bankok története	17
1.1.3. A szászok és bankjaik a historiográfiában	24
1.2. <i>Források és feldolgozásuk</i>	30
2. A szászok a 19. századi Erdélyben	37
2.1. <i>Intézményi keretek a Királyföldtől a megyékig</i>	39
2.1.1. Beilleszkedés a kiegyezés rendszerébe	43
2.1.2. A Szász Néppárt és társadalmi háttere	49
2.1.3. A helyi elit szerepe a szász politikában	55
2.1.4. Választások alatt és között	61
2.1.5. Az egyház	67
2.1.6. Az egyletek	70
2.2. <i>A szász nemzet</i>	75
3. Szász bankok, szász bankrendszer	83
3.1. <i>A bankrendszer elemei: a takarékpénztárak</i>	86
3.1.1. Alapítás és szervezet	86
3.1.2. Célok és működés	91
3.1.3. Források	100
3.1.4. Eszközök	110
3.2. <i>A bankrendszer elemei: az első hitelszövetkezetek</i>	118
3.2.1. Új igények, új válaszok	118
3.2.2. A városi hitelszövetkezetek szerepe és működése	123
3.3. <i>A bankrendszer elemei: a földhitelintézet</i>	130
3.3.1. Javaslatok, tervek és a földhitelintézet alapítása	131
3.3.2. A lokális banktól a nemzetközi pénzügyi piacba integrált pénzügyintézetig	136

3.4. A bankrendszer továbbfejlesztése: a takarékpénztárak átalakulása	144
3.5. A vidéki hitel: a Raiffeisen-egyletek	160
3.5.1. Az agrárhitel kérdése újra napirenden. Tervek, javaslatok	160
3.5.2. A kezdetek	167
3.5.3. A kiteljesedés	178
3.6. A bankközi együttműködés formái és a Vereinsbank alapítása	182
3.7. Szász nemzeti bankrendszer?	192
4. A nemzet és bankjai	201
4.1. A szász pénzügyintézetek és a szász társadalom	203
4.1.1. Társadalompolitikai célok – a takarékoskodás és az öngondoskodás	204
4.1.2. Társadalompolitikai célok – státuszörzés	212
4.1.3 A szász bankok társadalmi háttere	217
4.1.3.1. A városi pénzügyintézetek	217
4.1.3.2. A falusi pénzügyintézetek	224
4.2. A bankok és a nemzeti program. Az 1890-es programrevízió	231
4.2.1. A programrevízió okai és háttere	232
4.2.2. A szász–magyar „kiegyezés”	243
4.3. Átalakuló társadalmi szerkezet	252
4.4. Beruházások, üzletek, támogatások	265
4.4.1. A vasútépítések, infrastrukturális fejlesztések – tervezés és megvalósítás	266
4.4.2. Városi, községi, egyházi beruházások finanszírozása	275
4.4.3. A pénzügyintézetek az Univerzitás és az egyház pénzügyeinek rendezésében. Tizedmegváltás, a „Hétfőbírák erdei”	283
4.5. Támogatások	287
4.6. „Bodenschutz” és „Innerkolonisation”	299
4.6.1. A földvédelem és a telepítésügy ideológiája	299

4.6.2. A „Bodenschutzbewegung” és a telepítések a gyakorlatban	305
4.6.3. Új tervek a világháború alatt	316
5. Modern nemzet, nemzeti gazdaság és modern bankok	323
Függelékek	345
1. <i>függelék.</i> Bankok, passzívák, aktívák – a legfontosabb fogalmak	345
2. <i>függelék.</i> A Brassói Általános Takarékpénztár alapítói, 1835	350
3. <i>függelék.</i> A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár részvénytársaság tagjai és foglalkozásuk, 1891	353
4. <i>függelék.</i> A Brassói Általános Takarékpénztár által folyósított támogatások 1836–1910, K	355
5. <i>függelék.</i> A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár jótékony célú támogatásai 1886–1909., K	359
Felhasznált források és irodalom	361
<i>Források</i>	361
Levéltári források	361
Nyomtatott források, dokumentumgyűjtemények	361
<i>Újságcikkek</i>	363
<i>Szakirodalom</i>	366
Személynévmutató	376
Intézménymutató	380
Helynévmutató	384
Rezümé	389
Resume	391
Zusammenfassung	393
Rezumat	395

MÚLTUNK KÖNYVEK

A sorozat eddig megjelent kötetei:

- *** *Erdély a Históriaban*
- Makkai Sándor: *Magunk revíziója*
 - *** *Erdélyi csillagok*
- I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697-1792*
 - Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*
 - *** *A többség kisebbsége*
 - *** *Források és stratégiák*
 - Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézen*
 - *** *A középkori székelység*
 - Oláh Sándor: *Csendes csatatér*
- Vogel Sándor: *Európai kisebbségvédelem – Erdélyi nemzetiségpolitikák*
 - *** *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*
- L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.*
 - Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön*
 - Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet*
- D. Lőrincz József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*
 - Ábrahám Barna: *Az erdélyi románság polgárosodása*
 - Gagyai József: *A krízis éve a Székelyföldön 1949*
- *** *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*
 - K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése*
 - Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt*
 - Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*

www.proprint.ro

Kiadja a Pro-Print Könyvkiadó
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Botár Emőke

Készült a Tipographic nyomdában,
500 példányban, 25 ív terjedelemben
www.tipographic.ro